

84507
Q 77

Musdulla Qodiriy

Ötken
kunlar

ABADIY BARHAYOT ASARLAR

R O M A N

ABADIY BARHAYOT ASARLAR

ABDULLA QODIRIY

**O‘TKAN
KUNLAR**

(O‘zbeklar turmushidan tarixiy ro‘mon)

“Navro‘z”

Toshkent 2019

UO`K: 812.513
KBK: 85.10(38)
Q-77

A. Qodiriy. O'tkan kunlar / roman / «Abadiy barhayot asarlar»
turkumi / Nashrga tayyorlovchi: **Xondamir QODIRIY** –
T.: “Navro‘z”, 2019. – 400 b.

Izoh va iqtiboslarni kirtuvchi:
Ergashbay MATYAKUBOV.

O‘zbek romanchiligi va hayotiy hikoyalar janrining asoschisi,
buyuk ustozimiz – Abdulla Qodiriy (1894-1938-yillar) XX asr o‘zbek
adabiyotining buyuk darg‘alaridan biri bo‘lgan.

A. Qodiriy dastlabki ta’limni musulmon maktabi, rus-tuzem
maktabida, Abulqosim shayx madrasasida olgan. 1925-1926-yillarda
Moskvadagi adabiyot kursida ta’lim olgan. Uning dastlabki ijodlari
«Samarqand», «Oina», «Sadoi Turkiston» gazetalari va o‘zi tashkil
etgan «Mushtum» jurnalida e’lon qilingan.

A. Qodiriyning «To‘y», «Ahvolimiz», «Millatimga», «Fikr
aylagil» kabi she’rlari; «Baxtsiz kuyov» dramasi, «Juvonboz»,
«Uloqda» (1916-yil), «Kalvak Maxzumning xotira daftaridan»,
«Toshpo‘lat tajang nima deydi?» (1920-yil) kabi hikoyalari; «O‘tkan
kunlar» (1924-1926), «Mehrobdan chayon» (1929-yil) romanlari,
«Obid ketmon» (1934) qissasi hozirgi vaqtda ham sevib o‘qiladi.
Shuningdek, N. V. Gogolning «Uylanish» (1935-yil), A. P. Chexovning
«Olchazor» (1936-yil) asarlarini ona tilimizga mahorat bilan tarjima
qilgan.

1937-yilning 31-dekabrida «xalq dushmani» sifatida qamoqqa
olinib, 1938-yil 4-oktyabrda o‘limga mahkum qilingan. Yozuvchining
o‘zi va asarlari 1956-yildan boshlab oqlangan.

Abdulla Qodiriy Alisher Navoiy nomidagi Respublika Davlat
mukofoti laureati (1991-yil), «Mustaqillik» ordeni bilan taqdirlangan
(1994-yil).

UO`K: 812.513
KBK: 85.10(38)

ISBN: 978-9943-5629-4-3

Abdulla Qodiriy nomidagi

Viloyat AKM

INV No. 168705-2019 li

© Abdulla Qodiriy
© “Navro‘z”, 2019-yil.

ABADIYATGA YUZLANGAN ASAR

Hech kimga sir emaski, badiiy adabiyotning ijtimoiy-madaniy hayotda, kishilar orasida o'zaro xushmuomalalik hamda iliq munosabatlarning shakllanishida tutgan o'rni nihoyatda katta ekanligi hammamizga ma'lum. Qolaversa, har bir inson ichki olamining ma'nan boyishida, insoniy fazilatlarining yuksalishida, savodxonlikning oshishida adabiyotning o'rni beqiyosdir. ***Buni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil 13-sentyabrdagi «Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ib qilish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi... to'g'risidagi» Qarorida ham ko'rishimiz mumkin. Ushbu qarorda kitob mutolaasining yosh avlod tarbiyasi uchun qanchalik muhim ekanligi bevosita o'z aksini topgan. Shu tufayli yoshlarni doimo kitob o'qishga jalb etish, o'zimizning madaniyatimizni, ma'naviyatimizni va tariximizni ko'rsatadigan badiiy asarlarni chop etish bugungi kunning dolzarb-vazifalaridan biri hisoblanadi.***

Sir emaski, shunday asarlar bor: bir o'qilib, so'ngra kitobxon yodidan ko'tarilib ketadigan yoxud shunchaki adibning manfaati tufayli dunyo yuzini ko'rgan buyurtma mahsulot sifatida nomlanuvchi-ijod namunalarini vaqt o'tib o'z-o'zidan yo'qlikka yuz tutaveradi. Aksincha, shunday asarlar-bo'ladi, vaqt o'tsa-da, o'zining muxlisini, muhibini, asosiysi, badiiy ahamiyatini sira yo'qotmaydi. Darhaqiqat, mana, bir asrga yaqin vaqt o'tibdiki, Abdulla Qodiriyning «O'tkan kunlar» romani hali ham keng kitobxonlar qo'lidan tushmay kelmoqda. Ha, mazkur asar o'tgan asr kitobxonlarining qalbini qanday zabt etgan bo'lsa, hozirgi kun kitobsevarlari uchun ham o'shanday qadrlidir. Aytish kerakki, ushbu romanning yaratilish tarixi, uning mazmun-mohiyati xususida adabiyotshunosligimizda keng ilmiy ishlar olib borilib, bu to'g'rida ko'plab ilmiy maqolalar hamda kitoblar yozilgan.

A. Qodiriy ushbu asar boshida shunday yozadi: «Yozmoqqa niyatlanganim ushbu – «O'tkan kunlar», yangi zamon ro'monchilig'i bilan tanishish yo'lida kichkina bir tajriba, yana to'g'risi, bir havasdir». Muallif aytganidek bu asar o'zbek

romanchiligidagi dastlabki namuna. Albatta, har bir yangi ish o'z avvalida kamchilik bilan yuzaga chiqishi mumkin. Ammo ahamiyatli tomoni shuki, «O'tkan kunlar» romanchiligimizdagi birinchi asar bo'lishiga qaramay o'z badiiy salohiyati bilan hamon adabiyot olamida yuksak o'ringa ega bo'lib qolmoqda. E'tiborlisi shuki, romanni takror o'qiganingiz sari avvalgi mutolaalarda sezilmagan ajib sirlilikni topganday bo'laverasiz. Asar shunchaki ikki inson o'rtasidagi sevgini emas, balki ijtimoiy hayotimizning turli jihatlarini: ota va farzand, qaynona va kelin munosabatlarini, kishilar orasidagi ezgulik, mehr-oqibat bilan bir qatorda razillik, qabohat, ilmsizlik kabi illatlarning fojiviy tomonlarini ham ko'rsatib beradi. Inchinun, hozirgi avlod yoshlari «O'tkan kunlar»ni o'tayotgan kunlarda qunt bilan mutolaa qilishi maqsadga muvofiqdir.

Tarixdan ma'lumki, vaqt o'tavergani sari ayrim so'zlar eskirib, ularning o'rnida yangi so'zlar paydo bo'laveradi. Tabiiyki, eskirgan so'zlar hozirgi avlod kitobxoniga notanish bo'ladi hamda uning uchun turli qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Asarning ushbu nashrida bu jihatlariga jiddiy e'tibor qaratildi. Ya'ni asar yozilgan davrda keng iste'molda bo'lgan, ammo hozirgi davr yosh kitobxonlari uchun tushunarsiz bo'lgan arabcha, forscha, eskirgan va tushunilishi qiyin atama va jumalarning ma'nolari yosh kitobxonlarga tushunarli bo'lishi uchun izohlar bilan berildi.

Shuningdek, asarning ushbu nashri hozirgi o'zbek adabiy tilining imlo qoidalariga moslangan holda berildiki, kitobxon nafaqat badiiy asarni o'qish, balki shu bilan birgalikda ona tilimizning imlo qoidalarini ham bevosita o'rganib, o'zida ko'nikma hosil qilib boradi.

Bu esa o'z o'rnida hozirgi o'zbek adabiy tilimizning leksik imkoniyatlarini o'rganishga ham xizmat qiladi, deb o'ylaymiz.

Adabiyotshunos – Ravshanov Alisher

YOZG'UCHIDAN

Modomiki, biz yangi davrga oyoq qo'ydik, bas, biz har bir yo'sunda ham shu yangi davrning yangiliklari ketidan ergashamiz va shunga o'xshash dostonchilik, ro'monchilik va hikoyachiliklarda ham yangarishg'a¹, xalqimizni shu zamonning «Tohir-Zuhra»lari, «Chor darvesh»lari, «Farhod-Shirin» va «Bahromgo'r»lari bilan tanishdirishka o'zimizda majburiyat his etamiz.

Yozmoqqa niyatlanganim ushbu – «O'tkan kunlar», yangi zamon ro'monchilig'i bilan tanishish yo'lida kichkina bir tajriba, yana to'g'risi, bir havasdir. Ma'lumki, har bir ishning ham yangi – ibtidoiy davrida talay kamchiliklar bilan maydong'a chiqishi, ahllarining yetishmaklari ila sekin-sekin tuzalib, takomulga² yuz tutishi tabiiy bir holdir. Mana shuning daldasida havasimda jasorat etdim, havaskorlik orqasida kechaturgan qusur va xatolardan cho'chib turmadim.

«Moziyg'a³ qaytib ish ko'rish xayrlik»,– deydilar. Shunga ko'ra mavzuni moziydan, yaqin o'tkan kunlardan, tariximizning eng kirlik, qora kunlari bo'lg'an keyingi «xon zamonlari»dan belguladim.

Abdulla Qodiriy (Julqunboy)

¹Yangarish – yangilanish, qayta tiklanish.

²Takomil (*arabcha*) – kamolga yetish; mukammallik; bir butun bo'lib birlashish.

³Moziy (*arabcha*: o'tgan, o'tib ketgan; zamon) – tarix, o'tmish.

BIRINCHI BO‘LIM

I Fasl. OTABEK YUSUFBEK HOJI O‘G‘LI

1264-inchi hijriy¹, dalv² oyining o‘n yettinchisi, qishki kunlarning biri, quyosh botqan, tevarakdan shom azoni eshitaladir...

Darbozasi sharqi-janubiyga qaratib qurilg‘an bu dong‘dori saroyi Toshkand, Samarqand va Buxoro savdogarlari egallaganlar, saroydagi bir-ikki hujrani istisno qilish bilan boshqalar musofirlar ila to‘la. Saroy ahli kunduzgi ish kuchlaridan bo‘sh hujralariga qaytqanlar, ko‘b hujralar kechlik osh pishirish ila mashg‘ul, shuning uchun kunduzgiga qarag‘anda saroy jonliq kishilarning shaqillashib so‘zlashishlari, xoxolab kulishishlar saroyi ko‘kka ko‘targudek.

Saroyning to‘rida boshqalarg‘a qarag‘anda ko‘rkamrak bi hujra, anovi hujralarga kiygiz to‘shalgani holda bu hujrada qip-qizil gilam, uttalarda³ bo‘z ko‘rpalar ko‘rilgan bo‘lsa, munda ipak va adras ko‘rpalar, narigilarda qora charog‘ sasig‘anda, bu hujrada sham yonadir, o‘zga hujralarda yengil tabiatlik, serchaq-chaq kishilar bo‘lg‘anida bu hujraning egasi boshqach

Hijriy yil hisobi – musulmonlar yil hisobi. Muhammad (s.a.v.) ning Makkadar Madinaga ko‘chishi bilan bog‘liq sana, ya‘ni 622-yilning 16-iyuli – juma kunidar oshlangan yil hisobi.

Dalv (*arabcha*) – o‘n ikki burjning biri. Jadiy va Hut burjlari o‘rtasida joylashgan Shamsiya yil hisobida o‘n birinchi oyning arabcha nomi (21-yanvar—21-fevral davriga o‘g‘ri keladi).

Utta – o‘sha joyda, u yerda.

yaratilishda.

Og'ir tabiatlik, ulug' g'avdalik, ko'rkam va oq yuzlik, kelishgan, qora ko'zlik, mutanosib qora qoshliq va endigina murti sabz urgan bir yigit. Bas, bu hujra bino va jihoz yog'i dan, ham ega jihatidan diqqatni o'ziga jalb etarlik edi. Qandog'dir bir xayol ichida o'lturg'uchi bu yigit – Toshkandning mashhur a'yonlaridan bo'lg'an Yusufbek hojining o'g'li – Otabek.

Saroy darbozasidan ikki kishi kelib kirgach, ulardan biravi darboza yonidag'i kimdandir so'radi:

– Otabek shu saroyga tushkanmi?

Bizga tanish hujra ko'rsatilishi bilan ular shu tomonga qarab yurdilar. Bu ikki kishining bittasi – gavdaga kichik, yuzga to'la, ozroqqina soqol-murtlik, yigirma besh yoshlar chamaliq bir yigit bo'lib, Marg'ilonning boylaridan Ziyo shohichi deganning Rahmat otliq o'g'lidir; ikkinchisi – uzun bo'ylik, qora cho'tir yuzlik, chag'ir ko'zlik, chuvoq soqol, o'ttuz besh yoshlarda bo'lg'an ko'rimsiz bir kishi edi. Bu yigit yaxshig'ina davlatmand bo'lsa ham, lekin shuhrati nima uchundir boyligi bilan bo'lmay, «Homid xotinboz» deb shuhratlangan, kishilar Homid orqasidan so'zlashkanda uning otig'a taqilg'an laqabni qo'shib aytmasalar, yolg'iz «Homidboy» deyish ila uni tanita olmaydilar. Homidning Otabek bilan tanishlig'i bo'lmasa ham Rahmatka yaqin qarindosh – Ziyo shohichining qaynisi, Rahmatning tog'asi.

Ular hujraga kelib kirdilar. Otabek-kelguchilarni ulug'lab qarshiladi.

– Bizni kechirasiz, bek aka,– deb Rahmat uzr ayt-di,– vaqtsiz kelib sizni tinchsizladik.

Otabek ularga yuqoridan joy ko'rsatar ekan, yoqimliq bir vaziyatda:

– Tinchsizlamadingizlar; bil'aks, quvontirdingizlar,– dedi,– shahringizga birinchi martaba kelishim bo'lg'ani uchun tanishsizliq, yolg'izliq meni juda zeriktirgan edi.

¹ Shu orada hujraga bir chol kirib, ul ham mehmonlar bilan so'rashib chiqdi. Bu chol Hasanali otliq bo'lib, oltmish yoshlar chamasida, cho'ziq yuzlik, do'nggiroq peshonalik, sariqqa moyil, to'garak qora ko'zlik, oppoq uzun soqollik edi. Soqolining oqlig'iga qaramasdan uning qaddida keksalik alomatlar sezilmas va tusida ham uncha o'zgarish yo'q edi.

Otabek mehmonlarni tanchaga¹ o'tquzib, fotihadan so'ng Hasanalidan so'radi:

– Tuzukmisiz, ota?

– Xudoga shukur,– dedi Hasanali,– boyag'idan biroz yengiladim. Mazmuni is tekkan ekan.

– Ba'zi yumushlar buyursam...

– Buyuringiz, o'g'lim.

– Rahmat, ota, bo'lmasa bizga choy qaynatib bersangizchi.

– Xo'b, begim.

Hasanali chiqdi. Rahmat Otabek bilan yana bir qaytib sog'liq so'rashqandan keyin so'radi:

– Bu kishi kimingiz bo'ladir, bek aka?

Otabek Rahmatning savoliga javob bermay eshikka qaradi. Hasanalini hujradan uzoqlatib so'ngra javob berdi:

– Qulimiz.

Bu so'zdan nima uchundir Homid ajablangan edi.

– Qulingiz?

– Shundog'.

Hasanalini bolaliq vaqtida Erondan kishi o'g'irlab kelguchi bir turkman qo'lidan Otabekning bobosi o'n besh tillo barobariga sotib olgan edi. Hasanalining Otabeklar oilasida qulliqda bo'lg'anig'a elli yillar chamasi zamon o'tib, endi Otabeklar oilasining chin bir a'zosi bo'lib ketkan. Xo'jasi Yusufbek hojiga, ayniqsa, xo'jazodasi Otabekka itoat va ixlosi tom² bo'lib, buning evaziga ulardan ham ishonch va hurmat ko'rar edi. Hasanali o'ttuz yoshliq vaqtida sotib olg'an bir cho'riga uylantirilgan bo'lsa ham, ammo o'g'il-qizlari bo'lmag'an, bo'lsalar ham yoshliqda o'lib ketkanlar. Shuning uchun bo'lsa kerak, Otabekka ixlos qo'yib, unga o'z bolasi kabi qarar: «O'lganimdan keyin ruhimga bir kalima qur'on o'qusa, bir vaqtlar Hasanali ota ham bor edi deb yodlasa, menga shunisi – kifoya»– deb qaror bergan va hozirdan boshlab Otabekka bu to'g'rida siporishlar³ berib, undan samimiy va'dalar olib yurg'uchi oq ko'ngil bir qul edi.

Hasanali ustida bo'lg'an haligi gapdan keyin Rahmat so'radi:

– Toshkanddan nimalar keltirdingiz, bek aka?

¹Tancha – sandal, olovdon/

²Tom (arabcha) – to'la, to'liq, butun; mukammal. Bu yerda mukammal ma'nosida.

³Siporish (forscha) – topshiriq; o'git, nasihat. Bu yerda o'git va nasihat ma'nosida.

– Arzimagan narsalar: gazmol, qalapoy afzali va biroz qozon.

– Marg‘ilonda gazmol bilan qalapoy afzalining bozori chaqqon,– dedi Homid.

Otabek miqrozi¹ bilan sham so‘xtasini² kesib tuzatdi. Orada yotsirashka o‘xshash bir hol bor, nima uchundir bir so‘zlab ikki to‘xtar edilar. Bu o‘ng‘aysiz holatdan chiqish va, so‘zg‘a ulab yuborish uchun Rahmat tirishkandek ko‘rinar edi.

– Marg‘ilonni qanday topdingiz, bek aka, xushlandingizmi, yo?..

Bu savolning javobiga Otabek ikkilangandek va o‘ng‘aysizlang‘andek bo‘ldi.

– Nima desam ekan... Marg‘ilonni har holda... xush ko‘rdim, Marg‘ilon Turkistonimizning to‘qug‘uchilik hunarida birinchi shahridir.

Ikkilanib berilgan bu javobdan Homid bilan Rahmat birbirlariga qarashib oldilar. Otabek bu holatni sezdi va o‘zining so‘zini kulgulikka olib izoh berdi:

– Kelgan kunimdan Marg‘iloning‘izni xushlamay boshlag‘an edim. Chunki tanishlarim yo‘q, musofirchilik-bilinib qolayozg‘an edi. Endi bu soatdan boshlab Marg‘ilondan roziman, negaki, yo‘qlab kelguchi sizning kabi qadrdonlar ham bo‘lur ekan.

– Kechiringiz, bek aka,– dedi Rahmat,– men sizning Marg‘ilon kelganingizni bu kun otamdan eshitdim. Yo‘qsa, albatta, sizni zeriktirmas edim.

– Aniqmi?

– To‘g‘ri gap,– dedi Rahmat,– otam Toshkand borg‘anlarida to‘p-to‘g‘ri sizning eshikingizga tushsinlarda, siz saroyga tushing. Bu taraf bilan sizdan o‘pkani biz qilsaq arziydir.

– Haqqingiz bor,– dedi Otabek,– ammo, birinchidan, sizning havlingizni so‘rog‘lab topish menga qiyinroq ko‘rindi, undan so‘ng molimizni ortg‘an tuyakashlar shu saroyg‘a tayinlang‘an edilar.

– Har holda, bu uzr emas.

Hasanali dasturxon yozib qumg‘on kirgizdi. Odatiy takal-

¹Miqroz (arabcha) – qaychi.

²So‘xta (forscha) – pilikning kuygan qismi

lufar¹ bilan dasturxon va choyg'a qaraldi. Homid nonni shinniga bulg'ar ekan so'radi: – Yoshingiz nechada, bek?

Otabekning labi qimirlamasdan choy quyib o'tirgan Hasanali javob berdi:

– Bekka xudo umr bersa, bu yil hamduna² bo'lsa, to'ppato'g'ri yigirma to'rt yoshga qadam qo'yadilar.

– Yigirma to'rt yoshga kirdimmi, ota?– dedi bek. – Chindan ham necha yoshga kirganimni o'zim bilmayman.

– Yigirma to'rt yoshga kirdingiz, bek.

Homid tag'in so'radi.

– Uylanganmisiz?

– Yo'q.

Hasanali Otabekning yolg'iz «yo'q» bilan to'xtashiga qanoatlanmadi va bu to'g'rida o'z tomonidan izohlar berishni lozim ko'rdi:

– Bek uchun bir necha joylarga qiz aytdirmak istalangan bo'lsa ham,– dedi,– avval taqdir bitmaganlik, undan keyin bekning uylanishka bo'lg'an qarshiliqlaridan bu kungacha to'y qilolmay kelamiz. Ulug' xo'jamizning qat'iy niyatlari bu safardan qaytg'ach bekni uylandirishdir.

– Manimcha, uylanishdek nozik bir ish dunyoda yo'qdir,– dedi Rahmat va Otabekka yuz o'girdi. – Uylangach, xotining tab'ingga muvofiq kelsa bu juda yaxshi, yo'qsa, munchalik og'ir gap dunyoda bo'lmas.

Otabek Rahmatning bu so'zini samimiyat bilan qarshiladi.

So'zingizning to'g'rilig'ida shubha yo'q,– dedi,– ammo shuni ham qo'shmoq kerakki, oladig'on xotiningiz sizga muvofiq bo'lishi barobarida er ham xoting'a muvofiq³ bo'lsin.

– Xoting'a muvofiq bo'lish va bo'lmasliqni uncha keragi yo'q,– dedi Homid e'tirozlanib,– xotinlarga «er» degan ismning o'zi kifoya... ammo jiyan aytkandek, xotin degan erga muvofiq bo'lsa bas.

Rahmat kulib Otabekka qaradi. Otabek ham istehzolik tabassum orasi Homidga ko'z qirini tashladi.

– Uylanishdagi ixtiyorimiz,– dedi Rahmat,– ota-onalari-

¹ Takalluf (arabcha) – sun'iylik, soxtalik; serhashamlik, jimjimadorlik; iymnish, tortinish.; muomala, mulozamat. Bu yerda mulozamat ma'nosida kelgan.

²Hamduna (arabcha) – maymun. Bu yerda maymun vili nazarda tutilyapti.

³Muvofiq² (arabcha) – mos, loyiq.

mizda bo'lg'anliqdan, oladiring'an kelinlari o'g'illariga yoqsa emas, balki uning ota-onalari o'zlariga yoqsa bas. Bu to'g'rida uylanguchi yigit bilan er qilg'uchi qizning lom-mim deyishka haq va ixtiyorlari bo'lmay, bu odatimiz ma'qul va mashru'¹ ishlardan emasdir. Masalan, men ota-onamning yoqdirishlari bilan uylandim... ammo xotinim ota-onamga muvofiq bo'lsa ham menga muvofiq emas, siz aytgandek, ehtimol, men ham xotinimg'a muvofiq emasdirman... So'zingiz juda to'g'ri, bek aka.

Otabek Rahmatning so'zini ixlos bilan eshitdi va «Sen nima deysan?» degandek qilib Homidga qaradi.

– Jiyani,– dedi Homid Rahmatka qarab,– boshlab uylanishing, albatta, ota-onang uchun bo'lib ulardan ranjib yurishingni o'rni yo'q. Xotining ko'nglingga muvofiq kelmas ekan, muvofiqini olib, xotinni ikki qil. Bunisi ham kelishmasa, uchunchisini ol. Xotinim muvofiq emas deb zorlanib, hasratlanib yurish er kishining ishi emas.

Rahmat Otabekka kulimsirab qaradi-da, tog'asig'a javob berdi.

– Xotin ko'paytirib, ular orasida azoblanishning nima hikmati bo'lsin?– dedi. – Bir xotin bilan muhabbatlik umr kechirmak, manimcha, eng ma'qul ish. Masalan, ikki xotinliqning bittasi sizmi? Uyingizda har kuni janjal, bir daqiqa tinchlig'ingiz yo'q.

– Seningdek yigitlar uchun, albatta, bitta xotin ham ortiqchaliq qiladir,– deb kuldi Homid. – Ko'b xotin orasida azoblanish o'zi nima degan so'z? Qamchingdan qon tomsa, yuzta xotin orasida ham rohatlanib tiriklik qilasan. Men bu kungacha ikki xotin o'rtasida turib janjalg'a to'ygunimcha yo'q, ammo xotinni uchta qilishg'a ham o'yim yo'q emas.

– Sizga taraf yo'q, tog'a.

Homid mag'rur bir tusda Otabekka qaradi. Otabek uning so'zidan kulimsiragan edi.

Hasanali palovg'a urnash² uchun tashqariga chiqdi. Otabek mehmonlarga choy quyib uzatdi. Homidning haligi so'zidan keyin oradag'i bahs kesilgan edi. Uchovlari ham bir narsaning xayolini surgandek ko'rinar edilar. Bir necha vaqt shu holda qolishib Rahmat tog'asidan so'radi:

¹Mashru(') (*arabcha*) – ochiq-oshkor; qonuniy. Bu yerda **qonuniy** ma'nosida.

²Urnash (eski tilda) – harakat boshlash, unnash.

– Mirzakarim aka qizini erga berdimi, eshitdingizmi?

Bu savoldan nima uchundir Homidning chehrasi buzildi va tilar-tilamas javob berdi: – Bundan xabarim bo‘lmadi. Gumonimcha, bermagandir.

Rahmat so‘zdan chetda qoldirmas uchun Otabekni ham orag‘a oldi:

– Bizning Marg‘ilonda bir qiz bor,– dedi,– shundog‘ ko‘hlikki, bu o‘rtada uning o‘xshashi bo‘lmas, deb o‘ylayman.

Homid bir turlik vaziyatda yer ostidan jivaniga qaradi. Tog‘asining holidan xabarsiz Rahmat so‘zida davom etti:

– Shahrimizda Mirzakarimboy otlig‘ bir savdogar kishi bor, bu shuning qizidir. Balki, siz Mirzakarim akani tanirsiz, u bir necha vaqt Toshkandda qutidorliq qilib turg‘an ekan?

– Yo‘q... Tanimayman.

Homidning yuzidagi boyag‘i holat yana ham kuchlanib go‘yo toqatsizlang‘andek ko‘rinar edi, Rahmat davom etti:

– Uning havlisi poyafzal rastasining burchagidagi imoratdir. O‘zi davlatmand bir kishi; Toshkand ashroflarining¹ ko‘blari bilan aloqador bo‘lg‘anliqdan, balki, otangiz bilan tanish chiqar.

Ehtimol,– dedi Otabek va nima uchundir g‘ayriixtiyoriy bir tebrandi. Uning yuzida bir o‘zgarish va vujudida bir chayqalish bor edi. Undagi bu o‘zgarishdan Rahmat xabarsiz bo‘lsa ham, ammo Homid uni yer ostidan ta‘qib etar edi. Bu ta‘qib Otabekdagi haligi o‘zgarishni payqabmi yoki tasodifiymi edi: bu to‘g‘rida bir mulohaza aytish, albatta, mumkin emas. Yana bir necha vaqt jim qoldilar.

– Endi biznikiga qachon mehmon bo‘lasiz, bek aka?

Rahmatning bu so‘zi bilan Otabek xayolidan bosh ko‘tardi:

– Xudo xohlag‘an vaqtda bo‘larmiz...

– Yo‘q, bek aka,– dedi Rahmat,– siz aniqlab bir kunni tayin qilingiz, biz bu yerga sizni taklif qilg‘ali kelganmiz.

– Ovora bo‘lmoqning nima zarurati bor?

– Bunda ovora bo‘lish degan narsa yo‘q. Iloji bo‘lsa, sizni bu saroydan havlig‘a ko‘chiramiz. Hozirga bir kunni tayin qilib bizga mehmon bo‘lingchi... Otam sizning bilan o‘lturishib Toshkand ahvolotini so‘zlashmakka mushtoqdirlar.

– Bu saroydan sizlarnikiga ko‘chishim og‘ir,– dedi Otabek,–

¹Ashraf (arabcha) – eng sharafli, eng oliyjanob, eng ulug‘.

ammo otangizning ziyoratlariga borishg'a har qachon hozirman.

– Sog' bo'ling, bek aka, boradiring'an kuningizni tayin qila olasizmi?

– Ma'lumingiz, kechalari bo'sh bo'laman, shuning bilan birga otangiz qaysi vaqtni ixtiyor qilsalar, ijobat etishdan o'zga choram bo'lmas.

– Salomat bo'lingiz,– dedi Rahmat,– shuni ham sizdan so'rayin: o'lturishka begona kishilar ham aytilsa mumkinmi, ozor chekmasmisiz? Chaqirilg'anda ham o'zimizga yaqin va ahl kishilar bo'lur, masalan, Mirzakarim qutidor kabi.

Bu vaqt Otabekning tusiga ham haligidek o'zgarish chiqdi ersa-da, lekin sezdirmaslikka tirishib javob berdi:

– Manim uchun farqsiz.

Oshdan so'ng mehmonlar bilan xayrlashib chiqdilar.

II Fasl. XON QIZIG'A LOYIQ BIR YIGIT

Otabek o'zi bilan ko'rishgan mundaki ikki yot kishini tanimaganliqdan bir-ikki qayta ularni ko'z ostidan kechirdi. Buni payqag'an Ziyo shohichi Otabekka tanitdi:

– Amakilaringizni siz tanimag'andirsiz, albatta,– dedi. – Bu kishi – otangizning yaqin do'stlaridan Mirzakarim qutidor. Bu zot – Andijon savdogarlaridan Akram hoji.

Mirzakarim ismlik qirq besh-elli yoshlar chamasida qora qosh, qora ko'z, ko'rkam yuz, yaxshig'ina kiyingan bir kishi bo'lib, Akram hoji elli besh yoshlar orasidag'i bir kekxa edi. Otabek qaytadan Mirzakarim qutidorni ko'zdan kechirdi.

– Ota qarddonlari bilan tanishdirg'aningiz uchun rahmat, amak,– dedi va Akram hoji bilan Mirzakarim akaga tavozu'landi. – Otam sizlardek yaqin do'stlariga salom aytishni menga amonat topshirg'an edilar.

– Rahmat, sog' bo'lsinlar.

Majlis Ziyo shohichining uyida Otabekning mehmondorchilig'i uchun yig'ilg'an, yuqorida ismlari o'tkan zotlardan boshqa: Homid, Rahmat ham Hasanali bor edilar. Tanishdirishdan so'ng Otabek bilan qutidorning ko'zlari bir-birlariga tez-tez uchrasha boshladilar. Qutidor nimanidir Otabekdan so'ramoqqa og'zini jo'plab¹ tursa ham, Akram hoji bilan Ziyo shohichining

¹Jo'plab (eski tilda yoki hozirgi qipchoq lahjasida) – juftlab.

allanarsa to'g'risidag'i gaplari keti uzilmay davom etar edi. Ularning ko'zi uchunchi to'qnashishida qutidor kulimsirab qo'yib so'radi:

– Meni eslay olasizmi, bek?

Otabek diqqat va e'tibor bilan qutidorni kuzatib javob berdi:

– Yo'q, amak.

Necha yoshg'a bordingiz?

– Yigirma to'rt yoshg'a...

Qutidor o'zicha nima to'g'risidadir hisob yuritdi-da:

– Voqian¹, siz meni eslay olmassiz,– dedi. – Men Toshkandda qutidorlik qilg'an vaqtimda siz taxminan besh-olti yoshliq bola edingiz... Go'yoki men Toshkandda kechagina turg'andek va kechagina sizning havlingizda mehmon bo'lg'andekman... Ammo, haqiqatda, oradan o'n besh-yigirma yil o'tib, siz ham katta yigit bo'lgansiz, umr – otilg'an o'q emish.

– Siz bizning havlida bo'lganmisiz?

– Ko'b martalab mehmon bo'ldim,– dedi qutidor,– ul vaqtda bobongiz ham hayotda edilar.

Bu ikkisinin so'zlariga quloq solib chetda o'lturgan Hasanali ham gappa aralashdi:

– Amakingiz bizning havlig'a kelib turadigan vaqtlarida siz yosh bola edingiz, bek,– dedi.– Amakingiz sizni saroylarga ham olib tushar edilar.

Otabek uyaluv aralash kulimsirab qutidorg'a qaradi:

– Taassufki, eslay olmayman,– dedi. Qutidor tag'in nimadir aytmoqchi bo'lg'an edi, Akram hoji unga yo'l bermadi.

– Hoji akamiz bu kunda qanday ish bilan mashg'ullar?

Otabek:

– Toshkand begi yonida mushovir² sifati bilan turadilar.

– Azizbek bu kunda ham Toshkandga hokimdir?

– Shundog'.

– Sotqi bek ketsin, Aziz bachcha deng,– dedi Homid va Akram hojiga qarab kuldi. – Yaqindag'ina Musulmon cho'loqning bazimi shu Aziz bachcha bilan qizir edi,– dedi, ulug' bir narsa kashf etgandek mag'rur, majliska qarab chiqdi. Homidning zaruratsiz ayb tekshirishi majliska yotroq tuyilgan bo'lsa kerak bir-birlariga qarashib oldilar. Bu o'rinsiz tekshirish majlisni bir

¹Voqean (arabcha) – haqiqatan.

²Mushovir (forscha) – maslahatchi.

oz sukutga yubordi-da, so'ngra Akram hoji savolida davom etti:
– Hokimingiz juda zolim emish, bu to'g'ri so'zmi?
– To'g'ri so'z,– dedi bek. – Azizbek zulmidan aholi juda to'yg'an.

Otabekning bu javobidan yolg'iz Akram hojigina emas, balki majlisning boshqa a'zolari ham ajablandilar.

Otasining valine'mati¹ bo'lg'an bir bekning zulmini iqror etish haqiqatan ham taajjubka loyiq edi. Azizbekning Turkiston xonlig'ining eng zolim va mustabid sanalg'an beklarining biri va uning o'z qaramog'ida bo'lg'an Toshkand aholisiga qilg'an zulmlari Farg'onaga doston, ammo Akram hojining bu savoli Azizbekning eng yaqini bo'lg'an bir kishining o'g'lini sinab ko'rishlik uchun edi. Bu sina'sh natijasi Akram hojining taajjubini orttirdi va buning sirrini bilishka qiziqsindi:

– Otangiz Azizbekning mushoviri ekan,– dedi Akram hoji,– nima uchun uni bir oz bo'lsa ham yo'lg'a solmaydir?

– Kechiringiz, amak,– deb Otabek kulimsiradi,– siz otamning mushovirlik'ini boshqacharoq onglag'ang'a o'xshadingiz... Bizning beklarga hukm vaqtida ham mushovir bo'lmoq imkonsiz narsadir. Otam Azizbekning mushoviri va yaqin musohibi² sanalsa ham va lekin bu juz'iy³ ishlardaginadir, buning uchun sizga bir misol keltiray, bu ish shu yaqin oralardag'ina bo'ldi:

Toshkanddagi jumalik gap majlislaridan birida bir kishi Azizbekni maxtar va bu maxtovg'a qarshi ikkinchisi: «Nega munchalik maxtaysan, Azizbekning asli bir bachcha-da»,– der. Ularning bu muzokaralarini chetda eshitib turgan xufiyalardan⁴ biri bu so'zni Azizbekning qulog'iga yetkazur. Ertasiga Azizbek mazkur ikki kishini o'z huzuriga oldirib maxtovchig'a ulug'mansab ato qilar va ikkinchisini o'limga buyurar... Bu hukm majlisida hozir turgan otam mahkumning gunohini so'raganida Azizbek jallodga baqirar: «Tezroq olib chiq!» Otam tag'in qulliq qilg'anida jallodg'a buyurar: «Qo'lingdag'ini bo'shatib, o'mniga hojini olib chiq!» – Mana ko'rdingizmi, otamning qadr-u qiymatini.

¹Valine'mat (arabcha: mamlakat egasi; boquvchi; oliyhimmat, saxiy) – o'ziga qaram kishilarini moddiy jihatdan ta'minlab turuvchi, ularga ne'mat beruvchi shaxs.

²Musohib (arabcha) – hamsuhbat, ulfat; suhbatdosh.

³Juz'iy (arabcha) – qism, bo'lakka oid; oz, kam; jiddiy bo'lmagan; ahamiyatsiz.

⁴Xufiya (arabcha: maxfiylik); – 1) boshqalarga bildirilmaydigan, sir tutiladigan; yashirin, maxfiy; 2) josus (bu yerda aynan shu ma'noda kelgan).

– Bo‘lmasa, aholi xong‘a shikoyatnoma yozmaydirmi?

– Nechanchi shikoyatnomani so‘raysiz,– dedi Otabek,– Azizbekdan zulm, jaf o‘rganlar bilan birgalikda endi o‘ninchi shikoyatnomamizni yuborg‘andirmiz... Lekin xonning yo‘lboshchisi bo‘lg‘an kishining o‘zi zulmda Azizbekdan bir necha zina baland o‘rinni ishg‘ol etkuchi kimsa bo‘lsa, biz qandog‘ qilayliq. Ammo shunisi ham borki, shu keyingi vaqtlarda Azizbek Qo‘qonning yorlig‘¹ va farmonlarini iltifotsiz qoldira boshladi. «ltoatdan bosh tortmasin...» degan mulohazada yozg‘an shikoyatlarimizdan markazning ko‘z yumishi ham ehtimoldir. Har holda Toshkand aholisi Azizbek istibdodidan² ortiq to‘yindi, kimdan ko‘mak so‘rashg‘a ham bilmaydir.

Yusufbek hojining qanday odam ekani ayniqsa Akram hojiga onglashilib, bu to‘g‘rida ortiq bahs qilinmadi va so‘z boshqa xususlarga o‘tdi.

Ziyofat samimiyat bilan chaqirilg‘anliqdan dasturxon qadrlik mehmonga maxsus turlangan edi. Ziyo shohichi bilan o‘g‘li Rahmatning har zamon mehmonlarni dasturxonga qistashlari boshqalarning ishtahalarini ochishg‘a sabab bo‘lsa ham, ammo bizning Otabekka sira ham asar qilmas, xayollanib o‘ltirar edi. Ul nima to‘g‘rida xayol surib, qaysi to‘g‘rida o‘ylar edi – buni bilish qiyin bo‘lsa ham, biroq uning hozirgi ba‘zi harakatlari diqqatni jalb etarlik edilar: xayol surar ekan, uning ko‘zlari ixtiyorsiz kabi qarshisidagi qutidorg‘a qaraydirlar, qutidorning ko‘zi o‘ziga tushdi deguncha ko‘zini undan olib dasturxondagi ko‘ngli tilamagan narsalarga urina boshlaydir... Otabekning bu holini majlisdagilar sezmasalarda, ammo Homid uni ta‘qib etkandek edi.

– Savdo bilan qanday shaharlarga bordingiz, bek?– deb qutidor so‘radi.

– O‘zimizning shaharlardan ko‘pini ko‘rdim,– dedi bek,– o‘ris shahardan Shamay³ga ham bordim.

.... – Ha, ha, siz Shamayga ham bordingizmi?– deb Ziyo

¹**Yorlig‘ (yorliq)** – biror amal, unvon, suyurg‘ol va shu kabilar berilganligi haqidagi rasmiy hujjat; farmon.

²**Istibdod (forscha)** – o‘zboshimchalik, zo‘ravonlik; mutlaq hokimiyat. Mustabidlarning mahkumlar, mazlumlar ustidan cheklanmagan huquqiga asoslangan jabr-zulm, ezish holati va shu asosga qurilgan idora usuli.

³**Shamay** – Semipalatinsk shahri. Xonlik davrida Turkiston savdogarlarining ruslar bilan savdo qiladigan asosiy shaharlardan biri (muall.).

shohichi ajablendi.

– O‘tkan yil borg‘on edim,– dedi bek,– borishim noqulay bir vaqtga to‘g‘ri kelib ko‘b mashaqqatlar chekdim.

– Chin savdogar siz emishsiz,– dedi qutidor,– biz shu yoshqa kelib hali o‘zimizning kattaroq shaharlarimizni ham ko‘ralmadik; siz o‘risning Shamayigacha borg‘ansiz.

– Yurgan daryo, o‘lturgan bo‘ryo¹ emish,– dedi Akram hoji.

O‘ris shaharlariga borib savdo qilg‘uchilar Turkistonda juda oz hisobda bo‘lib, chet ellarni ko‘rgan Otabek majliska tansiqlandi. O‘rislar to‘g‘risida allaqanday xayoliy rivoyatlar eshitib yurgan qutidor va Ziyo shohichilarning Otabekdan haqiqiy holni bilgilar kelib, undan Shamayda ko‘rib, kechirganlarini so‘radilar. Otabek Shamay xotirohini so‘zlab berdi. O‘rislarning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotlarini eshitkuchilarni tongg‘a qoldirib, ortiq tafsiloti bilan aytib chiqg‘ach:

– Shamayga bormasimdan ilgari o‘z hukmdorlig‘imizni ko‘rib, boshqalar ham shundaydir, deb o‘ylar edim,– dedi bek,– lekin Shamay manim fikrimni ost-ust qilib, o‘zimni ham butunlay boshqa kishi yasadi. Men o‘risning idora ishlarini ko‘rib, o‘z idoramizning xuddi bir o‘yinchoq bo‘lg‘anlig‘ini iqror etishka majbur bo‘ldim... Bizning idoramiz bu kungi tartibsizligi bilan ketabersa, holimizning nima bo‘lishig‘a aqlim yetmay qoldi. Shamayda ekanman, qanotim bo‘lsa, vatanga uchsam, to‘ppato‘g‘ri xon o‘rdasiga tushsam-da, o‘risning hukumat qonunlarini birma-bir arz qilsam, xon ham arzimni tinglasa-da, barcha elga yorlig‘ yozib o‘risning idora tartibini dasturilamal² etishka buyursa, men ham bir oy ichida o‘z elimni o‘risniki bilan bir qator-da ko‘rsam... Ammo o‘z elimga qaytib ko‘rdimki, Shamayda o‘ylag‘anlarim, oshiqqanlarim shirin bir xayol emish. Bu yerda so‘zimni eshitkuchi birov ham bo‘lmadi, bo‘lsalar ham: «Sening orzungni shu xonlar eshitadimi, shu beklar ijro qiladimi?»– deb meni ma‘yus qildilar. Ilgariroq men ularning gapiga bovar qilmay yursam, so‘ngg‘idan to‘g‘ri so‘zni aytkanlarini bildim. Darhaqiqat, mozoristonda «hayya alalfalah³» xitobini kim eshitar edi.

¹Bo‘ryo – bo‘yra. Yurgan–daryo, o‘tirgan – bo‘ryo (bo‘yra).

²Dasturilamal (forscha) – yo‘l-yo‘riq, yo‘riqnoma, ko‘rsatma.

³Hayya alalfalah (arabcha) – qutqarilishga, shohshinimga, talotga kelinglar (azon chaqirig‘i).

Majlis Otabekning Shamay taassurotini maroq bilan eshitkan, shu kungacha hech kimdan eshitilmagan uning fikrlariga ajablangan edi. Istiqbol qayg'usi tushiga ham kirmagan bu Turkiston otalari Otabekning daruni¹ dildan chiqarib aytkan gaplaridan hissasiz qolmadilar:

– Amiri Umarxondek² odil poshsho bo'lsa,– dedi qutidor,– biz ham o'risdan oshib ketar edik.

Ziyo shohichi:

– Bizning bu holga tushishimiz o'z fe'li xo'yimizdan³.

Akram hoji:

– To'g'ri.

Homid ham boshqalardan qolishmas uchun: «Xudo kofirning dunyosini bergan» – deb qo'ydi.

– Manimcha, o'risning bizdan yuqoridalig'i uning ittifoqidan bo'lsa kerak,– dedi Otabek,– ammo bizning kundan kunga orqag'a ketishimizga o'z ora nizo'imiz⁴ sabab bo'lmoqda, deb o'ylayman, boshqa xil aytkanda, Ziyo amakining fikrlari qisman to'g'ri. Oramizda bu qo'rqunch holatka bahaqqi⁵ tushunadig'an yaxshi odamlar yo'q, bil'aks buzg'uchi va nizo'chi unsurlar tomir yoyib, har zamon sodda xalqni halokat chuquriga qarab tortadilar.

Bu kungi qora chopon⁶ va qipchoq nizo'larini sizga bir timsol o'rnida ko'rsatayin: o'ylab ko'rilsin, bu nizo'lardan bizga qanchalik foyda va qipchoq og'aynilarg'a nima manfaat hosil bo'lmoqda?– Faqat bundan foydalang'uchilar ikki xalq orasiga adovat urug'ini sochib yurg'uchi bir necha e'vogar⁷ boshluqlarg'inadir. Masalan, Musulmonqulni⁸ kim xolis odam, deb o'ylaydir?– Uning yurt uchun qon to'kishdan boshqa nimaga foydasi tegdi? Musulmonqul o'z g'arazi yo'lida orada yo'q

¹Daru – dard.

²Amir Umarxon (1787-1822) – 1810-1822-yillar Qo'qon xoni.

³Xo'y (forscha) – atvor, xulq.

⁴Nizo' – nizo, kelishmovchilik.

⁵Bahaqqi (forscha+arabcha) – huquq; adolat, haqiqat; to'g'ri; Olloh, Xudo uchun, xudo yo'lida (jon taslim qilish). Bu yerda to'g'ri ma'nosida kelgan.

⁶Qora chopon – o'sha davrda qipchoqlar o'zbeklarni qora chopon deb atashgan (muall.).

⁷E'vogar – ig'vogar.

⁸Musulmonqul (taxminan 1794-1852) – Qo'qon xonligidagi qipchoqlar rahbari. 1844-yigacha Andijonda qo'shinlar boshlig'i (botirboshi). 1847-yildan mingboshi. Qo'qonni Buxoro amiri Nasrullaxon himoyalagan rahbarlaridan biri bo'lgan.

nizolarni qo'zg'ab, kuyavi Sheralixonni¹ o'ldirdi, gunohsiz Mu-
rodxonni shahid etdi, qo'y kabi yovvosh Toshkand hokimi
Salimsoqbekni² o'ldirib, o'rniga Azizbekdek zolimni belguladi
va o'zini mingboshi deb e'lon qilib, aqlsiz bir go'dakni (Xudo-
yorni) xon ko'tarib el yelkasiga mindi. Tuzuk, agar Musul-
monqul bu ishlarni bir yaxshi maqsadni kuzatib qilg'anda, zolim-
larni o'rtadan ko'tarib, yurtka osoyish berganda, unga kim nima
deya olur edi? Holbuki Toshkand tarixida misli ko'rilmagan
Azizbek kabi vahshiyini faqat shu Musulmonqul qo'lidan oldi.
Basharti Musulmonqul chin inson bo'lsa, insondan vahshiy
tug'ilganini hech kim eshitkan chiqmas. Modomiki, o'z g'arazi
yo'lida istibdod orqali el ustiga hukmron bo'lg'unchilar yo'qo-
tilmas ekanlar, bizga najot yo'qdir, magar shunday g'arazchilarni
(ular kim bo'lsalar ham) ish boshidan quvlash va ular o'rniga
yaxshi xolis odamlarni o'tquzish najotimizning yagona yo'lidir.

Otabek majliska tamoman yangi va eshitilmagan fikrlarni
so'zlab ketdi, ular bekning og'zig'a anqayishib qolgan edilar.
Darhaqiqat, o'z ora bitmas nizo'larning asli mansha'ini³ ul yax-
shi onglab tahlil qilar va durust qiymat berar edi. Uning shu
yo'sun mulohaza va fikrlari majliska chuvalg'an ipning uchini
topib bergandek bo'lib, lafzan bo'lmasa ham ma'nan ularning
tahsin va olqishlarini oldi.

Otabek xufton namozi uchun tahorat olishg'a mehmon-
xonadan chiqq'an edi, uning keticha:

– Otasining bolasi-da,— deb Ziyo shohichi mehmonlarga
qarab qo'ydi.

– Umri uzoq bo'lsin,— dedi Akram hoji,— yigitlarimiz ichida
eng aqlig'i ekan... Agarda xon ko'tarish manim qo'limda bo'lsa
edi, xon qilib Otabekni ko'tarar edim... O'zi o'qug'anmi?

Bu maxtovlar bilan terisiga sig'may ketkan Hasanali javob
berdi:

¹ Sheralixon – Salimsoqbekning otasi. Musulmonqulning singlisiga uylangan edi. Sheralixonning o'g'li Xudoyorxon shu Musulmonqulning singlisidan tug'iladi. Musulmonqul yaxshi ko'rish uchun jiyani Xudoyorxonga qizini berib, o'ziga kuyav qilgan edi. Sheralixon Norbo'taxonning akasi Hojibekning o'g'li (muall.).

² Salimsoqbek – Sheralixonning katta o'g'li, Xudoyorxonning o'gay akasidir. Uning taxt deb da'vo qilishidan qo'rqib, Musulmonqul o'ldirtirgan edi. Chunki yosh Xudoyorxon bo'lib turgan fursatda Musulmonqul o'z bilig'icha ish qilabilar, loqaq Xudoyorxon esini tanig'uncha davr sura olar edi (muall.).

³ Mansha' (arabcha) – manba, sabab.

– Toshkand Beklarbegi madrasasining¹ peshqadam mulla-bachchalaridan edi, lekin uch yilcha bo‘ldi, xo‘jamiz madrasadan olib savdo ishiga qo‘ytilar.

– Xudo har narsadan ham bergan yigit ekan,— dedi qutidor.

Ahli majlis Otabekni ko‘klarga ko‘tarib maxtar edi, lekin Homid bu maxtashlarga ishtirok etmas va nimadandir g‘ijing‘andek ko‘rinar edi. Shu orada qutidorning «Uylanganmi?» deb Hasanalidan so‘rashi Homidga yana boshqacha holat berdi. Hasanalining so‘rag‘uchig‘a bekning qiz yoqdirmaslig‘ini sabab ko‘rsatib, shu kungacha uylanmay kelganligini tafsili bilan hikoya qilib berishidan so‘ng ul toqatsizlang‘andek bo‘ldi:

– Balki, begingizning tama‘lari xon qizidadir,— dedi istehzo bilan Homid,— bundog‘ yigitlar uylanganlarida ham kishi qizini umr bo‘yi azob ichida o‘tkazadirlar...

Sababiga tushunish qiyin bo‘lg‘an bu istehzoga qarshi Hasanali sukut qilmadi:

– Men uning xon qizini olish maqsadi borlig‘ini bilmayman,— dedi kulimsirab,— biroq ul xon qizini olsa arzimaydirgan yigit emas... hatto zarxarid² quli bo‘lg‘anim holda menga ham qattig‘ so‘z aytishdan saqlang‘an bir yigit o‘z nikohida bo‘lg‘an ozod bir qizg‘a, albatta, zahmat bermas, deb o‘ylayman. Ba‘zi xotin—uradigan va xotin ustiga xotin olib, xotinlarig‘a zulm qiladig‘an hayvonsifat kishilardan bo‘lib ketishi menimcha ehtimoldan juda uzoqdir, inim mulla Homid...

Hasanali o‘tkan faslda Homidning o‘z og‘zidan xotinlarig‘a qarshi qamchi ishlatkanini eshitkan edi. Shunga binoan uning bu oxirg‘i jumlasini Homidni yerga qaratib, lom deyishka majol bermay qo‘ydi. Ziyo shohichi qaynisi Homidga «Tuzlatildingmi?» degandek qilib qaradi va Hasanalidan afu³ so‘radi:

– Kechirasiz, ota,— bizning Homidboy shunaqa qo‘lansa gaplar uchun yaratilg‘an odam.

Qutidor ham Hasanalining ko‘nglini ko‘tarib tushdi:

– Gapingiz to‘g‘ri, ota,— dedi,— Otabek xon qizig‘a loyiq bir yigit ekan.

¹Beklarbegi madrasasi – Toshkentning Eski Jo‘va maydonida mavjud bo‘lgan madrasa. 20-asrning 30-yillarida bolsheviklar dinga qarshi kurash shiori ostida uni buzib tashlashgan.

²Zarxarid (*forscha*: sotib olingan qul yoki kaniz) – 1) oltin teng (bu yerda shu ma‘noda kelgan); 2) pulga, tilla yoki kumushga sotib olingan qul yoki kaniz.

³Afu – kechirim.

Bahslashish uchun Homidga yo‘l qolmag‘an edi. Bir turlik iljayib yer tegidan Hasanaliga ko‘z tashladi.

Oshdan keyin boshlab Homid, so‘ngra boshqa mehmonlar tarqalishdilar. Otabek bilan Qutidorning yo‘llari bir bo‘lg‘anliqdan birgalashib ketdilar. Qutidor havlisiga qayrilar ekan, bek bilan xayrlashdi:

– Albatta, birisi kun biznikiga marhamat qilasiz, tuzikmi?

– Xo‘b, amak.

– Bizniki mana shu burchakdagi eshik... Qaytag‘a bu kun biznikida qolsangiz bo‘lmasmi?

– Rahmat... Xayr, salomat bo‘lingiz.

Ular to‘xtab so‘zlashqan o‘rinlaridan xayrlashib uzoqlashg‘ach, shundagi bir burchakdan choponig‘a burkangan bir kishi chiqib, haligilar kelgan tomong‘a qarab yurdi...

III Fasl. BEK OSHIQ

Saroy tinch uyquda, tun yarim. Hasanali hujraning uzun burama qulufini ochib ichkariga sham yoqdi va bekning to‘shagini yozib uning kirib yotishini kutib turdi. Ammo Otabek nima uchundir tez kira bermadi. Hujra eshigini ochilg‘anidan, sham yoqilib, o‘rin yozilg‘anidan go‘yo xabarsiz kabi ustung‘a suyalg‘ancha qotib turar edi.

– O‘rningizni yozdim, bek.

Otabek bu so‘z bilan hujraga kirdi va borib to‘shagi yonig‘a o‘lturdi. Hasanali bekning yeshinib yotishini kutib turar, chunki uni yotquzib yoqilg‘an shamni o‘zi bilan narigi hujraga olib chiqmoqchi edi. Biroq Otabek to‘shagi yonig‘a o‘lturdida, yana o‘ylab qoldi... Otabek bir necha kunlardan beri Hasanalining ko‘ziga boshqacha ko‘rinar edi.

Hasanali Otabekda shu kungacha ko‘rilmagan qiziq bir holatka besh-olti kundan beri ajabsinib yurar edi. Hasanalini ajabsindirgan holat ham bekning shuning singari xayol ichida barchani unutib qo‘yishi va boshqa ishlarga e‘tibor va parvosizligi edi.

Hasanali bekning hozirg‘i ipidan-ninasigacha bo‘lg‘an qiziq holini uzoq kuzatib turdi. Lekin Otabek xayol surishdan zerikmasa ham, Hasanali kuzatishidan zerikdi.

– Menda yumushingiz yo‘qmi?

Otabek bu gapni onglamadi, shekillik; Hasanalining yuziga

ko'tarilib qaradi-da, yana ko'zini bir nuqtaga tikib qoldi. Bu holatdan Hasanalining andishasi ortib, bekning bunchalik angravlanishiga¹ qanday ma'no berishini ham bilmas edi. Otabek shu holda tag'in qanchag'achadir o'turdi, nihoyat uyqudan uyg'ongan kishidek so'chib o'zini kuzatkuchiga qaradi:

– Chiqib yotmaysizmi?

– Menda yumushingiz yo'qmi?

– Nima yumushim bo'lsin, shamni ham olib keting.

Hasanali shamni olib, o'z hujrasiga chiqdi. Uning hujrasi Otabekning bilan bir qatorda bo'lib, gazmol, poyafzal va shuning singari mollar ila to'lg'an va Otabekdan boshqa, alohida hujrada turishi ham shu mollarni saqlab yotish uchun edi. Hasanali o'mini yozar ekan «tavba» deb qo'ydi.

Yuqorida so'zlang'anidek, Otabekdagi bu holatni biror haftalardan beri payqasa ham, hozirgidek andishaga tushmagan va bunchalik diqqat etmagan edi. Xo'jazodasidagi² bu holat uni har turlik mulohazalarga olib keta boshladi. To'shagi ustiga o'turib, oq soqolini o'ng qo'li bilan tutamlab o'ylar edi: savdo to'g'risida biror xato qildimi, Ziyo shohichinikida taomdan tuzukroq totinmadi, biror og'rig'i bormikan... Musofirchiliqda og'risa... Ammo bu mulohazalarining bittasiga ham o'zi qanoatlanmadi. Zero savdo to'g'rilari undan yashirin emas, og'rig'anda ham, albatta, shikoyat eshitar edi.

O'ylab-o'ylab bir narsaga ham aqli yetalmagach, o'midan turib tokchada yonib turgan shamni o'chirdi. Hujra orqa-o'ngni ajratib bo'lmasliq qorong'ilandi. Qorong'ida turtinib hujra eshigiga keldi-da, avaylab g'ijirlatmay eshikni ochdi va sekingina tashqariga bosh chiqarib saroyini kuzatdi. Kishi yo'qliqqa qanoat hosil etib, mahsichan oyog'ini ohista qo'yib Otabek hujrasining yonida to'xtadi, saroyini yana qarab chiqdi. Saroy qop-qorong'i, tinch uyquda, ammo bu tinchlikni saroy otxonasidagi otlarning kart-kurt xashak chaynashlari va atrofdagi xo'rozlarning qichqirishlarig'ina buzar edilar. Hasanali sekingina daricha³ ostiga yotib hujra ichiga quloq soldi. Hujra ichi tinch edi. Oradan uch-to'rt daqiqa fursat o'tib hujradan ship etkan tovush eshitmadi. Tag'in bir necha daqiqa quloq uzmay turib,

¹Angravlanish – loqaydlik, xayolparstlik.

²Xo'jazoda (forscha: xo'jayinning farzandi, avlodi) – xo'jayinning o'g'li.

³Daricha (forscha) – eshikcha; deraza; teshik.

so'ngra o'rnidan qo'zg'almoqchi bo'lg'an edi, ichkaridan «ufff» degan ixrash eshitdi. Hasanalining quloqlari tikkayib o'rnidan turdi, ko'zi olalang'an edi.

– Bek og'riq,– dedi ko'ngildan va jazmlanib hujra eshigiga yurib keldi. Eshikni ochib Otabek yonig'a kirmoqchi edi. Eshikni itarishka borg'an qo'lini qoldirib: «Balki, og'riq emasdir»,– deb to'xtaldi. Yana kiraymi, yo'qmi, deb ikkilanib turg'andan keyin yurib, o'zining hujrasiga keldi. Ammo Otabek to'g'risidagi tashvishi boyag'idan o'n qayta ortqan edi. Yeshinib uxlarg'a yotqan bo'lsa ham bekning xususi uni ko'z yumg'ali qo'ymadi. Bek to'g'risida har turlik xayollarga bormoqda edi. Yusufbek hojining: «O'g'lim yosh, sen dunyoning issiq-sovug'ini tatig'an va manim ishongan kishimsan. O'g'limning har bir holidan xabar olib turish sening vazifangdir»,– deb ta'kidlashi, Otabekning onasi – O'zbek oyimning yoshliq ko'z bilan: «Seni xudoga, otamni senga topshirdim!»– deb yolborishlari, zorillashlari uning quloqlari ostida takrorlang'andek bo'lar edilar. Uxlab ketalmadi. Ko'ynakchan egniga choponini yopinib o'rnidan turdi, hujradan chiqib Otabek darichasi ostig'a yana kelib o'lturdi.

Tun ayoz, izg'iriy yel to'rt tarafka yugurib jon achitmakchi bo'lar edi. Hasanali yarim yalang'och holda junjayib daricha ostida, izg'iriy quchog'ida o'lturar erdi. Ul yegan sovug'ig'a iltifot etmas, vujudini izg'iriyqa topshirib, fikrini hujra ichiga yuborg'an edi. Hujraichiga bir muncha quloq solib o'lturgandan keyin, uzun tin olib boshini tirqishdan uzdi, Otabekning pishillab uxlag'an tovshini eshitib bir darajada tinchlandi. Vasvasadan ariyozg'an bo'lsa ham o'rnidan qo'zg'almasdi, nima uchundir tag'in ham sovuqqa junjib o'ltira berdi. Oradan yana bir necha daqiqa fursat o'tib, Hasanali tamom tinchlandi, ham turib ketmakchi bo'ldi va shu holatda ichkaridan uyqusirash eshitdi:

– Qora ko'zlari, kamon qoshlari...

– A-a-a,– dedi Hasanali va qaytadan qulog'ini tirqishg'a olib bordi. Endi uning butun borlig'i quloq bo'lib aylangan, o'zini unutib barcha diqqati hujra ichiga oqg'an edi. O'rtadan ko'b fursat o'tmadi, boyag'i uyqusirash yana takrorlandi:

–Oy kabi yuzlar, kulib boqishlar, cho'chib qochishlar... Uff.

Hasanali uchun birinchida onglashilmay qolg'an ma'nolar bu keyingi gap bilan yeshildi. Hasanali endigi o'lturishni ortiqcha topib o'rnidan turdi, hujrasiga kirar ekan, boshini chayqab

o'zicha so'zlandi:

– Bek oshiq!

O'rni ustiga choponini yopdi-da, ko'rpasi ichiga kirib o'turdi va «chindan oshiqmi?» degan savolni ko'nglidan kechirdi. Tanish bo'lmag'an bir shahardakimning bo'lsa ham, qizig'a uchrashsin, besh-olti kun ichida bu yanglig' uyquda ham... masalaga bu jihat bilan qarab bekning ishqig'a ishongusi kelmas edi. Ammo ikkinchi tomondan qulog'i ostida bekning o'z og'zidan eshitilgan – «kulib boqishlar, cho'chib qochishlar...» jummalari takrorlang'andek bo'lib xo'jazodasidagi bir necha kunlik o'zgarishka muhabbatdan boshqa hodisa, deb ma'no beralmas edi. Bu ikki turlik masalalarning o'ng-tersini aylandirib muhokama qildi va o'lhadi. Hasanalining o'zi tarozuning ishonmasliq pal-lasida bo'lsa ham, «kulib boqishlar, cho'chib qochishlar» hamon quloqlari ostida takrorlanar edilar. Tun tong otarg'a yaqin-lashg'an, uning uyquliq miyasi hech bir turlik bu muammoni yesha bilmas edi. Ko'b o'ylasa ham bir qarorg'a kela olmadi. Ammo ertaga *bekning o'zini sinab ko'rmakchi bo'lib ko'zi uyqug'a ketdi.*

IV Fasl. MARG'ILON HAVOSI YOQMADI

Ertalabki choy hozirlang'an. Otabek xomush o'turub, Hasanali ersa uning holini ta'qib etmakda edi. Oradag'i so'z-sizlik bir piyoladan choy ichkuncha buzilmadi. Oxirida Hasanali Otabekning tusiga bir necha qayta ko'tarilib qo'ydi.

– Bir necha kundan beri xomushroq ko'rinasizmi?

Otabek savol tashlag'uchig'a qarab oldi va tasdiq ishorasini berib:

– Bilmadim,– dedi va bir oz to'xtab izoh berdi. – Xomush-ligim sizga ham sezildimi, bilmadim... Marg'ilon havosi mizo-jimga to'g'ri kelmaganga o'xshaydir...

– Aytkaningizdek,– dedi Hasanali. – Marg'ilonning havosi buziq ekan, bir-ikki kundan beri manim ham ahvolim o'zgarib boshladi. Marg'ilondan tez jo'namasaq men ham ishdan chiqadirg'an o'xshayman...

Bu gapdan keyin Hasanalining ko'zi bekka tikilgan edi, agar tundagi uyqusirash Hasanaliningo'ylag'an ehtimoliga to'g'ri kel-sa, o'zining haligi so'zi Otabekka bir o'zgarish berishida shubha qilmas edi.

Otabek boshi berk ko'chada qolg'ondek bo'ldi, javobg'a qiynaldi:

– Ketamiz,– dedi bir oz o'ylang'andan keyin,– mol baholari to'g'risida bitisha olmay turamiz – olg'uchilar arzon so'raydilar. Shuning uchun tag'in bir necha kun qolishimizg'a to'g'ri kelarmikin. Bilmadim...

Hasanalining sinashi nihoyatiga yetkandek bo'ldi, hatto, yuqoridag'i javobni eshitkan vaqtida nima uchundir o'zini bir turlik kulgidan arang to'xtatib qolg'an edi. Yana o'rtada xomushlik hukm surib, Hasanali ishni tuzikroq ochish va yo shu ko'yi qoldirib ketaberish talashida edi. Hasanali bekning har bir siriga o'zini mahkam deb hisoblag'anliqdan, darhaqiqat, Otabekka mahram bo'lishg'a loyiq bir mehribonchiliqqa ega bo'lg'anliqdan xo'jazodasi bilan ochiq so'zlashish fikriga keldi. Bir necha daqiqa muqaddima uchun reja qurib o'lturgandan so'ng tilga keldi:

– O'g'lim, Otabek.

– So'zlangiz.

– Aytngiz-chi, men sizning kimingiz?

Otabek, Hasanalining maqsadig'a tushunolmay majhul¹ unga nazar tashladi:

– Sizmi?– deb kulimsiradi. – Otam bo'lmasangiz ham, meni otaliq muhabbati bilan suygan-sodiq va mehribon bir kishimsiz, ya'ni ma'naviy otam.

– Barakalla, o'g'lim,– dedi Hasanali,– javobingiz o'z o'ylag'animchadir. Endi sizdan shuni ham so'rayin: xo'jasig'a sodiq bir qul, sizning ta'biringizcha, ma'naviy bir padar o'z o'g'lig'a yomonlik sog'inarmi, bu to'g'rida javob beringiz-chi?

Otabek kutilmagan bu savoldan ajablendi:

– So'zingizga tushunolmadim, ota,– dedi,– shundog' bo'lsa ham, javob beraman: bu kungacha siz yolg'iz meninggina emas, bizning oilamizga otaliq mavqeida turib, yaxshiliqdan boshqani sog'inmay kelasiz.

Hasanali tusini buzmadi:

– Ilgariroq, balki, shundog' bo'lg'andir, ammo endi, ayniqsa, siz...

– Ayniqsa, men... ochib so'zlangiz.

¹ Majhul (arabcha) – noma'lum, noaniq.

– Ayniqsa, sizning menga saqlag‘an ishonchingiz tugalgan-ga o‘xshab, o‘zimdand qandog‘ kamchilik o‘tkaniga hayratdaman.

– Qiziq gaplar so‘zlaysiz,– dedi Otabek, taajjubi ortqan edi.
– Menga qandog‘ yomonlik sog‘indingizki, sizga ishonchim bitsin? Vasvasalanishning o‘rni yo‘q, mundan so‘ng ham sizning xayrixohona kengashlaringizga, ham vujudingizga muhtojman, amonatim, boshqam mundan keyin ham ona qornida saqlang‘andek sizda saqlanishig‘a ishonaman va bunga sizning ham amin bo‘lishingiz kerak, ota.

– Lekin... Til bilan ko‘ngil boshqa-boshqadir, o‘g‘lim...

Otabek bu ters va qo‘rs muqobaladan¹ toqatsizlandi:

– Yanglishasiz, ota.

– Yanglishmayman, bil‘aks, bilib, qanoatlanib so‘zlayman.

– Tilim bilan ko‘nglimning boshqalig‘ini isbot qilingiz.

Hasanali ginalik qiyofada qoshlarini chimirdi va:

– Mendan yashirib yurgan bir sirringiz bor,– dedi.

– Sizdan yashirg‘on bir sirrim bor?

– Bor, o‘g‘lim, bor,– dedi Hasanali,– agar da‘vongiz to‘g‘ri bo‘lsa, menga chindan o‘z kishim deb qarasangiz, o‘sha sirni yashirmangiz.

Otabek to‘satdan o‘zgarib, boyag‘i asabiylik holatini yo‘qotti, shundog‘ bo‘lsa ham o‘zini yig‘ib kulgan bo‘ldi:

– Hali shunaqa sizdan yashirin sirrim bormi?

– Bor.

– Bo‘lmasa, marhamat qilib kashfingizni so‘zlangiz.

Hasanali piyolani og‘ziga ko‘tarib, choyni ho‘pladi, kashfini ochti:

– Marg‘ilong‘a kelgan kunlardan boshlab sizda qiziq bir holat bor,– dedi,– siz bu holatni «Marg‘ilon havosi yoqmadi» deb ta‘bir qilsangiz ham men mundan boshqa narsalar payqayman...

Otabek o‘ziga qattig‘ tikilib turg‘an Hasanalidan yuzini chetka burishka majbur bo‘ldi. Go‘yo bu sehrGAR chol hamma sirni betdan o‘qub olar edi. Hasanalini hamon o‘ziga tikilib turg‘anini bilib, manglayini qashig‘an bo‘ldi:

– Xo‘sh, davom etingiz...

– Bu sirringizni mendan yashirmoqchi bo‘lasiz,– dedi tamom qanoat bilan Hasanali, chunki endi o‘z kashfiga juda

¹**Muqobala** (arabcha) – taqqoslash, solishtirish; uchrashuv; qabul qilish; o‘rni to‘ldirish, qoplash. Bu yerda **muomala** ma‘nosida kelgan.

ishong'an edi. — Xayr, yashirmoqqa ham, balki, haqqingiz bordir... Ammo shu ko'yi sir saqlash bilan birar natijaga yetish mumkinmi?

— ...

Otabek qip-qizil qizarib gunohkorlardek yerga qarag'an edi. Hasanalining yuziga padarona¹ tarahhum² tusi kirib, keksalarga maxsus ohangdor bir tovush bilan bekning ustidagi og'ir yukni ola boshladi:

— Aybi yo'q, o'g'lim,— dedi,— muhabbat juda oz yigitlarga muyassar bo'ladig'an yurak javharidir. Shuning bilan birga ko'b vaqtlar kishiga zararlik ham bo'lib chiqadir. Shuning uchun kuch sarf qilib bo'lsa ham unitish, ko'b o'yلامaslik kerakdir.

Bu keyingi gap bilan Otabek ko'tarilib Hasanaliga qaradi va uzoq tin olib yana yerga boqdi. Go'yo buning ila «unitish mumkin emas» degan qat'iy so'zni aytkan edi. Orag'a so'zsizlik kirdi. Ikkisi ham fikrga tolg'an edi. Hasanalining ortiqcha berilib o'ylag'an kezda soqolini qayirib tishlaydigan bir odati bo'lib, hozir ham soqolini yamlash bilan mashg'ul edi. Uzoq o'ylag'andan so'ng ishning ochilmay qolg'an qismini eshishni boshqa vaqtg'a qoldirmoqchi bo'ldi. Chunki Otabek shuning o'ziga ham yaxshigina qizarinib, bo'rtingan edi.

V Fasl. KIROYI KUYAVING SHUNDOG' BO'LSA!

Poyafzal bozori va uning burchagidagi havli... O'qug'uvchi, albatta, bu havlining egasi bilan tanish chiqar. Ko'rimsiz, chirk bosib qorayg'an, juda ko'b xizmat qilib keksaygan, ochib-yopqanda anvoi — turlik dodi-faryod qiladirg'an, bunda sanalg'an sifatlarini bir yerga jamlab natija chiqarg'anda «sharti ketib, parti qolg'an» bir darbozaning ostonasidan uch-to'rt qadam ichkariga kirilsa Buxoro zindonlaridan birini his etilur va qorong'u yo'lakning nihoyatidagi yorug'liqqa tomon oshiqilur. Qoqilib-suqilib yo'lak zindonidan qutiling'ach bir ulug' ariq yoqasig'a, o'rdadek havliga chiqilur va rohat tin olinur. Havlining kun chiqarida kun botishig'a qaratib soling'an, uncha maxtarliq bo'lmasa ham, ammo zamonasining olding'i binolaridan hisoblang'an bir ayvon bilan bir uyga ko'z tushadir. Sahn va binolar kishi zotidan bo'sh, shuning uchun bu havli oilaning tashqarig'i qismi — mehmon-

¹ Padarona (*forscha*) — otalarcha.

² Tarahhum (*arabcha*) — rahm qilish, g'amxo'rlik, marhamat.

xona ekanligi onglashilur. Sahnning tun va kun botar jihatlari kichkina hujralar bilan o'ralg'an va bu hujralarning barcha eshiklari yopiq va qulflang'an holda bo'lib mollar bilan bandligi va uy egasining davlatlik kishi bo'lg'anlig'i bilinur. Havlining janub tarafi do'konlar orqasi, ammo katta tup gilos yog'ochlari qoplab yotadirlar.

Endi biz tashqari havlini qo'yib mehmonxonaning yonidan ichkariga kiramiz. Ichkari havlining yo'lagi ham nargisidek usti va bag'ri yopiq – qorong'u, yo'lakning nihoyatiga borib o'ngga yurilsa – axtaxonaga¹, chapka yurilsa – birinchi martaba kirganimizdek – ulug' bir havliga chiqarmiz. Havlining to'rt tarafi turlik ehtiyoj binolari bilan va to'rdagi binoning ikki biqini katta uylar bilan o'ralg'an bo'lib, shu ikki uyning orasig'a o'lturgan koshinkor vanaqshin choxxari ayvon² bu havlining birinchi martaba ko'zga chalinadig'an ortiqliqlaridandir. Shu choxxari ayvonning o'rta bir yerida, ustiga atlas ko'rpalar yopilg'an tanchaning to'rida devorga suyanib, avrasiga qora movut sirilgan sovsar po'stin³ kiyib bir kishi o'lturadir. Bu kishi bilan ikkinchi martaba tanishib o'lturmamiz, chunki bu odam o'qug'uchi bilan tanishqan – Mirzakarim qutidor. Tanchaning ikki biqinida ikki xotin: bulardan bittasi – ichidan atlas ko'ynak, ustidan odmi xon atlas guppi kiygan, boshig'a oq dakanani xom tashlag'an, o'ttuz besh yoshlar chamaliq go'zal, xush bichim bir xotin. Yuzidan muloyimlik, eriga itoat, to'g'riliq ma'nolari tomib turg'an bu xotin qutidorning rafiqasi – Oftob oyim, ikkinchisi – yetmishlardan o'tkan bir kampir. Oftob oyimning onasi Oysha bibi. O'choq boshida qo'polg'ina, qirq besh yoshlar chamaliq yana bir xotin choy qaynatib yuradir. Bu xotin ersa oilaning cho'risi – To'ybeka. Biz bular bilan tanishishni shu yerda qoldirib ayvonning chap tarafidagi daricha orqalik uyga kiramiz, ham uyning to'riga soling'an atlas ko'rpa, par yostiq quchog'ida sovuqdan erinibmi va yo boshqa bir sabab bilanmi uyg'oq yotqan bir qizni ko'ramiz. Uning qora zulfi par yostiqning turlik tomonig'a tartibsiz suratda to'zg'ib, quyuq jinggila kiprak ostidag'i

¹ *Axtaxona (forscha)* – otxona.

² *Choxxari ayvon* – o'rtadagi bitta ustunga tayanuvchi to'rtta xarili katta kvadrat xona, ayvon.

³ *Sovsar (suvsar) po'stin* – qimmatbaho, qalin va yumshoq mo'ynali yirtqich sutemi-zuvchilar oilasining bir turining mo'ynasidan tikilgan po'stin.

timqora ko‘zlari bir nuqtag‘a tikilganda, nimadir bir narsani ko‘rgan kabi... Qop-qora kamon, o‘tib ketkan nafis, qiyig‘ qoshlari chimirilganda, nimadir bir narsadan cho‘chigan kabi... To‘lg‘an oydek g‘uborsiz oq yuzi bir oz qizilliqg‘a aylanganda, kimdandir uyalg‘an kabi... Shu vaqt ko‘rpani qayirib ushlagan oq nozik qo‘llari bilan latif burnining o‘ng tomonida, tabiatning nihoyatda usta qo‘li bilan qo‘ndirilg‘an qora xolini qashidi va boshini yostiqdand olib o‘lturdi. Sariq rupoh¹ atlas ko‘ynakning ustidan uning o‘rtacha ko‘kragi bir oz ko‘tarilib turmoqda edi. Turib o‘lturgach boshini bir silkitdi-da, ijirg‘anib qo‘ydi. Silkinish orqasida uning yuzini to‘zg‘ig‘an soch tolalari o‘rab olib jonso‘z² bir suratka kirgizdi. Bu qiz suratida ko‘ringan malak qutidorning qizi – Kumushbibi edi.

Kumushbibi bir necha kundan beri sovuq havo tegdirib, bosh og‘rig‘i va ko‘z tinishka o‘xshash og‘rig‘lardan shikoyat qilib yurar, shuning uchun onasi: «Tinch uxlasin, ortiq urinmasin», – deb bu kun namozga ham uyg‘otdirmag‘an edi.

Kumush, kiyinib uydand chiqdi, To‘ybeka tomonidan hozirlanib berilgan issig‘-suv bilan yuzini yuvdi. Uyiga kirib artinib, tuzatingach ayvonga chiqdi. Ayvondagilarga salom berib otasining yonig‘a kelib o‘lturdi.

Qutidor qizini kuzatdi:

– Tuzikmisan, qizim?

– Yo‘q, otajon, boshim hamon og‘rib turadir.

Qutidor qizining peshonasini ushladi:

– Ey-ha, Kumush, hali issig‘ing bor, – dedi. – O‘zingni teja³, qizim, o‘mingni qalin qilib burkanib yot: terlasang, yorisharsan, qizim. To‘ybeka, Kumushning choyini oqlab⁴ ber-chi.

Oftob oyim erining so‘zini kuchlab tushdi:

– Issig‘i bor, yuzi ham qizarib bo‘rtib turibdir.

O‘zining ruhsiz tovushi bilan Oysha buvi ham gapka aralashdi.

– Nax kechasi bilmapsiz, nax meni qo‘rqitib enka-tenkamni chiqardi. Isitmasi aralash allanuchka⁵ so‘zlarni aytib chiqdi...

¹Rupoh (*forscha*: sochiq, ro‘molcha) – ipak gazlamaning bir turi.

²Jonso‘z (*forscha*: jonni kuydiruvchi, azobkash) – o‘ta ta‘sirchan, ta‘sirli.

³Tejamoq – ehtiyot qilmoq.

⁴Choyni oqlamoq – choyga sut qo‘shmoq, sutli choy qilmoq.

⁵Allanuchka – allaqanday.

Kumushbibi yalt etib buvisiga qarab qo‘ydi.

– O‘sha harorati g‘arizaniki¹ hammasi,– dedi qutidor. – Men bu kun birar hakimdan so‘rab qaraychi... Ol, qizim, shu piyoladagi choyingni ichchi,– dedi va tag‘in bir qayta-qizini kuzatdi. Choyni ichib bo‘lg‘andan keyin qutidor fотиha o‘qub o‘rnidan turdi:

– Men senga aytib qo‘yay, Kumush,– dedi turar ekan qutidor Oftob oyimg‘a,– bu kunga bir mehmon aytkan edim. Cho‘ringni chiqarib mehmonxonani tozalat. Anovi yangi qoplag‘an ko‘rpalaringni ber, tanchaga o‘shani yopsin. Katta gilamni ham chiqar, uyingda mevalaring bor edimi?

– Bor.

– Bor bo‘lsa yaxshi. Bir ozdan so‘ng et olib kirguzarman, varaqi² pishirib qo‘yingiz.

Oftob oyim varaqi pishirishdan u kungi mehmonning uncha-muncha kishi bo‘lmag‘anlig‘ini bildi.

– Qanaqa mehmon edi?

– Sen tanimassan, toshkandlik bir yigit, tag‘i shu yerdagi uch-to‘rtta og‘aynilar. Tuzikmi, aytkanlarimni uqdingmi?

– Uqdim-uqdim.

Kumushbibi otasining so‘ziga iltifot qilmadi³. Qutidor do‘koniga-jo‘nag‘andan keyin Oftob oyim To‘ybekani mehmonxonag‘a buyurdi va o‘zi xamir qilishg‘a o‘lturdi. Kumushbibi xomush edi. Bir narsa to‘g‘risida o‘ylarmidi yoki bosh og‘rig‘isi kuchlikmidi, har holda, namozshomgul kabi yopiq edi. Qarshisida o‘lturg‘an buvisining o‘tkan-ketkandan qilg‘an hikoyalari erinibgina quloq berar va ko‘nglini ochish uchun aytilgan qiziq so‘zlarga iljayish bilan javoblanar edi.

Kumushbibi o‘zining bir soatcha vaqtini shu ko‘yi kechirdi, so‘ngra o‘rnidan turib kichkina latif oyoqlarig‘a otasining yaqindag‘ina olib bergan qala kavshini⁴ kiydi va oshxona yumishi bilan qorishib yotqan onasining oldig‘a bordi.

Kumushbibi endi o‘n yettini qo‘yib o‘n sakkizga qadam bosqanliqdan bo‘yi ham onasig‘a yetayozg‘an, ammo jussasi

¹Harorati g‘ariza – isitma kasalligi.

²Varaqi – yupqa yoyilgan varaq-varaқ yog‘li xamir ichiga-qiyma solib, yog‘da pishirilgan taom; somsaning bir turi.

³Iltifot qilmoq – e‘tibor qilmoq, e‘tibor bermoq.

⁴Qala kavsh (kovush) – mahsi bilan kiyiladigan kovush.

onasig'a ko'ra to'laroq edi. Onasining yumishig'a bir oz qarab turg'anidan keyin tashqarig'a tomon ketdi. Ayvonning bir chetidan mehmonxonada gilam to'shab uringan To'ybekaga qarang'an bo'ldi-da, ayvonning o'rta ustuniga kelib suyandi. Endi boyag'ig'a qarag'anda bir oz yengillangansumon, jon olg'uchi qora ko'zlari harakatlana boshlag'an, bo'g'riqqan qizil yuzlari ochilingirag'an edilar. Ayvon ustuniga suyang'ach, qora qiyig' qoshlarini chimirib ko'cha yo'lak tomong'a qaradi, bir oz qarab turdida, ayvondan yerga tushib yo'lak tomong'a, ariq bo'yig'a ketdi. Suv bir do'konning ostidan chiqib, bu havlida uch-to'rt quloch chamasi ochiq havoda oqar va ko'prik-tom ostig'a ketar edi. Kumushbibi ariq bo'yidan bir o'rinni ko'zladi-da, sakrab narigi yuziga o'tdi va cho'nqaydi. Uning ko'zlari muloyimg'ina suv ustiga og'dilar. Ariqning musaffo tiniq suvi yovoshg'ina oqib kelar, Kumushbibining qarshisig'a yetkanda go'yoki, uning ta'zimi uchun sekingina bir charx urib qo'yar, o'z ustida o'lturgan sohiraning¹ sihriga² musaxxar³ bo'lg'an kabi tag'i bir kattaroq doirada aylangach, ohistag'ina ko'prik ostig'a oqib ketar edi. Ariq-suvining nihoyatsiz bu harakatini uzoq ko'zdan kechirib o'lturg'ach, qo'l uzatib suvdan oldi va yuzini yuvdi. Uning yuzini o'pib tushkan suv tomchilari bilan ariq harakatka kelib chayqaldi, go'yoki suv ichida bir fitna yuz bergan edi... Ikkinchi, uchinchi qaytalab-yuz yuvishda bu fitna tag'i ham kuchaydi... Nozik oyoqlar toldilar, shekillik, sadaf⁴ kabi oq tishlarini bir-ikki qaytalab chaydi, ariq bo'yini va uning suvlarini tashlab ketdi.

Boyag'ig'a qarag'anda anchagina yengillanib ichkariga kirdi, harakatlari ham bir muncha o'zgargan edi. Oysha buvi undagi bu o'zgarishdan so'yindi:

- Yengil tortdingmi, qizim?
- Shukur...
- Endi ortiq urinma, qizim, tinch o'ltur.

Qish kunlari bir tutam, «ha, deguncha» kech bo'ladir. Bu

¹Sohira (*forscha*) – sehr bilan shug'ulanuvchi qiz.

²Sihr – sehr.

³Musaxxar (*arabcha*) – bo'ysundirilgan, majbur qilingan, tobe.

⁴Sadaf (*arabcha*) – marvarid chig'anog'i.

kun ham «ha deguncha»ga ham qolmay kech bo'lg'an, mehmonlarning kelishkaniga yarim soatlab vaqt o'tkan edi. Qutidor mehmonlarni ixlos va samimiyat bilan kutar, ziyofat quyuq-suyuqlari bilan to'la-to'kis davom etar edi. To'ybeka ichkari bilan tashqarig'a¹ yugurib dasturxon yangilar, choy tashir edi. Xizmat tugalayozg'andan keyin To'ybeka o'zining sovub qolg'an oshini yemak uchun Oftob oyimlar yonig'a o'lturdi.

So'zdan so'z chiqib Oftob oyim To'ybekadan so'radi:

– Mehmonlar qanaqa kishilar ekan, tanidingmi?

– Nax siz yosh mehmonni ko'rmabsiz, dunyog'a kelmabsiz,– dedi To'ybeka o'ng-u ters osh chaynab,– bir chiroylik, bir aqllik, tag'in o'zi hammadan yuqorida o'lturadir; hali yigirma ham bormag'andir, mo'ylabi ham endigina chiqa boshlag'an... Nax bizga kuyav bo'ladigan yigit ekan,– dedi va Kumushka qarab kulib qo'ydi. Bu so'zdan Oftob oyim ham kulimsirab qizig'a qaradi:

– Ana, Kumush, sen eshitdingmi, opangning so'zini, To'ybeka senga er topqan, sen bo'lsang boshim og'riydir deb yotasan.

Kumushbibining sezilar-sezilmas kulimsirashidan yoqutdek irinlari² ostidagi sadafdek oq tishlari ko'rinib ketdi ersa-da, biroq uning bu holi tezlik bilan tundliqqa alishindi.

– Qolg'an xizmatlaringizning bittasi endi menga er topish edi.

To'ybeka Kumushning tundlanishini elamadi³:

– Ey... singlim, hali sen bilmaysan,– dedi,– u yigitni bir ko'rgin-da, hu, deb ketabergin... Sen tugil, shu yoshim bilan menim ham unga tekkim keldi,– dedi va xaholab yubordi.

Kumushbibi chirt etib yuzini To'ybekadan o'girdi.

– Tezroq tegib qoling.

– Koshki edi, tegalsam,– dedi To'ybeka,– men uning bir tukiga ham arzimayman. Ammo sen bo'lsang uning bilan tenglashar eding: «Teng-tengi bilan, tezak qopi bilan! Xa-xa-xa!...»

To'ybekaning, shuningdek, hangomalari boshqa vaqtlarda Kumushni yaxshigina kuldirsa ham, hozir unga yotishib kelmadi, shekillik, achchig'lang'an ko'yi yotish uchun uyiga kirib ketdi. Oftob oyim: «Bachcha-machchadir»,– deb o'ylag'an edi. Shu-

¹Cho'ri xotinlarda erkak kishidan qochish rasmi yo'q edi (muall.).

²Irin – lab, dudog'.

³Elamadi – e'tibor qilmadi.

ning uchun bu to'g'rida so'z ochmadi.

– Tashqaridan xabar olingizchi, opa,– dedi Oftob oyim,– choy kerak bo'ldimikin.

To'ybeka nari-beri oshini yeb tashqarig'a chiqib ketdi. Oradan daqiqa vaqt o'tkan yo o'tmagan edi, hovliqib ayvonga keldi:

– Tuf-e, qurib ketsin jonim chiqib ketdi-ya!

Bir soatdan beri joynamozdan qo'zg'almay tasbih ag'darib o'lturgan Oysha buvi To'ybekani boshdan-oyog' kuzatib yana ishiga mashg'ul bo'ldi. Oftob oyim iltifotsizgina kulimsirab tanchadan so'radi:

– Nima bo'ldi, nega muncha qo'rqish?

To'ybeka damini rostlab ustunning tegiga o'lturdi:

– Pochchamdan dasturxonni olib qoqish uchun gilosning yonidan o'tarmanmi, allakim baloga turtinib ketdim. Qo'rqqa-nimdan oz qoldiki, dodlab yuborsam... Chamasi, mehmonlarg'a qarab turg'an ekan.

– Kim balo ekan?

– Qorong'uda yaxshi-ajratolmadim, tusini g'ira-shira anovi qora Homidg'a o'xshatdim. Tag'i umi, boshqami – xudo bilsin, shatir-shutir qildi-da, chiqib ketdi.

Qutidor mehmonlarni jo'natib yotish uchun yeshinar ekan, Oftob oyim so'radi:

– Chiroylik yigit, aqllik yigit, deb maxtiy-maxtiy To'ybekaning ichagi uzildi, u kim edi?

– Mehmonimiz o'sha edi,– dedi qutidor,– toshkandlik Yusufbek hoji otlig' yaqin oshnamning o'g'li.

– To'ybekaning maxtag'anicha bormi, o'zi?

– Bor,– dedi qutidor va g'italandi¹,– xudo kishiga o'g'il bersa, shundayini bersin-da.

Oftob oyim kula-kula To'ybekaning Otabek to'g'risida so'zlagan gaplarini va Kumush bilan bo'lg'an mojarosini so'zlab chiqdi. Qutidor ham kulgidan o'zini to'xtatolmas ekan: – Tenta-gingning aqli balo, kiroyi kuyaving shundog' bo'lsa,– dedi.

¹G'italanmoq – jonlanmoq.

VI Fasl. TOSHKAND USTIDA QONLIQ BULUTLAR

Bu kunlarda Marg'ilonda shunday xabar chiqib qoldi: «Toshkand hokimi bo'lg'an Azizbek Qo'qong'a qarshi bosh ko'targan. Xon tomonidan xiroj (zakot, soliq) uchun yuborilg'an devon beklarini o'ldirgan!»; ikkinchi kun bu xabar tag'i ham boshqacha to'n kiydi: «Musulmonqul Normuhammad qushbega besh ming sipoh qo'shib, Toshkand ustiga jo'natgan!»

Bu xabarlar xalq tomonidan juda oddiy, ortiqcha sovuq-qonliq bilan qarshi olindilar. Bu voqiyaga hech kim ajabsinmadi va bunda favquloddaliq ko'rmadi. Xalq bunga haqli edi, chunki bunday tinchsizliklarni endi ko'ra-ko'ra juda ham o'rganib qolg'an, bu kun bo'lmasa ertaga o'zining botirboshisining¹, oftobachisining² – xullas, kim bo'lsa ham beklaridan birining shunday tinchsizlik chiqarishig'a «mumkin va bo'ladirg'an ish» deb qarar edi. Ammo biz Otabekni bu to'g'rida xalq bilan birgalashtira olmaymiz. Chunki ul bu xabarga sovuqqonliq bilan qaray olmas edi va qaray olmadi. Bu xabarni eshitar ekan, yeb turgani og'zida, yutkani bo'g'zida qoldi: bunday o'zboshimchalik orqasidan o'zining ochiq ko'zi, o'tkir zehni orqaliq-mudhish, falokatlik manzaralar ko'rār, millatini – xalqini – musulmonini qo'rqunch jar, tegsiz jahannam yoqasida, yiqilish oldida topar edi-da, seskanib: «O'zing saqla, tangrim!»– der edi. Bu xabarni eshitkandan so'ng gangib esini yo'qotdi. Yarasi yangilandi:

– Oq bilan qorani ajratolmag'an fuqaroning bir necha g'arazgo'y-u mustabidlar³ kayfi yo'lida bir-birisining qonig'a tashna bo'lishlari va natijada istiqbolning vahim ko'rinishlari!

Shunday qayg'ular ichida bo'kib o'lturar ekan, Hasanali qo'lida bir maktub bilan hujraga kirdi. Maktubni Otabekka uzatib: «Toshkandan emish, otangizdan bo'lsa kerak»,– dedi. Otabek xatni ochdi: katta qog'ozda, yo'g'on qalam bilan yozilg'an uzun bir maktub edi. O'qudi (aynan):

¹ Botirboshi – lashkarboshi, qo'shinning qo'mondoni.

² Oftobachi – xonlar saroyida xon, amir va uning mehmonlari qo'l yuvayotganda ularga oftoba tutguvchi lavozimli shaxs.

³ Mustabid (arabcha: o'z xohishicha ish qiluvchi; zulmkor) – mutlaq hokimiyatga ega bo'lgan hokim, istibdod egasi.

«Huvalboriy¹ ...ko 'zimizning nuri, belimizning quvvati, hayotimizning mevasi o'g'limiz mulla Otabekka yetib ma'lum va ravshan bo'lg'aykim, alhamdulillah, biz – duogo'y padaringiz, mushtipar onangiz va yaqin do'stlaringiz – munda Xaq taoloning hizf-i² himoyatida sihat va salomat bo'lib ko'z nurimizning duoyi jonini subh-i shom, balki, aladdavom³ rabbulolamindan⁴ rajo⁵ va tamanno⁶ etmakdamiz. Janobi Haq bod fursatlarda⁷, yaqin va sa'id⁸ soatlarda to'kis tugallik birlan diydor ko'rishmakka nasib va ro'zi qilsin, omin yorabbulolamin. Ba'dab⁹ so'zimiz: o'g'lim, Marg'ilong'a sihat va salomat yetish maktubingni olib, haq taolog'a shukurlar qildik. Bizning Toshkandan ahvol so'rasang, balki, Marg'ilong'a ham eshritilgandir, munda Azizbek qandog'dir bir kuchka tayanib Qo'qong'a isyon etdi. Xazina hisobini olish uchun kelg'an devon beklarini o'ldirib o'rda darbozasiga ochdi, bunga qarshi Qo'qon ham tinchi yotmag'an bo'lsa kerak. Bu kun Kirovchidan¹⁰ besh ming sipoh ila Normuhammad qushbegini¹¹ Toshkand ustiga buyurilg'anlig'in eshitdik. Fuqaroning tag'in qandog' ko'rguliklari bor ekan, o'g'lim!

Kechagina qonliq qilichini fuqaro ustida yurguzib turg'an Azizbekka uning tig'i zulmi bilan qora qonig'a belanilgan o'g'lining, otasining, onasining, og'asining mazlum gavdasi tuproq ostida hali chirib bitmay turib, bu kun xalq yana Azizbekka, o'sha qonxo'rg'a o'z qoni bilan yamin etdi¹²: Azizbekni to'zining bir tomchi qoni qolg'unchaliq himoya qilmoqqa ond ichdi. Azizbekning buyrug'i bilan kecha o'rda tegiga barcha Toshkand xalqi yig'ilg'an, bu yig'inda ulamolar ham bor, fuzalo¹³ ham bor;

¹Huvalboriy (arabcha) – Olloh, parvardigor.

²Hifz (arabcha) – saqlash; saqlanish, muhofaza, panoh; esda tutish. Bu yerda **panohi** ma'nosi kelgan.

³Aladdavom (arabcha) – doimo, hamisha, har on, har doim.

⁴Rabbul-olamin (arabcha) – Olloh.

⁵Rajo (arabcha) – umid, orzu; ishonch; iltimos.

⁶Tamanno (arabcha) – tilak, istak, orzu.

⁷Bod fursat (forscha) – tez orada, yaqinda.

⁸Sai('d (arabcha) – baxtli, omadli; soz, qulay.

⁹Ba'adab (forscha) – keyingi, endigi, boshqa.

¹⁰Kirovchi – Qurana bilan telov orasidagi katta bir qishloq nomi (muall.).

¹¹Qushbegi – amir va xonlar saroyida huquqi vazirga teng bo'lgan amaldor.

¹²Yamin etmoq – qasam ichmoq.

¹³Fuzalo (arabcha) – o'qimishli kishilar, donishmandlar, ziyolilar, fazilat egalari.

xulosa, shaharning har bir sinfidan ham hozir edi. Azizbek o' rda qorovulxonasidan turib fuqarog' a salom qildi. Azizbekning salomiga musharraf¹ bo' lg' unchilarning ko' zlaridan yoshlar oqmoqda edi. O' g' lim, sen bir qadar oq bilan qorani ajrata olasan, yozg' anlarimni diqqat bilan o' qi.

Azizbek o' rda darbozasig' a osilg' an ikki gavdani ko' rsatib so' radi:

«Fuqaro! Ko' rasizmi bu ikki gunohkorni, nima uchun bu jazog' a mustahiq² bo' ldilar?»

Xalq:

«Bilmaymiz, taqsir».

Azizbekning o' zi javob berdi:

«Bular Musulmon cho' loqni sarkardalaridan, qipchoqlarning yo' lboshchilaridan va qora choponning dushmanlaridan bo' lgan ikki to' ng' izning gavdalari! Men bularni siz qora chopon fuqarom tomonidan o' ch uchun o' ldirdim, siz qora chopon og' aynilarning qipchoq qo' lida shahid bo' lg' an qarindoshlaringizning ruhlarini shodlandirmoq uchun o' ldirdim! Yoki bu harakatim adolatdan emasmi, fuqaro!»

Xalq javob berdi:

«Adolat! Xo' b qilg' ansiz, taqsir! Qipchoqlarning jazolari shunday bo' lmog' i kerak!»

Azizbek maqsadg' a ko' chdi:

«Siz qora choponliqlarg' a xolisona qilg' an bu xizmatimga qarshi, albatta, qipchoqlar qasdimg' a tusharlar, meni Toshkand hokimligidan azl³ etmakchi va qo' llaridan kelsa hatto o' ldirmakchi bo' lurlar! Siz bu ehtimolga qandog' qaraysizlar?!» Xalq o' zining quyidag' i javobi bilan ko' kni ko' tardi:

«Bir tomchi qonimiz qolg' uncha yo' lingizda jon beramiz! Qipchoqlarda had bo' lg' aymiki⁴, biz tirik turg' an joyda sizning bir tola mo' yingizni xam qilsinlar!» Azizbek xalqqa tashakkur aytib yarasini yordi:

«Rahmat, fuqaro! Eshitamanki, qipchoqlar Normuhammad qushbegi qo' l ostida Toshkand ustiga harakat boshlag' an emish-

¹ **Musharraf** (arabcha) – sharaf topgan, sharafli; hurmatli, muhtaram; aziz.

² **Mustahiq** (arabcha) – munosib, loyiq; to' lanishi shart bo' lgan.

³ **Azl** (arabcha) – bo' shatish, chetlatish: azl qilmoq (etmoq) – bekor qilmoq, chetlatmoq, bo' shatmoq (ishdan, mansabdan).

⁴ **Had bo' lmoq** (forscha) – jur' at qilmoq.

lar. Bunga qarshi bizning hozirlanishimiz kerakmi, yo 'qmi fuqaro?!»

Xalq:

«Kerak, albatta, kerak, taqsir! Agar ruxsat bersangiz, bu kundan boshlab qo 'rg 'onlarni tuzata beramiz!»

Azizbek:

«Rahmat, fuqaro! Orqamda sizningdek fuqarom turg 'anda menga hech bir qayg 'u yo 'qdir!» Xalq:

«Siz omon bo 'lib osoyish o 'ltirsangiz, qipchoqqa yo 'l bermaymiz, taqsir! Qo 'rg 'on tuzatishka fотиha beringiz, taqsir!»

Azizbek fотиha berdi. Xalq urush hozirlig 'ig 'a kirishdi. Ana, o 'g 'lim, bizning xalqning holiga yig 'lashni ham bilmaysan, kullishni ham! Har holda Toshkand ustiga yana qonliq bulutlar chiqdi, ishning oxiri nima bilan tinchlanar: bu bir xudog 'ag 'ina ma 'lumdir. Boshqa so 'zlardan ham ortiqroq esingga shuni solib o 'tayki, siyosat to 'g 'rilarida o 'ylanibroq so 'zla!

Arzimagan sabablar bilan talaf¹ bo 'lgan jonlarni hamisha ko 'z oldingda tut! Sen bilan manim ko 'ngillarimizdagi yaratg 'uchig 'ag 'ina ma 'lum bo 'lib, ammo Farg 'onada meni Azizbekning-sherikidir, deb o 'ylashlari va seni bir fitnaching o 'g 'li, deb tanishlari ehtimoldan yiroq emasdir, shu jihatlarni mulo-haza qilib oyog ' bos! Bu tinchsizlik vaqtida sen bilan manim hayotimizning tahluka ostida bo 'lg 'anlig 'ini unutma! Shuni ham aytib qo 'yayki, bu tinchliksiz bosilmag 'uncha Toshkandga kelmasliging maslahatdir. Toshkand tinchlangandan keyin (agar salomat bo 'lsam) o 'zim xabar yuborurman. Munda barcha yoru do 'st salomat, mendan Hasanaliga salom ayt!

Addo² otang Yusufbek hoji. Toshkand, 27-daly oyida 1264-yilda yozildi.»

Otabek maktubni tugatib, tushunmay o 'tkan jumllarini qayta ko 'zdan kechirar ekan, Azizbek voqiasi ustiga kelganda ixtiyorsiz «tulki» deb yubordi.

«...bosilmag 'uncha Toshkandka kelmasliging maslahatdir!» – bu jumlaning o 'qug 'anda, – undog ' bo 'lsa, sira tinchi-mangiz, – dedi-da, yovoshg 'ina iljayib qo 'ydi...

¹Talaf (arabcha) – zarar, ziyon; buzilish, shikastlanish; halokat; yo 'q bo 'lish, halok, nobud bo 'lish.

²Addoiy (arabcha) – da 'vat etuvchi; duo qiluvchi, yaxshilik tilovchi (maktub oxirida imzodan oldin ishlatiladigan so 'z).

VII Fasl. MAJBURIYAT

Qo‘qondan har kun deyarlik xabarlar kelib turar edi. «Qo‘qon sipohi tomonidan Toshkand o‘raldi» degan xabarga endi o‘n besh kunlab vaqt o‘tgan edi. Ammo hanuz «Toshkand olindi» degan gap yo‘q edi. Kechadan beri kishilar og‘zida: «Normuhammad qushbegi yaralangan, Qo‘qon yigitidan bir yarim mingi qirilgan»,— degan xabar yurib ketdi. Chamasi, Azizbek osonliq bilan jon beradigan ko‘rinmaydir.

Anovi yarasinging ustiga Toshkand fojiasi kelib qo‘shilg‘ach, Otabek tag‘in ham xayolchanlangan, tag‘in ham xomushligini ortdirgan edi. Hatto ba‘zi kunlar hujrasidan tashqarig‘a chiqmas, kishilar bilan so‘zlashmas, boshqacha aytkanda kundan kunga go‘shanishinlikka¹ yaqinlashib borar edi. Bu kun ertalabki choydan so‘ng Hasanali kechagi fikrini chinlab amalga oshirmoqchi bo‘ldi. Chunki Otabekdagi o‘zgarish — kundan kunga rangining siniqib borishi, hujradan chetka chiqmasligi, xomushligi va boshqalar Hasanalini yaxshig‘ina qo‘rquvg‘a solg‘an, o‘zining faqat tomoshachig‘ina bo‘lib yurishidan rizosizlangan edi. Durust, ul Otabekning muhabbatiga voqif bo‘lg‘anidan beri bir daqiqa ham uni o‘zining ko‘z o‘ngidan uzoq tutmag‘an: mahbusasi kim, kimning qizi, birar ebini qilsa mumkinmi? Mana shuningdek masalalarni tekshirib, bilib ham o‘ylab kelgan edi. Ammo bu to‘g‘rida Otabekning ko‘magiga chinlab bel bog‘lashdan uni ba‘zi ehtimollar to‘xtatib: «Otabek yosh, yoshlar muhabbati uchar qush, balki, bu kun-erta unutib ham yuborar»— kabi mulohazalarda bo‘ling‘an edi. Nihoyat, Otabekdagi o‘ychanliq va o‘zgacha hollarning kundan kunga kuchayib borishi Hasanali haligi mulohazadan voz kechdirib, boshqa yo‘sunlarni qaratmoqqa majbur etdi. Garchi uning qarori bir nuqta ustida to‘xtag‘an bo‘lsa ham, shu holda tinib turmadi: yana yuz turlik boshqacha yo‘sunlarni o‘yladi, ming turlik xayollarga borib qaytdi, ammo ularning bittasini ham Otabek og‘rig‘ig‘a em deb topmadi va nihoyat:

— Ko‘ray-chi, qadamim muborak bo‘larmikin,— deb qo‘ydi.

Kechlik oshni o‘tkazgach, Hasanali o‘z hujrasidan kiyinib chiqdi-da Otabek yonig‘a kirdi. Otabek «Boburnoma» mutolaasi bilan mashg‘ul edi. Ba‘zi bir ehtimollarga qarshi o‘zining

¹Go‘shanishin (forscha)— odamovilik

niyatini bildirmay:

– Menda yumishingiz yo‘qmi, bek?– deb so‘radi Hasanali.
– Hammomga bormoqchi edim... Otabek ko‘zini kitobdan uzmay javob berdi:

– Yumishim yo‘q, boraveringiz.

Hasanali chiqdi: Qosh qorayib, qorong‘u tushayozg‘an edi. Havo bulut, achchig‘, sovuq yel to‘rt tomong‘a yugurar, onda-sonda qor uchqunlarini quvlab ziriqtirar edi. Eruv vaqtida yarim beldan loy kechishka to‘g‘ri keladigan ko‘chalarning loyi qatqaloqlang‘an, shuning uchun yurguchi qiynalmas, aksincha olachalpoq qor pag‘alarini bosishdan vujudga kelgan oyoq ostidag‘i «g‘arch-g‘urch» tovushlari kishiga bir turlik kayf, musiqaviy yengillik berar edilar. Do‘konlar yopiq bo‘lsalar ham choyxonalar ochiq, kishilar o‘rtaga gulxan solib, choyxonachining bachchasini gohi o‘zlariga xon ko‘tarib va gohi «xon qizi» deb ham qo‘yadirlar. Xon saylag‘uchilar orasida yosh yigitlar bor bo‘lg‘anidek, katta sallalik mullanamolar, yetmish yoshliq keksalar ham ko‘rinadirlar... Qish kechalari juda uzun, shuning uchun choyxonalar obod; xalq lazzatlanib bachchaning tabarruklangan choyini ichadir, husniga tamosho qilib xudoning qudratiga hayron qoladilar...

Hasanali Ziyo shohichining tashqarisig‘a kelib kirdi-da, mehmonxona darichasiga qaradi. Daricha tirqishidan ko‘rilgan yorug‘liq mehmonxonada kishi borliqni bildirar edi. Hasanali tuzatilib oldi va ichkariga kirdi. Ziyo shohichi namoz o‘qumoqda bo‘lib, mehmonxona chet kishidan xoli edi. Bu tasodufdan Hasanali so‘yindi va Ziyo akaning namozni bitirishini kutib o‘lturdi. Ziyo shohichi yonig‘a salom berib joynamozdan orqasiga qarab qo‘ydi. Fotihaga qo‘l ko‘tardi. Fotihadan so‘ng kelib Hasanali bilan so‘rashdi:

– Keling ota, tinchlikmi?

– Shukur, tinchlik.

Tancha tevaragiga o‘lturishdilar. Bir muncha vaqt so‘zsiz edilar. Ziyo shohichi bu vaqtsiz tashrifka tushuna olmay «Nima qilib yurasan?» degandek etib, bir necha qayta Hasanaliga qarab oldi.

– Ajablanmangiz, boy aka, kelishimda bir majburiyat bor.

– Sizni Otabek yubordimi?

– Yo‘q, o‘zim keldim, boy aka.

Ziyo shohichi yana tushuna olmadi. To'g'risi ham Hasanaling bu kelishi Ziyo aka uchun yot bir ish edi. Chunki Hasanali Otabekning quli. Qullar bilan jiddiy muomalada bo'linmoq, ayniqsa Ziyo shohichilardek odamlarg'a favqulodda bir ish. Buning ustiga majburiyat ostida o'zicha kelishi...

Ziyo akaning boshi qotib oxirda so'radi:

– Majburiyatingiz?

Hasanali kulimsirab oldi:

– Majburiyatimni eshitsangiz, balki, ishonmassiz.

– Xo'sh.

– O'zingizga ma'lumki,– dedi tuzuklanib Hasanali,– Marg'ilon kelganimizga yigirma besh kun, bir oylar, chamasi, fursat o'tdi. Shundan beri Otabek dardmand.

Ziyo aka ajablangan edi:

– Qanday dardmandlik, Otabek sog'-ku?

– To'g'ri aytasiz,– dedi Hasanali,– ammo men ham uning dardiga bir necha kunlab tushunmay yurgan edim.

– Xo'sh, dardi?

– Muhabbat.

– Muhabbat?

– Muhabbat! – deb takrorladi Hasanali. – Shu yigirma besh kunlik bir muddatning ichida ul butunlay odamgarchilikdan chiqayozdi. Bu o'rtada qanday tashvishlarga tushmadim, so'rasangiz.

– Kinga muhabbat qo'yg'an, xabaringiz bo'ldimi?

– Bo'ldi. Qutidorning qizig'a.

– Ha, ha-a! – deb yubordi Ziyo aka va bir oz o'ylang'andan keyin so'radi,– buni siz aniq bilasizmi?

– Aniq bilaman.

– O'zi aytdimi?

– O'zi aytmasa ham, shunga yaqinlashtirdi.

– Otabek qizni qayerda ko'rgan?

– Afsuski, buni bila olmadim.

Hasanalining kelish majburiyati va nima uchun kelganligi Ziyo akaga yaxshi onglashildi ersa-da, yana shunday bo'lsa ham so'radi:

– Endi nima qilmoqchisiz?

– Huzuringizga kelishimning bosh sababi ham shundandir,– dedi Hasanali. – Bu to'g'rig'a siz qanday yo'llar ko'rsatasiz va

nima kengashlar berasiz, albatta, shunga qarab bir ish qilamiz, deb xizmatizingizga keldim.

Ziyo aka o'ylab qoldi. Qiziq gap, deb bir-ikki qayta nos otib oldi. Bu orada Hasanali boshdan-oyoq hikoyani so'zlab chiqdi.

– Nozik gap,– dedi oxirda Ziyo aka,– agar biz Otabekni bu yerdan uylandirib qo'ysak, hoji bizdan xafa bo'lmasmikin?

– Ko'b yashang, boy aka. Qulingiz ham bu to'g'rida ko'b o'yladim. Xafa bo'lsa, nima chorakim, biz shu ishka majbur bo'lg'an bo'lsaq. Shuning bilan birga Yusufbek hoji ham unchalik aqlsiz kishilardan emaski, bu gapka xafa bo'lsa. Ammo men qutidor ko'nadimi, yo'qmi deb, bu tomonni o'ylab turibman?

Ziyo aka yana o'ylanib bosh qashindi:

– Aytkaningizdek masalaning bu tarafi ham nozik,– dedi,– ammo qutidorning Otabekka qarashini yaxshi bilsam ham, o'rta-da yirog'liq masalasi bor... Qizimni musofirga bermayman, deb qo'yarmikin, bilmadim...

– Menimcha, qutidorning oldidan bir yo'li o'tilsin,– dedi Hasanali,– agarda ko'nib xo'b desa-ku, xayr, ko'nmagan taqdir-da bu xabarni Otabekka yetkuzsak, zora shuning bilan ko'ngli sovib tushsa. –Hasanalining bu so'zi Ziyo akaga ham ma'qul bo'lib tushdi:

– Bo'lmasa, qutidornikiga qachon borilsin, deysiz?

– Bundagi ixtiyor sizdadir.

Ziyo aka o'ylab turdi-da, yuziga kulgi chiqardi:

– Hozir boramiz,– dedi,– biz ham umrda bir sovcchilik qilayliq. –Ziyo aka kiyinish uchun qo'zg'algan edi. Hasanali undan so'radi:

– Manim ham birga borg'anim ma'qulmi yoki yolg'iz o'zingiz?

Ziyo aka qo'l silkib:

– Sizning borishingizdan zarar yo'q,– dedi.

VIII Fasl. QUTLUG' BO'LSIN!

...Ziyo shohichining kulib aytgan so'zlariga qutidor sira ham tushunmas va kutilmagan mehmonlarning kelish sababini so'ramoqdan iymonar edi.

– Olovni qo'yaturib, qudalarga dasturxon olib chiqingiz.

Ziyo shohichining bu kulguligidan so'ng qutidor tanchaga olov qalashni qo'yib dasturxon buyurish uchun ichkariga

qo'zg'aldi. Uning ketidan Hasanali: «Taqdir bitkan bo'lsin-da»,— deb qo'yg'an edi, shohichi qat'iy qilib: «Inshooloh, bitar, shundog' yigitni kuyavlikka qabul qilmag'an bir kishini biz odamg'a sanamaymiz»,— dedi.

Qutidor qaytib chiqdi... Ziyo aka bilan Hasanali ma'noliq qilib bir-birlariga qarashib olmoqda edilar. Qutidor, ayniqsa Ziyo akaning og'zini poylab, ko'ngli chaqirilmag'an mehmonlardan tushunmog'i qiyin bo'lg'an bir ma'noni sezmaqda edi. Oradagi so'zsizlik uzoqqa cho'zilabergach, qutidor Hasanalidan so'radi:

— Bek salomatmi?

Ziyo aka so'z o'nqovi kelganini payqab Hasanalining jim turishiga ishorat qildi va o'zi javob berdi:

— Bizning sizga chaqirilmag'an mehmon bo'lishimiz ham Otabekning sog'lig'i uchundir. Qutidor bu javobdan bir narsa tushunolmadi va shuning uchun qaytalab so'radi:

— Otabek sog'mi?

— Bu kungacha Otabek salomat,— dedi Ziyo aka salmoqlab,— ammo bekning mundan keyingi sog'lig'i sizning qo'lingizda qolg'ang'a o'xshaydir.

Qutidor yana tushunolmay taajjub bilan mehmonlarga qarab oldi.

— Tushunolmadim...

— Ya'ni Otabek-bu kungacha salomat,— dedi Ziyo aka yana.

— Ammo mundan keyingi sog'lig'i sizning qo'lingizda...

— Menim qo'limda?

— Sizning ixtiyoringizda.

— Otabek kabi bir yigitning sog'lig'i har bir aqlli kishi uchun maqsad bo'lsa ham,— dedi taajjub bilan qutidor,— lekin so'zingizning shunisi qiziqdirkim, bir yigitning sog'lig'i ikkinchi bir kishining ixtiyorida bo'lsin.

Ziyo aka boyag'i vaziyatini buzmadi:

— Ajablanmangiz, o'rtoq,— dedi,— bekning mundan keyingi sog'lig'i sizning ixtiyoringizda, bu o'yin emas — to'g'ri gap.

Qutidor to'sindan muddaoning kim va nima to'g'risida bo'lg'anlig'ini payqab qoldi va o'zida bir turlik o'ngg'aysizlik sezdi. Ziyo aka To'ybekaning yozgan dasturxonini tuzatib, kulchalarni sindirdi. Hasanali bilan qutidorni nong'a taklif qilib o'zi maqsadni ochiqroq onglatmoqchi bo'ldi:

— Muhabbat degan narsa juda oz kishilarga nasib bo'la-

dirg'an bir durri bebahodir,— dedi Ziyo aka.— Qadrdoningiz Yusufbek hojining o'g'li Otabek — bir necha kunlardan buyon pinhoniyl bir dard bilan og'rirl edi. Ko'rinishda uning quli, ammo haqiqatda Otabekning ma'naviy padari bo'lg'an Hasanali ota uning maxfiy dardining asli omilini izlaydir, bekning o'zi bo'lsa o'z holi to'g'risida hech narsa sezdirmay dardin yashiradir. Shundog' qilib xo'jasiga ixloslik Hasanalining tajribalik kuzatishidan bekning maxfiy dardi uzoqqa qocholmay natijada sir ochiladir... Shari'at ishiga sharm yo'q, deydirlar, o'rtoq, agarchi siz bilan menga bir muncha og'irroq bo'lsa ham yana so'zlab o'tishga hojat bor: kunlardan bir kun taqdir shamoli yuradirda, bir kimsaning iffat pardasi ostida o'lturgan qizining yuzidagi niqobini ko'tarib, ikkinchi tomondan bizning Otabekni shu afifaga¹ ro'baro' qiladir. Shu daqiqadan boshlab bekda u afifaga qarshi bir ishq, ham chin bir ishq tug'uladir...

Ziyo shohichi o'z tomonidan ham yana bir muncha gaplarni qo'shib chatib, so'zini tugatdi. Qutidor yaxshig'ina o'ng'aysizlangan edi. Qutidorgina emas, sovcilar ham o'ng'aysizlangan edilar. Masalaning noziklig'iga uchavlari ham tushunarlar va shuning uchun ittifoq qilgandek chuqur bir sukutka ketgan edilar.

Garchi muddao kun kabi oshkora bo'lgan bo'lsa ham nima uchundir qutidor yana o'zini tag'ofilga² solib so'radi:

— U kimning qizi emish?

Ziyo shohichi qutidor tarafidan o'ziga beriladigan shu savolni kutib turg'an edi.

— Sizning karimangiz,— dedi.

Qutidor o'zining joysiz savolidan o'kinib yerga qaradi. O'rtada tag'in so'zsizlik, o'ngg'aysizlik boshlandi. Bir necha fursat shu yo'sun jimgina o'lturishkandan keyin yana Ziyo shohichining o'ziga gapirishka to'g'ri keldi:

— Biz, o'zimizning bu kelishimizda sizning uchun dunyoga orzug'uliy bir o'g'ul hadiya etkanimizdek, inshoolloh³, qaytishimizda ham Otabek uchun mujassamai⁴ iffat⁵ bo'lg'an bir rafiq

¹ Afifa — pokiza, toza, iffatli qiz.

² Tag'ofil (*arabcha*) — o'zini e'tiborsiz, beg'amlikka solish; bilib bilmaslikka olish.

³ Inshoollo(h) (*arabcha*) — Xudo xohlasi; xudoga xush kelsa (**bu yerda shu ma'noda kelgan**); 2) yaxshi istak bildirish uchun qo'llanadigan va xudoyo, ilohim kabi ma'nolarda keladigan duo iborasi.

⁴ Mujassam (*arabcha*) — mukammal, to'la-to'kis

⁵ Iffat (*arabcha*) — pokizalik; yaxshi xislat; tiyilish, vijdoniy poklik; nomus, hayo.

tuhfa qilarmiz.

Bu soʻzdan keyin Hasanalining yuragi bezillay boshladi. Chunki shu daqiqada qutidor ogʻzidan yo rad va yo qabul javobi eshitar edi. Ikkinchi tomondan, kutilmagan bu sovchiliqqa ishonishnida, ishonmasnida bilmay shoshib oʻlturgan qutidor ham oʻzining ogʻzigʻa tikilib turgʻuchi ikki kishiga qanday javob aytish uchun garangsigan edi.

– Otabek kabi bir yigitni oʻgʻul qilish sharafiga noil¹ boʻla olsam oʻzimni eng baxtlik otalardan sanar edim,– dedi nihoyat qutidor,– ammo bu toʻgʻridagi hamma ixtiyor oʻz qoʻlimda boʻl-may orada koʻkrak suti berib oʻsdirgʻan xotin ham bor... Bu ish uchun yolgʻiz oʻzim qabul javobi bersamda, onasi bir chekkada qoldirilsa, ehtimol, puxta ish qilmagʻan boʻlarmiz. Agar maslahat koʻrsalaringiz bu toʻgʻrida uning bilan kengashib koʻrar edim...

Qutidorning javobidan samimiyat va ixlos maʼnolari tomib turar edi. Javobni eshitkan sovchilarning tomiriga umid qonlari yugurib ketdi.

– Bu ot savdosi emas, umr savdosi, birodar,– dedi Ziyo aka,– yangamiz bilan kengashingiz, Otabek va otasi toʻgʻrilarida bilganlaringizni soʻzlangiz, shundan keyin xoʻb oʻylashib bizga javob beringiz.

Shu gapdan keyin qutidor mehmonlarni qoldirib ichkariga kirdi. Kumushbibi uxlashqa yotqan edi. Toʻybeka boʻlsa oʻzining oʻchoq boshi yonidagʻi uychasini titratib xurрак otar edi. Qutidor uy eshigini ochar ekan ayvonda oʻzini kutib oʻlturgan Oftob oyimgʻa dedi:

– Shamni olib kir-chi oldimga.

Uy jihozga gʻoyatda boy, goʻyo muzaxona² tusini berar edi. Taxmonda turlik rangda atlas va shohilardan qoplangʻan koʻrpal-lar, taxmon toqchalarigʻa uyilgan par yostiqlar, qator-qator xitoyi jononlar³: kosalar, koʻzalar, chinni choydoshlar, laganlar, kumush qinlik xanjar va qilichlar, qalqon va siparlar⁴, dorga solingʻan turlik-turlik er va xotin kiyimlari: poʻstin, chakmon va boshqalar,

¹ Noil boʻlmoq – erishmoq, yetishmoq, muyassar boʻlmoq.

² Muzaxona – muzey.

³ Xitoyi jononlar – xitoydan keltirilgan narsalar.

⁴ Sipar (*forscha*) – qalqon; toʻsiq, gʻov. Qalqon, sovt; oʻq, nayza, qilich va shu kabi qurollar zarbidan saqlanish uchun qoʻllangan doira yoki biror boshqa shakldagi qadimiy aslaha; qalqonning bir turi.

qip-qizil gilam va shohi ko'rpachalar kishi ko'zini qamashdirar darajada edilar.

Oshiqib og'zini poylag'an Oftob oyimg'a qutidor bir iljayib qo'ydi-da:

– Xotin, sen hali eshikdagi sovchilardan xabarsizdirsan?– dedi.

Oftob oyim erining «sovchi» xabarini oddiygina qarshiladi, chunki endi ikki-uch yildan beri uylariga kun sayin sovchilar jamoasi yog'ilib yotqanliqdan bu sovchilar ham o'shalarning birisidir, deb o'ylag'an edi:

– Xayrlik bo'lsin, kimlar sovchi?

Qutidor yana bir kulib qo'ydi:

– Ziyo shohichi, tag'in senga noma'lum bir kishi.

Oftob oyim bu kungi sovchilarning qutidorg'a boshqacharoq o'zgarish berganlarini payqadi va buni erining samimiyat ham oshiqishidan sezdi:

– Kim uchun kelganlar?

– Bundan o'n besh kunlar ilgari biz bir toshkandlik savdogar yigitni mehmon qilg'an edik, balki, esingdadir?

– Esimda bor, To'ybekka maxtab kirgan yigit.

– O'lma, xotin,– dedi qutidor,– ana shu yigit uchun kelganlar.

Bu so'zdan Oftob oyim bezong'lab tushti va eriga qarshi rizosizlik vaziyatini oldi:

– Musofir-ku?

Oftob oyimning bu so'zi bilan qutidor bosh qashib oldi va umidsiz bir tovushda:

– Men ham shunisiga hayron bo'lib qoldim,– dedi. – Yo'qsa, o'zi ayni biz qidirg'an, har to'g'rida ham yetuk bir yigit edi.

Oftob oyim boshqa xotinlarimizdek erining ra'yi va xohishini, umuman butun shaxsini ehtirom qilg'uchi bir xotindir. Shuning uchun erining hozirg'i ra'yini garchi o'z tilagiga busbutun zid topsa ham yolg'iz «musofirlik» masalasi bilangina gapka xotima bermay, boshqa taraflardan ham kamchiliklar topib asoslik suratda qutidorning Otabekka tomon haroratlanayozg'an yuragiga sovuq suv sepmakchi bo'ldi:

– O'zi qanday kishining o'g'li, otasi sizga tanishmi?

Oftob oyimning bu savoli o'zi uchun zararlik bo'lib chiqdi. Chunki qutidor, Yusufbek hojining qanday kishi bo'lg'anlig'ini,

bu kunda qaysi ishda ekanligini va o'ziga bo'lg'an munosabatini mayda-chuyda tafsilotlari bilan so'zlab chiqib, so'zi oxirida: «Yigitning naslini aybsitib bo'lmaydir, to'g'risiga ko'chkanda, bu yigit naslan bizdan allaqancha yuqorida turadir»,— deb qo'ydi.

Oftob oyim endi ikkinchi turlik yo'l bilan ketdi:

— Uylanganmi, yo'qmi?

— Uylanmagan. Buni qaysidir bir majlisda uning qulidan eshitkan edim.

— Yoshi nechalarda bor?

— Ko'b bo'lsa, yigirma besh yoshlarda bo'lur, bo'lmasa yigirma ikki-yigirma uchlardan oshqan emas.

— Nima majburiyatda bizga kuyav bo'lmoqchi, Toshkandan qiz topilmag'anmi?

— Topilsa ham, yoqtirmas ekan,— dedi qutidor va o'ngg'aysiz holatda voqiani shipshitib chiqdi. Masalaning bu yanglig' boshlanishiga va buning ustiga erining moyillanishiga Oftob oyim nima deyishni bilmay qoldi. Tuzik, erining maylini anchagina dalil va sabablarga suyanib bo'lgan bir mayl ekanini onlag'an, kuyav bo'ladirg'an yigitni o'zlarig'a o'g'ulliqqa loyiq bir kimsa ekanini ham yaxshi tushungan edi, ammo hozir bu gaplardan ham ilgariroqda «musofirlik» masalasi turar; bir necha yillardan beri muvofiq-kuyav-izlay-izlay-nihoyat Toshkandlik bir musofirga berish xo'rlig'i Oftob oyim uchun og'ir edi.

— Endi qanday kengash berasan, xotin?

Oftob oyim o'z fikrini ochiq aytishka yuraksina olmas, erining ko'ngli olinishidan qo'rqrar, ammo — «musofir» masalasiga jon-u dildan qarshi edi.

— Siz muvofiq ko'rgan bir ishqa qarshi tushib, ra'yingizni qaytaraolmayman,— dedi ko'b o'ylag'andan keyin Oftob oyim,— chunki nima bo'lg'anda ham sizning otaliq ismingiz bor, ham ko'broq ixtiyor sizning qo'lingizdadir. Men, albatta, ko'zingizning oq-u qorasi bo'lg'an yolg'iz qizingizni yaramas, bo'lmag'ur kishiga tutib berarsiz, deb bilmayman. Bu jihat bilan bu ishka rizolig'im bilinsa ham, biroq qarshilig'im shundadirki, kuyav toshkandlik bo'lg'andan so'ng qizingizni o'zi bilan birga olib ketar va siz bilan meni yolg'iz bolamizdan ayirar... Bunga qolg'anda sizni bilmasam-da, ammo mening bunday judoliqqa sira toqatim yo'qdir... Mana shu tarafni yengilroq o'ylag'anga o'xshadingiz, jonim.

— So‘zlaring to‘g‘ri, xotin,— dedi o‘ylab qutidor,— lekin taqdir bitkandanmi, nimadan bo‘lsa ham bu yigitka qarshi ko‘nglim jizillab turadir. Bu fikrim senga ma‘qul tushadimi, yo‘qmi, har holda biz endi uzoq o‘ylashib o‘lturmayliqda, o‘z xohishimizcha qilib javob beraylik: masalan, sovchilarg‘a rizolig‘imizni bildirib, ammo Kumushni Marg‘ilondan olib ketmaslikni shart qilaylik. Agar shartimizni qabul qilsalar, yolg‘iz bolamiz ikki bo‘lib — ayni bizning muddaomiz. Yo‘q, qabul qilmasalar ul vaqtda kinarlari o‘zlaridan bo‘lsin, mana bu maslahatka nima deysan, xotin?

— Musofirlig‘i?

— Biz ta‘nani kuyav qilmaymiz¹,— dedi qutidor,— bizga chin yigit kerak, xalq «musofirga berdi» deb so‘z qilsa, qilsin.

Oftob oyim eridagi maylni boshdayoq payqagan edi, shuning uchun tilar-tilamas «o‘zingiz bilasiz» javobini berdi. Javobni olib qutidor sovchilar oldig‘a chiqdi va ma‘lum shartni ularga e‘lon qildi. Bu shartni Otabek ismidan Ziyo shohichi qabul etib qutidorni Otabekdek bir yigitni kuyav qilishi bilan tabrikladi va shu takallufsiz² sovchilik ila umr savdosi bitkan hisoblandi. Ikki yoshning muhabbatlik, uyalik-juvalik bo‘lishlarig‘a duo qiling‘ach sovchilarg‘a zarrin to‘nlar kiydirildi. Hasanali qutidorga o‘zining minnatdorchiligini aytib tugata olmas, so‘z oralarida uni duolar bilan g‘arq etmakda edi.

— To‘nlar muborak bo‘lsin!

— Sizga kuyav o‘g‘ul muborak bo‘lsin!

Qutidor ixlos va samimiyat bilan:

— Qutlug‘ bo‘lsin! — dedi.

IX Fasl. QARSHILASH

Bu kungi kutilmagan tun Hasanali otani gangitkan, uning kekxa ko‘zlari uyqu bilan tamom chaplashib olg‘an edilar. Ul bu xabarni ertaga ertalab qaysi yo‘sun bilan bekka bildirish yo‘llarini o‘ylar edi. Bu favqulodda so‘yinch xabarni bekning qaysi yo‘sunda qarshilashini o‘ylar edi. Bu xabarni eshitish bilan Otabekda ko‘riladigan o‘zgarishlarni, hollarni, harakatlarni...

¹ Biz ta‘nani kuyav qilmaymiz — biz kuyov tufayli ta‘na-yu malomatga qolishni xohlamaymiz.

² Takalluf (*arabcha*) — sun‘iylik, soxtalik; serhashamlik, jimjimadorlik; iymnish, tortinish. Hurmat-ehtirom va e‘zoz-ikrom bilan qilingan muomala, mulozamat. Bu yerda ortiqcha serhashamsiz, su‘nivliksiz, soxtaliksiz ma‘nolarida kelgan.

barchasini birma-bir ko'nglidan kechirar edi. Bu gapni eshitgach, haftalab hujra ichidan chiqmay yotqan bekni ko'chalarda, bozorlarda, qutidor uylarida shodlanib, ruhlanib yurganini ko'rar edi. Bu o'ylarni tugatkandan keyin uning ko'zlari uyqu sari yumila boshlab, qarshisig'a Otabek kelib to'xtar edi: «Ota, men sizning bu qilg'an yaxshilig'ingizni sira unutmaman»,— deb minnatdorlik qilg'andek bo'lar edi. Hasanali uyg'onib ketar va qaytadan shu to'g'rida o'ylab boshlar edi: «Bechora. Suyganing to'g'risida o'ylay-o'ylay boshlaring og'rib, ohlar tortib yotadiringandirsan... Yordamching yo'qlig'idan umiding kesilib, hasratingni kimga aytishni bilmaydirg'andirsan. Qayg'irma, begim. Hasanali otang u to'g'rida ham seni yodidan chiqarmadi... Bu kecha sening qayg'uliy kechalarining eng keyingisi va oydinliq ham she'riyatlik tunlarningning arafasidir, begim».

Hasanalining ko'zlari tag'in uyqug'a ketar, qarshisig'a Otabek bilan ko'hlik, ko'rkam bir qiz kelib chiqar va ikkisi unga qarab iljayishar edilar: «Bizning chin otamizsiz» degandek bo'lar edilar. Hasanalining yana uyqusi qochar edi. Yoshim oltmish to'rtka yetdi, o'g'ul-qizim bo'lmadi... Dunyodan charog'chisiz¹ boraman... Darvoqi', Otabek menga o'g'uliy qilmasm, xotini menga qiz bo'lasm, ularning bolalari meni «bobo» deb ketimdan yugurmasmikinlar? Tuproq ostlarida unutilib yotqan kezlarning: «Bir vaqt Hasanali otamiz ham bor edi», deb yodlasalar, yaxshiliq bilan eslasalar, yetar menga shu».

Tunlar uzoq, tongni otdirib, Otabekni quvondirishg'acha sabr chidamas, ko'z yumishg'a haligidek xayollar mone' bo'lar edilar. Shu yo'sun yarim uyqu holatda tongni otdirib so'yintirish soatlari ham yetdi.

Choydan keyin hujrasiga chiqib ketkan Hasanali qo'ltug'ida bir narsa bilan kirib bek qarshisig'a o'lturdi. Otabekdagi sukut, xayol, fikr kabi holatlarni yulib, yulqib olib, ular o'rniga chechak donalari ekib, umid suvlari sepmakchi edi.

Hasanali:

— Endi muborak bo'lsin sizga,— dedi.

Otabek tushunolmay Hasanaliga qaradi. Hasanali iljaygan ko'yi qo'ltug'idag'i zarrin choponni olib sandal ustiga qo'ydi.

— Bu qanday chopon?— deb so'radi bek.

¹Charog'chi (chiroqchi) — uy-xonadon chirog'ini yoqib, uning an'alarini davom ettiruvchi, ota-ona xotirasini saqlovchi avlod.

– Muborak bo‘lsin, dedim-ku.

– Nima muborak bo‘lsin?

– Sizga iffatlik va sevimlik rafiqa bilan qutidordek qayin ota, Hasanaliga kelin.

Otabek qiziq holatda qoldi: bir turlik titrab ketdi, ko‘zlari qinidan chiqar darajaga yetdi. G‘ayriixtiyoriy qo‘zg‘alib o‘lturgandan keyin so‘radi:

– Bu nima degan so‘zingiz?

– Nima deganimni so‘ramangiz va deganimga ishonaberingiz,– dedi kulib Hasanali,– men sizni qutidorning qiziga uylandirishka qaror qilib, qarorimni ham bu kun kechasi Ziyo shohichi bilan amalga oshirdim... Ya‘ni qutidorning qizig‘a sizning uchun unashib keldik. Otabek gangib shoshib so‘radi:

– Qaysi qizig‘a unashib keldingiz?

– Qutidorning yolg‘iz qizig‘a,– dedi Hasanali,– bundan xotirjam bo‘lingiz, bek. Ziyo shohichi ertalabki choyni ichib borarman degan edi, biz uning bilan hali to‘y kengashlarini qilamiz.

Otabek tusida xursand va xafaligi majhul bir holat bor edi. Unashish masalasiga qarshi tushmaganidek, so‘yinchini ham oshkor qilmadi...

Kumushbibi uyqudan turib, favqulodda bir holga uchraydir:

– Bir kechada hammaning tushiga «to‘y» kirib chiqq‘an.

To‘y uchun yangi ko‘rpalar qoplamoqchi bo‘ladilar, par to‘shaklar olmoqchi bo‘ladilar, kuyav uchun qanday kiyim yarashmog‘i ham bahs qilinadir. Oftob oyim eriga oltin kamar olmoqqa buyuradir... Tavba, demak chora yo‘q: Oftob oyimlarning kuyavlari kim, qaysi qizlarini erga beradirlar, ularning Kumushdan ham boshqa qizlari bormi?

– Ularning qizlari yolg‘iz, demak, Kumush erga beriladir...

Tushunarlik gap emas:

– Erga kim tegadir?

– Kumush.

– Kumushbibi kuyavni yoqtiradirmi, yo‘qmi? Bu to‘g‘rida uning fikrini bilish kerak emasmi?

– So‘zlash ham kerak emas, bildirish ham.

– Nega?

– Chunki odat shul! Kumush ota-ona yoqtirg‘an kishiga rozi bo‘lish uchun majbur!

Kumushbibi kuyavning kim bo‘lg‘anlig‘ini To‘ybekaning shu so‘zlaridan so‘ng payqab oldi:

– Mana, bekachim,– dedi kulib To‘ybeka. – To‘ybeka opangni sen hech narsaga sanamaysan. Biroq uning nafsilamrda¹ karomati bor. Opang bir narsani tiliga va yo ko‘ngliga oldimi, darrav farishtalar «omin!» deydirilar. Anovi kungi yosh mehmonni senga maxtasam achchig‘landing, ammo kelib-kelib bu kun seni o‘shanga berdilar... Endi mundan keyin To‘ybeka opangg‘a ixlos qo‘y, bekachim!

Bu xabarni eshitkuchi Kumushbibining qora ko‘zlari jiq yoshg‘a to‘lib, kiplaklari yosh bilan belandilar.

– Yig‘lama, bekachim,– dedi To‘ybeka,– biz bilamiz sizning ko‘z yoshlaringizning nimaga ekanin: erlar so‘yinganda kulsalar, sizga o‘xshash qizlar yig‘laydirilar; sizning yig‘lag‘aningiz – quvong‘aningiz... Meni erga berganlarida senga o‘xshash men ham yig‘lag‘an edim, ammo ichimdan nikoh kunining tezroq kelishini kuta-kuta o‘lgan edim.

– Toqatim tugadi, opa,– dedi Kumush,– ortiq so‘zlamangiz.

– So‘zlamayman,– dedi To‘ybeka,– lekin sirasini so‘zlayman... Oh, ko‘rsang edi bir kuyavni. Qanday chiroylik, qanday aqllik ekanini bilar eding, bekachim. Yulduzingiz nax bir-biringizga to‘g‘ri tushkan ekan, ikkingizning ham bir-biravingizdan kamligingiz yo‘q. Kumushbibi ortiq chidalmadi, qo‘rqunch bir tovush bilan hayqirdi:

– Oh, o‘laman, ko‘b so‘zlama!

Kumushning bu tovshiga Oftob oyim bilan Oysha kampir uydan yugurishib chiqdilar:

– Nima bo‘ldi, nima bo‘ldi?

Kumushbibi onasi bilan bibisining uydan chiqishlari ila boshini sandalning ko‘rpasiga burkab, yotib oldi. To‘ybeka juda qo‘rqan edi:

– Qallig‘i to‘g‘risida so‘z ochqan edim, men bilan urishdi.

Oftob oyim To‘ybekani qarg‘ab berdi:

– Sen aqlsiz o‘lgur, Kumushni uyaltirg‘ansan! Tinch yursang, seni birav bir nima qiladimi? Bor, ishingga bor!

¹Nafsilamr (arabcha: haqiqatda) – haqiqatga mos; to‘g‘ri, rost.

Onalar Kumushning bu hayqirig'ini uyalg'anga yo'ydilar-da, yana uyg'a kirib bisot kavlashka, to'y hozirligini ko'rishka mashg'ul bo'ldilar.

Kumushbibi bir necha fursatkacha shu ko'yi burkanib yotdi. So'ngra o'rnidan turib tashqari havliga qarab ketdi. Ko'b'yig'lag'anliqdan ko'zlari qizarg'an, qovoqlari shishkan, yuzlar bo'rtkan edi. Ammo bu o'zgarishlar uning husnini, latofatini bir zarra ham kamitmay, balki o'n qayta oshirg'an edilar. Tashqarig'a chiqq'andan keyin ayvonning tumshug'iga kelib o'lturdi va o'ng qo'lining kaftiga yuzini olib fikrga tildi. Shu holda uzoq qoldi. Shundan keyin ul qo'lini yuzidan bo'shatdi-da, entikib dam oldi va kimnidir izlagandek, kimnidir kutgandek tevaragiga qarab qo'ydi...

– Ariq bo'yi, sirlik ariq bo'yi.

Yoshliq ko'zlar ariq bo'yig'a tushib, nozik oyoqlar ariq bo'yi tomong'a harakatlandilar. Ul ariq bo'yig'a yetkach, ma'lum o'ringa sakrab o'tdi-da, cho'nqaydi. Bir hovuch suv olib yuzidan to'kib tushirdi va ohistagina yo'lak tomong'a qarab olg'andan keyin suvning oqishig'a ko'zini tikdi. Kumushning dardini hech kim bilmas, uning xayoliga hech kim tushunmas, magar shu ariq bo'yi tushungandek, bilgandek... Sirlik ariq bo'yi unga nimalarnidir so'zlar; undan nimalarnidir tinglar, bunga chetdan hech kim voqif bo'la olmaydir-da, bo'lmog'i ham mumkin emas.

Ko'zlaridan oqqan marvarid tomchilarini shu sirlik ariq suvi bilan yuvdi, bir martabagina yuvdi emas – qaytalab-qaytalab yuvdi. Boyag'i achchig'idan bir muncha tinchlanib, ko'z qizilliq-lari ketkan holda bitta-bitta bosib ichkariga qaytdi.

X Fasl. TO'Y. QIZLAR MAJLISI

Qutidorning tashqarisig'a er mehmonlar, ichkarisiga xotin mehmonlar to'lg'anlar, ular quyuq, suyuq oshlar, holva, nisholdalar bilan izzatlanadirlar. Tashqarida bir qo'sha sozandalar dutor, tanbur, g'ijjak, rubob, nay va amsoli sozlar bilan dunyoga jon suvi sepib shaharning mashhur hofizlari ashula aytadirlar. To'y juda ham ruhlik...

Ichkarida xotinlar majlisi: onalarcha aytkada, ular qumtuproqdek ko'b, biroq majlisning borishida tartib yo'q: havli yuzi va uylar xotinlar bilan to'lg'an, qaysi havli yuzida bir tovoq oshni

yeb o'lturadir, kim yig'lag'an bolasini ovitish bilan ovora, birav yor-yor o'qub, tag'in bittasining quvonchi ichiga sig'may xaxolab dunyoni buzadi – xullas, bag'-bug' yetti qat ko'kdan oshadir...

Oftob oyim qayg'uliroq, tusi bir oz siniqqansumon... Mehmon kutib charchag'anidanmi, nimadan bo'lsa ham, juda kalavlagan, ba'zan qiladig'an ishidan ham yanglishib ketkani, masalan, uyga kirmakchi bo'lib tavanxonaga¹ kirib qolg'ani ko'riladidir. To'yga kelgan xotinlarning: «To'ylar muborak, kuyav, o'g'ul muborak!»– deb so'rashlarig'a ham ishonchsiz bir ohangda: «Qutlug' bo'lsin»,– deydir.

Oftob oyim donxonaning² eshigidan turib xotinlar orasidan kimnidir o'z yonig'a chaqirdi. Yoshi ellidan oshqan, kulgusi ichiga to'lib toshqan bir xotinni duvurdan³ chiqib, o'ziga qarab yurganini ko'rgandan keyin donxonag'a kirdi. Xotin ham ichkariga kirgach, Oftob oyim eshikni qiya bekladi-da, qayg'uliy bir boqish bilan xoting'a qaradi.

– Nega qayg'uliy ko'rinasan, Oftob?

Oftob oyim uzoq tin olib eshikka qaradi va yarim tovush bilan:

– Shu choqda ichimga charog' yoqsalar ham, yorimaydir-da, egachi,– dedi va ko'ziga jiq yosh oldi.

– Nega?

– Qizim to'g'risidan...

– Qizingga nima bo'ldi?

– Unashilg'anig'a bu kun yettinchi kun,– dedi Oftob oyim,– shundan beri Kumushingiz tun ham yig'laydi, kun ham: sababini so'rasam, sira javob bermaydir-da, do'lonadek ko'z yoshisini oqiza beradir. Bu kun tag'in yig'isi oshib tushdi. Haytovur, yalinib, yalpog'lanib arang hammomga yubordiq.

Xotin Oftob oyimning bu gapidan hayron bo'ldi va o'ylab so'radi:

– Nima balo, kuyaving ko'rksizmi?

– O'zim ko'rmadim,– dedi Oftob oyim,– ammo ko'rguchilarning so'zlariga qarag'anda o'xshashsiz ko'rkam, tengsiz aqlli

¹Tavanxona – to'y va ziyofatlarda mehmonlarga patnis tuzaladigan, sovg'a-salomlar, to'yonalar, tavanlar qabul qilib olinadigan xona.

²Donxona – don-dun, ozuqa saqlanadigan maxsus xona, don ombori; g'allaxona.

³Duvur – olomon; shovqin-suron.

bir yigit emish... Otasining o'zi yigitni yaxshi ko'rib kuyav qilg'an edi.

– Kumushning o'zi yigit to'g'risidan hech narsa bilmaydirmi?

– Biladir,– dedi oyim, uning oldida biz jo'rttaga kuyavni maxtashamiz, lekin bu maxtovlarni eshitgusi kelmay, qaytag'a yig'isinig'ina ortdiradir.

Xotinning ham bu gapdan hayrati ortdi va bundan qanday sir borlig'iga aqli yetmadi. Oftob oyimni yupatish uchun o'tkan-ketkandan va boshda yig'lab erga tekkan qizlarning chimildiqda yigit bilan apoq-chapoq bo'lishib ketkanlaridan hikoya qildi:

– Qayg'irma, Oftob,– dedi,– kuyaving bunchalik suluv bo'lsa, gap-so'zda tenggi bo'lmasa, hali chimildiqda qizingning pechak guldek bo'lib eriga chirmashqanini ko'rarmiz.

– Oh, opajon,– dedi umidsizcha oyim,– manim bunga ko'nglim chopmaydir.

– Chopsin, Oftob. Men bunday yig'loq qizlarning ko'pini ko'rdim, shunday qizlarning uyalmay-suyalmay chimildiqda hatto yigitdan ham ortdirib harakat qilganlarini ham ko'rdim, sening qizing ham shularning bittasi, qayg'irma, Oftob.

– Ilohi, shunday bo'lsin-da.

– Bo'ladi-bo'ladi,– dedi kulib xotin,– shoshmachi, Oftob. Agar qizing men aytkandek o'zgarib ketsa, menga nima berar eding?

– Sizga bosh-oyog' kiyim.

– So'zingdan qaytma, Oftob. Pechakguldek bo'lib eriga chirmashqanini ko'rarmiz hali, xudo ko'rsatsa. Bor, o'ynab-kulib mehmonlaringni kut!..

Shundan keyin ikkavi donxonadan chiqib xotinlar orasig'a kirdi.

Qizlar majlisi – gullar, lolalar, to'tilar, qumrilar majlisi! Bu uyda – Kumushbibining tog'asining uyida – qizlar majlisi, gullar majlisi!

Bu uyga o'ttuz-qirq chamaliq qizlar yig'ilg'anlar, yig'ilishdan maqsad: qizlar o'zlarining eng latif, eng go'zal bir a'zolarini bu kun xotinliq olamiga uzatmoqchidirlar. Bu uzatish majlisini jonlik, ruhlik o'tkazmak uchun barcha qizlar o'zlarining eng asil, eng nafis kiyimlarini kiyib, favqulodda yasanib, husn olamini

yana bir qat, yana bir qayta bejabdirlar. Agar bu uyga kirib, bu majlis a'zolarini bir martaba ko'zdan kechirsangiz, hozirdanoq aytib qo'yish mumkinki, albatta, esingiz chiqib ketar:

– Bu gulmi, ko'hlik? Yo'q narigisi! Undan ko'ra bunisi! Barisidan ham o'ttasi!.. Ana shunday qilib esdan ham ajrarsiz, gul tanlashda bir qarorg'a kelalmay el ichida kulgiga ham qolursiz, rasvo ham bo'lursiz.

Mana, majlis a'zolari shunaqangg'i bir-biravidan o'toq¹ malaklar, parilar edilar. Majlisning shoirlari, o'yinchilari, childirma va dutorchilari – barchasi ham hozir bo'lib faqat Kumushbibigina hammomdan qaytmag'an edi. Shuning uchun majlis ochilmag'an, ochilsa ham ruhsizroq, Kumush kelgach, majliska ruh kirishiga barcha ishonadir va uni to'zimsizlanib kutadir.

Kimdir, oradan bittasi: «Kelishdi!»– deb yubordi. Barcha qizlar uyning darichasi yonig'a uymalashib havlig'a qaradilar. Chindan ham ul yonida ikki yangasi bilan kelgan edi. Shu choqda bizga Otabek kerak edi! Nega desangiz, ul kelsin edi-da, suyganini bir ko'rsin edi: hammom bilan ul... faqat jong'ina so'raydir, majruh ko'kslarga o'qqina otadir... Boshdag'i oq shohi ro'ymol, ichdagi oq shohi ko'ynak, ustdagi oq kumush zarrin sirilgan po'stin, baqbaqalarni o'rab o'pib turg'an yoqa qunduzlarining kelishkani, solinib tushkan qora jinggila sochlarning bo'yin tevaragiga chirmashqani, xom nuqra² yuzlarning bo'g'riqqani...

Yangalar Kumushni havlidan turib qizlarga topshirdilar:

– Mana Kumushbibi – sizlarga, qizlar! Kumushning ko'nglini yaxshilab ochinglar, qizlar!

Ikki-uch qiz chopib havlig'a tushdilar, Kumushbibidan paranjini olib uyga boshladilar. Yangalar Kumushni qizlarga topshirib ketdilar. Havli er va xotindan bo'sh, yolg'iz qizlarga'agina xoslanib qoldi.

Kumushbibi boshlag'uchi qizlar bilan uyga kirdi, undan ongqan atir islari bilan uy to'ldi. Qizlar o'zlarining bir turlikkina so'zlashishlari bilan Kumush ila ko'risha boshladilar:

– Esonmisiz, sarupolar muborak?

Kumushbibining qizlarga bergan javobi eshitilareshitilmaslik edi:

– Qutlug'...

¹O'toq – biror xislati bilan boshqalardan o'tadigan, yuqori turadigan, afzal, a'lo.

²Nuqra – kumush.

Kumushbibi uyning to'riga o'tquzildi. Qizlar uyning tevaragiga o'ltirishib olg'andan keyin orag'a nima uchundir bir jimjitlik kirdi. Qizlar ma'nolik qilib yer ostidan Kumushka qaraydirlar. Majlisda bir xil ma'yusiyat¹. Qizlar nimani o'ylaydirlar va nima to'g'risida ma'yuslanadirlar, bu ersa qizlarning bizga noma'lum bo'lg'an ichki sirlaridir.

Qizlar ipka chizilg'an guldek uy tevaragini olg'anlar, buning ustiga yovoshliq, o'ychanliq ularning tuslariga ma'naviy bir husn va jiddiyat berib, birga yuz husn qo'shqan edi. Agar biz shu kezda zarshunosliq² uchun yeng shimarsak, ya'ni gulni guldan ajratadurg'an bo'lsaq, boyag'idek esankirab, mutaraddid³ qolmaymiz, chunki Kumushbibi lolalar isidagi bir gul va yulduzlar orasidagi to'lg'an oy edi.

Orada hamon boyag'i jimjitlik hukm surar edi.

Har bir majlisning jonlandirg'uchi, idora qilg'uchi bir-ikki qahramoni bor bo'lganidek, bu qizlar majlisi ham shunday qahramonlardan holi emas edi. Majlisni bunchalik ruhsizlanib, ma'yusiyat ichida qolishig'a Gulsinbibi chidab turolmadi:

– Biz nima uchun yig'ildi-qda, nimaga yer chizishib o'lturamiz! – dedi. – Biz bu yerga aza ochqali keldikmi?

Gulsinning yonig'a Xonimbibi qo'shilishdi:

– Ko'b o'ylashmang, o'rtoqlar! – dedi, – baribir bu gap hammamizning ham boshimizda bor! Tur, Savra! Havlig'a olov yoqib, childirmangni qizit! Anorgul, sen dutoringni o! Kumushbibi, siz uncha xayol surmang, kulib o'lturing. Baribir ertaga joyisiz⁴ chekkan qayg'ingizdan o'kinarsiz! – dedi-da, majlisni ostust kuldurib yubordi. Kumushbibi ham ixtiyorlik, ixtiyorsiz bu kulgulikka tortilib, uning yovoshqina iljayishidan yoqutdek lablari ostidagi sadaf kabi oq tishlari bir oz ko'rinib qo'ydilar.

Shu gapdan keyin majliska kutilmagan bir ruh kirdi. Anorgulning qo'lidagi dutor «O'rtoqlar» kuyini tanlarga larza berib, tarona qildi. Xonimbibi qizlarga qistatib o'lturmay o'rmidan sakrab turdi-da, o'ynab ham ketdi. Dutor yonig'a childirmaning

¹Ma'yusiyat – ma'yuslik.

²Zarshunoslik (q) – tillani biluvchilik, o'rganuvchilik, oltin bilan bog'liq soha.

³Mutaraddid, taraddud (arabcha: biror qarorga kelolmay turish, ikkilanish; qat'iysizlik) – biror ishni, maqsadni amalga oshirish uchun ko'riladigan tayyorlik, bajariladigan xatti-harakat.

⁴Joyisiz – o'rinsiz, noo'rin.

chertmagi¹ kelib qo‘shilg‘andan keyin bazm tag‘in ham jonlandi. Chapaklar ham ko‘tarildi. O‘yin qizib borar edi; uning daricha eshiklari beklanib toqchalarg‘a sham yoqilg‘andan so‘ng, bazmning ruhi yana oshdi. Yel bilan o‘ynashib yong‘an sham nuri qizlarni allaqanday ajib holatka qo‘ymoqda, majlis ersa «Alif Laylo» hikoyalaridagi «parilar» bazmini xotirlatmoqda edi. Dutor «Ifor» kuyini chalib, childirma ham nozik yo‘l bilan unga qo‘shilisha bordi. O‘yin ham bir turlik nazokat kasb etib, Gul-sinbibi yo‘rg‘alay ketdi. Dutor ko‘ngilning allaqanday ingichka joyini qitiqlaydir, childirma yurakni nimagadir oshiqdirib, Gul-sin qizning yo‘rg‘alashi borliq a‘zoni zirillatadir. Bazm juda qiziq, juda ko‘ngillik edi.

Kumushbibini ham bu qiziq bazmdan boshqalardek hissa oladir, so‘yinib quvonadir, deb o‘ylanmasin, chunki vujudi qizlar bazmi ichida bo‘lsa ham xayoli allaqayoqlarda uchib yurgandek, ko‘zlari o‘ynag‘uchi qizlarda bo‘lsa ham, ammo haqiqatda boshqa bir narsani ko‘rgandek... Ko‘rinishdan natija chiqarib aytqanda, bu qiziq majlis uning uchun bazm o‘rnini emas, aza joyini tutqandek...

Ikki soatlik qiziq bir bazmdan so‘ng qizlar charchadilarda, o‘yinni to‘xtatdilar. Gulsin bilan Xonimbibi endi dutor bilan qo‘shiqqa o‘lturdilar. Gulsin o‘zining qo‘ng‘uroqdek tovshi bilan «Yig‘larman» kuyidan boshladi:

*O‘rtoqlarim, qo‘lg‘a olsam torimni,
Beixtiyor yodlaydirman yorimni!*

Ikkinchi qaytarib aytishda unga Xonimbibi qo‘shilishdi. Bir turlik, bir ohanglik nafis, musiqaviy tovushlar kishining borliq vujudiga, qon tomirlarig‘a ajoyib bir o‘zgarish bergan edilar. Shu choqqacha mo‘ltayib, xayol ichida sho‘ng‘ib o‘lturg‘an Kumush-bibi bir seskandi-da, qo‘shiqchi qizlarga qaradi.

Qizlar ikkinchi baytka o‘tdilar:

*Bir ko‘rinib yag‘mo² qilg‘an ko‘nglimni,
Qaytib yana ko‘ralmadim norimni!*

Shu vaqt kutilmagan joyda Kumushning ikki ko‘zi jiq yoshga to‘lg‘an edi.

Uchunchiga o‘tdilar:

¹Chertmak – barmoq bilan chertib berilgan zarb.

²Yag‘mo – talon-toroj; buzg‘unlik.

Agar ko'rsam edi yana yorimni,
Bag'ishlardim hama yo'q-u borimni!

To'rtinchi:

Bilurmikin, bilmasmikin u zolim:
Kunlar-tunlar tortqan oh-u zorimni!
Kumush toqatsizlang'an edi...

Beshinchi:

Chindin ayting, o'rtoqlarim, menga siz,
Qayta boshdan ko'rarmanni yorimni?

Keyingi:

Ketdi toqat, ketdi sabrim... ketdilar...
Sindirarman urib yerga torimni!

Bu keyingi baytka quloq solg'uchi qolmadi. Chunki yonidagi qizg'a osilib yig'lay boshlag'an Kumushbibiga har kim taajjubda, har kimning ko'zi, qulog'i shunda edi.

– Nima bo'ldi, Kumush?

– Nega yig'laysiz, Kumush opa?

– Birar joying og'riydirmi, Kumush?

Kumushbibi o'z ustiga duv yig'ilg'an qizlarga ko'zini ochib qaradi-da, hushyor tortqanlardek bir harakat qilib qo'ydi va tez-tez cho'ntagidan ro'yolini olib ko'z yoshisini quritdi.

– Nega yig'lading-a?

Bu savolni berguchi Gulsinga Kumush kuch bilan iljayib qaradi-da:

– O'zim... – dedi.

– Voy sho'rginangga sho'rva to'kilsin, Kumush! – dedi Gulsin, – men shunday erni topib teksam, boshim ko'kka yetar edi!

Gulsinning gapiga qizlar kulishdilar. Kumush juda xafa ko'ringanlikdan uning ko'nglini ochmoqqa to'g'ri kelar edi. Shuning uchun boshqa o'yinlarni qo'ya turib majlisning eng qiziq tarafi bo'lib sanalg'an lapar aytishka ko'chdilar.

Gulsin kuyav ro'lini o'ynar; Xonimbibi Kumush ro'lida, ikkisining bir-birisiga qarab o'qishqan laparlari barchani kuldirib, ichaklarni uzar darajada. Biroq Kumushning tishining oqini ko'rish juda qiyin, uning hamma ishi faqat mungg'ayib xayollanishqina...

Qizlarga to'yxonadan oshlar, tavanlar kelib tortildi. Oshdan keyin yangalar kelib, qizlardan Kumushni so'radilar.

Qizlarning: «Yo‘q, biz Kumushbibini sizlarga bermaymiz!»— deb o‘ynab aytgan so‘zlari Kumushbibiga chindek bo‘lib eshitilar, yangalar bilan uydan chiqar ekan, ko‘mak so‘rag‘andek qizlarga termulib qarar edi. Shu yo‘sun qizlar o‘zlarining bir o‘rtoqlarini xotinliq dunyosiga uzatib, majlisdan tarqalishdilar.

XI Fasl. KUTILMAGAN BAXT

Kumushbibidan vakolat olish ham juda qiyin bo‘ldi.

Domlaning: «Sizkim, Kumushbibini Mirzakarim qizi, o‘zingizni toshkandlik, musulmon Otabek Yusufbek hoji o‘g‘liga bag‘ishlamoq vakolatini amakingiz Muhammadrahim Yo‘ldosh o‘g‘liga topshirdingizmi?»— degan so‘rog‘i olti, yetti qaytarilg‘andan keyin, shunda ham yangalar qistog‘i ostida arang uning rizolig‘i olindi.

Kechki soat beshlarda qutidorning havlisi to‘rt ko‘z bilan kuyav kelishini kutadir. Kuyav uchun palovlar, quyuq-suyuq oshlar, necha turlik ne‘matlar hozirlanib, bular ham kuyavning intizorida turadilar. Nihoyat, soat besh yarimlarda kuyav keldi. Yigirma-o‘ttiz chog‘liq yosh yigitlar — Rahmatning o‘rtoqlari, ular orasida Otabek — kuyav ko‘rindi: boshida simobi¹ shohi salla, ustidan qora movut sirilgan sovsar po‘stin, ichida o‘zining Shamayda-tiktirgani-osmonirang-movut²-kamzul, movut-shim: oyog‘ida qalapoy afzali, belida Kumushbibining usta qo‘li bilan tikilgan shohi qiyig‘³... Yuzlar qizil, og‘iz irpaygan, ko‘zlar o‘ynab allakimni qidiradir. Oshlarini yeb bo‘lsalar ham jo‘rttaga kuyav ko‘rish uchun o‘lturg‘an mahalla kishilari bir-birlarini turtishib: «Tuzuk-tuzuk, kuyavlikka arzigundek, chakki chakki-ga tushmapti, olma-yu anor»,— deyishdilar. Tomda kuyav kutib o‘lturg‘an xotinlar ichidan Oftob oyimning egachisi oshiqib singlisi yonig‘a tushdi-da: «Oftob, darrav isiriq hozirla, kuyavingni yomon ko‘zdan o‘zi asrasin!»— dedi. Qutidor eshik ostida qo‘l qovishtirib mehmonlarni kutib oladir, yer ostidan kuyaviga ko‘z qirini tashlab, kishiga sezdirmay o‘zicha kulimsirab qo‘yadir. Mehmonxona ayvonida oq soqolliq, ko‘rkam siymo va og‘ir

¹Simobi(y) (forscha: simobday, simobga o‘xshash) — simob rangidagi, kumushrang; kumushsimon oq yaltiroq.

²Movut — o‘ng tomoni silliq, jun yoki yarmi-jun-mato; sukno.

³Qiyig‘ (qiyiq) — odatda belga bog‘lash uchun atrofiga gul tikilgan to‘rtburchak mato; belbog‘, qiyiqcha.

tabiatlik domla bilan Ziyo shohichi, Hasanali, qiz vakili va tag'in bir necha kishilar o'lturadilar. Yigitlar kuyavni domlalar qarshisig'a kelturib to'xtatqandan keyin Otabek vakili bo'lg'an Ziyo shohichi bilan Kumush qiz vakili Muhammadrahim oralarida mahr masalasi ochiladir. Ko'b tortishqandan so'ng quyidag'i mablag'lar mahr qilib belgulanadirlar: uch yuz oltin pul, mundan keyin olib berish va'dasi bilan Marg'ilondan o'radek bir havli, sog'ish uchun sigir, asbobi ro'zg'or... Bunga Otabek ham o'z rizolig'ini bildiradir. Domla xutba boshlaydir. Forsiycha o'qulg'an hamd¹, salovot² va boshqalardan so'ng xutba³ eng nozik bir o'ringa kelib to'xtaydir:

«Sizkim Otabek Yusufbek hoji o'g'li Kumushbibini Mirzakarim qizini o'zingizga shar'iy xotinliqqa qabul qilasizmi?» – fors tilida so'ralg'an bu savol Otabekning kulgusini qistatib, ko'nglidan kechiradir:

– Qabul qilasizmi-ya?

Ul birinchi so'roqdayoq: «Uchib, qo'nib qabul qilamiz», – deb javob bermakchi bo'lsa ham, biroq xalqning: «O'lib turg'an ekan», – deb qiladigan ta'nasidan cho'chib, javob bermaydir. Yana bir qayta yuqoridagi «siz kim falonchi...» jumlasini domla tarafidan takrorlanadir. Kuyavlariga uchunchi so'roqda javob berish odat hukmida bo'lsa ham, Otabek bu takallufka chidalmaydir. Go'yo uchinchi so'roq o'rnig'a: «Endi olmas ekansiz Kumushbibini...», – deb majlis buziladig'andek seziladir-da, hamma tovshini qo'yib, barchag'a eshitdirib: «Qabul qildik!» – deb yuboradir.

Domla alhamdulillah, alhamdulillah... bilan nikohni tugatib majlis tomonidan kelin bilan kuyavning haqlarig'a duo boshlanadir, hamma duog'a qo'l ko'tarib, hatto tomdag'i tomoshachi xotinlarga «amin»ga ko'maklashadirlar va shundan keyin nikoh majlisi yopiladir. Yigitlar kuyavni mehmonxonag'a olib kiradirlar, ziyofat boshlanadir.

Otabekda bir daqiqag'a bo'lsin to'zim bo'lmag'an bir vaqtda bir necha soatlarga qarab cho'zilg'an bu tomoq majlisi

¹Hamd (arabcha: maqto'v, madh, ulug'lash; shukur, tashakkur) – xudo, payg'ambar va xalifalar, shohlar sha'niga aytiladigan maqto'v, she'r, madhiya.

²Salavot (arabcha: «salot» so'zining ko'plik shakli) – Oloh tomonidan bandalarning gunohlaridan o'tish; kechirish, kechirim.

³Xutba (arabcha: va'z, nutq; pand-nasihati) – nikohlash vaqtida o'qiladigan duo.

bilan, albatta, ul yaxshi chiqisha olmaydir. Xuftanga yaqin bana'ji¹ bir ishtiho bilan yeyilib bo'shatilg'an lagan, tovoqlar olinib dasturxonlar yig'ildi. Bizningcha, bir yarim soat; Otabekcha, allaqancha yil hisoblangan bir fursat o'tib, nihoyat, yangalar kuyav so'radilar. Ikki yoshg'a muhabbatlik umr so'rab fотиha o'qilg'andan so'ng Otabek ichkariga uzatildi. —

Hasanali mehmonxona ayvonida bekni kutib turar edi:

— Endi kuyavlik muborak bo'lsin, begim?

— Qutlug' bo'lsin.

Hasanali boshdan-oyoq bekni kuzatdi, otaliq muhabbati bilan bekning orqasini siladi va yoshli ko'zlari bilan duo qilib unga ruxsat berdi. Otabek yangalar kutib turg'an tarafka yurdi. Ul hozir qiziq holatda edi: bu nima gap, tushimi, o'ngimi, nima gaplar o'tib, nimalar bo'lmoqda, bo'lib turg'an ish haqiqatmi?

Biz ichkariga kiramiz: havlining ikki tomoni to Kumushbibining uyigacha qator kuyav kutkan xotinlar, bola-chaqalar bilan to'lg'an. Ba'zan kutkuchi xotinlarning qo'lida yonib turg'an sham, kuyav tushadigan uy to'y mollari bilan juda ham bejalgan. Yuqorida yozilib o'tilgan qutidor uyining aksar jihozlari shu uyga — Kumush qiz uyiga ko'chirilgan. Bir bulargina emas xotin-qizlar qo'li bilan chatib ishlangan turlik ziynat chodirlari bilan ham bejalgan, shipda katta qandil, qandilda o'ttuzlab shamlar yonib uyni sirlilik bir holatka qo'yadirlar: Burchakda qizlar majlisida ko'rilgan oq kiyimlar bilan Kumushbibi turadir... Uning husni bejalgan uyning oqlari, ko'klari, sariqlari va qizillari bilan tovlanib xayoliy bir siymoda... Ko'z yoshlarini oquzib yangasining so'ziga quloq osmaydir. Tashqaridan eshitilgan «kuyav! kuyav!» so'zi bilan tag'in ham uning ko'z yoshisi ko'payib tusi ham o'zgardi. Yangasi Kumushni shu holda qoldirib o'zi yugirganicha eshikka chiqdi. Kuyav kelar edi: ikki tomonni sirib olg'an xotin-qizlar o'rtasidan Otabek kelar edi. Uning ketidan Oftob oyimning egachisi isiriq tutatar edi. Xotinlar qo'llarida sham bilan unga qarar va kuzatib qolur edilar. Kuyav uyning yonig'a yetdi. Uning yuzi uyatidan juda qizarg'an, qochqali joy topolmas edi. Shu kezda uyning eshigi ochildi-da, yanga tomonidan qarshilandi.

— Kiringiz, bek.

¹Bana'ji — och qoringa, ochiqib.

Otabekning yurak urishi, ehtimol, yangasiga ham eshitar edi... Otabek uyga kirgandan keyin yangasi tashqari chiqib, eshikni o'zi ko'rarlik qiya qilib yopdi... Uyning to'rida yonini Otabekka berib ro'yomlining uchini tugibmi, yirtibmi Kumushbibi turadir va kim keldi, deb yonig'a qaramaydir. Ro'yom tugish bilan mashg'ul latif qo'llarni chet qo'l kelib siqdi:

– Jonim!

Kumushbibi begona qo'ldan seskandi va qo'llarini qutqazmoqqa tirishib:

– Ushlamangiz,– dedi ham siquvchi qo'ldan qutilish uchun orqag'a tislandi. Titrag'an va qovjirag'an bir tovushda:

– Nega qochasiz? Nega qaramaysiz?– dedi bek. Kumushbibi shu choqq'acha qaramag'an va qarashni ham tilamagan edi. Majburiyat ostida, yov qarashi bilan sekingina «dushman»iga qaradi... Shu qarashda bir muncha vaqt qotib qoldi. Shundan keyin bir necha qadam bosib Otabekning pinjiga yaqin keldi va esankiragan, hayajonlang'an bir tovush bilan so'radi:

– Siz o'shami?

– Men o'sha,– dedi bek. Ikkisi ham bir-birisiga beixtiyor termulishib qoldilar. Kumushbibi og'ir tin olib:

– Ko'zlarimga ishonmayman,– dedi.

Otabek ko'zlarini to'ldirib qarab:

– Men ham,– dedi.

Shu vaqt ikki lab o'z-o'zidan bir-birisiga qovishdi... Kichkina nozik qo'llar yelka ustiga, kuchlik qo'llar qo'ltiq ostig'a yopishtilar.

Kumushbibi Otabekning yuziga uzoq tikilib turdi-da:

– Kutilmagan bir baxt,– dedi va o'zining otidek bir narsaning tovshi kabi qilib kulib yubordi. Bu kulish havlilargacha eshitildi. Qiya ochilib turg'an uy eshigi ham qattiqqina beklandi. Kumushbibi Otabekning qo'lidan ushlab quyida yozib qo'yilgan dasturxon yonig'a boshladi:

– Siz bo'lg'anlig'ingizni ilgaridan bilganimda boshqacha qarshilar edim,– dedi.

– Boshqa deb o'yladingizmi?

– O'ylash qayerda, siz bo'lursiz, deb ko'nglimga ham kelmagan edi,– dedi-da, tag'in kulib yubordi.

Dasturxon yonida Kumushbibining latif bilagiga Otabek oltin uzuk solur ekan, ul yerga qarag'an holda edi.

– Men sizga hech narsa ham hozirlamag‘an edim...

– Hozirlamag‘aningiz uchun o‘kinasizmi?

– ...

– O‘kinmangiz,– dedi bek,– sizdan bir narsani so‘rasam, ayamassiz?

– Ayamayman.

Otabek Kumushbibining lablari ustidagi qora xolig‘a ishorat qilib:

– Shu yerdan bir o‘pish bersangiz, siz ham katta esdalik hozirlag‘an bo‘lur edingiz,– dedi.

Kumushbibi qizarindi.

Otabek Marg‘ilon kelganning ikkinchi kuni poyafzal bozorida bo‘lg‘an edi. Asr namozning vaqti o‘tib borg‘anliqdan ul shundagi do‘kondorlarning birisidan tahorat olish uchun suv so‘radi. Ko‘chadagi suv ariqning tegidan sayoz oqar, shuning uchun undan foydalanish qulay emas edi. Do‘kondor unga suvning qulay o‘rmini ko‘rsatdi: «Mana shu burchakdagi darbozadan ichkariga kirsangiz, ariqning yuza joyini topib tahorat olursiz»,– dedi. Otabek, do‘kondorning ko‘rsatishicha, qutidorning tashqarisig‘a kirdi. Shu vaqt tasodufan nima yumish bilandir mehmonxonadan chiqib kelguchi farishtaga ko‘zi tushdi. Kumush ham ariq yoqasig‘a kelib to‘xtag‘an chingilin¹ yigitka beixtiyor qarab qoldi. Ixtiyoriy emas, g‘ayriixtiyoriy ikkisi ham bir-birisidan bir muncha vaqt ko‘z-ololmadilar. Oxirda Kumush nimadandir cho‘chig‘andek bo‘ldi, yengilgina bir harakat bilan o‘zini ichkari yo‘lak tomong‘a burdi. Bu burilishdan uning orqa-o‘ngini tutib yotqan qirq kokillari to‘lqinlandilar. Kumush ichkariga qarab chopar ekan, yo‘l ustidan ariqbo‘yida qotib turg‘an yigitka yana bir qarab qo‘ydi va bu qarashda unga yengilgina bir tabassum ham hadya qildi... Kumush ichkariga kirib ko‘zdan g‘oyib bo‘ldi, lekin Otabek yana bir necha daqiqa yerga mixlangandek qotib turdi... Oxirda ko‘zini katta ochib o‘tkan daqiqada uchrashkani xayoliy go‘zalni istab xayollandi. Biroq haqiqat boshqacha edi. Tahorat olmoq uchun ariq bo‘yig‘a o‘lturdi. Ammo ko‘zi xayol yashiring‘an yo‘lakda edi. Tahoratlanib

¹Chingilin –kelishgan, bejirim.

bo'ldi, yana ko'zini o'sha tarafdin uzolmadi. Artinib olg'andan keyin yana oyog' ustida to'xtab qoldi. Yashiring'an go'zal ikkinchi qayta ko'rinmadi, ehtimolki, Otabekni ipsiz bog'lab, o'zi qaysi burchakdan bo'lsa ham, asirini tamosha qilar edi.

Ko'b kutdi, asr namozini qazo qilib kuch bilan qutidor uyidan chiqdi va shu daqiqadan boshlab unda muhabbat mojarosi tug'ilg'an edikim, bu yog'i o'qug'uchimizga ma'lumdir. Kumushbibining yuqorida: «Siz o'shami!»— deb so'rashi shunga binoan bo'lib, ammo unga masalaning onglashilmay qolishi va chin baxtni bil'aks kutib olinishi qiziq edi. Shunday qilib ikki yoshning birinchi ham sof muhabbatlari qovishish bilan natijalandi.

XII Fasl. CHAQIMCHILIQ

— Bu kun yetti kun... Otabek qutidorning qizig'a uylandi.

Ul bu xabarni Qo'qondan qaytishda eshitkan edi. O'zining qiyofasiga yarasha qo'rqunch-yo'llar izlar ekan, quloqlari tegida «...qizig'a uylandi» jumlasini takrorlanib turg'andek bo'lar edi.

Uning Qo'qondan qaytishi ikkala xotini uchun ham ulug' bir falokat bo'ldi. Chunki arzimagan bir sabab bilan ikkalasi ham yaxshig'ina tayoq yeb oldi. Shuning uchun ikki kundash uning oldig'a kirishdan qo'rqib, yana to'g'risi, uning sovuq aftini ko'rishdan jirkanib havlining chet-chetida yururlar, ikki kundash bilittifoq¹ unga o'lim so'rarlar: «Qo'qonda o'lsa, o'ligini itlar yesa biz achinarmi edi»,— deyarlar edi.

Ul o'lturgan ko'yi nima to'g'risida bo'lsa ham juda bosh og'ritib o'ylar edi. Shu choqda uning tusidan yirtqichliq, bir gunohsizning ustiga hujumga hozirlang'an vahshiylik belgulari ko'rilar edi. Har holda ul yaxshiliqqa emas, qandog' ham bo'lsa bir vahshiylikka yo'llar, rejalar izlar edi. Oxiri uning yuzida istehzolik bir iljayish ko'rildi-da, bir narsaga qaror qo'yg'andek bir harakat yasadi va o'rnidan sakrab turib qoziqdag'i kirlab ketkan sallasini qo'lig'a oldi va havliga chiqdi. Tashqarisida besh do'konlab ish to'qib turg'an xalfa² shogirdlariga ba'zi ta'limot-

¹Bilittifoq — bir xil fikrlashib, bir xil o'yda.

²Xalfa (*arabcha*: bir-birining ortidan borish, ergashish; o'rin almashish) — shariat qoidalarini yaxshi biladigan, o'qimishli odam; 2) eski maktabda o'quvchilarga boshliq qilib tayinlangan, maktabdor domlaga ko'maklashadigan o'quvchi. 3) o'rta asrlar ustaxonalarida hunar o'rganuvchi shogird; hunar-kasb o'rganuvchi shogirdlar boshlig'i (bu yerda shu nazarda tutilyapti).

larni bergach, bir ulug' darboza orqaliq ko'chaga yurdi. O'ralib bitmagan sallasini tuzata-tuzata tor, kirdi-chiqdilik ko'chalar bilan shaharning kunbotar tomonig'a, beklar mahallasiga qarab ketdi.

Beklar mahallasining boshlanishida, janubga qaratib qurilg'an ulug' bir darbozaning yonida ikki nafar miltiq va qilichlik yigit so'zlashib turar edilar. Bularning yonig'a bizga ma'lum kishi kelib to'xtadi va ulardan so'radi:

– Bek uydamlar?

So'zning beliga tepkani uchun yigitning birisi o'shshayib so'rag'uchig'a qaradi, ikkinchisi qo'llari orasidag'i miltig'i bilan ichkariga ishorat qilib javob berdi:

– Bor!

Darbozadan ichkariga kirilgach, saroy kabi bir havli, ayvonda o'n beshka yaqin yarog'liq yigitlar to'nkalardan gulxan solib, isinib o'lturmakda edilar. Ul to'rdagi ayvon orqaliq yuriladigan uyning eshigida turg'uchi yigit og'asining yonig'a bordi va qo'rboshi bilan uchrashmak orzusida bo'lg'anlig'ini aytib undan kirishka ijozat so'radi. Yigit og'asining rahbarligi bilan ichkariga kirdi: boshig'a ko'k salla chulg'ag'an, egniga O'ratepaning bosmasidan chakman, beliga kumush kamar bog'lab kumush qinlik qilichini tizasiga bosqan, qora tanlik bo'lsa ham ko'knorimi, taryakmi iste'molidan yuzi sarg'ayg'an qirq-ellik yoshlar chamaliq bir kishi yorliqsumon bir yozuvni o'qub o'lturmoqda edi. Qo'rboshi kelguchining salomiga e'tiborsizg'ina javoblang'an bo'ldi-da, ruhsiz bir tovush bilan:

– Nima qilib yuribsiz?– deb so'radi.

– Taqsir, sizga arz bor.

Yigit og'asi kelguchini qoldirib chiqdi. Kelguchi eshik yonida oyog' ustida qo'l bog'lab turar edi.

– Qanday arzing bor?

– Taqsir... ijozat bersangiz o'ltursam...

– Xo'b, o'ltur.

Kelguchi ko'p tutulib tusi o'ngg'an gilam ustidan yurib borib, qo'rboshi qarshisig'a tavozi' bilan o'lturdi. Qo'rboshi qo'lidag'i yozuvni buklab qo'ynig'a tiqdi-da, kelguchini yer ostidan kuzatdi:

– Qayerliksan?

– Taqsir... shu yerlik, marg'ilonlik.

- Oting nima?
- Taqsir... Homid.
- Nima kasb qilasan?
- Ustakorlik.
- Yaxshi, arzingni gapir?

Homid o'zining tovshig'a yasama bir ohang berib arzini boshladi.

– Janobi padari arus¹ shahanshohi Musulmonqul bahodir zamoni adolatlarida ham,— dedi Homid,— qora choponliqlar hanuz tinch yotmay yurtni qipchoq og'alarig'a qarshi oyog'landirmoqchi bo'ladirlar, ishni yana tadbirsiz qora choponlar qo'lig'a olib mamlakatni buzg'unliqqa solmoqchi bo'ladirlar... Biz bunday buzuqlar yolg'iz Toshkanddagi Azizbek bilan uning yo'l boshchisi bo'lg'an Yusufbek hoji, deb bilgan edik. Biroq ularning urug'i bizning Marg'ilong'a ham sochilg'an ekan.

Qo'rboshining ko'zi ola-kula keldi:

- Nima deysan? U kim ekan Marg'ilonda?!
- Bittasi mashhur buzuqi toshkandlik Yusufbekning hozirda Marg'ilonda turg'uchi o'g'li – Otabek ismlik bir yigit, ikkinchisi uning hammaslaki va qayin otasi bo'lg'an Mirzakarim qutidor.

– Hali-ya?

– Shundog', taqsir.

– Sen bu gapni qayog'dan bilding?

– Shu kunlarda ularning bir majlislarida bo'lg'an edim, taqsir...

– Xo'sh, xo'sh, majlisda?

– Majlisda ko'b gaplar o'tdi, taqsir,— dedi Homid,— majlisning boshlug'i bo'lg'an Otabek qipchoqlarning zulm va ta'addisini², qipchoqlaridan ishni olmoq uchun Toshkandda Azizbek va o'z otasi boshliq bilfe'l³ ish boshlag'anlarini so'zlab, Marg'ilonning ham mundan so'ng oyoqqa qalqishi kerakligini aytdi... Majlis ahli, ayniqsa Mirzakarim uning so'zini kuchlab tushdi. Agar bu ishning oldini olinmasa, hukumat va mamlakat uchun natija qo'rqunchdir, taqsir.

– Majlis kimmikida edi?

¹Padari arus (*forscha*) – xotining otasi, qaynata.

²Ta(')addi (*arabcha*): hujum, tajovuz qilish; jabr-zulm; zo'rvonlik; qonunbuzarlik.

³Bilfe'l (*arabcha*) – haqiqatan, aslida. Bu yerda o'zicha, o'zboshimcha; mustaqil ravishda ma'nolarida kelgan.

Homid tarafidan kutilmagan bir savol. Homid o'ziga berilgan bu savol qarshisida taraddudlanib qoldi. Chunki majlis o'rmini aytsa, pochchasi bilan jiyani Rahmatning ham qo'lg'a tushishlari aniq va buning bilan ul o'z oyog'iga bolta qo'ygan bo'lar edi. Shu mulohaza yuzasidan ul tutiliqdi:

– Majlis o'rni yodimda yo'q, taqsir.

Mantiqsiz bu javobga qarshi qo'rboshi achchig'i bilan baqirdi:

– Yodimda yo'q?!

Homid garangsidi va bir xil siniq tovushda:

– Esimda bo'lsa ham nozik bir joy edi, taqsir,– dedi.

– Nozik bir joy edimi! – deb qo'rboshi zaharxanda qildi. – Agar aytmasang, o'sha muttahaamlar tiqiladiring'an chuqurg'a sen ham tashlanasan.

– Kechiringiz, taqsir.

Qo'rboshi yirtqichlardek bo'kirdi:

– Kechirish yo'q!

Homid uchun eng keyingi choradan boshqa iloj yo'q edi – cho'ntak kavlashka tutindi va yuz mashaqqat bilan yonchig'ini chiqardi. Yonchiq¹dan o'nga yaqin oltinlarni sanoqsizcha olib, qo'rboshig'a uzatdi:

– Taqsir... sizga atag'an nazrimiz edi...

Homid kavlay boshlag'andanoq qo'rboshining ustidan sovuq suv sepilgan edi. Ul oltinlarni yonig'a solib joylag'ach, tovush ham eski holiga qaytib, so'zlar ham muloyim tortdi.

– Demak, nozik joy edi, degin Homidboy.

– Taqsir...

– Badbaxtlar shunday maslahat qildilarmi hali?

– Taqsir... Bu ishning oldini olinmasa, natija yomon, albatta.

– Albatta, biz o'sha buzuqilarning jazolarini beramiz...

Men hozir borib bekka arz qilay, shu kechadan qoldirmay qo'lg'a olamiz muttahaamlarni,– dedi qo'rboshi.

Homidning chehrasi ochilib ketkan edi. Qo'rboshi o'zining imo va ishorasiga o'tkanlikdan uning ko'zida o'ch olish quvonchlari va undan keyingi Homidning o'ziga ma'lum bo'lg'an

¹Yonchiq – 1) to'n, chakmom va shu kabilarning ichki yon tomoniga tikilgan cho'ntak (cha); 2) pul solish uchun olib yuriladigan xaltacha; hamyon (bu yerda shu ma'noda kelgan).

bir baxt umidlari o'ynar edilar. Qo'rboshi tokchadan davot¹, qalam olib oldig'a qo'ydi-da, yozuvig'a hozirlanib so'radi:

– Ayt-chi, Homidboy, muttahamlar kimlar edi?

– Bittasi toshkandlik Yusufbek hojining o'g'li – Otabek.

Qo'rboshi yozdi:

– Ha-ha! Hali Yusufbek hojining o'g'li degin. Bizning Marg'ilonni ham qong'a botirmoqchi ekan-da, muttahamlar, ikkinchisi?

– Shu kunlarda Otabekka qizini bergan marg'ilonlik Mirzakarim.

– Pes pesni qorong'ida topqan ekan, uchinchisi?

– Otabekning quli – Hasanali.

– To'rtinchisi?

Homid bir oz o'ylab javob berdi:

– Bilmadim... Hozir Marg'ilondami, yo'qmi, andijonlik Akram hoji.

Qo'rboshi yozdi:

– Ish katta ekan, tag'in?

– Endi yo'q, taqsir,– dedi Homid va so'ziga shuni ham qo'shdi,– Otabek bilan Mirzakarim qo'lg'a olinsalar, ilonning boshi yanchilgan hisoblanib, o'zgalarning qo'lidan ish keladigan odamlar emas, taqsir.

Qo'rboshi yozuvni bitirib qo'yniga tiqdi: «Bo'lmasa ish bitdi, ertaga erta bilan mojaroni eshitarsan»,– dedi. Homid o'rnidan turib qo'rboshig'a qulliq qilib chiqdi.

XIII Fasl. QAMOQ

«Yormozor» mavzuida shahar qo'rg'onig'a tiralib soling'an o'rda. O'rda darbozasining sahni botmonlab hisoblang'an mevazor bo'lib, bunda olma, o'rik, nok va tut yog'ochlari xilig'ina bor edilar. Darbozaning ikki biqinini o'rab olg'an loyig'a gullar, naqshlar tushirilib ishlangan sakkiz gazlar yuksaklikda o'rda qo'rg'oni, darbozaning ikki burjida alachami, bo'zdanmi uzun choponlar kiyib, boshlarig'a quloqchin² qo'ndirg'an, qayish kamar ustidan qilich tiqinib multiqlarig'a suyang'an ikki yigit ko'rinadirlar – bular navbatchi o'rda qorovuli, qorong'i tushishka yaqinlashqanliqdan qiya yopilib turg'an darbozani kimdir,

¹Davot (*arabcha*) – siyohdon.

²Quloqchin – tushirib qo'yiladigan qalpoqlari bor issiq telpak.

ichkaridan bittasi zichlab yopdi-da, kuch sarf qilib darbozaning zo‘r zanjirini sharaq-shuriq etib bog‘ladi. Hozir bizga o‘rda ichiga kirish mumkin bo‘lmag‘ani uchun qo‘rg‘onning tashqari tegrasida aylanib turayliq: darbozaning so‘l biqinig‘a qarab ikki yuz adim ketsak qo‘rg‘on devori tugalab, burja yetiladi. Qo‘rg‘on burjiga¹ qorovul turish uchun maxsus manora shaklli jōy yasalg‘an bo‘lsa ham hozirda navbatchidan xolidir. Shundan keyin bir bo‘shliq yer bilan qo‘rg‘onning janubiga qarab ketiladi. To‘rt yuz adimlab borilg‘ach, qo‘rg‘onning sharqi-janubi burjiga yetilib, bu burjini ham anovisidek qorovulsiz topiladi. Bu burjdan qarag‘an kishiga qo‘rg‘onning g‘arbi-janubi burji ham ko‘rinib, shu yo‘sunda o‘rdaning to‘rt burjini aylanib chiqilsa bir ming olti yuz adim bosilg‘an bo‘lib o‘rdaning g‘arb tomonidan biz tanishqan o‘rda darbozasig‘a kelinadi. Hozir qorong‘i ham o‘bdan tushkanliqdan kishi kishini tanimasliq darajada edi. Boyag‘i darboza ustida ko‘ringan qorovullar hamon qora haykal kabi qotib turar edilar.

Shahar ichidan o‘rda darbozasig‘a qarab kelmakda bo‘lg‘an bir necha ot oyog‘larini eshitib qorovullardan bittasi: «Tuyoq tovshimi?» – deb ikkinchisiga savol tashlab qo‘ydi. Ikkinchi qorovul mo‘ralab-mo‘ralab yo‘lg‘a qaradi:

– Uch otlig‘ ko‘rinadi.

– Vaqtsiz kelguchi kim ekan?

– Bunday vaqtda qo‘rboshidan boshqa kishi kelmas edi, ehtimol, o‘shadir.

Darvoqi‘, qo‘rboshi o‘zining ikki yigiti bilan yetib keldi va otidan qo‘nib jilovini yigitining qo‘lig‘a berar ekan, qorovullarg‘a buyurdi:

– Darbozani ochsinlar!

Qorovullar ichkariga xabar bergandan so‘ng darboza ochilib qo‘rboshi ichkariga kirdi. O‘rdaning tevarak masohatini² biz chamalab ko‘rgan edik, shuning uchun o‘rdaning qay daraja keng bo‘lishi ham bizga qiyosan ma‘lum. Ammo o‘rdaning ko‘proq

¹Burj (*arabcha*: minora; qal‘a; yulduzlar turkumi) – 1) quyoshning yillik ko‘rinma harakati doirasidagi o‘n ikkita yulduzlar turkumi; ularning har biri (hut, hamal, savr, javzo, saraton, asad, sunbula, mezon, aqrab, qavs, jadiy, dalv). 2) qal‘a devoriga tutashirib, unga tirgak sifatida tashqi tomonidan minora shaklida qurilgan qo‘shimcha bino; 3) burch, burchak (*bu yerda shu nazarda tutilyapti*).

²Masoha(t) (*arabcha*: to‘g‘ri-chiziq) – fazo; maydon, hudud, yer.

qismi darboza tomonida qoldirilib, janubka tortilg'an xatti mustaqim¹ bir devor bilan bo'lingan edi. Narigi tomon o'rdaning ichkari qismini tashkil etib, unda bek – hokim oilasi turar edi. O'rdaning tashqarig'i qismining uch tarafi (janub, sharq, g'arb) binosiz, faqat qo'rg'on devorlarining zinalari edi. Ammo imorat qismi darboza bilan bir qatorda bo'lib, so'l biqinida devonxona, uning qatorida bo'yiga qirq, eniga yigirma olchin² joy olg'an o'n besh darichalik kattakon chorzari uy, ichida elli chog'liq bek yigitlari gulxan solib o'lturar edilar. Bu uyning qatori oshxona, otxona va shuningdek, hojat uylarini tashkil etar edilar.

Qo'rboshi darbozabon yonida to'xtab, undan so'radi:

– Bek ichkaridamilar?

Darbozabon darbozani kuchanib yopar ekan; javob berdi:

– Bilmadim, taqsir.

O'rdaning charog'chisi darboza yaqinidag'i mash'ala yog'ochig'a o't berib, butun o'rda ichi yorib ketdi. Qo'rboshi darbozaning o'ng tarafiga qarab yurdi. Bu tomonda nihoyatda ziynatlanib bino qiling'an oliy imoratlar bo'lib, shahar ustalarining hamma san'at va mahoratlari shu binolarda gavdalanur edi.

Qo'rboshi birinchi eshik yonida turg'an yarog'liq qorovuldan o'tib, kichikrak, naqshliq bir uyga kirdi. Ikkinchi eshikdan o'tib, ulug' bir zolga chiqdi. Zol juda nafis ishlangan edi: oltin qandildagi-ellilab-shamlarning-nuri-ila-munaqqash³-devorlarning-oltin, kumush, ko'k, qizil, oq, pushti, sariq, qora gullari yulduzlardek yashnab, uyga bir xayoliylik berar edilar. Uyning ostig'a to'shalgan qizil lola gullik gilam kishini go'yo bir chamanda his etdirar edi. Zolning to'rida, kichkina haldor bir eshikcha yonida, atlas ko'rpacha ustida o'n besh yoshlar chamaliq, qizil duxobadan kiyingan ko'rkam bir o'g'lon palov yeb turar edi.

Qo'rboshi eshikdan kirar ekan, o'g'long'a qarab kulim-siradi:

– Ha, Ahmadxon, siz shu yerda ekansiz,– dedi.

¹Xatti mustaqim (arabcha: to'g'ri chiziq, to'g'ri yo'l) – xattotlik yozuvining biri turi bo'lib, arab harflari to'g'ri chiziq ustida joylashadi. Bu yerda **to'g'ri, tekis** ma'nosida kelyapti.

²Olchin – 1) o'zbek xalqining etnik tarkibiga kirgan urug'lardan birining nomi; 2) uzunlik o'lchov birligi; ar shin va gaz qiymatlariga teng burchak (bu yerda shu nazarda tutilyapti); 3) olchin to'qmoq – dastasi uzun katta yog'och to'qmoq.

³Munaqqash (arabcha) – naqshlangan; naqshli, naqshdor; zar bilan tikilgan. Bu yerda **naqshli, naqshdor** ma'nolarida kelgan.

Ahmadxon joyidan qo'zg'almadi:

– Men hamisha shu yerda, qani, oshg'a.

– Rahmat. Qushbegi ichkaridadirlar?

– Ichkaridalar,– dedi Ahmadxon,– men to'yib qoldim, kelsangiz-chi.

– Bo'lmasa, tabarruk qo'lingiz bilan bitta oshatsangiz.

Ahmadxon qo'lig'a siqquncha osh olib qo'rboshig'a tutti, qo'rboshi ixlos bilan Ahmadxonning qo'lidan oshadi. Ul oshning'ina emas, hatto Ahmadxonning qo'lini ham oshaydirg'an edi.

Ko'b fursat o'tmadi. To'rdagi kichkina eshik ochilib ichkaridan to'la yuzlik, o'siq qoshliq, og'ir qarag'uchi ko'zlik, siyrak soqol, o'rta bo'yliq, ustidan kimxob to'n kiyib, beliga qilich osqan qirq besh yoshlar chamasida bir kishi ko'rindi. Ahmadxon bilan qo'rboshining o'rinlaridan turib ta'zim qilishlaridan bu zotning kim ekanligi bilinar edi. Bu kishi kelib atlas ko'rpacha ustiga o'lturdi va o'zining salmoq tovshi bilan:

– Qalay, Xoliqbek,– dedi,– yurtlaringiz tinchlikmi, o'lturing.

– Xudog'a shukur, davlatlari ko'lankasida,– deb qo'rboshi tavozil'landi va qo'l qovushtirib qushbегining yaqinig'a cho'kkaladi. Ahmadxon bo'sh laganni dasturxon bilan ko'tarib qushbegi kirgan eshikdan chiqdi.

– Kechagi o'g'rilar nima bo'ldi, qo'lg'a tushirdingizmi?

– Davlatlari ko'lankasida... O'g'rilardan bittasi tutildi, davlatlari yori bersa, qolg'anlari ham ushlanur, deb o'ylayman.

– Boshqa nima xabarlar bor?

Qo'rboshi yuziga jiddiylik holati berdi:

– Davlatlari yori bersa, hukumatimiz uchun qo'rqunch bo'lg'an buzuqilar uyasini topqandekman,– dedi.

Qushbegi o'ziga o'ng'aysizliq bermakda bo'lg'an qilichini tizasiga olib hamon sovuqqonlilik bilan so'radi:

– Qanday buzuqilar uyasi?

– Qanday buzuqilar uyasi bo'lsin, taqdir,– dedi qo'rboshi,– dunyoda qora choponliqlardan ham kuchlirak buzuqilar bo'ladimi?

Qushbegi ko'tarilinqirab oldi va ko'zlari bir oz kattaroq ochildi:

– Xo'sh?

– Ma'lumingiz, ulardan Azizbek bilan Yusufbek Toshkand-

da bilfe'l isyon chiqarib yotadirlar. Biroq ular shuning o'zigagina qoniqmay, Marg'ilonni ham buzish fikriga tushkanlar va shu maqsadda bu yerga odam ham ko'ndirganlar.

– Odami kim, tanidingizmi?

– Tanidim, taqsir,– dedi qo'rboshi mag'rur bir ohangda,– Yusufbek hojining o'g'li va o'zimizning Marg'ilondan ham yana bir necha buzuqilar.

– Yusufbek hojining o'g'li?..

– Taqsir, ismi Otabek.

Qushbегining ko'zi yondi... Manglay etlari tirishib, so'l qo'l bilan soqolini tutamlab fikrga ketdi. Bu xabar unga boshqacha ta'sir bergan edi: Toshkandning Qo'qong'a qarshi isyon qilg'an bir zamonida, isyonchilardan biri ham birinchisi bo'lib tanilg'an Yusufbek hojidek bir kimsaning o'z o'g'lini Marg'ilonga yuborib, bunda ham isyon chiqarish qasdida bo'lmog'i uningcha juda yaqin va shubhasiz edi.

– Ul hozir qayerda turadir?

– Mirzakarim qutidor ismlik bir kishinikida.

– Mirzakarim bilan qanday aloqasi bor emish?

– Barakalla, taqsir,– dedi qo'rboshi,– Otabekning Marg'ilondan topqan eng yaqin kishisi shu qutidordir. Mundan bir necha kun ilgari Otabekka o'z qizini berib kuyav ham qilibdir.

Aytishlaricha, Otabekning barcha-rejalari-shu qutidor-bilan kengashib bo'lar ekan.

– Ularning tevaragiga kimlar yig'ilg'an?

Qo'rboshi qo'ynidag'i yozuvni olib qushbegiga uzatdi:

– Hozircha menga ma'lum bo'lg'an buzuqilar shunda.

Qushbegi yozuvga ko'z yugurtirib ro'yxatdagi kishilarni darhol keltirishga buyurdi. Qo'rboshi qulliq qilib chiqg'ach, yana bir qayta yozuvni o'qub fikrga toldi.

O'tabboy qushbegi¹ hozirgina ichkari o'rdadan qaytib chiqg'an edi. Shu orada qo'rboshi kirib unga qulliq qildi:

– Keltirdim, taqsir. Biroq ikkisini topolmadim.

Qushbegi chidamsizlik bilan:

¹O'tabboy qushbegi – Qipchoq beklarining tuzuklardandir. Bu kishi Marg'ilonda 1263-1267-hijriy yillar orasida bek bo'lib turdi. Musulmonqulning azlidan so'ng uning o'miga mingboshi (harbiy va bosh vazir) bo'lib belgulandi. Marg'ilonda O'tabboydan qolgan osor ham bor (muall.).

– Otabekni-chi?– deb so‘radi.

Qo‘rboshi muzaffarona javob berdi:

– Tutdim, taqsir, qutidorni ham.

– Olib kiringiz.

Qushbegi tinchlandi, qo‘rboshi dahlizdan tashqarig‘a ishorat berdi va qaytib qushbegiga ruxsat qullig‘i ado qildi va undan izn olib o‘lturdi. Eshikdan ikki qurollik yigit muhofazatida¹ Otabek va qutidor ko‘rinib bekka qulluq qildilar. Qushbegi yarog‘liq² yigitlarni qaytishg‘a buyurib, gunohkorlarni yovoshg‘ina qilib o‘z oldig‘a chaqirdi. Otabekda tushunmaslikdan boshqa o‘zgarish sezilmasa, ham qutidor juda qo‘rqqan, rangi o‘chkan edi. Ikkisi tenglikda qushbegiga qarshi cho‘kka-ladilar. Otabekni ortiqcha bir diqqat bilan ko‘z tegidan o‘tkargach, qushbegi so‘radi:

– Otabek degan sizmi?

– Taqsir; man.

– Toshkandlik Yusufbek hojining o‘g‘lisiz?

– Taqsir.

– Hozir Marg‘ilonda turasizmi?

– Taqsir.

– Marg‘ilon kelganingizga ko‘b bo‘ldimi?

– Qirq kunlar, chamasi.

– Marg‘ilonga nima yumish bilan kelgan edingiz?

– Savdogarchilik bilan, taqsir.

– O‘zingiz yolg‘izmi?

– Bir kishim bor edi.

Qushbegi qo‘lidagi ro‘yxatka qarab oldi va davom etdi:

– Hasanali kim bo‘ladir?

Otabekdagi boyag‘i tushunmaslik bir shubhaga alishindi. Ammo parvosizcha javobini beraverdi:

– Qulimiz bo‘ladir, Toshkanddan kelgandagi yo‘ldoshim shu siz aytgan Hasanali edi.

– Hasanali bu kunda qayerda?

– Marg‘ilonda.

– Siz bilan birga turadimi?

– Yo‘q. Saroyda bir muncha mollarimiz bo‘lar edi, saroyda mollarg‘a qarab turadir.

¹Muhofazat (*arabcha*) – saqlash, himoya; qo‘riqchilik.

²Yarog‘liq – qurolli, qurollangan.

– Bu kishi kimingiz?

– Qayin otamiz.

– Ko‘bdan berimi?

– Bu kun sakkizinchi kun...

– Ilgari o‘zingiz uylangan edingizmi?

– Yo‘q.

– O‘zingiz toshkandlik bo‘laturib nima majburiyat ostida Marg‘ilondan uylandingiz?

Bu savoldan Otabek bir oz o‘ng‘aysizlanib to‘xtadi. Ammo bu o‘ng‘aysizlanishdan qushbегining oldida boshqa bir haqiqat ochilg‘andek bo‘ldi:

– Javob beringiz.

– Taqdir, taqdir.

Qushbegi bir oz o‘ylab olib yana savol berdi:

– Marg‘ilonda kimlarni taniysiz?

– Marg‘ilonda uch-to‘rt kishidan boshqa odamni tanimayman.

– Akram hojini tanirsiz?

– Taniyman. Uning bilan bir necha majlislarda o‘lturishkan edim.

– Bu kunda Akram hoji oshnangiz qayerda?

– Bilmadim, taqdir,– dedi va qayin otasig‘a qaradi. Qutidor javob berdi:

– Akram hoji bu kunlarda Andijonda bo‘lsa kerak, taqdir.

– Xo‘b. Otabek, siz javob beringiz: Akram hoji bilan bo‘lg‘an majlislaringiz kimnikida edi?

Otabek bunday so‘roqlarning bekorga emasligini payqab, buning tegida qanday bo‘lsa ham bir gap borlig‘ig‘a ishonди:

– Birinchi majlisimiz mundan bir oy chamasi burun Ziyο aka deganning uyida, ikkinchisi (qutidorg‘a imo qilib) bu kishinikida bo‘lg‘an edi. Shu majlislarda Akram hoji ham bor edi.

– Ziyο akanikida bo‘lg‘an majlisingizga kimlar ishtirok qildi?

– Men, Ziyο shohichi, bu kishi (qutidor),– dedi va bir oz o‘ylanib oldi,– Ziyο akaning o‘g‘li – Rahmat, Akram hoji, Hasanali, Homid ismlik yana bir kishi.

Homid ismini eshitkan qo‘rboshi tasdiq qilg‘andek bir harakat yasab qo‘ydi. Qushbegi qo‘rboshig‘a yer tegidan ko‘z yuborib oldi-da, davom qildi:

– Ikkinchi majlisingizda kimlar bo‘ldi?

– Ikkinchi majlisimizda boyag‘i kishilargina bo‘ldi. Faqat Homid yo‘q edi.

– Boya, Marg‘ilon kelganimga necha kun bo‘ldi, dedingiz?

– Qirq kunlar, chamasi.

– Yaxshi,– dedi qushbegi,– aytingiz-chi, qirq kunlab Marg‘ilonda qolishingizning sababi nima edi?

– Ma‘lumki, hozir Toshkand qamal (muhosara) holatidadir. Shunday vaqtda Toshkandga qaytish o‘zi aqlsizlik bo‘lar edi.

– Qorachoponchi bo‘lg‘aningiz uchun,– dedi istehzo qilib qushbegi,– qipchoq og‘aynilardan qo‘rqdingizmi?

– So‘zingizga tushunolmayman,– dedi kulib Otabek. Bu gapni oddiy kishiga aytkandek qilib so‘zladi. Qutidor uning bu aytkan gapidan emas, kulishidan nihoyat darajada qo‘rquvg‘a tushib o‘zida issiqliq-sovug‘liq bir holat his etkan edi. Hokimlarga, garchi, to‘g‘ri bo‘lg‘anda ham dag‘alroq so‘z aytish o‘limni tilash bilan teng edi. O‘tabboy qushbegi zamona hokimlarining tuzugi bo‘lsa ham, ko‘p bo‘lmasa ozroq ularning ta‘siri bunda ham bor edi. Otabekning bu gapidan qizishdi:

– Qipchoq dushmani bo‘lg‘an otangiz Yusufbek hojini unutingizmi? Otangizning sizga bergan vakolati qayerda qoldi?

– Qipchoq dushmani kim, otam kimga qanday vakolat bergan, xudo haqqi uchun ochib so‘zlangiz, yo‘qsa yorilaman, taqsir!

– O‘zingizni tag‘ofulga solmangiz, bek yigit,– dedi qushbegi,– otangizning kim ekanini, sizni Marg‘ilonga nima uchun yuborg‘anini, qutidor bilan munda qanday ishlar qilmoqda bo‘lg‘anlig‘ingizni, barchasini hujjatlari bilan bilamiz. Siz marg‘ilonlik og‘aynilarni qipchoqlarg‘a qarshi oyoqlandirmoqchi bo‘lasiz, buni ham yaxshi bilamiz!..

Otabek: – Yo Ollo!

Qutidor: – Yo Ollo!

Otabek azbaroyi bo‘g‘ilib ketkanidan ko‘kimtil¹ tovlang‘an, qutidor bezgaklardek titray boshlag‘an edi. Otabek o‘zini kuch bilan yig‘ishtirdi:

– Bunda zo‘r tuhmat bor, taqsir,– dedi,– otamni qipchoq dushmani va meni Marg‘ilon og‘aynilarini isyonga hozirlash

¹ Ko‘kimtil – ko‘kish, ko‘kimtir.

uchun kelgan, deb o'ylaysizmi?

– O'ylamaymiz, ammo yaxshi bilamiz. Qutidorning sizga nima uchun qizini berib, kuyav qilg'anig'a ham yaxshi tushunamiz.

Qutidor suratdek qotib qoldi, Otabek bo'lsa o'zidagi hayajonni kuch hol bilan tarqatishg'a tirishar edi. Qushbegi bilan qo'rboshi bu ikki gunohkorni ta'qib etar, ulardagi har bir harakatni o'zlaricha bir narsaga yo'yar edilar.

Uch-to'rt daqiqalik sukutdan keyin Otabek tilga keldi:

– Biz bu daqiqada, sizning fikringizcha, go'yo bir ig'vogar, go'yo bir isyonchi bo'lib tanilib turibmiz,– dedi bek,– chindan ham, shundog' kishilarmizmi, yo'qmi, buni, albatta, sizning tekshirishlaringiz, haqiqatlaringiz ko'rsatar. Men sizning qilingiz ostida o'limdan qo'rqib yoki sizga xushomad uchun so'zlamay hukumat kishilarimiz orasida tushunadig'an bir odam bo'lg'anlig'ingiz vajidan otamning ham o'zinning qanday fikr va maslak kishisi ekanligimizni aytib o'tmakchi bo'laman: biz na qipchoqlarg'a tarafdor bir kishi va na shaharlik og'aynilarg'a. Bu ikki firqa¹, bizning nazarimizda, bir-birisidan mumtoz, idora ishida biri-biridan ortiqroq xalqlar emasdir. Shunga binoan Turkiston xalqlarining istiqbollarini bu ikki firqaning bittasiga havola qilish baayni² qo'yni bo'riga topshirish qabilida bo'ladir. Nega desangiz, har ikki tomonning ish boshig'a intilgan kishilarining ko'kragiga qo'l solib ko'rsangiz, birisining faqat el talamoq, boyliq ortdirmoqqag'ina bo'lg'an g'arazini, ikkinchisining ko'rkli xotinlar, yuqori turmishlar uchun bo'lg'an maqsadining'ina ko'rib, ikki oradan: «Elni tinchitay, el ham rohat-tirikchilik qilsin»,– degan uchunchi bir oliy maqsadni charog' yoqib axtarsangiz ham, topolmassiz. Mana biz, taqsir, shu keyingi ishda ko'rilmasa ham, faqat shirin xayollardagina yurgan oliy firqag'a o'zimizda tarafdorlik his etamiz. Otamning Azizbekka yaqin turishi qipchoq dushmani, qora chopon tarafdori bo'lg'anidan emas, balki boyag'i maslakka bir xizmat qilmoq uchundir. Taassufki, otamning Azizbekdan bo'lg'an umidi bo'shka ketdi: bu kun ul o'zining yaramas xayoli yo'lida xondan yuz o'girdi va

¹Firqa (arabcha: guruh, to'da; partiya; jamoa) – maqsadi, g'oyasi, dunyoqarashining musharakligi jihatidan birlashgan kishilar guruhi.

²Baayni – ajratib bo'lmaydigan darajada o'xshash, aynan, xuddi o'zi.

bu orada qancha gunohsizning qoni to'kilishiga sabab bo'lmoqdadir. Manim bu so'zlarimga ishonishingonmang: ixtiyor, albatta, sizdadir. Ammo bundog' eng jo'n bo'hton bilan qoralanishimg'a vijdonim qarshisida so'ng daraja muazzabman¹, taqdir!

Qushbegi Otabekning bu gaplaridan yaxshig'ina taraddudga tushkan edi, ammo «Azizbekning otalig'i va kengashchisi» bo'lg'an Yusufbek hojining o'g'li bo'lishi uning miyasini qotirg'an, balki, bu gaplar shunday ehtimollarga qarshi dastur qilib berilgan bo'lmasin, degan fikrga kelgan edi. Otabekning yuqoridag'i gaplaridan so'ng bo'lg'an undagi o'zgarish ham faqat bu ishni yaxshilab tekshirish va hozirdan bir hukm bermaslikkina bo'ldi.

– Har holda, sizning yaxshi niyatlik kishilar bo'lmag'anlig'ingiz ko'zimiz o'ngidadir,– dedi qushbegi,– shuning uchun to haqiqat oshkor bo'lg'unchalik har ikkingiz zindonda qolarsiz.

Otabek bir so'z aytmay sukut qildi. Qutidor: «Chora yo'qmi?»– degandek qilib kuyaviga qaradi. Qushbeking ishorati bilan yigitlar hozir bo'lib, gunohkorlar zindonga jo'natildilar. Qushbeking: «Ertaga uyida majlis qurilg'anlarni va bu majlisda ishtirok qilg'an boshqalarni ham qo'lg'a olib, huzurimga keltiringiz!»–degan amridan so'ng qo'rboshi ham ruxsat olib chiqdi.

XIV Fasl. NAJOT ISTAB TOSHKANDGA

Bu kun sakkiz kundan beriga – «Kutilmagan bir baxt» egasi bo'lib olg'an Kumushbibi uchun bu hol kutilmagan bir baxtsizlik, kutilmagan bir falokat edi. Endigina: «Bekni uylantirdim, suyganiga qo'shib quvontirdim»,– deb bu uylantirishning husni va qubhini² tuzukrakkina o'ylay olmag'an Hasanali uchun ham bu voqia kichkina gap, ozg'ina qayg'u emas edi. Ko'zining oq-u qarosi, yolg'iz qizini maxtovlik kuyavga berib, qizi bilan kuyavining bir daqiqa ham bir-birlaridan ajrasha olmag'anlarini ko'rib ko'ynagiga sig'may yurgan Oftob oyim uchun kuyavigina emas, hatto erining ham bu vartaga³ tushmog'i chiday olarliq bir hol emas edi. Kumushbibi o'zining «Kutilmagan bir baxti»

¹Muazzab (arabcha) – azoblangan, haqoratlangan.

²Husni va qubhini (arabcha) – foyda va zararini; yaxshi va yomonini.

³Varta (arabcha) – og'ir, juda yomon, qiyin ahvol; halokat; ko'ngilsizlik.

uchun ishonmag'anday bo'lib yurar edi. Chindan ham mundan keyin qaytadan qovishmog'iga ishonmay qo'ydi. Hasanali: «Qutildim»,— degan edi, yana tog'dek qayg'uga tutildi. Oftob oyimning so'yingani ichiga tushdi.

Kumushbibi bilan Oftob oyimning bu falokatka qarshi topqan-tutqanlari yolg'iz ko'z yoshi to'kishkina bo'ldi. Bu falokatning og'irlig'i yana o'zining tog'dek kattaligi bilan Hasanalining ustiga tushdi. Kumushbibi eri bilan otasining najotlarini kimdan kutishni bilmas edi-da, qora ko'zlarini jiq yoshg'a to'latib — «Endi nima qilamiz?» — degandek Hasanaliga termular edi. Qutidor oilasida boshqa er zoti bo'lmag'anliqdan Oftob oyim qarindoshlaridan «jonkuyar» deb tanilg'an kishi Kumushning tog'asi Ahmadbek bo'lib, ul ham umrining ko'pini Qo'qondami, Xo'janddami o'tkarar, shuning uchun undan ham yori kutish uzoq gap edi. Mana bu jihatdan ham Kumush va onasining birdan bir ishong'anlari yana Hasanalining o'zi edi.

Barcha og'irliq Hasanalining ustida. O'zingning tug'ilib o'sqan yeringda og'a-inilaring, bilish-tanishlaring bo'lib har nuchikda. Ulardan, shuningdek, og'ir kunlarda so'z bilan, ish bilan bir yordam ola bilasan. Ammo bizning Hasanali Toshkandada emas — Marg'ilonda, musofaratda¹, kishilarini tanimag'an bir shaharda. Boshda Hasanali Ziyo shohichi bilan uning o'g'li Rahmatdan yaxshig'ina umid tutkan, har holda ulardan boshqa tayanarliq kishim yo'q, deb o'ylag'an edi. Baxtka qarshi, bu fikrdan ham tezda qo'l yuvdi: Ziyo aka bilan Rahmat ham qo'lg'a olindilar va Hasanalining o'zi ham qidirila boshlandi. Hasanali va Kumushbibilarning qayg'ulari yana bir qat oshti, qo'rqunchi ustiga qo'rqunch qo'shildi. Hasanali ham Otabeklar bilan birlikda birinchi kun qo'shilib qamalg'an bo'lar edi, biroq uning saroyda bo'lishi ulardan ajralib qolishig'a sabab bo'lg'an edi. Qo'rboshi yigitlari tomonidan Hasanali ham qidirilib boshlang'ach, ulardagi: «Balki bu kun, erta bo'shatib yuborarlarsen»,— degan umid ham bo'shg'a chiqdi. Boshda Hasanali o'z erki bilan hukumatka topshirilib, mahbuslarga jazo kelsa, birlikda tortib, qutilish muyassar bo'lsa birga qutilishg'a o'ylab qarag'an edi. Uning bu fikriga Kumush bilan onasi qarshi tushdilar: «Sizning ozod yurishingiz mahbuslar uchun balki foydali bo'lar»,— dedi-

¹Musofarat — musofirchilik.

lar. Hasanalining o'zi ham ularning ra'yini muvofiq topdi. Biroq uning tashvishi ikki qat oshdi: har daqiqa hadukda, qo'rboshi yigitlaridan qochib yashirinishg'a, har soat joy yangilashka majbur edi.

Hasanali kunlarini tomoqsiz, tunlarini uyqusiz kechira boshladi: Otabeklar nega qamaldilar, qanday gunohlari bor ekan? Otabekning ipidan-ninasiga bo'lg'an sirri unga ma'lum emas-midi? Bu jihat bilan o'ylag'anda: «Qutidorlarning birar ishlari balosiga qoldiyov»,— deb fikr qilar edi. Bu falokatni umumiyroq tekshirib boshlasa, xalq og'zida maqol o'rnida iste'mol qiling'an: «Ajalingning yetishi qilg'an yozig'ingdan¹ emas — bek akangning qonsirashi»,— degan gap ko'ngliga tushar edida, beixtiyor uflab yuborar edi.

Oradan besh kunlab o'tdi, mahbuslar zindon balosidan qutila olmag'anlaridek, ularning qamalish sirlari ham hech kimga bilinmadi. Hasanali shu besh kun ichida mahbuslarning najotlari yo'lida qora pullik ish chiqara olmag'anidek, bundan keyin ham bir ish qila olishig'a ko'zi yetmay qoldi. Chunki qo'rboshi yigitlaridan saqlana olishning o'zi ham unga katta vazifa darajasida edi.

Nihoyat, Marg'ilonda turish fikridan qaytib, Toshkand jo'nash xayoliga tushdi. Bu kunlarda ham Toshkand tinchsizligi bir tarafflik bo'lmag'an, hanuz Toshkand Qo'qon sipohlari tomonidan muhosara² holatida ekanligi to'g'risidagi xabarlar kelib turmoqda edi. Hasanali bu gaplardan xabarsiz emas, Toshkandga kirib olishning qay daraja qo'rqunch bo'lg'anlig'i ham uning ko'z o'ngida edi. Ish shundog' bo'lsa ham ul Toshkand jo'nash uchun o'zida bir majburiyat his etar, najot yo'llarini endi Toshkanddan izlamasa boshqa chora yo'q edi. Qarorni shunga berib, bu fikrini Kumush bilan Oftob oyimg'a so'zladi. Ularda epaqalik bir miya, Hasanaliga yo'l ko'rsatadig'an ixtiyor qolmag'an, topqanlari faqat yig'i edi. Hasanalining: «Siz bilan manim qo'llarimizdan bir ish chiqadig'an o'xshamaydir. Nima bo'lsa ham men Toshkand borib, najotni o'sha yerdan izlamasam bo'lmas»,— deyishiga qarshi Kumushbibi bir xil siniq tovushda:

— Marg'ilondan topilmag'an najot Toshkanddan topilsinmi?— dedi.

¹Yoziq — gunoh, ayb.

²Muhoosara (arabcha: qamal, o'rab olish) — qamal, qurshov; blokada.

– Biz endi shunga majburmiz, qizim,– dedi Hasanali,– qayin otangiz, ehtimol, buning birar chorasini topar.

– Biz endi shunday qolaberamizmi, agar zolimlar... – dedida Kumush so‘zining oxirini aytalmay o‘krab yubordi. Hasanali ham o‘zini kuch hol bilan yig‘idan bosar ekan, Kumushni yupatdi:

– Unday bo‘limg‘ir xayollarga tushmang, qizim,– dedi,– qushbegi boshqalarg‘a qarag‘anda insoflik hokimdir. Xudo xohlasa, men Toshkandan qaytquncha ular ham zindondan qutilurlar.

Bu kun kechasi ul yo‘l tayyorliqlarini ko‘rdi. Minib ketishi uchun qutidorning saman yo‘rg‘asini belguladi. Ertasi ertalab Marg‘ilonning Qo‘qon darbozasidan birinchi galdga chiqq‘uchi Hasanali bo‘ldi.

XV FASL. TOSHKAND QAMALDA

Bu kun Toshkand qamalining elli birinchi kuni. Sovuq bir oz yumshab tushkan, quyosh ochiq havoda harakat etmakda edi. Yerlar erib, hamma yoq shilt-pilt loy, qo‘rg‘on kungiralaridagi¹ qirovlar bo‘g‘qa aylanib ko‘kka ko‘tarilmakda edilar.

Bu kun tongdan boshlab, Toshkandning Samarqand darbozasi tomonidan bo‘lg‘an qo‘qonlilarning hujumlari o‘zlari uchun so‘ng darajada halokat bilan tugalgan. Qo‘qon sipohlari endigi hujumgacha shikastrextlarini² tuzatish, yaralarini bog‘lash, damlarini olish uchun qo‘rg‘on yonidan qayoqqadir, qo‘shlariga³ ketkanlar. Qaramoqqag‘ina emas, so‘zlashka ham dahshat: Kamolon darbozasi bilan Samarqandg‘acha bo‘lg‘an qo‘rg‘on ostlari (bu ikki darboza oralari besh yuz adim keladir) boshsiz va ishtondan boshqasi tunalgan inson gavdalari bilan to‘libdir. Bu ochiq mozoristonni qo‘rg‘on kungirali ustida mudofaadan so‘ng charchab, quyoshda jilininib⁴ o‘lturgan sallalik, qalpoqlik va popoqlik Toshkand mudofi‘lari⁵ ming turlik shodliqlar ichida

¹Kungira – ustun, to‘sin.

²Shikastrext (*forscha*: shikast – siniq + rext – yoyilgan, sochilgan) – urush vaqtida singan arava, qurol va shu kabilar.

³Qo‘sh – safar, sayohat va urush vaqtida vaqtincha qo‘nish joyi; qarogoh.

⁴Jilininib – isinib, qizininib, toblanib.

⁵Mudofi‘ – mudofi‘lar xalq ichidan chiqqan merganlar bo‘lib, shuning uchun ularning yosh va kiyimlari turlichadir. O‘rda yigitlari yolg‘iz bekning muhofazatida edilar. Qo‘rg‘onlar muhofazati xalq qo‘lida edi (muall.).

tomosha qiladirlar. Bu ikki darboza orasida ikki xil holat hukm suradir: qo'rg'on ostlarida jahannam dahshati bilan yalang'och, boshi tanidan olinib qora qonig'a belangan odam gavdalari yotib, qo'rg'on ustida ikkinchi kishilar dunyo shodlig'i ichida suzadirlar.

Qo'rg'on ustidagi qahramonlardan bittasi kula-kula bir sarkardani otib o'ldirganligini so'zlab: «Padar la'natini o'zim xo'bam otdimda, otning ustidan uch gaz ko'tarilib yiqildi!» – deydir. Tag'in bittasi o'liklar ichidan kimnidir ko'rsatib: «Ana, ana, hov ana! O'sha qipchoqqa o'q tegib, o'lib-o'lalmay, yurib-yuralmay ingrab yotqan ekan. Qilichim bilan boshini shartta kesib, belidagi oltin kamari va ustidagi kimxob po'stunini olib chiqdim!» – deydir. Har kim bu kungi urushdagi o'zining erliklari bilan, qo'lg'a tushirgan oltin kamari, yoqut ko'zlik uzugi, sovsar po'stuni, kumush qinli qilichi va boshqa o'ljalari bilan maxtanadir. Shu vaqtda qo'rg'on ustidan qo'shiq tovshi eshtiladir:

Zamoning zamon bo'lsin – yor,

Aziz beging omon bo'lsin – yor.

Dardiga davo topmay – do'st,

Normating' yonib o'lsin – yor!

Biz endi shu o'liklar yoni bilan qo'rg'on bo'ylab bir oz ilgariga yursak olti gaz yuksaklikda, besh gaz kenglikda, ikki yoni sakkiz gazlik qo'rg'on devori bilan o'ralg'an, kunbotarg'a qaratiq qurilg'an Samarqand darbozasi yonida to'xtarmiz. Tevaragimizdan dushmanning hujum qilish qo'rqunchi bo'lg'anliqdan biz ortiqcha chidamsizlik bilan darbozani qoqa boshlarmiz:

– Ochingiz, bek aka, tezroq ochingiz!

Darboza beklari bizga iltifot qilmay o'ltura beradirlar. Bizning o'n besh daqiqaliq jon achchig'ida qaxshag'animizdan keyin darbozabonlardan bittasi zerikib, sekingina qo'rg'on devoriga chiqadirda, mo'ralab bizga qaraydir. Ul bizni aniq toshkandlik bo'lg'animizga ishonsa, darbozaga solingan nortuyaning boshidek qulfni ming mashaqqat bilan ochib, zanjirini tushuradir. Biz o'zimizni ichkariga olg'ach, darbozabon o'zining hazmi ko'targan qadar bizga po'ng'illaydilar-da, darbozani berklash

¹Normat – Normuhammad qushbegi. Toshkentni qo'qonlilar-qipchoqlar amiri lashkari (muallf.).

harakatiga tushadir. Endi biz darbozaning hay'atiga qaraymiz: oshlangan qo'y po'stagidan po'stun kiyib, beliga butun bir bo'zdan belbog' bog'lag'an va belbog'ig'a yarim gaz chamaliq kalid osqan, turkman popoqlik¹ bir kishi. Shundan keyin biz darbozaning o'ng tomoniga qarab yuruymiz.

Darbozadan o'n besh adimlar narida, shiyponga o'xshash to'rt tarafi ochiq bir binoda darboza beklari gulxan solib, chilim chakib o'lturadirlar. Biz qo'rg'onning osti bilan ilgarilashda davom etamiz. Endi biz boyagi mudofi'larni ichkaridan ko'ramiz: mudofi'lar qo'rg'onning eng yuqorig'i pog'onasida o'zlarining turlik tus va bichiqdagi kiyimlari bilan qaysilari shashvar² tutib, qaysilari miltiq ushlab, qo'rg'on kungirasiga suyanib, boshlarini quyoshg'a berib o'lturadirlar. Qo'rg'onning Kamolon darbozasigacha bo'lg'an qo'ruq³ o'rinlari, shuningdek, mudofi'lar bilan. to'lg'an bo'lib, o'ziga bir turlik ko'rinish tashkil etadir.

Kamolon va Samarqand darbozalarining o'rta bir yeri bo'lg'an qo'rg'on ostida kimxob to'n kiyib, simobi salla o'rag'an, beliga kumush bog'lab, qilich taqing'an bir bek oldidagi bir uyum narsaga ishorat qilib yonidagi bir yigitka nimanidir uqdirmoqda edi. Biz yana elli-oltmish adim yurib haligi so'zlashib turg'an beklar yaqinig'a borsaq, qo'rg'on tashqarisida ko'rgan dahshatlarimizni o'zining ko'lagasida qoldiraturgan yana bir «dahshatlar tepasi»ga ko'zimiz tushadir-da, qo'rquvimizdan soatlab hushimizni yo'qotib qo'yishga majbur bo'lamiz.

Uch-to'rt yuz inson boshidan turg'uzilg'an bir tepa.

Qarichg'a keladigan uzun soqollar, boshdag'i xun olud⁴ siyrak sochlar, bo'zarg'an yuzlar, qong'a belanib, yarim ochiq holda qorachiq o'rnini qo'rqunch bir oqliq bosqan ko'zlar dunyoga va shu hayotka la'nat uqug'andek qaraydirlar. Ayniqsa bir bosh, ehtimolki, hali yigirma yilni ham o'tmagandir, murti ham chiqmag'an. Xun olud quyuyq qoshlari ostidagi yarim ochiq ko'zlari kimnidir izlagandek qaraydir... Yarim ochiq irinlari ichidagi

¹Popoqlik – telpakli.

²Shashpar (shashvar) (forscha) – olti uchli (qirrali) cho'qmor. gurzi. Uchiga yumaloq va g'adir-budur temir o'rnatilgan tayoq, uzun dastali gurzi, cho'qmor.

³Qo'riq – dushmanlardan-himoyalaniq turiladigan joy; post

⁴Xun olud (forscha) – qonga-belangan.

oq tishlari bilan tilini g'archcha tishlaganda, go'yo shu turmushda, shu besar¹ xalq ichida tug'ilg'ani uchun «attang» o'quydir.

Bu boshlar uyumi ustida turg'an qo'rg'on begisi yonidag'i yigitka boshlar orasidan birini ko'rsatib, o'z tanishlaridan bir bekning boshi bo'lganlig'ini so'zlaydir. Shu paytda Kamolon darbozasi tomonidan yarog'lang'an uchta otlarning ot choptirib kelganlari ko'rilib, qo'rg'on ustida o'lturgan mudofi'lar ichida ola-g'ovur qo'pti:

– Hudaychi², Sulaymon hudaychi! – deyishdilar.

Hudaychi qo'rg'on begi qotig'a³ yetib, bek hazratlarining hozir yetib kelishlariga bashorat berdi, yana otining boshini burib yigitlari bilan orqag'a qaytdi. Hudaychiboshining xabaridan bu kungi ulug' muzaffariyatni qutlag'ali Azizbekning kelishi ma'lum bo'lar edi.

Hudaychi jo'nag'ach, qo'rg'on begining paytavasiga qurt tushib, tipirchilab qoldi va u yoqdan bu yoqqa yugira boshladi:

– Hoy, qo'rg'on ustidagi azamatlar! Hozir bo'lingiz, yasov tortingiz⁴, bek keladirlar! Hoy, Husaynbek, darbozabonlarga yugir, hozir tursinlar! G'anibek yuzboshi⁵, siz yigitlaringizni tartiblangiz! Yasovulboshi, hozir bo'lingiz!

Qo'rg'onning qo'ruq o'rnidagi qahramonlar harakatka keldilar, yuqori qo'ruqdan bir pog'ona quyig'a tushib saf – yasov tortdilar. Shovqin-suron orasida qo'rg'on begi ot ustida qo'rg'onning u boshidan bu boshig'a chopib:

– Hozir bo'l, yigitlar! Tartibingni tuzat, salomga tayyorlan! – deb qichqirib yurar edi. Qahramonlar qo'llaridag'i miltiq, shashvar, oybolta, qilich va nayzalari bilan tizilishib oldilar. Safning o'rta yeridan yashil bayroq ko'tarildi. Shuning bilan Aziz parvonachi⁶ning istiqbolig'a lozim va vojib⁷ bo'lg'an barcha tartib va tantanaga hozirlanilg'an bo'lindi.

¹Besar (*forscha*) – boshsiz, boshi yo'q. Bu yerda ongsiz, aqlsiz ma'nosida kelgan.

²Hudaychi, udaychi – adyutant ma'nosida bo'lib, odatda, xon kelishi oldidan xalqni ogohlantirib o'tkuchi bekdir. Azizbekning o'ziga hudaychi belgulang'an edi.

³Qotig'a – yoniga, oldiga.

⁴Yasov tortmoq – saf tortmoq.

⁵Yuzboshi – O'rta Osiyo xonliklarila (18-19-asrlarda) yuzta otlig' askarga qo'mondonlik qiluvchi harbiy boshliq.

⁶Parvonachi – xonliklar davridahukmdor farmoni va buyruqlarini bituvchi kotib; oliy darajadagi saroy mansabdorlaridan biri.

⁷Vojib (*arabcha*: zarur, kerakli, majburiy; majburiyat, burch) – har bir musulmonga payg'ambar tomonidan buyurilgan, bajarilishi zarur bo'lg'an amal turi.

XVI Fasl. AZIZBEK

Oradan uch-to'rt daqiqa o'tkandan keyin Kamolon tarafidan bir yuz chamaliq sarkarda va yigitlari bilan Azizbek ko'rindi. Tilla jabduqli qizil ayg'irg'a mingan, quyosh yog'dusi bilan turlik tuska kirib tovlanadirg'an, yoqa va etaklariga oltin uqa tutilgan kimxob to'n kiyib, belidagi oltin kamarga kumush qinli jazoiri qilich osqan, boshig'a oq shohidan salla o'rab, oyoqlarini kumush uzangiga tiragan, siyrak qoshlik, cho'qqi soqol, bug'doy ranglik, qirq besh-elli yoshlar chamaliq bir kishi edi. Uning orqasidan qora otg'a o'tlanib, zangori movutdan uqalik to'n kiygan, kumush kamarning o'ng tomonig'a qilich, so'lig'a to'fangcha qistirg'an, boshig'a barra popoq kiyib, jin yalag'an deganlaridek qoshsiz; qoramtil¹ yuzlik, ikki chakagining ustida bir oz, iyagida bir oz siyrak, ko'rimsiz qora soqolliq, ko'zlari ichiga botig'roq, ammo qon quyilg'ansumon bir kishi kelar edi. Bu kishi Azizbekning amri lashkari va o'ng qo'li bo'lg'an Rayimbek² dodxoh³ edi. Uning qatoridag'i ikkinchi kishi kichikroq saman otka o'tlanib, ustiga Buxoroning ola bayroq matasidan chopon kiyib, kamar o'rniga choponini tugmalagan, boshig'a katta salla o'rab, qamchi sopi bilan egarning qoshig'a takya qilg'an⁴; to'la ko'rkam yuzlik, katta malla ko'zlik, uzun moshguruch soqollik mullanamo bir zot bo'lib, bu kishi yaroqsiz edi. Azizbek orqasidan kelguchi bu ikki otliqdan so'ng sipohlar turkumi boshlanib, zangor movutdan tizzagacha tushkan kalta kamzul, qizil movutdan shim, oyog'ida sag'ri etik, boshda Rayimbek dodxohning boshidag'idek popoq, ammo ust tomoni qizil movutdan, oq qayishdan kamar, so'lig'a qilich osilib, o'ng tomoniga to'fangcha⁵ qistirilg'an har qatorda to'rttadan otliq kelmakda edilar. Sipohlarning keksaliklari to'g'risidagi nuqsonni e'tiborga olinmasa, ko'rinish muntazam edi.

Qo'rg'on ustida yasov totqan qahramonlar qo'l bog'lab ikki

¹Qoramtil – qoramtir.

²Rayimbek Qozoqboybiy o'g'li – Beshyog'och daha, Laklakxona dahalik. (muall.).

³Dodxoh (*forscha*: da'vogar; odillik istovchi) – 1) Buxoro xonligida adolat, haq-huquq istovchilardan amir nomiga ariza qabul qiluvchi va uning javobini arzchilarga yetkazuvchi lavozimli kishi; 2) Qo'qon xonligida qozixona ishlari ustidan nazorat olib boruvchi amaldor; 3) o'tmisda Farg'ona vodiysi va Toshkentda mingboshi va boshqa ba'zi amaldorlarni ulug'lash uchun ishlatilgan so'z.

⁴Takya qilmoq – suyanmoq, tayanmoq.

⁵To'fangcha – chaqmoqtosh yordamida otildigan pilta miltiq.

bukilgansumon ta'zim bilan Azizbekni ilgariga o'tkaza boshladilar. Azizbek ularga qarshi oltin soplilik qamchisini ko'kragiga ko'ndalang qo'yib boshi bilan ham javob ishorasi berib oldinlar edi. Shu kezda boshlar uyumi yonida turg'an qo'rg'on begisi otidan yerga tushib jilovini qovushtirilgan qo'llari orasig'a oldi. Boshlar uyumi bilan Azizbek orasi qirq-elli ot adimi qolg'an edi. Azizbek qahramonlarning salomlariga javob qaytarishni ham unutib, ko'zini kesik boshlarga tikdi. Azizbekning orqasidag'i sarkarda va sipohlar ham bu dahshat uyumiga egarga qiyshiq o'turib tomosha qilib kelar edilar. Azizbek kishilari bilan boshlar yonig'a kelib to'xtadi.

Azizbek bir muncha vaqt boshlarni tomosha qilib turdi-da, qarshida qo'l bog'lag'an qo'rg'on begiga qarab iljaydi:

– Barakalla g'ayratlaringizga,– dedi Azizbek,– bu kun qipchoqlarg'a rustamona¹ javob berib, o'zlarini ham itdek qirg'ansiz. Bunchalik g'ayrat ko'rsatkan fuqarolarga rahmat, dunyo turguncha tursinlar!

Azizbek tashakkurini bitirgach, hudaychi qo'rg'on ustidagi qahramonlarga hamma tovshini qo'yib qichqirdi.

– Bek janoblari bu kungi rustamona g'ayratlaringizga rahmat aytib, haqlaringizga duo qiladirlar!

Mudofi'lar dunyoni buzib javob berdilar:

– Qulliq taqsir, qulliq! Taqsirimiz dunyo turguncha turib, soyai davlatlari boshimizdan kam bo'lmasin!

Azizbek qamchisini ko'ndalang qo'yib mudofi'larga qulliq qildi va hudaychiga buyurdi:

– Qo'rg'on begiga kimxob to'n, yuzboshilarg'a atlas chopon, boshqa yigitlarga uch tangadan pul in'om berilsin.

Hudaychining xabaridan so'ng mudofi'lar javob qaytardilar:

– Davlatlari ziyoda bo'lsin!

Xazinachilar sipohlar orqasidan ikki otni yetaklashib hudaychi yonig'a yetdilar. Bir otning ustiga choponlar ortilg'an, ikkinchi otdag'i katta xurjinning ikki ko'zi liq tanga edi. Boshlab hudaychi ot ustidan bir kimxob to'nni olib, qo'rg'on begiga kiydirdi. Qo'rg'on begi to'nni kiyib Azizbek haqiga uzun duo qildi. So'ngra hudaychi bir yigitka to'n qo'ltiqlatib, ikkinchi

¹Rustamona – mardlarcha. Alplarning boshlig'i Rustam – Firdavsiyning «Shohnoma» asarining bosh qahramoni.

yigitka tangalardan oldirib qo'rg'on begi bilan birga qahramonlar yonig'a chiqdi. Qo'rg'on beringing ko'rsatishicha kimga uch tanga pul, kimga adras chopon ulashilib boshlandi.

Azizbek ot ustida boshlar uyumi tevaragida aylanib Rayimbek dodxoh va olabayroq to'nlik kishiga o'zining tanish sarkardalaridan bo'lg'an kimlarningdir boshlarini ko'rsatmakda, tirik vaqtlarida nima ishlarda bo'linib va qora choponlilarg'a qanday zulmlar qilg'anlarini so'zlamakda edi. Azizbekning bu gaplarini Rayimbek dodxoh samimiy eshitsa ham, olabayroq¹ to'nlik odam «taqsir, taqsir» bilan javob berib, boshlar uyumidan jirkangan-sumon egarining qoshig'a ko'zini tikib turmoqda edi.

Yarim soatlik bir fursatdan keyin qo'rg'onning boshdan-oyoq yasov tortqan qahramonlariga in'omlar ulashilib bitdi-da, hudaychi o'zining quruq xurjini bilan Azizbek qotig'a kelib qulluq qildi. Azizbek qarshisida qo'l bog'lab turg'an qo'rg'on begidan so'radi:

– Yigitlaringizning barchasi ham quruq qolmadimi?-----

– Davlatingiz soyasida, taqsir.

– Qipchoqlarning bu kungi hujumi qay vaqtda bo'ldi?

– Tong yorir-yorimas Oqtepa² tomonidan to'p ota boshladilar,— dedi qo'rg'on begi,— o'n besh daqiqa o'tar-o'tmas otliq qipchoq qo'shinlari ko'rinib Samarqand darbozasiga yugirdilar. Shungacha-men ham davlatingiz-soyasida ikki darboza-oralarig'a merganlarni yayratqan edim. Boshlab Samarqand darbozasi qo'rug'idan otishg'a buyurdim. Merganlar o'n besh daqiqa orqasini uzmay miltiqqa o't berib turdilar. Qipchoqlar bizning tomondan otilg'an miltiq o'qlarig'a chidalmay, Samarqand darbozasini tashlab, Kamolon darbozasiga yuzlandilar. So'ngra davlatlari ko'lankasida Kamolon qo'rug'idag'i merganlarni ishka qo'ydim. Bir soat, chamasi, otishqandan so'ng yov bizning o'qimizg'a chidalmay, ikki darboza orasida uch-to'rt yuz o'lik qoldirib, qochishg'a majbur bo'ldi. Bizdan yolg'iz besh kishi o'lib, to'q-qiz kishi yaralandi. Azizbek juda zavqlang'an edi, yana bir qayta barakalla o'qub, so'radi:

– Normat qipchoq ko'rindimi?

– Yo'q, taqsir, qo'rg'on yaqinig'a yo'lamadi, yo'lag'an-da...

¹Olabayroq – ola-bula, yo'l-yo'l yoki katak-katak.

²Oqtepa – Samarqanda darbozasining g'arbidagi bir mavzining nomi (muall.).

– O‘shanga hozir bo‘lmoq kerak.

– Davlatlari yori bersa, albatta, bizning muddao ham shunda...

Azizbek o‘z og‘zi bilan mudofi’larga: «Men sizlardan rozi!» – deb qichqirdi va mudofi’larning qiy-chuv duolari ostida sipohlari bilan Samarqand darbozasiga tomon harakat qildi.

Bu kun Azizbek g‘olibiyat daldasida qo‘rg‘onlardan bir aylanib chiqmoqchi edi. Shuning uchun Samarqand darbozasidan o‘tib qo‘rg‘on osti bilan Chaqarg‘a qarab yurishdilar. Qo‘rg‘on Chaqarning chuqur jarlik arig‘ig‘a taqalib tugalar edi. Chaqar suvi ustiga qo‘rg‘on tiklash mumkin bo‘lmay, jarning usti qo‘rg‘ondan tabi‘iy bo‘sh edi. Ammo jarning narigi tomoni bir tepadan iborat bo‘lib, janub biqini ma‘lum Chaqar suvi bilan, g‘arbi Bo‘z suv va Ko‘kcha arig‘i bilan o‘ralg‘an burun kabi bu tepa qo‘rg‘onsiz ham dushmanning hujumiga o‘ngg‘aysiz edi. Tepa ustida sipoh turishi uchun bir necha binolar soling‘an, janubi-g‘arbig‘a qaratib bir, g‘arbg‘a qaratib bir va shimoli-g‘arbig‘a qaratib yana bir – barisi uchta to‘p qo‘yilg‘an edi. Bu tepa ustida doimiy to‘pchi va qorovullar turar edilar.

Azizbek sipohlari ila jarga tushdi va suv kechib haligi tepaga yuzlandi. To‘pchi, qorovullar ko‘zdan kechirilib, ularga bir necha tangadan in‘om berildi. Shundan keyin tepaning kun chiqishig‘a qarab qaytdilar. Chunki tepaning boshqa tomonlari yuqorida aytilgandek bir necha terak bo‘yi jarlik bo‘lg‘anliqdan Ko‘kcha darbozasiga o‘tish uchun Suzuk ota mozori yaqini bilan Ko‘kcha arig‘ig‘a tushilar va undan keyin Ko‘kcha qo‘rg‘onlarig‘a qaytib kelinur edi.

Ko‘kcha qo‘rg‘onlari qo‘rug‘ida anovi qo‘rg‘onlarnikidek mudofi’lar ko‘b bo‘lmasa ham, yo‘q ham emas edilar. Hudaychi Azizbekdan ilgariroqda qo‘riqchilarni ogohlantirib borar, miltiq, shashvar tutkan yosh va kekxa muhofizlar¹ uni salomlab qarshi olar edilar va Azizbekning «Rahmat fuqarolarim!» so‘zini eshitib yaxshig‘ina taltayishib qolar edilar. Shu ravishda Ko‘kcha, Chig‘atoy, Sag‘bon, Qorasaroy, Taxtapul, Labzax darbozalarini o‘tib, eng keyin Qashqar darbozasiga yetdilar². Qashqar darbo-

¹Muhofiz (arabcha) – saqlovchi; muhofaza qiluvchi, himoya qiluvchi, himoyachi, qo‘riqchi.

²Toshkandning bulardan tashqari yana Qo‘qon, Qaymas va Beshyog‘och ismlik darbozalari bo‘lib, hammasi o‘n-ikki darbozadir. Qaymas darbozasi bu kungi

zasi o'rdaga yaqin bo'lg'ani uchun munda muhofiz va sipohlar talayg'ina bor edilar. Ularning salomlariga ko'milib, Azizbek Qashqar darbozasining muyushiga yetkan ham edi, tashqaridan kimningdir darbozani oshig'ich taqtaq urgani eshilib, Azizbekning oti hurkibmi, qo'rqibmi ketiga burulib to'xtadi. Boshqalar ham to'xtashg'a majbur bo'ldilar. Azizbek qarshisida qo'l bog'lab turg'an darboza begig'a baqirdi:

– Nega qarab turasan, darboza ustiga chiq, kim ekan u it?!

Darboza begi yugurib qo'rg'on devoriga chiqdi:

– Taqsir, bir chol!

– Darbozangni ochib, ichkariga ol! – dedi Azizbek. Darboza ochildi. Tashqaridan saman otini yetaklab Hasanali kirdi-da, kutilmagan ish ustidan chiqq'ani uchun qo'rqib, Azizbekka salom berdi.

XVII Fasl. YUSUFBEK HOJI

Rayimbek doxdohning yonidagi bizga tanish olabayroq to'nlik kishi Hasanalini ko'rishi hamono:

— Ha-a-a, bizning Hasanali-ku! — dedi, — kel, Hasan ko'rishaylik, Otabek esonimi?

Hasanali kelib ko'rishdi, Yusufbek hoji ko'rishar ekan, Azizbekka dedi:

— Bu bizning kishimiz taqsir, Marg'ilondan keladir.

Azizbek labini tishlab qoldi. Chunki darboza taqillatib, otini hurkitkan Hasanalini jallodg'a topshirish niyati, albatta, yo'q emas edi. Yusufbek hojining so'ziga javob bermay yo'lida davom etdi. Hasanali sipohlar orqasidan, Yusufbek hoji Azizbek ketidan o'rdag'a qarab yurdilar. O'rda darbozasiga yetkandan keyin kutib turg'an o'rda begi Azizbekning qo'ltig'idan olib otdan tushirdi. Azizbek o'rda ichiga kirmakda ekan, Yusufbek hoji otdan qo'nib so'radi:

– Menga ruxsatmi, bek?

Azizbek yo'l ustidan hojiga qaradi:

– Ruxsat, ertaga choyni o'rdaga kelib iching.

– Yaxshi, taqsir.

Yusufbek hoji sipohlardan birining qo'ltiqlashi bilan otig'a minib, narida kutib turg'an Hasanaliga qarab yurdi. Sipohlar ham

o'rdan ichig'a ot yetaklashib kira boshladilar.

Yusufbek hoji Hasanalining vaqtsiz ham Otabekka qaytishidan tashvishlangan va qanday bo'lsa ham, bir falokat yuz berganiga ishongan edi:

— Nega vaqtsiz kelding, Otabek sog'mi?— deb so'radi.

Yusufbek hoji Hasanaliga yetmasdanoq bu savolni berdi, Hasanali eshitmadimi yoxud eshitsu ham, eshitmaganga solindimi, har nuchuk, javob bermadi.

— Nega indamaysan?

— Otabek salomat...

— Bo'Imasa, nega vaqtsiz kelding, Otabek qani?

Otabekning qamalishidan xabar berish Hasanali uchun juda og'ir tuyilgan edi. Nihoyat ko'zidagi yoshini artdi-da:

— Otabek Marg'ilon hokimi tarafidan qamaldi,— dedi.

— Nega, nega? — dedi hoji, otidan sachrab yiqilishga yetkan edi.

— Sababi nima?

— Sababi ma'lum emas.

— Astag'firulloh,— deb qo'ydi hoji, o'zini bir o'z to'xtatqan edi.

Hasanali Otabekning Marg'ilon borg'anidan tortib, qamalishig'acha bo'lg'an hikoyalarini so'zlab ketdi. Yusufbek hoji bekning uylanishini ham oddiy gaplar qatorida eshitib o'tkardi.

— Marg'ilonida turib bir ish chiqarishg'a ko'zim yetmaganidan keyin Toshkand kelishka majbur bo'ldim,— dedi Hasanali va shu gap bilan mojaroni so'zlab tugatdi. Hoji voqeani eshitib, chuqur bir mulohaza ichida borar edi. Uning qanday kishi bo'lg'anini Toshkandning yetti yosharidan yetmish yosharig'acha bilganlikdan guzar¹ va mahallalarda unga duch kelgan kishilar joylaridan turib salom berarlar, hoji bo'lsa javob qaytarishni bilmas, go'yo kishilarni ham ko'rmas edi. Nihoyat shu holda ko'b yurgach, orqasida kelmakda bo'lg'an Hasanaliga qarab otining boshini burdi va:

— Otabek bilan birga qamalg'anlarni necha kishi deding? — deb so'radi.

— Uch kishi: biri Mirzakarim qutidor, ikkinchi Ziyo shohi-

¹Guzar (forscha: o'tish-joyi; ko'cha, mahalla) — qishloq yoki mahallalarning chorrahalarda joylashgan choyxonalari, qassoblik, baqqollik kabi do'konlari bo'lgan obod, gavjum joy.

chi, uchunchi Rahmat.

– Yaxshi, sen bu to‘rtavining o‘lturishlarida bo‘lg‘an-miding?

– Bo‘lg‘an edim.

– Nima va qaysi to‘g‘rilarda so‘zlashdilar, Otabek qipchoqlarg‘a qarshi so‘zlamadimi?

– So‘zlamadi. Boshqalarning ham bu to‘g‘rida so‘zlari bo‘lmadi.

– Ularning majlislarida bo‘lmagan vaqting ham bo‘ldimi?

– Har bir o‘lturishlarida men hozir edim.

– Yaxshi, sen ular bilan qay yerlarda o‘lturishding?

– Birinchi martaba Ziyo akanikida bo‘ldiq, ikkinchi...

– To‘xta, Ziyo akanikida mehmonlar necha kishi edilar?

– Qutidor, Otabek, andijonlik Akram hoji, men, Ziyo akaning qaynisi – Homid degan birav. Ziyo aka va uning o‘g‘li... Hammasi yetti kishi.

Yusufbek hoji otining yolini qamchisi bilan tarar ekan, uchto‘rt daqiqa o‘ylab qolib, so‘ngra so‘radi:

– Ikkinchi o‘lturish qayerda bo‘ldi?

Ikkinchi o‘lturish Ziyo akanikidan ikki kun so‘ng qutidor-nikida bo‘ldi. Bu majlisda ham o‘sha birinchidagi kishilar edilar. Yolg‘iz Homid yo‘q edi.

– Tag‘in qayerda o‘lturishdingiz?

– Boshqa joyda o‘lturishmadik... Mundan yigirma kundan keyin to‘y bo‘ldi. To‘yda, albatta, bunday so‘zlar gapurishilmaydir.

– Ikkinchi majlisingizda kim hali, Homid dedingmi, nega yo‘q edi?

– Bilmadim, nega yo‘q edi... Qutidor aytmagan bo‘lsa kerak.

– Qamalg‘uchilar: Otabek, qutidor, Ziyo aka, Rahmat, shundog‘mi?

– Shundog‘, hoji.

– Seni ham qo‘rboshi yigitlari qidirdilar?

– Qidirdilar.

– Akram hoji Andijon ketkan edi. Shuning uchun uni topolmadilar, shundog‘mi?

– Shundog‘.

– Homidni-chi?

– Uni qidirmadilar, shekillik... Otabek qamalg‘andan so‘ng allaqayerda ko‘rgandek bo‘laman.

– Bizga kelin bo‘lmishni go‘zal dedingmi?

– Ilohi, Otabek salomat qutilsin, muhabbat qo‘yg‘anicha bor...

– Kelinning suluvligi Marg‘ilonda ma‘lum ekanmi?

– Ma‘lum ekan, tillarda doston ekan.

– Homid uylangan yigitmi, bildingmi?

– Uylangan. Bizning hujraga kelganda, ikki xotini borlig‘ini o‘z og‘zidan eshitkan edik.

– Homid sizning hujraga nima uchun kelgan edi?– deb so‘radi hoji,– nega buni boya so‘zlamagan eding?

– Esimdan chiqibdir,– deb uzr aytdi Hasan,– Homid Rahmat bilan birga Otabekni Ziyo akanikiga taklif qilg‘ali kelgan edi va biz ularga osh-suv qilib jo‘natqan edik. Ammo ularning unday-bunday so‘zlari bo‘lmag‘an, to‘g‘rilikcha kelib ketkan edilar.

– Yaxshi, o‘sha Homidni sen qanday odam, deb o‘ylaysan?

– Qo‘lansa so‘zlik, ichi qoraroq bir yigit edi,– dedi Hasanali, bir oz borg‘ach so‘radi:

– Otabekning ishini og‘ir, deb o‘ylamassiz?

Hoji javob bermadi. Ul javob bergali ham qo‘rqar edi. Uningcha ish juda nozik, g‘oyatda qo‘rqunch edi. Chunki Marg‘ilon zindonida yotguchi qipchoq dushmani bo‘lg‘an Azizbek otalig‘ining o‘g‘li edi. Toshkandning isyon chiqarg‘an bir zamonida Otabekdek bir yigitning Marg‘ilonda qanday gunoh bilan bo‘lsa-bo‘lsin, ushlanishi har jihatdan ham mudhish edi.

Ul o‘g‘lining qutilishi yo‘lida har bir mulohaza ko‘chasiga kirib chiqmoqda, ammo har birisidan ham bo‘sh va umidsiz qaytmoqda edi. Eng so‘ng o‘g‘lig‘a hujum qilg‘an bu falokatning tadbiridan aqli ojiz qoldi, miyasi ishlashdan to‘xtadi va shundan so‘ng: «Parvardigoro, keksaygan kunlarimda dog‘ini ko‘rsatma»,– dedi va ko‘z yoshlari bilan soqolini yuvdi. – Hasanali, zinhor uning qamalg‘anini onasi bilmasin.

– Albatta.

Shundan so‘ng otlarini yetaklashib ichkariga kirdilar.

XVIII Fasl. JAR

... Bu kun soat o'n ikkida Otabek ila qutidorning isyonchilik gunohi bilan dorg'a osilishlarini jarchi shaharga xabarlab yurar va xalq og'zida Otabeklarning emish-memish hikoyalari edi.

Homid ila birgalashib kirgan mirshabni qo'rboshi tashqarig'a chiqmoqg'a buyurdi-da, Homidni o'lturishka imladi.

Qo'rboshi nimanidir so'zlamochi bo'lsa ham, negadir uning tili osonlik bilan harakatka kelmas va o'zi ham bir turlik o'ngg'aysizlikda edi. Nihoyat qo'rboshi o'ziga bir turlik jasorat berdi:

– Bobolar «dunyoniki miri kam ikki» deganlar,– dedi,– to'g'risi ham shundog': o'zingni yuz yoqg'a ursang ham, tiriklikning yana bir boshqa yamog'i chiqib turadir...

Tuyg'un Homid qo'rboshining nima maqsadi borlig'ini payqadi:

– To'g'ri so'zlaysiz, taqsir,– dedi,– dunyoniki hamisha miri kam ikki, shu yetishmaslik balosidan to'yib, ba'zi vaqtlarda kishining dunyodan chiqib ketkusi kelib qoladir. Yaxshikim, dunyoda oshna, og'ayni degan kimsalar bor... Agar shular bo'lmasa-chi, kishi allaqachon dunyodan chiqib ketadir. Shuning uchun men og'aynilarni ko'zlarim ustida tutaman, ularni muhtojliq chog'larida ko'rsam, o'zimni garav qo'yib bo'lsa ham, ehtiyojdan chiqarishg'a tirishaman.

Qo'rboshi tizasi ustiga ko'ndalang qo'yg'an qilichining ikki tarafidan bosib, bir qo'zg'alib qo'ydi:

– Bali, bali, mulla Homid, munday og'aynilarning sadaqasi ketsang ham, arzir,– dedi tomoqlarini qirib qo'ydi:

– Shu kunlarda o'g'ilchalarning yoshi yetib, sunnati nabiyunani¹ bajo keltirish taqozo etadir... To'y keraklaridan ko'pini tadorik qilg'an² bo'lsam ham, yetishmagan yerlari ham ko'b. Shuni sizning kelishingiz oldida o'ylab o'ltirar edim...

– Bek aka,– dedi Homid va tusiga yasama kulish chiqardi,– siz achchig'lansangiz ham aytay: beklar zoti kishiga sira ham oshna bo'lmas ekanlar. Ayniqsa, siz hamon o'zingizning beklig'ingizga borib, istig'nongizni³ eskicha olib borasiz... Boshingiz-

¹Sunnati nabiyyuna – payg'ambarimizning buyurgan amallari.

²Tadorik (*arabcha*) – tuzatish, to'g'ri yo'lga qo'yish; chora, iloj; tayyorgarlik, hozirlik.

³Istig'no (*arabcha*: ehtiyojsizlik; badavlatlik; noz-karashma qilish) – 1) muhtoj bo'lmaslik his-tuyg'usi, shunday munosabat, holat; 2) go'zal qiliq bilan tortinish; noz.

da shunchalik qayg'ingiz bo'lur emishda, bir og'iz menga aytmas emishsiz?

Qo'rboshi Homidning zakovatiga qoyil bo'lib iljaydi:

– Yo'q, yo'q, mulla Homid,– dedi,– bu yoqda gap bor: hukumat xizmatida turg'aningdan keyin yuz yoqning mulohazasini qilar ekansan...

– Tuzik, bek aka, ammo manim oshnachilig'im tamom boshqachadir,– dedi Homid va yonchig'ini chiqarib bir qo'lidan ikkinchi qo'lig'a oltinlarni sanab tushira berdi. Qo'rboshining ko'zi oltinlar ustida o'ynab bular barakasida qiladiring'an sunnat to'yisini, Marg'ilon beklari oldida ortdiradiring'an obro'sini o'ylamoqda edi. Oltinlardan yigirmatasi ajratilgach, sanoqqa ishonmay ko'rib turg'anim tushmi, deb uyqusiradi. Homid oltinlarni uzatdi,– mana, bek aka, bu arzimagan oltin xolis oshnalig'imizning bog'lanishidir, yana yetmagani bo'lsa, qarab turmasmiz.

Qo'rboshi titrab, qaxshab oltinlarni joyladi. Homiddan nihoyatda xursand edi:

– Xo'sh, mulla Homid, endi bu kungi hangamalardan so'zlashayliq,– dedi bek. – Pochchangiz ila jiyaningizning bu ishka oralashib qolg'anlari yomon bo'ldi-da.

Bu so'zdan Homidning yuziga qayg'irish alomati chiqdi va e'tibor bilan qo'rboshining og'zig'a qaradi.

Qo'rboshi davom etdi:

– Bu ikki begunohning qamalishlarig'a ham o'sha yaramas sabab bo'ldi. Yo'qsa, ularni qamoqqa olishg'a qushbegi buyurmas edi. Ammo kechagi qushbegiga so'zlag'an so'zingiz Otabek ila qayin otasini o'linga mahkum qilganidek, pochchangiz ila jiyaningizni bir qadar oqlaydilar. Shuning uchun men borg'an so'ng bo'lading'an hukm majlisida, ehtimol, qarindoshlaringizni qutqazishg'a muvaffaq bo'lurman. Har holda qarindoshlaringizning qattig' jazo tortishlari shubhalikdir, siz payqadingizmi, yo'qmi kecha men jarchig'a bu kungi osilg'uchilarni Otabek ila Mirzakarim bo'lg'anlig'ini ta'yinlagan edim.

– Marhamatingizga qulluq,– dedi Homid,– ammo shundog' bo'lsa ham, qarindoshlarim to'g'risida xavfdaman. Buning boshqacharog' bir ebini topib bo'lmasmikin?

Boyag'i mukofotlar qo'rboshini chinlab bosh og'ritishg'a majbur etar edi. Bu to'g'rida ul ancha o'ylab oldi:

– Kecha qushbegi oldida Otabeklarni qay ravishda ayblab

so‘zlag‘an edingiz, tag‘in bir eshitib ishning rejasini olay-chi?

– Qushbegiga so‘zlag‘anim shunday edi: «Otabek aytdi: endi bizning Toshkand xalqi qipchoqlarning jabr-u zulmi va tadbirsiz idorasi ostida yotib juda to‘ydi. Boshlab Toshkanddan qipchoq balosini yo‘qotish uchun Azizbek va otam boshliq isyonga tayyorlandilar. Shu maqsadda Marg‘ilon og‘aynilarini ham qipchoqlarg‘a qarshi oyoqlandirmoq¹ uchun meni bu yerga yubordilar. Biz tokay qipchoqlar qo‘l ostida ezilamiz va bir hovuch dalatoblarg‘a² bosh egamiz,– dedi. Otabekning bu so‘ziga qutidor va Akram hojilar qo‘shilishib, unga bu yo‘lda yordamlashmakchi bo‘ldilar. Ammo men bo‘lsam bu gapka qarshi tushib: sizlarning bu fikrlaringiz yanglishdir, biz uch yil bo‘yi janobi O‘tabboy qushbegining qo‘l ostlarida yashab hech bir zulm ko‘rmadik. Shu holda hukumat ustiga iqdomimiz³ kufroni ne‘mat⁴ bo‘lur, dedim. Otabek menga qattig‘ so‘zlar aytdi. Pochcham ila jiyanim bo‘lsa manim fikrimda edilar, ammo uyimizga kelgan mehmon, deb ularga ochiq qarshilik qilmadilar. Bu majlisdan keyin men bir necha vaqt Otabek va yo‘ldoshlarining qonlari to‘kilmasin, deb bu gapni ichimga solib yurdim. Biroq Toshkandda Azizbek va Yusufbek hojilar isyoni boshlang‘andan so‘ng, o‘zimning bu ishinni hukumatimiz uchun xiyonat bilib, qo‘rboshi janoblariga xabar berdim. O‘zimning sodiqona bu xizmatim evaziga janoblaridan ojjizona o‘tinchim shulki, bu sirni sizlarga bildirguvchi men bo‘lg‘anlig‘imni o‘zlaridan boshqa kimarsa bilmasin, hatto muttahamlar ham sezmasinlar»,– mana faqirning Otabeklarni ayblashim va qarindoshlarni oqlashim xulosasi shundan iboratdir.

– Barakalla,– dedi qo‘rboshi,– sizning bu gaplaringiz juda ham o‘rinlik tushkan, men ishonamankim, Ziyo aka bilan Rahmat qutulurlar.

– Buni nimaga suyanib aytasiz?

– Suyanchig‘ingiz ma‘lum,– dedi qo‘rboshi,– qushbegiga Otabek ila qutidorni osmoq fikrini bergan bu so‘z, pochchangiz bilan jiyaningizni nuchuk qutqarmasin.

¹Oyoqlantirmoq – bosh ko‘tarishga da‘vat etmoq, qarshi qo‘ymoq.

²Dalatob – dalada, qishloqda o‘sgan; qishloqi.

³Iqdom – noshukrlik; yuziga oyoq qo‘yish, oyoq osti qilish.

⁴Kufron (*arabcha*) – kofirlik; ko‘nmamaklik. Kufroni ne‘mat – ne‘mat qadrini bilmaslik; ko‘nmamaklik.

– Pochcham bilan jiyanim ilgari so‘roqda qanday javob bergan edilar, buni xotirlay olasizmi?

– Ularning javoblari kechagi sizning oqlashingizg‘a sira ham qarshi kelmaydir. Chunki ular majlisda bunday so‘z bo‘lmadi, deb tondilar. Bu ersa o‘z uylariga kelgan mehmonlarni rioya qilishlari bo‘lib chiqadir-da, yana ish sizning oqlashingizg‘a yopishib keladir.

Homid tag‘in bir mulohazaga tushkan edi. Uning bu holini kuzatib turg‘an qo‘rboshi:

– Endi ortiq o‘ylamangiz, mulla Homid,– dedi,– orada siz qo‘rqarliq hech bir ish yo‘q.

Homid nimadir aytmakchi bo‘lar edi-da, o‘ng‘aysizlanib to‘xtar edi. Bir kuni qayta og‘zini jo‘plab qarasa, ham yana so‘zlay olmadi. Qo‘rboshi uning bu holidan xabar topdi:

– Gapuring, gapuring, munda yot kishi yo‘q.

Qo‘rboshining bu so‘zi daldasida Homid jasoratlandi: – Bu kun hukm majlisida pochcham ila jiyanim so‘zlaridan yanglishib ketsalar, nima bo‘ladir?

– Nega yanglishsinlar, ular bilganlaridan ortiqni, albatta, so‘zlamaslar. O‘lim degan narsa ko‘z o‘ngiga kelib to‘xtag‘andan keyin Otabekdek mehmonlar rioyasi¹ ko‘ngildan yuvilur, so‘zning to‘g‘risini aytishka majbur bo‘lurlar va ish ham sizning ayblash, oqlashlaringiz ruhiga kelib to‘xtar.

Homid yana ham o‘ngg‘aysizlanib tushdi, o‘zining ichki sirriga shu choqq‘acha tushuna olmag‘an qo‘rboshig‘a la‘natlar o‘qur ekan:

– Ayblash, oqlash so‘zlarimning ruhini siz bir yoqqa qo‘ya bering-da, ishning ichki tomonini mulohaza qiling, qo‘rboshi aka,– dedi.

Xoin ila sotilg‘an ko‘zlar to‘qnashdilar, bir-birisidan ma‘no olishdilar va oraga bir necha daqiqa so‘zsizlik, jimjitlik kirdi. Qo‘rboshi chindan ham bu o‘ringacha Homidning ichki sirriga muttali² bo‘lmag‘an, qo‘lig‘a kirgan oltinlarni ham yolg‘iz uning qarindoshlarining qutilishlari yo‘lidagi choychaqalar, deb bilar edi. Ammo endi ilgari va hozirda kissaga tushkan oltinlarni Otabek ila qutidorning qon baholari ekanligini sezib

¹Rioya (arabcha: g‘amxo‘rlik, parvarish; homiylik, vasiylik; amal qilish, bo‘ysunish) – hurmat yoki yuz-xotirlik yuzasidan qilingan muomala; hurmat, andisha.

²Muttali – voqif, ogoh, xabardor.

viydoni to'qinlanayozdi va mutaraddid bo'ldi. Qo'rboshining bu holi Homidni ma'lum ikki yo'l ustida qoldirgan edi. Bu ikki yo'l ustida qolgan Homid sarosima edi. O'zini jahannamga yuborish va najotka chiqarish ixtiyori qarshisidag'i bekning qo'lida edi. Unga tez-tez qarar va hol tili bilan unga yana ko'b oltinlar va'da qilar edi. Bu va'dalarni Homidning yuzidan o'qug'an qo'rboshi: «Ikki kishining xun baholari!» – qichqirmoqqa bo'lgan viydon sadosini eshitib o'lturmadi:

– Endi bunga qarshi qanday yo'llar ko'zlaysiz?

Homid o'zining najot tomonig'a og'ishqanini sezib entikdi:

– Qushbegiga qilg'an ayblash, oqlash yo'llarimni pochcham-ila jiyanimga tushundirish kerak, deb o'ylayman.

– Tushundirsak, tag'in yaxshi.

– Rahmat, bek aka, undog' bo'lsa vaqt qochirmasdan ularning yonlarig'a tushib, to hukm vaqtig'acha uqdira olasizmi?

– Mumkin, o'zingiz tushsangiz yana yaxshi.

Homid boshini chayqadi:

– Otabek ila qutidorlarninggina emas, hatto pochcham-ila jiyanimning ham manim bu ishlarda ishtirokim borlig'ini bilmasliklari kerakdir.

– Ma'qul. Ammo bunda sizning maqsadingizg'a qarshi bir gap borkim, hukm chog'ida qushbegi sizni yo'qlasa, nima bo'ladi? Bu taqdirda ular sizning bu ishni omili bo'lg'anlig'ingizni bilmaslarmi?

Masalaning bu tomoni ham Homid uchun yomon edi. Farishtadek sof holda qolmoqchi bo'lg'an Homidning bu hol sirrini ochar, yuzidagi niqobini olishg'a, raqiblar ila yuzma-yuz kelishka majbur etar edi:

– Hukm majlisida bo'lmaslig'imni uhdangizga¹ ololmay-sizmi?

– Uhdaga olmoq qiyin, deb bosh chayqadi qo'rboshi, ammo bu bir ehtimolginadir, chunki qushbегining bir narsaga qaror bergach, ortiq tekshirib o'turadigan odati yo'qdir.

Homid uzoq o'ylab turmadi, yuzidagi sovuq bir o'zgarish ichida:

– Mayli, basharti yuzlashmoqqa to'g'ri kelganda ham men hozir, dedi, shundan so'ng ajralishdilar.

¹Uhd (arabcha) – mas'uliyat, javobgarlik; kafillik. Bu yerda kafillik ma'nosida kelgan.

XIX Fasl. HUKMNOMA

O'tkir, qonsirag'an xanjarini beliga osib, oyboltasini ko'targan jallod qushbегining hukmiga muntazir edi. Qushbегining o'ng tomonida qo'rboshidan tortib shahar a'yonlari, qarshisida Otabek, qutidor, Ziyо shohichi va uning o'g'li Rahmat – gunohkorlar va ularning orqasida muhofiz yigitlar.

Otabek bilan qutidorning gunohlari ulug' bo'lg'anliqdan qo'llarida kishan, Ziyо aka bilan Rahmatning qo'llarida bu narsa yo'q edi. Qutidorning yuziga o'lik tusi kirgan, Otabek bo'lsa garangsigan qiyofatda. Anovilar o'zlarini bir muna'cha tetik tutmoqda edilar.

Qushbegi o'zining yozilib qo'yilgan hukmnomasini qo'lig'a olib o'qishg'a hozirlandi. Hamma tip-tinch, yerga qarag'an edi:

«Menkim Marg'ilon hokimi O'tabboй qushbegi o'z hukmimni xoqon ibni xoqon janobi oliy Xudoyorxon ismi shariflaridan eshitdiraman...»

Xudoyor ismini eshitkuchi a'yon uning ta'zimi uchun o'rinaridan turib yana o'lturdilar.

Qushbegi hukmini o'qudi: «E'timodlik¹ bir kishining shahodatiga binoan toshkandlik Yusufbek hojining o'g'li – Otabek, bu kunda xonimizg'a qarshi bosh ko'targan Aziz parvonachi va o'z otasining vakolatlari bilan Marg'ilon kelib, bu yerdagi fuqarolarni ham xon-janobig'a qarshi-oyoqlandirmoqchi bo'lg'an Otabekning bu harakati ululamir (ulug' amir) bo'lg'an janobga bog'iyliq² bo'lib, uni, ya'ni Otabek Yusufbek hoji o'g'lini o'lim jazosi bilan jazolash taqozo etadir. Ikkinchi, Otabekka yo'lda ko'makchi bo'lib yurgan Marg'ilon fuqarosi Mirzakarim qutidor ham shu jazoga sazovor tutiladir. Ziyо shohichi bilan o'g'li Rahmat bu bog'iyliqdan xabardor bo'la turib, vaqtida hukumatka ma'lum qilmag'anlari uchun bir yildan zindon jazosiga mahkum bo'lurlar!»

Haqsiz jazo,– deb Otabek kulimsirab qo'ydi... Qutidor bo'lsa chin o'lik tusiga kirgan edi.

Ziyо aka bilan o'g'li zindong'a jo'natildilar va Otabek bilan qutidor jallod qo'lig'a topshirildilar-da, shuning ila hukm majlisi

¹E'timod (*arabcha*: tayanch, suyanish; ishonish, ishonch) – samimiy, to'g'ri, odil deb hisoblab, qattiq ishonish, shunga asoslangan ishonch. E'timodli(k) – e'timod qilsa, ishonsa bo'ladigan; ishonchli.

²Bog'iy – itoatsizlik, isyonkorlik, qo'zg'olon.

tamom bo'ldi.

Oradan o'n daqiqa, chamasi, fursat kechkan edi, qushbegining a'yonga so'zlab o'lturgan hikoyasini tezroq bitishini kutmakda bo'lgan qo'rboshi nihoyat chidalmay o'rnidan turdi va:

– Dor ostig'a borib hukm ijrosi vaqtida hozir turishimg'a ijozatlari bo'ladirmi?– deb so'radi. Ul bu so'zni tugatar-tugatmas o'rda qorovuli Pirmat ko'rindi-da, qushbegiga qulluq qildi:

– Bir xotin kishi arzim bor deydir, kirsinmi?

Qushbegi qo'rboshig'a ruxsat ishorasini berib, Pirmatka dedi:

– Kirsin.

O'xshamag'an yerda bir xotinning arzga kelishi qo'rboshining ko'ngliga shubha soldi. Majhula xotinning qanday arzi bo'lg'anlig'ini bilib ketishka tilasa ham, qushbegidan ruxsat olib qo'yg'ani uchun mahkamadan chiqishga majbur edi. Qo'rboshi mahkama eshigidan dahlizga chiqar ekan, eskigina paranjiga o'ralg'an bir xotin qushbegi to'g'risig'a to'xtab, bukilib ta'zim qildi. Xotinda hayajon va entikish holatlari bor edi. Shuning uchun qo'rboshining boyag'i shubhasi yana kuchaydi, qushbegining ko'zidan yo'qolib turish maqsadida o'zini eshikning orqasiga olib ketmay to'xtadi.

Xotin shoshilib kavshini yeshdida, eshik ostida nimanidir paranji-ichidan oxtarindi.

Xotinning bu harakatiga tushunolmay ajablangan qushbegi:

– Ichkariga kirib arzingizni so'zlang, opa,– dedi.

Xotin ichkariga kirdi va qushbegi oldig'a borib unga nima-dir berdi-da, orqasig'a qaytib eshik yonig'a kelib turdi. Xotinning berib ketkan narsasi uch, to'rt buklangan bir qog'oz edi.

Qushbegi sekin-sekin qog'oz taxtlarini ocha boshladi...

– Xudo rizosi uchun tezroq. Yo'qsa, ikki gunohsizning qonlarig'a botarsiz!

Xotinning bu so'zidan a'yon bir-birlariga qarashdilar. Qushbegi tez-tez qog'oz taxtlarini ochib bitirdi va yo'g'on qalam bilan yozilgan uzun bir maktubni o'qumoqqa oldi. Maktubni o'qub chiqish uzoqqa cho'zilg'anliqdan nihoyatda toqatsizlashgan edi. Oxirda qushbegi maktubning so'ngrog'ig'a kelib to'xtadi-da, chaqirdi:

– Pirmat, Pirmat!

Pirmat yugurib kirdi.

– Labbay, taqsir!

Qushbегining tovshida shu choqg‘acha eshitilmagan bir holat bor edi:

– Darrov haligi osilish uchun yuborilg‘an gunohkorlarning orqasidan ot bilan yugir! Dor ostidan bo‘lsa ham, qaytarib kel! Buyrug‘imni qo‘rboshig‘a aytsang, unar!

Pirmat qulliq qilib dahliz tomong‘a qaradi:

– Qo‘rboshi ham shu yerdalar,– dedi.

– Chaqir!

Dahlizdan qo‘rboshi kirib qulliq qildi.

– Xizmat, taqsir.

– Yaxshi, siz ketmagan ekansiz,– dedi qushbegi,– Pirmat bilan borib, darhol boyag‘i gunohkorlarni qaytarib kelingiz.

Shubhasini bekorga bo‘limg‘anini sezgan qo‘rboshi yonida tik turg‘uchi xoting‘a qarab oldi:

– Sabab, taqsir?

– Sababini surishtiradigan vaqt emas, chop dedim, chop!

Qo‘rboshi qulliq qilib Pirmat bilan chiqdi. Uning keyinidan qushbegi «padarla‘nat» deb so‘kinib a‘yonlarga qaradi. Endi xotinning hayajoni bir oz bosila tushkan edi. Qushbegi qo‘lidag‘i xatni yana o‘qushg‘a tutindi. A‘yoni shahar bunchalik ishka yaragan qushbегining qo‘lidagi maktubga va uni keltirguchi xotinga qarashmoqda edilar. Qushbegi maktubni ikkinchi marta ba o‘qub chiqib xotinga qaradi:

– O‘lturingiz, singlim,– dedi.

Xotin o‘ltirmakchi bo‘lg‘an edi, paranji ichidan uning atlas ko‘ylaklari va nafis oq qo‘llari ko‘rinib ketdi. Qushbegi yer ostidan xotinni kuzatdi-da, qo‘lidag‘i maktubning orqa, o‘ngini tekshirib qaradi. Maktub anchagina uring‘an, qog‘ozi shaloqlang‘an edi. So‘ngra xotindan so‘radi:

– Qutidor bilan Otabekning kimi bo‘lasiz, singlim?

– Qutidorning qizi, Otabekning xotini.

Bu so‘zni eshitkuchi a‘yon bir-birlariga qarashib qo‘ydilar.

– Buni nega ilgariroq olib kelmadingiz?

Qushbегining bu savolidan Kumushbibi qo‘rqunch bir ma‘noni ongladi. Go‘yo «ish o‘tkan so‘ng kelibsan» degandek tushungan edi. Shuning uchun ul titroq bir ovoz bilan so‘radi:

– Endi yaramaydimi?

– Yo‘q, yo‘q, qizim,– dedi qushbegi,– men nega kecha va

o'tkan kunlarda olib kelmadingiz demakchiman.

Kumushbibi bir entikib qo'ydi va o'zini to'xtatib:

– O'zim ham bu maktubni shu bukun ko'rdim,— dedi.

– Maktubni ilgari ko'rmagan edingizmi?

– Ko'rmagan edim.

– Maktub qayerda ekan?

– Uning eski kamzulinining cho'ntagida ekan!

Shu gapdan keyin qushbegi maktubni o'ziga yaqin o'lturg'an Azim ponsadboshig'a²uzatdi:

– Siz ham o'qub ko'ring-chi, ponsad,— dedi va Kumushdan so'radi:

– O'qug'anmisiz?

– O'qug'anman.

– Eringizning hukumatka qarshi harakatini ilgari ham bilar edingizmi?

– Qanaqa harakatini?

– Masalan, biz otangiz bilan eringizni nima uchun osmoqchi bo'ldiq?

– Haqsiz, gunohsiz!

– Bu maktub bilan eringizni o'limdan qutila olishini sizga kim aytdi?

– O'zim bildim.

– Bo'lmasa, ilgari eringizning o'sha harakatini ham bilar ekansiz-da?

– Yo'q, taqsir,— dedi Kumush. Qushbегining maqsadg'a endi tushunib olgan edi,— men onam bilan to shu kungacha ularning nima gunoh bilan qamalg'anlarini bilalmay hasratda edik. Faqat bu kun kishilarning og'zidan eshitib bildikki, siz uni Toshkanddan isyon chiqarg'ali kelguchi, deb gunohkor qilur ekansiz. Onam bilan manim baxtinga kutmagan joydan mo'jizadek bu maktub topildi-da, men xizimatingizga yugirdim... — Kumush so'zini tugata olmadi, chopishidan halloslagan Pirmat dahlizdan ko'rinib, bekka qulluq qildi:

– Dor yonidan qaytishdilar!

¹Bu maktub o'tkan fasllarning bittasida yozilib o'tilgan edi. O'qig'uvchi Yusufbek hojining Toshkand tinchsizligi chog'ida Otabekka yozgan xatini xotirlasa kerak (muall.).
²Ponsadboshi (*forscha*: panj sad – besh yuz+boshi (boshchisi)) – xonliklar davrida askar boshliqlariga berilgan unvonlardan biri va shu unvonga ega bo'lgan, odatda 500 kishidan iborat harbiy qismga boshchilik qilgan shaxs.

Kumushbibi sachrab Pirmatning yuziga qaradi va uzoq tin olib qo'ydi. Shu choqq'acha xat o'qub o'turgan ponsadboshi maktubdan yaxshi asarlangan edi. Maktubni yonidag'ig'a berar ekan, qushbegiga dedi:

– Bu xat toshkandlik Yusufbek to'g'risidagi fikrimizni tamom o'zgartadir, taqsir! Uning Azizbek tomonliq bir kishi ekanligi Farg'onaning har bir xos va omi¹ og'zida naql qilinsa ham, ammo hech bir kimsa uning ichiga kirib chiqmagandir. Har kimning ko'nglidagini yolg'iz bir xudodan boshqa kim bilsin!

«Yov qochsa, botir ko'payar» qabilidan shu choqq'acha lom demay o'turgan shahar a'yonlari ham masalani onglab, so'zga aralasha ketdilar:

– Xudo haqni nohaq qilmadi – bechora yosh yigitning haqsizga qoni to'kilmadi.

Qutidordek qo'ymizoj bir odamning bunday zo'r ishka oralashqanlig'iga aql ham bovar qilmas edi.

Go'yo bu so'zlar Kumushbibining o'chkan charog'ini qaytadan yoqarlar, umid osmonining yo'qolib, yashirilib ketkan yulduzlari yana qaytadan o'z o'rinlariga kelib qo'ng'andek bo'lurlar, uning ko'z o'ngida joy olgan qoraliqlar shu yoqila boshlag'an najot shamlari partavi² bilan o'z-o'zlaridan yo'qolg'andek ko'rinarlar edi.

Dahliz eshigi ostida bir durkum oyoq tovushlari eshitilib qo'rboshi ko'rindi.

– Kelishdilar, taqsir, kirsinlarmi?

Qushbegi javob berish o'rniga maktubni olib ko'rpacha ostig'a yashirdi va Kumushbibini tanbihladi³: «Majlisda manim ruxsatimdan boshqa so'zlashingiz otangiz bilan eringizning o'limlarini tilashingizdir, tushudingizmi?» Kumush qabul ifodasini bergandan so'ng qushbegi dahlizda qarab turg'an qo'rboshig'a:

«Kirsinlar»,– dedi.

Kumushbibi ularni boya yo'l ustida, yigitlar orasida ko'rgan bo'lsa ham biroq dahshat ichida faqat o'rdaga qarab yugira bergan edi. Endi «Kirsinlar» jumlasini eshitgach, yuragi ortiqcha

¹Xos va omi – amaldorlar va oddiy xalq. Bu yerda barcha-ma'nosida kelyapti.

²Partav (forscha) – quyosh, oy yoki chiroq shu'lasi, nuri, yorug'ligi.

³Tanbihlamoq – tanbeh bermoq; nasihat qilmoq.

shopirini¹ ketdi, uning istiqbolig‘a turishni va bo‘ynig‘a osilib yig‘lashni tilasa-da, qarshisidagi «olabo‘jilar» bunga moni² edilar. Shu vaqt yigitlar oldida, qo‘llarida kishan bo‘lg‘ani holda Otabek bilan qutidor kirdilar.

– Yigitlar, siz chiqingiz! Qo‘rboshi, siz kishanlarni yeshingiz! – deb buyurdi qushbegi.

O‘zining mundan keyingi ko‘rguliklarini fojialar vodiysida ko‘rgan qo‘rboshi boshlab kishan kalidini qutidor qo‘lig‘a soldi. Kalidni burar ekan, uning qo‘li dir-dir qaltiramoqda edi. Homidning noma‘lum bir g‘arazi yo‘lida qurbon qilinayozg‘an va bu g‘arazda o‘zining ham ishtirokining borlig‘ig‘a iqror bo‘lg‘an qo‘rboshi ishni bu yanglig‘ akslanishidan sirning ochilg‘anini muqarrar bilib, o‘zini shu soat jallod qo‘lig‘a topshirilishini aniq kutmakda edi. Ming balo bilan qutidor qo‘lini bo‘shatib, gal Otabekka yetdi. Otabek qo‘llarini bo‘shatg‘uchi qo‘rboshining bunchalik titrab, qaltirashidan o‘z raqiblaridan bittasi shu kishi bo‘lg‘anini o‘yladi. Garchi o‘zining najoti hali qorong‘u ersa-da, qo‘rboshini bir sinab ko‘rish uchun hamma kuchini ikki ko‘ziga yig‘di-da, unga qaradi. Favqulodda dahshat kasb etkan uning ko‘zlari qarshisida qo‘rboshining gunohkor ko‘zlari chiday olmadilar-da, yerga boqдилar, Otabekning bu sinashi o‘z fikrining to‘g‘ri bo‘lishi bilan natijalandi.

Qushbегining buyrug‘i bilan ikki gunohkor tiz bukib o‘lturdilar. Qo‘rboshi ham to‘rbasini yo‘qotqan gadoydek qushbегining chap yonig‘a, Kumushbibining yuqorisig‘a borib o‘lturdi.

Otabek va qutidorning ko‘zlari Kumushbibiga tushkan bo‘lsa ham, o‘z qayg‘ulari bilan bo‘lib unga iltifot qilmag‘anlar, hokim mahkamasida paranjilik xotinning nima qilib yurganlig‘idagi favquloddalik ham eslariga kelmagan edi. Dor ostidan qaytish sirri, qo‘ldan kishanlarni olinish sababi ularni juda shoshirg‘an, shuning uchun qushbегining og‘zig‘a qarag‘an edilar. Qushbegi bo‘lsa negadir uzoq o‘ylab o‘lturar, tezda gap ochmas edi. Bu holda butun majlis ahli qabziyatda³, qirq quloq

¹Shopirinmoq – hayajonlanmoq, hovliqmoq, hapriqmoq.

²Moni’ (mone) – qarshi, norozi.

³Qabziyat (*arabcha*: qisilish; to‘xtab qolish; ich qotish) – ich qotishi, uzoq vaqt ich kelmasligi yoki qiyinchilik bilan kelishi; 2) diqqat oshgan, yurak siqilgan holat; dilgirlik (bu yerda shu ma‘noda kelgan).

bo'lib uning og'zig'a tikilgan edilar. Ammo bu holga qo'rboshi jon-u dildan tarafdor, shu holda bir necha kunlab emas, yillab so'zsiz qolishni tilar edi.

– Otabek,– dedi qushbegi so'z boshlab,– qo'lg'a oling'an kuningiz menga o'zingiz bilan otangizning qanday kishilar bo'lg'aningizni, ya'ni maslakingizni so'zlag'an edingiz. Ammo biz o'shal so'zlaringizga dalil va isbotsiz ishona olmaymiz. Sizni dor ostidan qaytarib kelishimiz ham o'shalda'vonigizga birar isbotingiz bormi yoki quruq bir gapmi, deb hukmning ijrosini biroz fursatka to'xtatishdir. Endi siz o'shal da'vongizni isbot qila olasizmi?

– O'shal kungi manim so'zlag'anlarim, otam bilan manim ichki sirlarimiz edi,– dedi bek,– albatta, bunga guvoh va isbot topish qiyindir. Agarda otam kelib manim so'zimni quvvatlag'anda ham baribir. Siz, o'g'lini qutqazish uchun so'zlaydir, der edingiz-da, ig'vogarlarining gapiga ishonib o'z hukmingizni qila berar edingiz.

Yashindek so'qqan uning bu so'zlaridan qushbegi o'zini arang to'xtatdi:

– Demak, o'sha so'zlaringizni isbot qilish uchun hujjatingiz yo'q?

– Yo'q... Isbot uchun vijdonimdan boshqa shohidim yo'q.

– Yaqin orada Toshkanddan birar narsa olg'anmidingiz?

– Ya'ni nima?

– Masalan xat.

Otabek ko'b o'ylay olmadi, butun borlig'i bilan harakat qilib qichqirdi:

– Oldim, oldim! Isbotim ham bor!

A'yoni shahar uning bu holiga chidab turolmay ko'zlariga yosh oldilar.

Otabek yana dedi:

– Odam qo'shsangiz, men keltiray guvohimni!

– Tinchlaningiz, Otabek,– dedi qushbegi, Otabek biroz o'zini yig'ib olg'andan keyin so'radi,– nima olg'an edingiz?

– Maktub.

– Kimdan?

– Otamdan.

– Qachon?

– Toshkandda isyon boshlanish oldidan.

– Undan keyin-chi?

– Olmadim.

– Otangiz o‘sha xatida nimalardan bahs qilar edi?

– Tushunmagan Toshkand xalqini Azizbekning makriga uchkanidan, eng oxirda... – asarlanib to‘xtab oldi,– manim shu holga tushmog‘imni karomat qabilidan so‘zlab, menga bir muncha nasihatlar ham qilgan edi.

Otabekning bu so‘zidan keyin ponsadboshi: «Endi bo‘lar»,– degandek qilib qushbegiga qaradi. Qo‘rboshi ersa Otabekning ustida hali bunchalik terqashlar borlig‘i uchun o‘zini biroz to‘xtatib qoldi. Qushbegi ko‘rpacha ostidan xatni olib Otabekka ko‘rsatdi:

– Bu qanaqa maktub, taniysizmi?

Otabek ko‘rguchi ko‘zlariga ishonmag‘andek:

– Taniyman,– dedi,– ta‘rifini sizga so‘zlag‘anim, o‘tam maktubi! Taajjub, buni sizga kim keltirdi, taqsir?

Qushbegi yengilgina iljayib Kumushbibiga ishorat qildi:

– Najot farishtasi,– dedi. Qutidor bilan bek yalt etib Kumushka qaradilar.

Endi Kumush ortiq chidab turolmadi:

– Otajon, men qizingiz!

Otabekning qulog‘ig‘a eshitilgan bu tovush uning yuragini ingichka yeriga borib tekkan edi. Esini yo‘qotib turg‘an qayin otasig‘a qaramay:

– Sizmi, Kumushmi?– deb so‘radi.

– Men, men!

Bu savol-javob ila ikki vujudning hamma hasratlari, alamlari bir-birlariga onglashilg‘an, ikki tovushning bir-birisiga kelib qo‘shilishidan ikkisiga ham til bilan onglatib bo‘lmasliq bir hol yuz bergan edi.

– Bu senmi, qizim?

– Men, otajon!

Bu o‘ringacha boshqa bir mulohazada o‘lturgan qushbegi ularning so‘zlarini bo‘lib, Otabekdan so‘radi:

– Qulingiz Hasanalini nega shu kungacha topib bo‘lmadi?

– Qamalg‘an kunimdan beriga undan xabarim yo‘q, taqsir,– dedi-da, Otabek Kumushka qaradi.

– Bu kun o‘n ikki kun; Hasanali ota Toshkand ketmishdir, shundan beri undan darak bo‘lmadi,– dedi Kumush.

Toshkand ketishka uni nima majbur qildi?— deb o‘rinsiz bir savol bergan: edi qushbegi, Kumushbibi uning nima uchun ketkanligini aytib qanoatlantirdi.

Masala yana xat ustiga o‘tib, Otabek qushbegidan so‘radi:

— Qo‘lingizdag‘i maktub bilan, ehtimol, biz oqlang‘an chiqarmiz? (Qushbegidan tasdiq ishorasini olib davom etdi) Hozir biz sizning adolatlik hukmingizdan bir narsani so‘raymiz: ul shuldurkim, bizning to‘g‘rimizda yomon maqsad bilan sizga chaqimchilik qilg‘uchi ig‘vogar va g‘arazgo‘lar bu majliska hozirlansinlar-da; o‘zlarining mash‘um¹ kashflarini va yo ko‘rgan-eshitkanlarini isbot qilib bizni qayta boshdan dor ostig‘a yuborsinlar. Bil‘aks, isbot qilolmas ekanlar, bizga qazig‘an chuqurlarig‘a o‘zlari yiqitilsinlar! Adolatingizdan bizning talabimiz shul!— dedi va qo‘rboshig‘a qaradi. Uning yuzida qo‘rqish va iztirob alomatlarini ko‘rdi.

— Talabingiz o‘rinlik,— dedi qushbegi,— ammo xasmingizni² bu majliska hozirlash uchun vaqtimiz ozdir va lekin bu kun uni qo‘lg‘a olarmiz va birisi kun beshovingizni bir yerga jam‘lab o‘z hukmimizni berarmiz,— dedi. Kumushbibiga yuzini o‘girdi.

— Qizim, sizning bunchalik zakovat va jasoringizga otangiz bilan eringiz har qancha tashakkur aytsalar va o‘zlarining mundan so‘ngg‘i umrlarini sizning baxshishingiz³, deb bilsalar arzir. Men ham sizning bu xizmatigiz—evaziga—eringiz bilan otangizni hozirdan boshlab ozod qildim. Ammo Otabek ish bir taraflik bo‘lg‘uncha o‘zining qochmaslig‘i uchun kafil berishka majburdir.

Hamma mol va mulki bilan qutidor Otabekka kafil bo‘ldi va qushbегining haqig‘a duo qilib, uchavllari mahkamadan birgalashib chiqdilar.

— Ziyo aka bilan o‘g‘li Rahmatni bo‘shatingiz, so‘ngra anovini qo‘lg‘a olingiz! — degan amrni olib, qo‘rboshi ham siljidi. Shuning ila bu kungi hukm majlisi tamom bo‘lib, shahar a‘yonlari taajjub ichida tarqala boshladilar.

¹Mash‘um (arabcha: baxtsiz, baxti qora, badbaxt) — baxtsizlik, falokat keltiruvchi, baxtsizlikdan darak beruvchi; shum;

²Xasm (arabcha) — dushman, muxolif, raqib, g‘anim.

³Baxshish (forscha) — tuhfa, hadya, inom; sadaqa, ehson, muruvvat.

XX Fasl. ISTIQLOL DARDI

Yetmish kunlik bir muhosaradan keyin uch ming sipohni bir yarim mingga tushurib, bir yarim ming sipohni Toshkand qo'rg'onlari ostida qurbon berib, Normuhammad qushbegi quruq qaytishg'a majbur bo'ldi.

Bu yetmish kunlik qamal vaqtida Azizbekning sodiq fuqarolari bo'lg'an toshkandliklar aztahidil¹ unga xizmat qilib, jonbozliq ko'rsatib, nihoyat qipchoqarni umidsiz Qo'qong'a qaytarishg'a noil bo'ldilar. Noil bo'ldilar, ammo o'zlari ham yaxshig'ina bo'lib qoldilar. Yetmish kunlik bir qamal, yetmish kunlik chetdan va eng ozi qishloqlardan munosabatni uzib turish, albatta, Toshkandni bo'ldirib qo'yg'an edi. Bu yetmish kunlik bir qamal Toshkandning hali yig'ishtirib kira olmag'an donlarini, ekinlarini yov qo'lida qoldirdi. Savdo ishlari butunlay to'xtab, savdogarlar zo'r falokatka uchradilar. Kosib, faqir xalqning holi juda yomon edi: nonsiz, donsiz, kiyimsiz, suvsiz² va alohozalqiyossiz (shunga o'xshash) bo'lib eng oxirgi chekka yetkandagina qamal balosidan «yaltirasin, qaltirasin» muzaffariyat bilan qutildilar. Xalq o'zining bu yetmish kun ichida tortqan mashaqqat va azoblarini qipchoqlar ustidan chalg'an g'alabasi bilan bir daraja yuvdida, kasbiga, ekin-tikiniga urinib ko'rishni o'yladi, to'g'risi o'ylay ham olmadi...

Azizbek, mundan keyingi Toshkandning mustaqil hukmdori Azizbek! Qipchoqlarg'a chalg'an g'alabasi uchun ul terisiga sig'maydir... Ul endi «Qipchoqlar Toshkandni olib qolsalar...» degan mudhish xavfdan qutilg'an, ul endi Toshkand va atrofining xoni, xoqoni! Endi duxoba va atlaslar ustidagina o'lturmoqqa qanoatlanmay o'z sha'niga, o'z qudratiga muvofiq tojlar, taxtlar yasamoqchi. O'zining eski mahramiga ko'ngli to'lmay boshqa bir o'yinchi, ashulachi, husndor bir mahram topmoqchi va o'zining bu mashhur mahrami bilan yer yuziga (Turkiston va Buxoroga) dong'i, shuhrat chiqarmoqchi!

Azizbek endi juda xotirjam edi. Qipchoqlarning qaytadan Toshkand ustiga kelishlarini ehtimol ham tutmas edi. Chunki o'zining qipchoqlarg'a bergan zarbasini ularga yuz yilsiz o'ng'alish bermas, deb bilar edi.

¹Aztahidil (*forscha*) – butun qalbning, yurakning tubidan; astoydil.

²Toshkandka suv beradigan «Solor» arig'i qipchoqlar tomonidan, hatto, tegirmon ishlari yorg'uchoqqa qolgan edi (muall.).

Hamma ish joyida, lekin bir narsagina ko'ngilning ingichka yerini jarohatlaydir. Azizbek ko'ziga hozir yorug' dunyo qorong'u, bu qorong'ulik ichida boyag'i shirin xayollar, ishlatiladigan toj-u taxtlar va boshqalar ko'rinmay qoladirlar: yetmish kunlik qipchoq urushi ming turlik yo'llar bilan yig'ilg'an xazinani barbod bergan, xazina qipchoqlar ustidan g'alaba va istiqloq mastliklari yo'lida qurig'an, fuqaroning jon otib, qipchoqlarni qirib yo'g'ganlari uchun in'omlarga, ehsonlarga va oziq-ovqatlarga qurbon qiling'an. Mana shu edi Azizbekning ko'z o'nglarini qorong'ulatadig'an jarohat!

Bu ishning kengashiga emas, berilgan qarorni amalga oshirib berishlik uchun Yusufbek hojiga yigit yuborib, hozir uni to'rt ko'z bilan kutib o'lturar edi. Nihoyat yarim soatlik bir kutishdan so'ng Yusufbek hoji eshik ostidan ko'rindi. Azizbek odatiy qarshilash yonig'a bir navozish¹ ham ilova qilib, hojiga yuqoridan joy ko'rsatdi. Bu favqulodda navozish sababini o'ylamoqqa hojining vaqti yo'q, chunki o'zining qayg'usi o'ylashqa, fikrlashqa yetarlikdir. Ko'zining oq-u qorasi bo'lg'an Otabekning holi nima kechti, qorong'i zindonlarda, rutubatlik, zax yer ostlarida ochlikdan, tashnalikdan, sovuqlikdan aziz ko'kragini yerga berib jon berdimikin? Zolim beklar, qonxo'r hokimlar, rahmsiz jallodlar, mash'um dorlar va qo'rqqoq xalqlar orasida keksa otasini, mushtipar onasini ko'ralmay dunyodan ketdimikin?

– Mana shunday ming turlik vasvasalar ichida qarshisidag'i Azizbekni ham unutmogda edi. Azizbek bo'lsa «javohir qadalg'an tojlar, oltin taxtlar, nozanin parivashlar², dong'dor mahramlar» haqidag'ina o'ylar edi.

– Hoji,– dedi Azizbek so'z ochib,– manim sizni o'rdag'a chaqirg'anim sababini, albatta, bilmagandirsiz?

Yusufbek hoji xayolidan ko'z ochdi:

– Taqdir... chaqirishingiz, albatta, fuqaroning tinchlig'i, raoyoning³ rohati, hukumatning barqaror turmog'i uchundir.

Hojining bu so'zi Azizbekni yashindek urdi. Uning ko'z o'nglari qorong'ilanib, haligi shirin xayollar tag'i qorong'iliqda

¹Navozish (*forscha*) – erkalash; xushmuomalalik) – mehribonlik bilan yoki lutfan qilingan muomala, mulozamat, lutf, marhamat; erkalash.

²Parivash (*forscha*) – pariga o'xshash, farishtadek muloyim; suluv.

³Raoyo (*ray*) – xalq, ulus.

yashirindilar. U! ortiqcha o'ng'aysizlandi va tilar-tilamas:

– Shundog'... – dedi va bir oz o'ylanib qolgandan keyin: – Yetmish kunlik qamal bilan xazinamiz juda g'ariblandi¹, hatto shu keyingi kunlarda sipohlarning ozig'i uchun ham qiynalib qoldiq. Mana shu to'g'rilarda sizni kengashka chaqirg'an edim, – dedi.

– Ma'qul, taqsir.

– Men bu to'g'rida bir qarorg'a ham kelib qo'ydim.

– Qarorlari muborak bo'lg'ay.

– Qarorim shundan iboratdirkim, ertadan boshlab yurtka o'ttuz ikki tangadan soliq sohasiz.

Yusufbek hoji yurt besaranjomlig'i va o'g'ul qayg'usi bilan asabiylashkan edi. Azizbekning bu ablahona qaroriga qarshi qizishdi. Azizbekning bu zolimona buyrug'ig'a qarshi qattig' so'zlar aytishka o'ylasa ham, achchig'ini qanday kishiga aytilishini o'ylab, o'zini bir oz yig'di.

– Taqsir, amringizga qarshi tushadirg'an joyim yo'q, – dedi, – lekin shunisini bir oz o'ylamoq kerakki, yurt yetmish kun qamal kechirdi. Onadan tug'ma azoblar, ochliqlar o'tkardi va o'tkarmakda. Menga qolsa, bu kunlarda o'ttuz ikki tanga emas, o'ttuz ikki qora pul solish ham og'irdir. Yurt besh-o'n kun orqa-o'ngini olsin, so'ngra... – Hoji so'zini tugata olmadi, hojining ters so'ziga chidalmagan Azizbek vahshiylarcha hayqirdi:

– Nima deysan?!

Hoji ishning bunchalik yomong'a ketishini o'ylamag'an edi. Shu daqiqada ishning oldini olmasa, endi gap faqat Azizbekning jallod chaqirishig'a kelib qoldi:

Taqsir, siz yig', der ekansiz ertaga emas, bu kundanoq yig'a boshlayman. Yurt qani bermasin-chi? Faqat menga sizning buyrug'ingiz kifoyadir.

Bu so'z Azizbekka sihr kabi ta'sir qildi, dahlizda turg'uchi yigit orqaliq jallod chaqirishg'a jo'blangan tili o'z zarariga harakatlandi:

– O'rda begiga ayt, hojiga bir kimxob to'n chiqarib kiydirsin! – dedi.

Yusufbek hoji egnida kimxob chopon bilan o'rdadan chiqdi.

¹G'ariblanmoq – kambag'allashmoq

O'rdadagi: «Chopon muborak bo'lsin!» – deb so'rag'uchilarg'a istehzo iljayishi ostida bir turlik muhmal¹ javob berar edi. Ul o'rda ko'prugidan o'tar ekan, boyag'idek qilib o'zicha yana bir kulimsirab qo'ydi va telbalarcha o'z-o'ziga so'zlanib ketdi: «O'ttuz ikki tangadan soliq yig', emish... Bir haftadan keyinga qolmasin emish... Soliq yig'ishda qarshiliq qilg'anni darraga yotqizish, muvofiq ko'rilganda osdirish haqqi ham menga berilgan emish... Go'yo Yusufbek ham o'zidek bir qonxo'rg'a, bir zolimga aylansin emish... Men qonxo'rliq uchun xudoning farz qilg'an hajini ado qilmadim; oldimda o'g'lum bor, menda boshqalarning o'g'lini darraga yotqizish chog'ida ko'ndalang keladigan vijdon bor, din bor, diyonat bor. Bizning xalqni yer yutsin. Azizbekning tulkiligiga uhdida, uning kechagi zulmlarini unutdi, yetmish kunlab bir zamon jon berib, jon olib nihoyat xizmat haqqi uchun o'ttuz ikki tanga mukofot, eng keyingi burda noningni ham ber!»

XXI fasl. INQILOB

Yusufbek hoji ustida boyag'i kimxob to'ni bilan Shayxantahuning Zanjirliq'iga yetib, guzarda yig'ilib o'lturgan va o'ziga salom berish uchun o'rinlaridan turgan xalqqa xitob qildi:

– Uying kuysin, musulmonlar! Yaxshi deb yo'lida jon berganing Azizbek, bu kun senlarga yaxshilig'ingni o'ttuz ikki tanga soliq bilan qaytarmoqchi bo'ldi. Hozir senlarga ikki yo'l: o'g'ul, qizingni sotib bo'lsa ham, o'ttuz ikki tangani Azizbek xazinasiga to'lash yoki es borida etakni yopib, Azizbekni oradan ko'tarish... Uying kuydi, musulmonlar!

– O'ttuz ikki tanga!

Xalq Yusufbek hojidan bir zarra yomonliq yoki bo'lmag'ir bir kengash eshitmagan va shuning uchun ul qayoqqa yursa, shu yoqqa borishqa hozir turar edi. Ayniqsa o'ttuz ikki tanga dovrug'i guzar ahlining yuraklarini uyushdirib, buni eshitish bilanoq isyonga qo'l qo'ydilar.

Boshlab Zanjirliq xalqi ko'chalarga chip² tashlash, Azizbekka qarshi urush hozirligi ko'rish xayoliga tushdi. Yusufbek hoji to Eski Jo'vaga yetkuncha o'zining yuqoridag'i so'zini ko'y, guzar xalqig'a takrorlab kelmakda edi. Eski Jo'vada azim bir

¹Muhmal (forscha) – noaniq, mujmal.

²Chip – g'ov, barrikada (muall.).

jamoat yig'ib, Azizbek bilan bo'lgan mojarosini so'zladi va ustidagi kimxobni ko'rsatib istehzo tariqasida:

– Soliqni bermangiz demayman, chunki sizning itoatingiz menga bundog' to'nlar berar! – dedi.

Xalq nihoyatda qizishdi. Go'yo birisi quvrag'an to'qayg'a o't turti. Ho'l-u quruq deganlaridek katta-kichik barobar yonmoqqa oldi.

– Yaxshilig'imizni unutdi, to'ng'iz! O'ttuz ikki tangani yaxshilab beraylik biz unga! Ozi bir oy o'tmasdanmi, andisha-siz?! – degan so'zlar eshitila boshladi. Darrov uch kishini Sebzor, Ko'kcha va Beshyog'och dahalariga xabar uchun jo'natildi. Yo qirilib bitish va yo Azizbekni oradan ko'tarishka fotiha o'qildi.

Orada bir soat ham o'tmadi, butun do'konlar yopilib, Toshkand ko'chalari chipalar bilan to'ldi. Barcha yarog'langan, urushka hozir edi. Shaharning olalanish¹ xabari o'rdaga ham eshitildi. Ishni kichkina deb o'ylag'an Azizbek shahardan ahvol olish uchun Rayimbek dothoni elli chog'liq yigit bilan buyurdi. Ahvol olg'uchilar Zanjirliqqa yetish bilan naq ishning qay darajaga yetkanini payqadilar: ko'chalar chip bilan to'lg'an, chip orqalari shashvar, miltiq, xanjar, nayza ushlagan olomon bilan liq edi. Rayimbek dothoning: «Chiplarni yig'ishtiringiz, o'zlaringiz tarqalishingiz!»– deb aytgan yaxshi so'ziga quloq solg'uchi bo'lmadi. Dotho dag'allik qilgan edi, olomondan bittasi miltiq otib, ikki sipohni yiqib ham qo'ydi.

Kechki soat to'rtlar, asrdan² bir oz ertaroq hukumat askari bilan xalq orasida urush boshlandi. Yarim soatlik otish, chopishdan so'ng sipohlar zanjirliq olomonlarini qochirib. Baland masjid chipiga yetdilar. Jon achchig'ig'a uchragan Azizbek o'rdaga bir muncha sipoh qoldirib, butun kuchini yig'ishtirg'an holda Rayimbek dotho ko'magiga yetishdi. Buning ila sipohlar tag'in ham kuchayib, olomonni Xadraga qarab surishka muvaffaq bo'ldilar. Xadra chipida qonliq urushlar boshlandi. O'ttuz ikki tanga soliq xavfida olomon ham Beshyog'och, Sebzor, Ko'kcha dahalaridan o'ziga har zamon yarog'liq yordamlar olib turmoqda edi.

Bu kun kechasi Toshkand qon ichida: mahallalarda bo'lg'an hukumat kishilari xalq tomonidan o'ldiriladilar, uylariga o't

¹Olalanmoq – 1) ola-kula bo'lmoq (ko'z haqida).

²Asr – asr nomosi.

qo'yilib mollari talong'a tushadir. Shaharning yuraklik yigitlari Xadra chipiga qarab chopadirlar, yuraksiz va keksalar guzar va mahallalarga to'nkalardan gulxan solib, «o'ttuz ikki tanga» qayg'usida olomong'a muzaffariyat tilaydirlar.

Yarim kechalar vaqti olomon Xadradan Eski Miskarlikka qarab surilishka majbur bo'ldi. Kutilmagan bu surilishlar Yusufbek hojini katta tashvishka solib qo'ydi. Mundan so'ng xalqning o'ziga ishonib turolmay Toshkandni ololmay qaytqan Normuhammad qushbegiga yordamga yetib kelish uchun chopar yugurtirdi.

Eski miskarlikda ikki taraf ham tong otdirdilar. Ertalab yana qonli urushlar boshlandi. Ammo xalq endi o'zini ancha tutib qolgan va har daqiqa to'rt tarafdin yangi kuchlar olib turar edi. Shuning uchun sipohlar bir adim ilgari bosolmay qoldilar. Ammo xalq sipohlarni bossa bosqundek tovrana¹ edi. Bu holdan nihoyatda bo'g'ilg'an Rayimbek dotho qilich yalanglab, sipohlar oldida olomong'a qarab yugurdi. Biroq uning bu g'ayrati o'zi uchun halokat bilan natijalanib, Usta Mo'minjon ismlik bir miltiq ustasining otqan o'qi bilan ko'krigidan yaralanib yiqildi.

Rayimbek dotho Azizbek hokimiyatining tiragi edi. Uning qatlidan so'ng sipohlardan ruh tushti. Hatto Azizbekning buyrug'ig'a ham quloq solmay to's-to'ska qochib boshladilar. Nihoyat Azizbek ham yonidag'i qirq, ellik sodiq kishilari bilan qochib, o'rdaga qamalishg'a majbur bo'ldi. Yusufbek hoji boshliq yer va ko'kka sig'mag'an muzaffar xalq o'rda tevaragini qurshab tushdi. Azizbek tezda berilmagani uchun minglab xalq o'rda atrofidan siljmay, hatto osh-suvlarini ham shunda yeb xotirjam yotib oldilar.

Azizbek uchun kutilmagan falokatlar yuz bergan edi. Qochib qutilish mumkin bo'lg'ani holda tuzoqqa tushkandek o'rdaga ham qamalib bergan edi. Nima qilsin, qanoti yo'qki uchib qutilsa... Qamalishining ikkinchi kuni o'rda tomiga chiqti, ham eng keyingi, ham eng pastarin² chorani ko'rmakchi edi bu xoqon. Boshlab fuqarog'a salom berdi, so'ngra siniq va ojiz qolgan bir tovush bilan xalqqa uzr aytdi:

– Endi o'zimning qilmishlarimdan pushaymon bo'ldim...

¹ **Tovranmoq** – intilmoq, harakat qilmoq, harkatlanmoq; yopirilmoq.

² **Pastarin** (*forscha*: juda past) – 1) sifati, darajasi, mavqei unchalik baland bo'lmagan; oddiy; 2) pastkash odamlarga xos; tuban, razil (**bu yerda shu ma'noda kelgan**).

Men sizlarning qilg'an yaxshilqlaringizni unutqan ekanman... Sizlar o'z'laringizning bu ishlaringiz bilan manim ketkan aqlimni yana miyamga o'rnatdingiz... Rahmat fuqaro... Gunohimni kechiringiz, qilmishlarimdan pushaymon bo'ldim, fuqaro!

Ammo xalq bunday yolborishlarga, tavba-tazarru'larga quloq solmadi, chunki ish o'tkan, g'isht qolipdan ko'chkan edi:

– Endi esing kirdimi, o'g'ri? Burundan o'ylab ish qilsang, boshingda bu balolar yo'q edi! Sen bizlarga nima ishlarni qilmading? Kun sayin necha gunohsizlarni o'sdirg'an, kesdirgan, bolalarimizni yatim, onalarimizni qon yig'latqan sen emas-misan? Xanjaringni xayf ko'rib mahallalarga chayon solig'i solg'an, og'alarimizni chayon zahri bilan o'ldirgan kim edi? Ket, to'ng'iz, ket, tavba qilish zamonini o'tdi, taqdiringga sen ham tan ber! – der edi xalq.

Xalq shuningdek gaplar bilan yuz yoqdan unga hujum qilib, hatto adabsiz so'zlar bilan ham so'kar edi. Azizbek hamon «Tavba qildim, fuqaro!» jumlasini bilan uzrini aytib turar edi:

Siz yaxshilarim, bu qisqa o'ylashingiz bilan o'z oyog'ingizga o'zingiz bolta urib, yana qipchoqlar qo'lga qaram bo'lasiz! Manim tavbamni loaqal o'z'laringiz uchun qabul qilingiz!

Azizbekning bu so'zlaridan keyin olomon tag'i qizishib, quyidagi so'zlari bilan ko'kni ko'tardi:

– Ikki qayta aldanish yo'q! Sendek itdan bizga qipchoq yaxshi!

Xalqning bu javobi ishning ne darajaga yetkanini onglatarliq¹ edi. Shu gapdan keyin Azizbek tamom umidsizlanib, dunyolarcha ma'yusiyat ichida tomdan tushib ketdi.

Yusufbek hojining Normuhammad qushbegiga yuborg'an chopari Kirovchi yaqinida unga yetkan va qushbegini tamomi sipohlari bilan Toshkandga qaytarg'an edi. Alamzada qushbegi bu so'yinch xabardan uchib-qo'nib Azizbekning o'rdaga qamalishining uchunchi kuni karnay-surnay bilan yetib keldi. Olomon yonig'a qipchoq sipohlari kelib qo'shilg'andan keyin o'rdaga bosib kirdilar, Azizbekni ushlab ham oldilar.

Yetmish kun bir muddat ovora qilib, minglab kishi qonini to'kishka sabab bo'lg'an Azizbekni Qo'qong'a olib borib topshirish Normuhammad qushbegi uchun qiymatli edi. Ul o'rdada

¹Onglatarliq – anglatar.

o'lturar ekan, bunday ulug' dushmanni qo'lg'a tushirishning bosh omili bo'lg'an Yusufbek hojiga o'z minnatdorchilig'ini aytib tugata olmas, uning bu xizmatini xon bilan Musulmon-qulg'a so'zlab, unga katta bir martaba olib berishka va'dalar berar edi. Albatta, Yusufbek hojiga bu va'dalarning hech ahamiyati yo'q, faqat ul o'g'lining sog'lig'ini bilsa va Marg'ilon zindonidan uning qutqarilishig'a va'da olsa, uning uchun dunyolarcha martaba va hurmat edi. Qushbегining va'dasiga iltifotsiz quloq berib turdi-da:

– Iltifotingiz uchun rahmat, qushbegi,– dedi. – Men endi dunyodan o'tayotgan bir kishi – endigi mansablarg'a uncha qiziqqa olmayman. Agar manim qilg'an xizmatim shunday iltifotlarga loyiq ko'riladigan bo'lsa, jon janobidan so'raydirg'an bir necha tilaklarim bor.

– So'rangiz hoji, xon bermaganda ham, olib berishka men kafil.

– Manim birinchi xolis tilagim, albatta, mazlum xalq tilidan bo'ladir: mundan so'ng Toshkand hokimlig'iga har qanday bo'lmag'ir odam qo'yilmasin.

– Jon janobining hamma maqsadi ham shunda. Chunki biz Azizbek kabilardan xalqning'ina emas, balki o'zimizni ham qiynatdirmoqdamiz.

Toshkand bekligi to'g'risida ko'b muzokara va musolahadan¹ keyin Yusufbek hoji o'z yarasi ustida to'xtaldi. Ul birinchi martaba o'laroq o'zining ichki kasalini hoziq² deb Normuhammad qushbegiga ochdi. So'zlar ekan, yuragi mash'um bir ehtimolning dahshatidan titrar, tili ham osonliq bilan harakatlanmas edi. Zero o'zining bu o'tinchini qush uchkan so'ng otilmoqchi bo'lg'an sopqon³ qabilidan hisoblar va foydasiz bir iltimos deb cho'chir edi.

– Agar manim bu xizmatim jon janobining marhamatiga loyiq ko'rilur ekan,– dedi hoji,– menga eng manzur bo'lg'an mukofot – o'g'limning ozod qilinishidir. Dunyo mojarosidan qo'l yuvmoqchi bo'lg'an bir otag'a keksaygan kunlarida farzand

¹Musolaha (arabcha) – sulh tuzish, yarashish.

²Hoziq (arabcha: usta, mahoratli, mohir, bilimdon) – eng tajribali, mahoratli, mohir, o'tkir tabib. Bu yerda Yusufbek hoji o'z dardining tabibi sifatida, ya'ni Otabekni zindon ozod etish uchun –Normuhammad qushbegini ko'ryapti.

³Sopqon – ichiga tosh solib otiladigan qadimgi sodda qurol.

dog'ini ko'rmaslikning o'zi ham ulug' mukofotdir,— dedi va ko'ziga yosh oldi. Bundan qushbegi ham nasibasiz qolmay mutaassir¹ Yusufbek hojiga tasallo berdi:

— Qo'rqmangiz hoji,— dedi,— Marg'ilon hokimi o'rinsiz qon to'kuvchi kishi emasdir. Qo'qonga borg'ach, birinchi ishim o'g'lingizni qutqarish bo'lsin, joysez qayg'ulanmangiz, hoji.

— Qulluq, qushbegi, agar bu xizmatni o'z zimmangizga olur ekansiz, ustimga katta minnat qo'yg'an bo'lasiz... Biroq men qo'rqamankim, siz Qo'qong'a borib yetkuncha ish vaqtdan o'tsin...

Qushbēgi ham bu to'g'rida o'ylab qoldi va hojining ehtimolidan cho'chib, shu soatda bir maktub bilan Qo'qong'a chopar yubormoqchi bo'ldilar, bu ishning muvofiq kishisi, albatta, Hasanali bo'lg'anliqdan chopar bo'lib belgulandi. O'n besh kunlardan beriga shunday xizmatni kutib yotqan Hasanali otning boshini Qo'qon tomong'a qarab qo'yidida, daqiqa ichida ko'z-larga ko'rinmas bo'lib ketdi.

Bir kun keyin Normuhammad qushbegi ham bir muncha sipohni Toshkanda qoldirib, Qo'qong'a jo'nash harakatiga tushdi. Toshkand olomonining talablari bilan Azizbekning ikki oyog'idan arqon bilan bog'lab otning chovig'a sudratma qildilar.

Sipohlar Qo'qong'a qarab harakat qilar ekan, Qo'qon darbozasiga to'lg'an xalq Azizbekning ot oyoqlari ostida sudralib ketishiga huzurlanib tomosha qilar edi.

XXII Fasl. «BIR G'ARIBI BECHORA»

Bu tarixdagi xon o'rdasi Qo'qonning bu kunda Xoda bozor atalg'an o'rnida edi². Ro'monning o'n uchunchi faslida Marg'ilon o'rdasining ta'rifi yozilg'anliqdan va bu o'rdaning ham tashqarig'i aylanasi o'sha o'rda qabilidan bir tusda, bir uslub va bir vus'atda³ bo'lg'anliqdan bu o'rinda yana qog'oz qoralash ortiqchadir. O'rda darbozasi, navbatchi qorovul, darboza sahni-ning kengligi — barchasi ham o'shal o'rda singari, ammo buning tashqarig'i ko'rinishidag'i ortiqchilig'i to'rt burchida qadalib turg'an navbatchilari edi. O'rda darbozasidan ichkariga kirilgach,

¹Mutaassir (*arabcha*) — biror narsadan ta'sirlangan ta'sirlanuvchan.

²Bu kungi ma'lum O'rdani Xudoyorxon o'zining ikkinchi xonliq davrida bino qildirgandir, eski o'rdadan hozir nishona yo'q (muall.).

³Vus'at — shakl, ko'rinish; kattalik, kenglik.

bundagi tuzilish Marg'ildonlag'idan tamoman deyarlik boshqacha bo'lib chiqar, shunga binoan bu yer bilan tanishmoq ehtiyoji tushar edi.

O'rdaning ichkarigi o'ng, chap biqinlari sipoh turish uchun soling'an binolar va sahnida biz Toshkandda ko'rib tanishqan ravishcha kiyimlik sipohlar (yigitlar) turkim-turkim bo'lib, ponsadboshilar qaramog'ida qilich urish mashqini ta'lim olmoqda edilar. O'rdaning belidan, ya'ni shimoldan sharqqa qarab bir xatti mustaqim bilan devor va bul devorning ikki tarafini barobar – ling¹ tashlanib, o'rdaning ichkari qismig'a xon saroyiga kiriladigan darboza qurilg'an edi. Bu darboza eskirgansumon ko'rin-sa ham, asli yaratilishdag'i nafislik, me'moriy san'atkorlik o'chayozg'an bo'lsa ham, biroq undagi ivir-jivir sirlar, o'yma naqshlar hali ham kishini hayron qoldirarlik edilar. Ayniqsa, darbozaning ikki biqinidag'i «o'girmagul» tarzi bilan ishlangan guldastalar, darboza ravoqidag'i ganchdan qabartirilib yasalg'an bo'rtma naqshlar, gullar hali o'zlarining nafosatlarini unchalik yo'qotmag'an edilar. Quyosh g'arbga qarab og'qan, guldastalar ustiga qo'ndirilg'an oltin hilol alomatlarini quyosh nuri bilan ko'zni elitarlik darajada yashnar edilar. Darbozaning ikki yonidag'i maxsus ishlangan qorovulxona – sufachalarda ikki nafar navbatchi turar edi. Navbatchidan o'tib, darbozaga kirilsa, gunbaz ravishida yo'lak, o'ngg'a yurilsa, devonxonag'a, so'lg'a ketilsa xon mahkamasiga chiqiladir-da, mahkama bo'sag'asida yana haligidek ikki nafar navbatchiga uchrashiladir. Marg'ilon o'rdasida ko'rganimizdek bir dahliz, ammo bu o'zining naqshlari, gullari, anvoi sirlari, oliyliq va ko'rkamligi bilan Marg'ilonnikini ko'lagada² qoldirarliq edi ersa-da, eskirganligi uning ortiq-lig'ig'a xalal bermakdadir. Dahlizdan ichkariga qaralsa, bir mu-naqqash va muzayyan³ zol, ikki tomonida xonning shog'ovul-boshilari⁴, yasovulboshilari⁵, dasturxonchi⁶ va oftobachilari,

¹ Ling – ark, devor, toqi, ravoq.

² Ko'laga (ko'lanka) – soya.

³ Muzayyan (arabcha) – ziynatlangan, bezalgan, naqshinkor.

⁴ Shig'ovul – O'rtasi xonliklarida elchilarni kutib olish, ularni xon huzuriga olib kirish, saroydagi qabul marosimlarini boshqarish va nazorat qilish bilan shug'ullangan mansabdor shaxs.

⁵ Yasovul – O'rtasi xonliklari davrida yuqori mansabdagi amaldorlarga xizmat qiluvchi qurolli soqchi, posbon. Yasovulboshi – yasovullar boshlig'i.

⁶ Dasturxonchi – o'tmishda amir, xon va beklar saroyida saroy ahllariga beriladigan

tunqator¹ va parvonachilari otaliq² va mehtarboshilari³ va tag'i alla qancha vazir-vuzarolari qator tizilishib o'lturmakda edilar. Zolning uchunchi darichasidan narig'i tomon bir yupqa munaq-qash devor bilan ajratilgan bo'lib, ichkariga kiriladigan eshiksiz bir yo'l, bu yo'l bilan haligi devor ikkiga ajralib, har bir bo'lim devorning o'rtasida kishi boshi sig'arliq bir tuynuk, bu tuynuklar yonida qo'lig'a oybolta ushlagan ikki nafar jallod qotib turar edilar. Shu jallodlar orasidan o'tib uchunchi bo'limga kirilsa, qarshida yarim gazlar yuksaklikda to'rt oyog'liq oq marmardan yasalg'an taxt ustida oltin kamarga taqilg'an oltin soplilik qilichini tizasi ustiga ko'ndalang qo'yib, qizil duxobadan tikilgan po'stun kamzul ustidan adras to'n kiygan, boshig'a simobi shohi salla o'rag'an o'n sakkiz yoshlar chamaliq, cho'ziqqina yuzlik, bug'doy ranglik xon o'lturar edi. Bu Xudoyor edi. Xonning so'l tomonidag'i oltin hallik kursi kishidan bo'sh, o'ngdagi – ichki saroyga kiradigan eshikcha yonidag'i kursi ustida O'ratepa chakmani ustidan qayish kamar bog'lab, soddag'ina qilich taqing'an, boshig'a oq barra popoq kiyib, basharasidagi burni yuzi bilan bir qatorda deyarlik tekis yaratilg'an, o'rtacha soqol, qisiq ko'z, bug'doyrang, o'rta yoshliq bir qirg'iz – Musulmonqul o'lturar va hozirg'ina hudaychi tarafidan o'ziga topshirilg'an ariza va maktublardan ochib o'qur edi. O'qub turg'an arizasi ahamiyatsiz bo'lsa kerak qog'ozni ikkiga yirtidi-da, oyog'ining ostig'a tashladi va ikkinchi maktubni ochdi. Bunisi O'sh hokimi tarafidan yozilgan edi:

«Davlatimiz ustuni, padari arus shahanshoi Musulmonqul bahodir huzurlariga nomai humoyun⁴barobari O'sh madorisotida⁵ tahsilda bo'ling'an faqir qirg'iz tullobig'a⁶ marhamat buyurg'anlari hadoyo tullobning darajai ilmiyalarini imtiyozan taqsim qilindilar. Ashaddu faqir va ehtiyojda avqoti⁷

ovqatlarni tayyorlatish va mehmon kutish bilan shug'ullangan lavozimli kishi.

¹ **Tunqotar** – tungi qorovul, soqchi.

² **Otaliq** – xonlar saroyida eng yuqori amallardan biri; xonning maslahatchisi.

³ **Mehtar** (*forscha*: katta, baland, oliy) – qushbegi darajasidagi yuqori lavozim: xon saroyidagi xorijiy ishlar mutasaddisi. **Mehtarboshi** – mehtarlar boshlig'i.

⁴ **Humoyun** (*forscha*: qutlug', muborak; baxt-u omadli; xudo siylagan) – «buyuk podsholarga xos», «oliy darajadagi», «eng muqaddas».

⁵ **Madoris** – madrasa.

⁶ **Tullob** – madrasa talabasi, tolib.

⁷ **Avqot** (*arabcha*) – 1) taom, yegulik; 2) vaqtlar, davrlar, mavsumlar; 3) tirikchilik, kun

talx¹ mururiga² majbur va masbur³ o'lg'an qirg'iz mullalari padari arus shahanshohining altofi⁴ shohonalaridan riqqatka⁵ kelib obidiyda⁶ qildilar va Haq taolo dargohi vasi'asidan⁷ aduvi⁸ badkirdorlariga⁹ zafaryob¹⁰ bo'lmoqlarini va Zolona¹¹ yashab Amir Temur Ko'ragondek jahongir bo'lmoqlarig'a duo va niyoz etdilar. Ba'da¹² xotiri otir¹³ oliylarig'a maxfiy qolma-g'aykim, shahar va atrof ellarimiz davlati azimai qaviyalari¹⁴ soyai himoyatida nobob bid'ahdlar xavotir va xavfidan tinchdir. Noma oxirida yosh shohimiz janobi xoqoni xavoqin, sultoni salotin¹⁵ hazratlariga padari arus shahanshohining panohi himoyatlarida ko'b yillar davru davron, ofiyat¹⁶ va salomatlik tilab navkarlari...»

Musulmonqul Xudoyorga O'sh ahvolini so'zlab, uchunchi maktubni ochdi, bu maktub xususiy bir kishidan bo'lsa kerak, muhr va o'zga takalluflardan xoli edi:

«Mazlumlar dodig'a, maqhurlar¹⁷ faryodig'a o'zining adolatlik qilichi bilan yetishquchi Musulmonqul qipchoq xizmatlariga... ko'zlarim zulm yoshi bilan jiq, ko'nglim davlat xoinlari qo'rqunchidan titragan bir holda qalam tebrataman. Davlatning sodiq bir fuqarosi, ixloslik bir yigiti davlat ustiga o'zining mudhish zarbasini tashlab turg'an bir bad'ahd¹⁸ o'g'lini o'shandog'ki otasining vakolati—birlan—ikkinchi bir tinch,

o'tkazish (bu yerda shu ma'noda kelgan).

¹Talx (forscha) – achchiq; yomon; taxir.

²Murur (forscha) – o'tish, kechish; yurish.

³Masbur – sabr, bardosh.

⁴Altof – lutf-marhamatlar, yumshoqliklar, yaxshiliklar.

⁵Riqqat (arabcha) – noziklik, muloyimlik, ko'ngilchanlik, yumshoqlik, ko'ngli bo'shlik.

⁶Obidiyda (forscha) – ko'z yoshi.

⁷Vase'a (forscha) – kenglik.

⁸Aduv (arabcha) – dushman, yov.

⁹Badkirdor (forscha: razil, yomon ishlar qiluvchi) – yomon, qabih harakatlar qiluvchi; yaramas odam.

¹⁰Zafaryob – g'olib, muzaffar.

¹¹Zolona – Firdavsiyning «Shohnoma» dostonidagi Zol obraziga nisbat berilgan. Bu qahramon, rivoyatlarga ko'ra, 100 yildan oshiq umr ko'rgan.

¹²Ba'da (arabcha) – keyin, oxiri.

¹³Xotiri otir – xotirasi yaxshi; beg'ubor, ravshan.

¹⁴Azimai qaviya – kuchli siyosat, g'amxo'rlik, odilona harakat.

¹⁵Sultoni salotin – sultonlar sultoni.

¹⁶Ofiyat (arabcha) – sog'liq; yaxshi kayfiyat; xotirjamlik.

¹⁷Maqhurlar – azoblanganlar, qiynalغانlar.

¹⁸Bad'ahd – yomon niyatli.

ulug'larg'a mute', farmonbardor¹ bir shahar ahlini oyog'landirmoq bo'lg'an edi. Uni isbotlari, shohidlari birlan dor ostig'a tortquchi sodiq bir qulni ko'klarga ko'tarish o'rniga qamamoq va oyog'ig'a zulm zanjirini urmoq bo'ladirlar... Musulmonqul janobidek bir baho-dirdan andisha qilmay uning dushmanlarini sarfarozi² aylab do'stlarini g'amgin qiladirlar.

Maktubning tumanlik ma'nosiga tushuna olmagan Musulmonqul bu o'rinda to'xtadida, maktubning oxirig'a ko'z tashlab oldi:

«Bungacha manim hayajon va qayg'u orasida yozg'an yo'llarima, balki, tushunmagandirsiz, buning uchun g'azablanmay bu gunohimni sizga sodiq bir qullig'im yo'lig'a kechirursiz. Bu kundagi Toshkand isyonining boshliqlaridan bo'lg'an Yusufbek hoji Azizbek nonko'rning mashvarati³ birlan marg'ilonliqlarni ham janobingizga qarshi oyoqlandirmoq maqsadida o'z o'g'lini munda yuborg'an ekan. Faqir sodiq qulingiz bu e'vagar⁴ yigitning tevaragiga o'z tarafdorlarini yig'ib qurg'an bir majlislariga rost kelib va uning Marg'ilonga nima uchun kelganligini payqab, nihoyatsiz xavfka tushdim. Uning so'zlari qipchoqlarni yo'qotib, hukumatni shaharliklar qo'lig'a olish edi. Qipchoqlar xayrixohi kamina qulingiz bu sirni ichimga yutolmay, bir necha vositalar birlan Marg'ilon hokimi O'tabboyg'a bildirdim. O'tabboy qushbegi Yusufbek hojining o'g'li bo'lg'an mazkur Otabek bilan uning tarafdori va qayin-otasi Mirzakarim otliq kishini qo'lg'a olib zindon qildi. Qushbegining chaqirishi bilan huzuriga hozir bo'lib, Otabek og'zidan nimaiki eshitkan bo'lsam, bir-bir so'zlab berdim. Xolis shahodatim⁵ so'ngida Otabek bilan qayin otasi Mirzakarimni qushbegi osib o'ldirishka buyurdi. Ammo O'tabboyning kissai xiyonatiga Mirzakarimning havlisidan kelib tushkan bir xalta oltinlar barobariga dor ostig'a

¹Farmonbardor (farmon+itoat qiluvchi, bo'ysunuvchi) – buyurilgan ishni bosh tovlamay bekam-ko'st bajaradigan, birovg'a so'zsiz quloq soladigan; itoatkor; 2) hamisha xizmatga tayyor, iltifotli.

²Sarfarozi, sarafroz (forscha: boshi yuqori ko'tarilgan; mag'rur, g'urur-iftixorli) – biror martabaga ko'tarilgan, biror in'om bilan taqdirlangan, e'zoz va e'tiborg'a loyiq etilgan; xursand, shod; yuksak.

³Mashvarati (arabcha: kengash, ko'rsatma) yo'l-yo'riq, maslahatlashish.

⁴E'vagar – ig'vogar.

⁵Shahodat (arabcha) – guvohlik; yozma guvohnoma, diplom, attestat; kalimai shahodat. Sodir bo'lgan u yoki bu hodisa yuzasidan beriladigan guvohlik. Shohidlik (bu yerda shu ma'noda kelgan).

yetkan e'vogarlarni o'limdan ozod qildi, davlatning sodiq qullaridan bo'lg'an kaminai xolisni muttahamlar yeriga zindon qilmoq va osib o'ldirmoq bo'ldi. Chunki kamina qulingizning sizga shikoyat qilishimdan benihoyat qo'rqar erdi. Ammo davlatlari yori berib, sadoqatlik xizmatkorlaringizdan bo'lg'an Marg'ilon qo'rboshisining yordami birlan O'ttaboyning changalidan arang qutilishg'a muvaffaq bo'ldim...»

Maktubning shu yeriga yetkanda Musulmonqul xatdan bosh ko'tardi. Hozir uning kipriksiz qisq ko'zlariga o'tlar yonmoqda edi. Qichqirdi:

– Chilim!¹

«Shundog' qilib sizning o'z kishingiz bo'lg'an O'ttaboy tuz haqingizni unutdi. Bir hamyon oltin deb dushmanlaringiz tarafiga o'tdi. Sizning xayrixoh qullaringizdan bo'lg'an biri o'z shahrini tashlab Qo'qon qochmoqqa va ulug' dargohingizga sig'inmoqqa majbur bo'ldi. Men, xolis qulingiz o'zimning sadoqatim evaziga bunday mukofot olg'anim uchun qayg'irmayman va lekin O'ttaboy va Otabek kabi xoinlarni kundan kunga kuch olib davlati shahriyorig'a dahshatlik bir falokat tug'dirishlaridan qayg'iraman. Bu maktub sodiq bir qulning xolis sadoqatidan bir namunadir. Men shuning ila shoyad o'z bo'ynimdag'i vazifani ado etkan bo'lurman. Shoyad davlat dushmanlarini o'z oyog'laridan yitib² ketishlariga sabab bo'lg'an bo'lurman. —

O'zimning bu xizmatim evaziga bir mukofot olish muddaosida bo'lmag'animdan va nimaiki janoblari yo'lida mashaqqat chekkan bo'lsam, o'zimning bir vijdoniy vazifam deb bilib, bu maktubda o'z otimni yozishg'a ham tilamadim. Yosh xonimizga tinch va shavkatlik davr, davlat xoinlariga o'lim tilab bir g'aribi bechora».

Musulmonqul nihoyatda tutoqqan edi. Hozirgi borliq alamini tamakudan oladig'andek hudaychi keltirgan chilimga yopishdi-da, shig' etdirib, sarxonani³ sindirish darajasiga yetkuzib tortdi. Og'zidan pag'a-pag'a tutun chiqarar ekar, xatning mazmunini Xudoyorg'a so'zladi. Toshkand ustiga yuborg'an

¹Chilim – sarxonasiga tamaki solib, nayi orqali chekiladigan, ko'pincha qovoqdan yasalgan chekish asbobi.

²Yitmoq – yo'q bo'lmoq, yo'qolmoq.

³Sarxona (forscha: asosiy-xonaaha: chilimning o'txonasi) – chilimning yuqori qismida joylashgan, tamaki solib tutatiladigan sopol yoki yog'och moslama, chilim o'txonasi.

sipohlari bilan Normuhammad qushbegini nihoyat Toshkandni ololmay qaytish xabarini eshitib, so'ng darajada ma'yusiyat ichida o'lturgan Musulmonqul uchun bu maktub yara ustiga tuz sepish qabilidan tag'in ham alamlik bo'lib tushkan edi. — Hudaychi!

— Labbay taqdir!

— Mirzani chaqir! — dedi Musulmonqul, so'ngra qo'lidagi maktubni taxig'a solar ekan, Xudoyorg'a dedi: — Eshitingizmi, o'g'lim! Azizbek bilan Yusufbek bizga nimalar qilmoqchi bo'lalardilar? O'zimizning sodiq kishimiz, deb o'g'lag'an O'taboy ham dushmanlarimiz bilan birgalashib boshlag'an... Xayr, qo'llaridan kelganni qilib ko'rsinlar-chi, biz ham mundan keyin o'shandoq ko'ramaklar bilan qiladirg'an muomalamizni bilarmiz.

O'z saltanatiga raxna solishdan iborat bo'lg'an bu xabarlardan Xudoyorxonning mutaassir bo'lg'anlig'i belgusiz, ul bu gapni eshitmasdan ilgari qanday bo'lsa, hozirda ham shu holda o'zgarishsiz edi. Musulmonqulning yonib turg'an, o'tdek tutoqib so'zlag'an gapini sukut bilan kechirmaslik uchungina bo'lsa kerak quruq va shirasiz qilib:

— Hammadan ham O'ttaboyni aytingiz: ablah bir odam ekan,— dedi,— meni siylamag'anda ham sizni rioya qilsa kerak edi.

— Yaxshiliq qilg'an kishingdan hech bir yaxshiliq qaytmas ekan,— dedi Musulmonqul. — Jumladan, bittasi ko'z o'ngimizda — Azizbek. Men uni yoshlig'idan boshlab o'z qo'limda o'stirdim, Toshkand hokimligidan Salimsoqbekni olib uning o'miga hokim tayinladiq. Biroq shunchalik yaxshiliqlarimizg'a qarshi natijada bizga yog'iy¹ bo'ldi, bo'lsin-da ul Toshkandning o'zigagina qanoatlanmay Marg'ilon bilan ham ish qilmoqchi bo'lsa, bunisini ham biz ko'raylik.

Mirzaboshi² kirib xong'a qulliq qildi va Musulmonqulg'a qarab qo'l bog'ladi. Musulmonqul yana xumori bo'lg'an edi:

— «Chilim!» deb tashqarig'a qichqirdi, so'ngra mirzaboshig'a dedi:

¹Yog'iy — dushman, g'anim.

² **Mirza** (*arabcha+forscha*: «amirzoda») so'zining qisqargan shakli) — yozuv-chizuv ishlarini olib borgan lavozimli kishi; kotib. **Mirzaboshi** — o'zbek xonliklarida (asosan, Qo'qon xonligida) mirzaxona boshlig'i.

– Hozir Marg‘ilon hokimi O‘tabboy qushbegiga bir xat yozib, chopar bilan yubor. Xatni olg‘an zamon Yusufbek hojining o‘g‘li Otabek deganni olib huzurimizga kelsin! Mirzaboshi qulliq qilib orqasi bilan yurib chiqdi.

XXIII Fasl. MUSULMONQUL

Arkoni davlat¹ yig‘ilib, Xudoyor taxtiga mingan, Musulmonqul xon bo‘lmasa ham xonliqdan-da yuqori bir kuchka molik bo‘lg‘an siyosat kursisiga o‘ltirgan edi. Boshlab otaliq kirib xong‘a salom berdi va uning haqig‘a uzun duo qilib chiqdi. Otaliqdan so‘ng o‘zga a‘yon birma-bir kirib, duo qilib chiqa boshladilar. Duoxonlarning eng so‘ng‘ida xudaychi ko‘rindi, salom va duodan keyin yuzini Musulmonqulg‘a o‘girib:

– Marg‘ilon hokimi O‘tabboy qushbegi huzuri oliylarig‘a kirish uchun izn so‘raydir! – dedi.

Hamma fikri zikri O‘tabboy ustidagina qolg‘an Musulmonqul bu xabarni eshitish bilan kuchlik bir tin olib hudaychiga qaradi:

– Yolg‘iz o‘zimi yoki yonida kishilari ham bormi?– deb so‘radi. Hudaychi yana bir qulliq qildi:

– O‘n chog‘liq yarog‘liq yigitlari ham bor.

– Tag‘in-chi?

Yarog‘siz yana bir yigit ham ko‘rindi.

– O‘tabboyning o‘zini huzurimizga kirgiz,– dedi Musulmonqul, qulliq qilib chiqa boshlag‘an hudaychini yana to‘xtatib so‘radi:

– O‘tabboyning yigitlari o‘rdaning tashqarisidami, ichkarisida?

– Taqsir, ichkarisida.

– Yaxshi, qushbegi bizning yong‘a kirgandan so‘ng o‘rda yigitlari ularga hozir bo‘lsinlar!

Hudaychi qulliq qilib chiqdi. Uning ketidan Musulmonqul tovshig‘a muzaffariyat ohangi berib xong‘a dedi:

– O‘g‘rilarning ikkisi qopqonga tushdi, xon!

– Toileimiz.

Qushbegi kirdi. Xong‘a ikki bukilib ta‘zim qilg‘ach, kelib uning qo‘lini o‘pdi. O‘tabboyning muloqoti uchun Musulmonqul

¹Arkoni davlat – davlat arboblari, yuqori martaba egalari.

ham go'yo hech narsa ko'rmagandek o'rnidan turib uning bilan quchoqlashib ko'rishdi. O'tabboy Musulmonqulning ko'rsatishi bilan xonning chap tomonidag'i kursiga o'lturdi. Ul Musulmonqulning samimiy muloqotidan qo'rquvliq yuragini bir qadar to'xtatib olg'an edi. Kursidan yana turib xong'a qulliq qilib boz¹ o'lturdi. Musulmonqul qushbegini yer tegidan kuzatar ekan so'radi:

– Yurtlaringiz tinchliqmi, o'zingiz ham sog'misiz?

– Alhamdulillah, yosh shohimizning davlatlari va husni tavajjuhlar² soyasida yurtimiz tinchliq, fuqaromiz javobi oliyning duoyi jonlari bilan mashg'ullar.

Xudoyor ozg'ina ishorat bilan unga tashakkur bildirdi. Bunga qarshi qushbegi kursidan qo'zg'alib qulliq qildi. Musulmonqul murtini silab nimaningdir mulohazasida edi. Uning bu holi birar daqiqag'a cho'zilg'anliqdan Xudoyor bilan qushbegi uning og'zig'a tikilgan edilar.

– Sizning xabaringiz bo'ldimi, yo'qmi: biz Toshkand ustiga yuborg'an Normuhammad qushbegidan juda yaramas bir xabar oldiq,– deb Musulmonqul O'tabboyga qaradi, undan xabarsizlik javobini olg'ach, so'zida davom etti:

– Normuhammad qushbegi uch ming sipoh bilan yetmish kun Toshkandni qamab yotib, nihoyat bir ish chiqara olmay odamlari bilan qaytmoqqa majbur bo'libdir. Azizbek bilan Yusufbek hojilarning aztahidil qarshiliqlari bizning kishilarni quruq qaytarishg'a majbur qilibdir. Mana shuning uchun mundan keyin bizning boshqa bir yo'l bilan ish ko'rmagimiz taqozo qiladir... Kecha biz kimdandir Yusufbek hojining o'g'li bo'lg'an Otabek deganni sizning Marg'ilonda deb eshitdik. Mundan so'ngg'i Toshkand to'g'risida ko'radirgan tadbirlarimiz uchun uning keragi bo'lur, deb o'ylab siz bilan birga uni huzurimizga chaqirg'an edik...

Bu joyda qushbegi Musulmonqulni to'xtatdi-da, kuldi, so'ngra Xudoyorg'a dedi:

– Otabek ustida ancha mojarolar bo'lib o'tdi. Buning hiko-yasi uzun, alhol mingboshining ra'ylarini eshitaylik... davom qilingiz-chi.

¹Boz (*forscha*) – yana, tag'in.

²Tavajjuh (*arabcha*) – 1) xayrixohlik bilan yuzlanish, qarash; 2) diqqat-e'tibor; 3) xudoga yulvorish. Bu yerda himovasi, diqqat-e'tibori ma'nolarida kelgan.

– Otabek o‘zingiz bilan birgami?– deb so‘radi Musulmonqul, birgalik javobini olib, tamom xotirjam bo‘lg‘an holda davom etdi:

– Yuqorida aytkanimdek minba‘d¹ tadbir yo‘li bilan Azizbekni yo‘qotishdan boshqa choramiz yo‘qdir. Bizning bu keyingi rejamiz yo‘lida ish beradigan kishi bo‘lsa, ul ham menga qolsa, shu Otabek bo‘lur. Chunki boshqalarg‘a qarag‘anda uning Toshkand borishi va Azizbekning yaqin odamining o‘g‘li bo‘lg‘ani uchun uning bilan aloqada bo‘lishi, zahar berish va yo boshqacha bir yo‘l bilan uni oradan ko‘tara olishi, unga eng qulay bir ishdir. «Og‘riqning tuzalasi kelsa, emchi o‘z oyog‘i bilan kelur»,– deganlaridek, Otabekni Marg‘ilonda bo‘lish xabarini eshitib xon bilan men juda quvonishdiq... Mana sizni chaqirishdan bo‘lg‘an maqsadimiz shudir. Yana sizning bu haqdag‘i ra‘yingiz nima bo‘lsa eshitamiz.

Musulmonqulning bu so‘zlariga O‘tabboy qushbegi tamom ishong‘an, ammo Xudoyor ersa uning ilgariqi maqsadini yaxshi bilganlikdan bu so‘ngg‘i gaplar bilan nihoyatda taraddudga tushkan edi. To‘g‘risi ham Musulmonqulning bu keyingi gapi kishini mutaraddid qilmay qo‘ymas edi.

– Bu fikringiz menimcha ham ma‘qul,– dedi qushbegi,– ammo bunda bir gap bor, ul ham: Otabek bu vazifani o‘z bo‘y-niga oladimi, yo‘qmi: masalasidir. Chunki Otabekning Azizbek tarafdori bo‘lg‘anlig‘iga shu o‘rtada o‘zim tegshirgan bir ish meni shubhaga tushuradir. Shundog‘ki, mundan yigirma besh kunlar ilgari, qo‘rboshimning xabar berishi bilan Azizbek tarafidan Marg‘ilonda to‘polon chiqarg‘ali kelgandir, deb o‘ylab, yonidag‘i bir necha kishilari bilan zindonga soldirdim. Uning Yusufbek hojining o‘g‘li bo‘lishi ham o‘sha mulohazamning to‘g‘rilig‘iga meni ishontirar edi. Yana qo‘rboshig‘a Otabek ustidan shikoyat qilg‘uchining shahodati bilan bu shubhamga ishonib, mundan besh kun ilgari Otabek bilan uning qayin otasi Mirzakarim degan marg‘ilonlikni o‘lim jazosiga hukm qildim. Gunohkorlarni dor ostig‘a olib ketkanlariga bir muncha fursat o‘tkan edi, mahkamaga bir xotin hozir bo‘lib, qo‘limga bir maktub berdi. O‘qub qarasam, Azizbek Toshkandda Qo‘qong‘a qarshi isyon chiqarmog‘i bo‘lib yurgan fursatda Yusufbek hoji

¹Minba‘d (arabcha)– bundan keyin.

tomonidan o'g'li Otabekka yozilgan bir maktub bo'lib manim qo'l, oyog'imni bo'shshdirdi. Chunki bu maktub Yusufbek hojining Azizbekka tamomdan qarshi bir kishi bo'lg'anlig'ini onglatar edi. Gunohkorlarni dor ostidan qaytarishga majbur bo'ldim. Men faqat shu maktub dalolatiga bovar qilib, gunohkorlarni bo'shata bermay, qo'limdan kelgancha yana tekshirib tergadim. Otabekning so'zlari kishini tamom ishontirarliq darajada maktubga muvofiq edi. Shundog' bo'lsa ham faqat Mirzakarimni ozod qilib, keyingi terqashlar tamom bo'lg'unchalig' Otabekni kafilga berdim. O'zining biror adovati uchun bunday gaplarni qo'zg'atib yurgan bo'lmasin, deb haligi menga shahodat berganni ushlab Otabek va boshqalar bilan yuzlashdirmoqchi bo'lganimda. nima sababdandir ul qochdi. Shu kungacha uni topib bo'lmadi. Muning qochishi garchi bu shahodatning biror adovat yuzasidan bo'lg'an si'oyat¹ ekanini onglatar edi ersa ham men yana hanuz Otabekni kafolatda saqlar edimki, janobi oliydan bu xabar yetdi. Darhol Otabekni yigitlardan o'ratib saodatxonai shahanshohiga jo'nadim. Otabekning Marg'ilon mojarosi shundan iborat bo'lib, manimcha Otabek ustida hali shunday tergovlar borayotgan bir vaqtda unga bundog' javobgarlik vazifani topshirish qalay bo'larikin, deyman...

Musulmonquldek makkor tulkinining o'ylaganlarini qushbegining to'g'ri so'zlari ost-ust qilib, uning O'tabboy-to'g'risidag'i yomon o'ylari bir muncha ozayib tushdi. Ammo Musulmonqulning ikki kishi ustiga yo'nalgan qahr-u g'azabi o'zining borliq dahshati bilan faqat Otabek ustiga tikildi va Toshkand qo'rg'onlari ostida qurbon bo'lg'an sipohlarining qonini Azizbekning o'ng qo'li bo'lg'anning o'g'lidan olmoqchi bo'ldi.

– Yusufbek hojining maktubi yoningizdadir?

– Taqsir,– dedi qushbegi, maktubni olib Musulmonqulga uzatdi. Musulmonqul o'nda-so'nda maktubga ko'z yugurtirib chiqdi-da, zaharxanda ichida O'tabboyga qaradi:

– Yusufbek hojining qurg'an hiylalariga tushunguchi, ehtimol, Marg'ilondan topilmag'andur! U tulki o'z o'g'lini Marg'ilonda to'polon chiqarish uchun, deb yuborishidayoq, har bir ehtimolga qarshi, bu maktubni yozib bergan, bunga Marg'ilon kalvklari² tushunmasalar ham, biz tushuna olamiz! – dedi va

¹Si'oyat – tuhmatchi; chaqimchi.

²Kalvak (forscha) – noshud.

mag'rur bir tusda Xudoyorg'a qarab qo'ydi. Qushbegi uning bu istehzosini yutishka majbur edi. Chunki ozg'ina tildan toysa, o'zining ham Otabek qatoriga kiritilishini yaxshi onglar edi. Sukut qildi.

– Hudaychi!

– Qulingiz!

– Haligi qushbegi bilan birga kelgan yigitni huzurimizg'a hozirla!

Musulmonqulning apti¹ ortiq dahshatlik bir holga kirgan, taxt ustiga qo'ndirilgan jonlik Xudoyor haykal ham sukutda, o'zining nima bo'lishig'a tushunmagan O'tabboy ham borliq, yo'qliq holatda...

Otabek hudaychi orqasidan kirib xong'a ta'zim qildi va qo'l bog'lab to'xtadi. Otabek Musulmonqul otini, uning yirtqichlig'ini yaxshi bilsa ham, ammo shaxsan o'zini ko'rmagan, shuning uchun xonning yonidag'i xoqong'a iltifot etmadi. Uning bu iltifotsizligi Musulmonqulg'a asarsiz qolmadi-da, achchig'i ustiga achchig', kek ustiga kek qo'shildi va shular ichida yasalib chiqgan bir istehzo iljayishi va bir tovush bilan:

– Manga qarang, bek yigit,– dedi. Otabek o'ziga qarag'ach:

– Siz kim bo'lasiz?– deb so'radi. Ul hanuz boyag'i masxara holatda edi.

– Men Otabek.

– Dunyoda Otabekdan ko'pi bormi, siz qanday Otabek?

– Otabek Yusufbek hoji o'g'li.

– Ha-a-a, shundog' deng-chi... Toshkandlik Yusufbek hoji-kim, Azizbegimizning gumashtasi² bo'lg'an zoti sharifning o'g'illari?

Otabek bu cho'ltog' supurgini tanidi va uning istehzolarini payqadi. U bundan so'ngg'i ko'rguligini tamom ma'nosi bilan onglab, ma'nosiz bu savollarga javob berib o'turishdan sukutni xayrlik topdi. Go'yo o'zining bu sukuti bilan Musulmonqulg'a ma'nolik bir javobni ifoda qilar edi. Chindan ham Musulmonqul bu sukutdan tahqirlandi, tutuni ko'kka ko'tarilar ekan baqirdi:

¹Apti– yuzi.

²Gumashta (forscha: vakolatli shaxs; xizmatkor) – 1) 20-asr boshlariga qadar Turkistonda katta savdogar boylarning joylarda savdo ishlarini olib boruvchi ishonchli kishisi, vakili; 2) biror kimsani qo'llab-quvvatlash bilan muayyan amalga tayinlangan yoki birov tomonidan maxsus topshiriq bilan qo'yilgan shaxs.

– Nega javob bermaysan?!

– Siz meni qanday tanig‘an bo‘lsangiz-bo‘lingiz, men o‘shandog‘ kishining o‘g‘li,– dedi bek. – Men bilan otam siz bilan qushbegiga bir necha turlik bo‘lib tanilsaq-da, o‘z vijdonimiz oldida bir turlikkinadirmiz! Shuning uchun siz tilagan tarafingizga hukm qilingizda, buyrug‘ingizni beraveringiz!

Musulmonqulning yuzidagi boyag‘iachchig‘lar yerini bir zavqlanish vaziyati oldi. Kulimsirash ichida Otabekni kuzatar ekan:

– Dav yuraging bor ekan, yigit... Hayfki, gunohing bo‘y-ningda¹,– dedi va chaqirdi:

– Jallod!

Eshik yonida kutib turgan oyboltaliqlar harakatlandilar:

– Xanjarimiz qonsirag‘an!

Jallodlarning oldida kirgan hudaychi xong‘a arz qildi:

– Toshkanddan bir chopar bor, huzuringizga kirish uchun izn so‘raydir!

Xudoyor Musulmonqulg‘a qaradi. Musulmonqul ersa Otabekni jallodga topshirish uchun o‘nglang‘an tilini qisishg‘a majbur bo‘ldi.

– Kirsin! – dedi va o‘zidan amr kutib turgan jallodlarga:

– Bir ozdan so‘ng,– dedi, chiqib turmoqqa ishorat qildi.

Negaki choparning Toshkanddan bo‘lishi bu hukmda bir oz shoshmasliqni istar, chopar vositasi bilan ham bu hukm, ehtimol, haqlik bir hukm bo‘lib chiqar va Musulmonqul ham loaqal o‘z umrida bir martaba bo‘lsa-da, o‘rinliq qon to‘kkan bo‘lar edi.

Otabek garangsigansumon devorga suyangan, mundagi allaqanday ma‘nolarni onglatqan taxt, toj, xon, bek kabi lash-lushlar uning ko‘z o‘ngida qora pullik qadr-u qiymatsiz... To‘g‘risi ul ajib bir tabiatka kirgan, uning vujudi quruq va hissiz... Yo‘q, ul sezsa-da, bilsa-da, go‘yo oyog‘, qo‘li bog‘lanib bo‘g‘izlanishga hozirlangan bir qo‘y kabi qayralayotgan pichoqqa butunlay parvosiz, qo‘rquvsiz tomosha qilar edi. Bu turmish, bu hokimiyat, cheki ko‘rinmagan bu qorong‘iliq... uning uchur

¹Musulmonqulning o‘zi ham favqulodda yuraklik edi. 1853 m. tarixida Musulmonqul qo‘qonlilarga asir tushib, uni to‘pdan otib o‘ldirish uchun dordek bir narsaning ustiga yotquzurlar. Ikkinchi tomondan to‘pka o‘t berish kutiladur. Shu vaqtda kishilar Musulmonquldan suraydilar: «Endi qalaysan, cho‘loq?» Musulmonqul kulibkina javob beradir: «Alhamdulillah, hali ham sizlardan yuqori bir yerda o‘tiribman!» (muall.).

sira qiziqarliq emaslar: ul yo‘q edi – tinch edi, ul keldi – tinchimadi, ul yana yo‘q bo‘lsa, ehtimol, yana tinchir edi. Mana shuning uchun ham ul bezraygan edi. Faqat... faqat shu turnishdagi biravgina uning ko‘nglidan tezroq yuvilmas va yuvilishi ham qiyindek... Nihoyat, bundan ham qutilg‘andek bo‘ldi. Ammo... ammo so‘ng nafasida uning bilan vido‘lashsa, bo‘g‘zi-g‘a xanjar botar ekan, uning yuziga qarabqina ko‘zi nursizlansa... Uning hamma orzusi shu edi hozir.

Hudaychi choparni boshlab kirdi. Chopar nomani tiz bukib Xudoyorg‘a topshirg‘ach, orqasiga qaytib, ko‘zini devordagi bezrayganga tashlamasunmi... Ul o‘zining xon huzurida bo‘lg‘anini ham unutdi-da, o‘zini Otabek ustiga tashladi, Toshkand choparining bu kutilmagan harakati xonni, Musulmonqulni, qushbegi ham hudaychini va olding‘i zolda o‘lturgan a‘yonni bir hayratda qoldirg‘an edi. Otabekning tasallo berishi bilan Hasanali undan qo‘l tortdi ersa-da, biroq undan hayajon, yig‘i hali arimagan edi.

– Adab! – deb qichqirdi Musulmonqul, so‘ngra o‘ziga qarab qo‘l bog‘lag‘an Hasanalidan so‘radi:

- Sen kimning chopari?
- Normuhammad qushbeninging.
- Qayerdan?
- Toshkandan, taqsir.

Musulmonqul taajjub ichida o‘ziga Xudoyor tomonidan uzatilg‘an nomani oldi. Ochib kishi eshitarlik qilib o‘qudi:

«Yosh xonimizg‘a va padari arus shahanshoi Musulmonqul bahodir huzurlariga. Yosh shohimizning baxt va tole‘lari ruhsiz tanlarimizga qayta boshdan ruh, ma‘yus ko‘ngillarimizga qaytib chiqmasliq umid bag‘ishladi. Faqir qullari mundan to‘rt kunlar ilgari Toshkandan sipohlar bilan umidsiz qaytishga majbur bo‘lib, ul to‘g‘rida huzurlariga xabar ham yuborg‘an edim. Shu holda biz sipohlar bilan Kirovchi yaqinig‘a yetkan ham edik, orqamizdan bir chopar Toshkanda Azizbekka qarshi isyon boshlang‘anini, bizni ko‘mak uchun Yusufbek hojining Toshkandga chaqirg‘anlig‘ini so‘zlab, uning ismidan bir maktub berdi. Men darhol sipohlarni Toshkand qaytishga buyurdim-da, xabar olg‘ani ikkinchi kuni Toshkandga yetdim. Biz Toshkandga kirganda Yusufbek hoji boshliq olomon Azizbekni o‘rda ichiga qamab yotar ekanlar. Olomon, ayniqsa, Yusufbek hoji bizni juda

yaxshi qarshiladilar. Biz borg'andan keyin o'rdaga bosib kirdik-da, Azizbekni ushlab oldiq. Boshda men Yusufbek hojini, balki, Toshkand bekligi uchun ta'malanur deb o'ylag'an edim. Ammo uning butun o'rda va xazina, ashyo va yaroqlarini manim qo'limg'a topshirishi bu fikrimni bo'shka chiqardi. Yusufbek hoji nihoyatda ta'masiz, xalq manfaatini kuzatkuchi bir odam ekan. Binoan alayhi¹ uning to'risidag'i bizning nohaq o'ylarimiz xato bo'lib chiqadir. Uning Azizbekka qarshi xalqni oyoqlandirishi ham bizning Toshkandan jo'nashimizning ikkinchi kuni Azizbekning nechog'liq siqilg'an xalq ustiga o'ttuz ikki tangadan chochkan solig'i bo'libdur. Toshkand xalqi Azizbekning hiylasiga aldanib, bizga yog'iylig qilg'ani uchun pushaymon va uning zulmidan qutilg'ani vajdan xursanddir.

Men Yusufbek hojining bunchalik katta xizmati evaziga xon hazratidan ulug' bir martaba olib berishka va'da bergan edim. Ul bunga qarshi uzr aytib: Toshkandga insoflik bir bek belgulan-sa, manim uchun kifoya,— dedi. Uning xon janobidan kutkan bir marhamati bor ekankim, shu yaqinda savdo bila Marg'ilonda yurgan yolg'iz o'g'lini nomalum bir sabab ila O'tabboy qushbegining qamag'anlig'ini eshitibdir. Uning bu xizmatini birar mukofotka arzigulik ko'rsalar, o'shal qamoqda bo'lg'an o'g'lini ozod etmak uchun xon hazratlarining iladirdg'an inoyatlari har bir narsadan ham unga azizroq bir mukofot bo'lur. Faqat qulingizcha ham Yusufbek hojining davlatimiz ustiga qo'yg'an bu minnati kichkina gap emasdir. Binoan alayhi uning o'g'li garchi o'lim jazosig'a sazovor bo'lsa ham, marhamati shohonaning jo'shg'a keltirilishi biz navkarlariga ham muvofiq ko'riladir. Vaqtincha Toshkand bekligiga Qo'shdodqoni belgulab, yoniga bir muncha sipohlar berdim. O'zim Azizbekni olib tezda xizmatlariga yursam kerak.

Normuhammad qushbegi, muhr».

Musulmonqul maktubni tugatdi-da, uyatsiz ravishda Otabekka qarab iljaydi va hudaychiga buyurdi.

— Ikkita zarrin to'n keltir!

Otabekning mo'jiza qabilidan so'ng daqiqalarida ikkinchi qayta qutilishni ko'rgan O'tabboy qushbegi beixtiyor yoqasini ushladi. Xudoyorxon ham yirtqich qayin otasining changalidan

¹Binoan alayhi (alayhi (arabcha) — unga, shunga) — shunga binoan, shu asosda, binobarin.

qutilg'anini tabrik qilg'andek Otabekka kulib boqdi.

Musulmonqul oqsoqlanib, o'z qo'li bilan Otabekka zarrin to'n kiyguzar ekan:

– Otangizning katta xizmati soyasida o'limdan qutilg'aningizdek zarrin to'nliq ham bo'ldingiz,– deb yana bir qayta uyatsizlandi.

Tag'in bir necha kun turib qaytmoq uchun Otabek Marg'ionlong'a, Hasanali ota Yusufbek hojini tinchitish uchun Toshkandga jo'nadilar.

Birinchi bo'limining so'ngg'i

UZR¹

(Birinchi bo'limga muallif sharhi)

Ro'mon deb sizga taqdim qilingan bu narsa dunyog'a kelishi bilanoq baxtsizlikka uchray boshlag'an edi: besh yillab bosila olmay yotdi. Nihoyat, bu kun bosilishi muyassar bo'lg'anida ham turlik zarbalarga uchradi; imlosi uch-to'rtta imlochilirimiz tomonidan tuzatilib(!) ajoyib bir quroq holiga keldi, musahhihlarimizning² musohalalari³ orqasida texnika jihati ko'z ko'rib quloq eshitmagan bir yo'sunda chiqdi. Bularning sababi bosilish chog'ida o'zimning hozir bo'la olmaganlig'im bo'ldi. Ammo bu o'rinda o'zimning jaholatim to'g'risida aytib turishni lozim ko'rmaymanda, faqat o'qug'uchilarning afvularini so'rayman.

Ro'monning ikkinchi bo'limini bunday xatolardan sof bo'la olishig'a va'da bera olmasam-da, ammo bosilish taqdiri noshir qo'lida bo'lg'anlig'ini bildirib qo'yaman.

¹ Ro'monning birinchi bo'limi 1925-yilda, ikkinchi va uchinchi bo'limi 1926-yilda alohida muqovalarda nashr etilib, ushbu uzmoma 1925-yilda chiqqan birinchi bo'limga ilova qilingan edi. Bu bo'lim 1926-yilda qayta nashr etildi. Qo'lingizdagi kitobga birinchi bo'limning 1926-yildagi qayta nashrini oldik.

² Musahhih (arabcha) – to'g'rilovchi, tuzatuvchi; imzo qo'ygan; korrektor.

³ Musohala (arabcha) – loqayd, beparvo.

IKKINCHI BO'LIM

(Ikkinchi bo'lim muqaddimasi)

Azizbek Toshkanddan jo'natildi. Uning yeriga Qo'qondan Normuhammad qushbegi belgulanib keldi.

Azizbekni qo'lg'a tushurib berish bilan qipchoqlar nazdida ham Yusufbek hojining qadr-u qiymati yuqorilang'an edi. Ammo o'zining mansab suymasligi vajhidan¹ yana eskicha «Yusufbek hoji» bo'lib qola berdi. Shuning bilan birga Azizbek yonida qanday mavqi' tutkan bo'lsa, Normuhammad qushbegi oldida undan ham yuqoriroq va ma'noliroq e'tibor qozondi. Uning har bir ra'yiga Normuhammad qushbegi qonunan majbur bo'lmasa-da, ammo ma'nan bir majburiyat his etar edi: o'rin-sizga kishi o'ldirishlar, vaqtsiz ham o'rinsiz soliq solishlar, behuda o'rda usrofotlari², bo'lmag'ur taqiqlar va ortiqcha diniy takallufotlar bir muncha ebka olindilar.

Uch yillab Azizbek istibdodida ezilgan Toshkand xalqi erkin nafas oldi: savdo-sotiq, ekin-tikin va kasbikor ko'tarilib boshladi. Odamlar jonlang'andek bo'lib bu holni:

*«Zamon-zamon dorilamon,
Normat to'ram bo'lsin eson!»*

– deb boshlag'an ularning ashulalari ham ifoda qilar edi.³

¹Vajh (arabcha) – sabab, asos.

²Usrofot (arabcha) – isrofgarchiliklar.

³Normuhammad qushbегining Toshkentdagi bekklik davri taxminan 1270-1273 yil hiyriyigachadir. Zamon beklarining hushyorrog'idir. Otam xon zamonlarida o'zi ko'rib kechirgan o'nlab beklar ichidan shu Normuhammadni chiqarib: «Yurtni tinch tutdi, ko'b

I Fasl. OTA-ONA ORZUSI

O'zbek oyim elli besh yoshlar chamaliq, chala dumbul¹ tabiatlik bir xotin bo'lsa ham, ammo eriga o'tkirligi bilan mashhur edi. Uning o'tkirligi yolg'iz erigagina emas, Toshkand xotinlarig'a ham ma'lum edi. O'zga xotinlar uning soyasiga salom berib to'ylarida, azalarida, qisqasi, tiq etgan yig'inlaridag'i uylarining to'rini O'zbek oyimg'a atag'an edilar. Bir bugina emas, qiz chiqaraturg'an, o'g'ul uylantiradirg'an, sunnat to'yi qiladirg'an xotinlar o'z to'ylarini O'zbek oyim kengashidan tashqari jo'nata olmas edilar. O'zbek oyim aralashqan to'ylik xotinlarning ko'ngillaridagi orzu havaslari ham erlari tomonidan kamchiliksiz bajarilar, chunki «O'zbek oyim shundog' buyurdilar» degan so'z erlar uchun ham farz kabi eshitilib, O'zbek oyimning aytkanicha hozirlik ko'rila boshlanar edi. Bu tomondan qarag'anda O'zbek oyimning o'tkirligi erlar tomonidan ham tasdiq etilganligini iqror qilishg'a to'g'ri keladir.

O'zbek oyim uncha-muncha to'y-u azalarga: «Kavshim ko'chada qolg'an emas»,— deb bormas edi. Shuning uchun xotinlar o'z to'ylarini O'zbek oyim ishtiroki bilan o'tkazib olsalar, o'zlarini shaharning eng baxtlik xotinlaridan sanab: «Maning to'yimni bek oyim o'z qo'llari bilan o'tkazdilar»,— degan jumlani majlislarda iftixor o'rinda so'zlab yurar edilar.

O'zbek oyimning obro'si yolg'iz shular bilangina cheklanib qolmas, uni o'rda xonimlari ham ehtirom qilib o'zlarining «onaxonlari» deb bilar edilar. Shunga ko'ra qaysi bir vaqtlarda o'rda yasovullari Yusufbek hojining eshigiga arava ko'ndalang qilib «o'rda begi oyim buyurdilar», deb O'zbek oyimning yasanib chiqishini kutar edilar. Bu tomon bilan qaysi bir majlislarda O'zbek oyim xotinlarning eslarini ham chiqarib yuborar edi: «Kecha o'rda bek oyimdan menga arava kelgan ekan, fe'lim aynab turg'an edi, bormay aravadan bo'sh qaytardim... Bo xudo, o'rda bekachi bo'lsa o'ziga, dedim»,— der edi. Ikkinchi vaqtda: «O'tkan kun o'rdaga borg'an edim; xonimlar yotib qolasiz deb

yaxshi odam edi, xudo rahmati», deb qo'yar edi (muall.).

¹**Dumbul** (*forscha*: to'liq pishmagan don, dukkak) — donli ekinlar, mevalarning ta'm kirib qolgan, lekin hali yetilib pishmagan holati; 2) hali qotmagan, sutmi-qatiq bo'lib qolgan (don haqida); 3) aqlsizroq, tentaknamo, devonasifat (ko'chma ma'noda); 4) hayot tajribasi bo'lmagan; xom, g'o'r (ko'chma ma'noda). **Bu yerda shu ma'noda kelgan**; 5) mazmunan pishiq-puxta emas; xom; qiyomiga yetmagan (ko'chma ma'noda).

qo'ymadilar, noiloj, bir kecha yotib keldim»,— deb so'z orasig'a qistirib ketar edi. Bu so'zlarni eshitkuchi xotinlar o'zlarining qandog' bir xotinning suhbatiga noil bo'lg'anlarini o'ylab, O'zbek oyimning ehtiromini tag'in ham kuchaytirar edilar.

Ul o'z uyida o'lturg'anida ham ustidagi atlas ko'ynak bilan adras mursakni¹, oq shohi dakana bilan kahrabo tasbihni qo'y-may, qish kunlari tanchadan par yostiqqa suyalib, yoz kunlari ayvonning to'riga yastanib Hasanalining xotini bo'lg'an Oy-bodoqqa, cho'ri qiz Hanifaga xamirni achitmaslikni, palovni qirmoch oldirmaslikni tanbihlabkina o'lturar edi.

Otabekning Marg'ilondan uylanib qo'yishi otasi uchun uncha rizosizlikka mujib² bo'lmasa ham, ammo uning o'g'ul to'yisidan boshlab, Toshkand qizlarini ost-ust qilib u: «Buning qizi yaxshi bo'lsa ham, uy-joylari yaramas ekan; buning uy-joylari tuzik bo'lsa ham, qizi ko'rksiz ekan; buning qizida; uy-joylarida tuzik, biroq zoti pas ekan»,— deb qiz, quda, uy, joy, nasl va nasab tekshirib yurg'uchi O'zbek oyimning Otabekni uylan-dirib buning orqasidan ko'raturgan orzu-havas, to'y-u tomosha-larini shartta kesib qo'yg'an bu uylanishka nima deyishi va qanday qarashi, albatta, ma'lum edi. Bitta-yu bitta o'g'li Marg'i-lon degan joyda, allakimlarning qo'lida, asli noma'lum kishi-larning qizig'a uylansinda, bu kun-erta o'g'lumning orzu-hava-sini ko'raman, deb entikib o'ltirg'an va o'g'ul boqib katta qilg'an ona—O'zbek oyim ikki qo'lini burniga tiqib qarab qolabersin...

Bu xabarni Hasanalidan eshitkan kunlari ul bu ishka chidab turolmadi: «Endi menga mundog' o'g'ul kerak emas... Oq sutim-ni oqqa, ko'k sutimni ko'kka sog'dim... Endi Toshkandga kel-masin ul o'zboshimcha betiyuq!»— deb baqirib-chaqirib, yig'lab-sixtab, dard-u hasratni boshig'a kiyib oldi. Oradan o'n besh kun o'tar-o'tmas Marg'ilondan Otabek keldi. Uch oylab ko'rmagan o'g'lini quchog'ig'a olib ko'rishmak o'rniga undan yuzini o'gurib, san kimsan, keldingmi, deb so'ramadi va salomiga alik ham olmadi. Go'yo uxlamoqchi bo'lg'an tovuqdek hurpayib oldi. Otabek onasining araziga allaqachon tushungan, ham shu holni Marg'ilondayoq kutkan edi. Bir-ikki qayta uzr aytib ko'rgandan so'ng O'zbek oyimning epaqag'a kelishiga ishon-

¹Mursak — ayollar kiyadigan yengi kalta ustki milliy kiyim; yengsiz kamzul.

²Mujib — biror bir ish va holatning yuzaga kelishiga sabab bo'luvchi, sababchi, bois, tufayli.

may qoldi va shuning uchun ul ham go'yo bilmagan, tushunmagan kishidek yuriy berdi.

Turg'an gap, Otabekning Marg'ilon'ga uzoq bormay turishi mumkin emas edi. O'rtadan ikki hafta o'tar-o'tmas otasig'a allaqanday bahona ko'rsatib, yo'l hozirlig'ini ko'ra boshlaydir va onasig'a bildirmayoq Marg'ilon jo'naydir. O'zbek oyim o'g'lining «o'lganni ustiga chiqib tepish» qabilidan bo'lg'an bu harakatidan tutuni ko'kka chiqib, borliq qahr-u g'azabini eri ustiga to'kadir: «Siz qarib esingizni yeb qolibsiz, o'g'lingizni marg'ilonliqqa topshirib qo'yib, yana el ichida boshingizni ko'tarib yurmakchi bo'lasizmi?..»— deydir.

Yusufbek hojining qiziq bir tabiati bor: xotin bilangina emas, umuman uy ichisi bilan har qanday masala ustida bo'lsa bo'lsin uzoq so'zlashib o'lturmaydir. Otabekmi, onasimi, Hasanlimi — ishqilib, uy ichidan birartasining so'zlari va yo kengashlari bo'lsa, kelib hojining yuziga qaramasdan so'zlab beradilar; maqsad aytib bitkandan so'ng sekingina ko'tarilib uning yuziga qaraydirlar. Hoji bir necha vaqt so'zlag'uchini o'z og'zig'a tikiltirib o'lturg'andan so'ng, agar ma'qul tushsa «xo'b» deydir, gapka tushunmagan bo'lsa «xo'sh» deydir, noma'qul bo'lsa «durust emas» deydir va juda ham o'ziga noma'qul gap bo'lsa bir iljayib qo'yish bilan kifoyalanib, mundan boshqa so'z aytmaydir va aytsa ham uch-to'rt kalimadan nariga oshmaydir. Uy ichi uning bu fe'liga juda yaxshi tushunganliklaridan ko'pincha bir og'iz javob olish bilan kifoyalanadirlar. Ammo Otabek bilan birar to'g'rida so'zlashmakchi bo'lsa, uni aksar mehmonxonaga chaqirib yoki chaqirtirib oladir. O'zbek oyim yuqoridag'i o'zining itob¹ va xitobiga eridan bir iljayib qo'yish javobini olib dami ichiga tushadilar va chor-nochor o'ttuz kunlab bir zamonn o'zicha marg'ilonliqni qarg'ash bilan kechiradir. Otabek Toshkandga qaytib kelib: «Endi araz bitkandir»,— degan o'yda onasig'a salom beradir. Araz bitish qayerda, O'zbek oyimning o'g'lig'a qarshi kinasi tag'in bir necha qat ortqan, ammo bu gal salom berguchiga bir qaraydir-da: «O'g'lim, menga salom berib nima qilasan, marg'ilonliq onangning duosini ol!» — deb yuzini chetka o'guradir. Ul onasining bu kinoyasini kulgulik bilan kechirib, yana eskicha arazda qolaveradirlar. Otabek yana o'n

¹Itob (arabcha)—ta'na, tanbeh, malomat, qiynoq.

besh kunni o'tkazib, tag'in bir nozik sababni o'rtag'a tashlab onasining ruxsatisiz Marg'ilong'a jo'nab soladir. Tag'in O'zbek oyimning rangi o'chkan, qoni qochqan: tovoqni kosaga, cho'michni piyolaga urib dodi faryod: «Siz otamisiz, nimasiz axir, o'g'lingizni tiyib olish sira esingizga keladimi? O'g'lingizning bu ishi bejiz emas: marg'ilonliq sihr qildimi, jodu qildimi, haytovur, siz shu yo'sunda yuruy bersangiz, erta-indin o'g'uldan ajralasiz. Bu kalvak o'g'lingiz marg'ilonliqning eshigida qul bo'lib yotib oladir...» Ammo Yusufbek hoji xotinning so'zini bu gal ham elamaydir, faqat: «Qo'yaber, xotin, o'zi sog' bo'lsa, bir kun esini topar»,— deb qo'yadir. Bir yarim oylar vaqtni Marg'ilonda o'tkazib, tag'in Otabek Toshkandga keladir. Tag'in onabola oralarida kina-kudurat... Tag'in araz... O'n besh kun o'tmasdan yana Andijon safari, yana O'zbek oyimning fig'oni falakka... Marg'ilonliqning sihrchi-joduchisiga o'lim tilash; meni o'g'limdan ajratsa, o'zi ham suyganidan ajrasin, qarg'ish...

Nihoyat oradan bir yil chamasi vaqt o'tib Marg'ilong'a qatnash yetti-sakkizga yetkach, O'zbek oyimning g'idi-g'idisi bilan bo'lsa kerak Yusufbek-hojida ham bir o'zgarish ko'rila boshlaydir. Xotining: «O'g'ul o'sdirishni, o'g'ul tiyishni bilmaysiz»,— deb shiltalashiga: «Nima qil, deysan endi?»— deb so'raydir.

— Biz Otabekni Toshkanddan uylandirib boshini bog'lama-saq, kun sayin uning Marg'ilon yugirishidan qutila olasmiz. Toshkanddan uylansa, suv quyg'andek tinar-qolar; Marg'ilon balosini esidan ham chiqarar... — deydir O'zbek oyim. — Ya'ni hamisha yuragini shopirtirib, miyasini mashg'ul qilg'an muddaoni aytib solish fursatini qochirmaydir.

— O'g'ling qaytsin-chi, bo'lmasa...

Erining bu so'ziga O'zbek oyim ortiqcha qizishadir, labi-labiga tegmay bobillab beradir:

— Siz shu kungacha barcha ixtiyorni o'g'lingizga topshirib, bolani bola qilmadingiz, bir xudbin qildingiz... O'g'ul o'sdirish bu turda bo'lmas; ul tilasin-tilamasin shartta-shartta tilaganingizcha qilingizda, qarab tura beringiz. Siz o'zingizning shu «o'g'ling bilar» degan gapingiz bilan qancha yaxshi joylardan qolib, nihoyat marg'ilonliq balosig'a yo'liqingiz... Endiki, ixtiyor manda: ul kelguncha bir yaxshi joyga unashayinda, kelgandan so'ng to'yni ham jo'natib yuborayliq!

– Tura tur-chi...

Hojining bunchalik bo'sh kelishi O'zbek oyimg'a qanot-quyruq bergandek bo'ldi va mundan so'ng tinib-tinchib turolmadi. Shu gapning ikkinchi kuni Hasanalini qo'yarda-qo'ymay arava qo'shdirib shaharning to'rt tomonig'a qiz ko'rish uchun yurib ketdi. Marg'ilonliq kelinning ta'rifini Hasanalidan ko'b. eshitkan edi. Otabekning ko'nglini o'sha go'zal marg'ilonliqdan sovitish yo'lida undan ham ko'hlik, undan ham suluk qiz topish ko'yiga tushdi. Shunga ko'ra unga uncha-muncha qiz yoqmay, shahardagi ko'b eshiklarni sanashg'a to'g'ri keldi. Yettinchi martaba ko'chaga chiqishda Olim ponsad deganning qizi yoqa tushib hojiga arz qilindi. Hoji boshda xotining bu gapiga kuldi, undan keyin: «Tura tur, o'g'ling kelsin»,– dedi. O'zbek oyimning bobillashi kuchaya bergach: «Nima qilsang, o'zing bil, basharti o'g'ling ko'nmasa, men zo'rlamayman!» – dedi. O'zbek oyim eriga yalinib boshladi:

– Bir so'zlig'ingizni qo'ying, er, o'zi aslzoda, loaqal, bir og'iz o'g'lingizga aytib o'tishka va'da bering-chi,– dedi.

– Yaxshi. Va'da ham berayin, ammo san unashmay tur.

– Unashmayman, lekin o'g'lingizga unashdiq, deb eshitdirarmiz...

– Tuzikmi?

– Ma'qul.

Shu o'turishdan so'ng O'zbek oyim juda ham jonlanib ketdi va ertasiga Olim ponsadnikiga qarab yana arava qo'shdirdi. Bu ikkinchi sovcchilikda go'yo qudachalardek qarshi olindi. Olim ponsadboshilar: Yusufbek hojig'a quda bo'lar ekanmiz, deb juda ham tipirlashib qolg'an va izzat-ikromni haddan oshirg'an edilar. Yegan og'iz uyalar qabilidan O'zbek oyim ham muomalani qudalarcha qildi, hatto: «Bek otangiz bilan men so'zni bir joyiga qo'ydiq. Faqat ish Otabekning kelishiga qoldi»,– deb qo'ydi. Kechqurun uyga qaytib bu aytkan so'zini hikoya qilg'an edi, hoji labini tishlab qoldi va: «Sanga sira aql bitmay ketar ekan-da»,– dedi.

Bir oylab kechikkandan so'ng Otabek qaytib keldi va bu kelishining vijdon azobi va tilamagan bir taklifni eshitish uchungina emas, balki qabul qilish uchun bo'lg'anlig'ini payqadi. Ul bu gapni ona'sining ilgarigi achimsiq so'zlarini va arazlarini tugalganidan va o'rniga chuchuk so'zlar, silliq muomalalar-bitib:

«eson-sog' keldingmi, bolam»laridanoq sezgan edi. Bunday bo'lmag'ur taklifni eshitmas' uchun o'zini chetka olib, otasi, ayniqsa, onasig'a yo'liqishdan qochib yurishka majbur bo'ldi. Ikki oradag'i bu qochish-quvish ishi uzoqqa cho'zilmay, bir kun mehmonxonada ota-o'g'ul so'zlashib o'lturganning ustiga O'zbek oyim kelib kirdi va o'lturmasdanoq hojiga imlab qo'ydi. Buni Otabek payqamag'an bo'lsa ham, lekin anuv gapni aniq shu majlisda ochilishig'a ko'zi yetib, chiqib ketishning ilojini qilolmadi. O'zbek oyim kelib kirgandan so'ng Yusufbek hoji bir necha vaqt o'ylab qoldi. O'zbek oyim depsinib-depsinib eriga qarab olar edi. Anchagina so'zsiz o'lturg'andan so'ng hoji muloyimona so'z ochdi.

– O'g'lim, hali san eshitingmi, yo'qmi, haytovur, biz saning ustingdan bir ish qilib qo'ydiq...

Otabek ma'lumki, ularning «qilib qo'ygan yoki qilmoqchi bo'lg'an ishlarini», albatta, bilar edi. Shundoq ham bo'lsa, bilmaganga solindi:

– Aqllik kishilarning o'g'ullari ustidan qilg'an ishlari, albatta, noma'qul bo'lmas,– dedi.

Hoji o'g'lining bu javobidan yerga qaradi va nima deb davom qilishni bilmay qoldi. Istehzo aralash xotinig'a qarab oldi. Yana orag'a jimjitlik kirdi. Bu so'zsizlik ma'nosig'a O'zbek oyim tushuna olmag'an edi. Bir oz qarab o'lturg'ach, yuragi qaynab ketkandek bo'ldi:

– Biz saning uchun Olim ponsadboshining qizig'a unashib qo'ydiq... Endi san bilan to'y maslahatini qilishmoqchi edik...

Otabek onasig'a bir og'iz so'z demay, ma'nolik qilib otasig'a qarab oldi. Hoji uyatliksumon «shundog'» deb qo'ydi.

– Sizlarni ranjitib bo'lsa ham, bir martaba uylangan edimku?

– Endi...

– San uylansang, biz ranjirmidik?– dedi kulib hoji.

– Ranjimasalaringiz...

Hoji tuzuklanib o'lturib oldi:

– Bu ranjishdan emas, hojatdan o'g'lim.

– Nima hojat?

– Hasanalining so'ziga qarag'anda, qayin otang qizini Toshkandga yubormas ekan. O'g'il o'sdirib katta qilg'an onangning bo'lsa oldig'a kelin qo'yg'usi keladir...

Otabek onasig'a qaradi:

— Bu kungacha kelinsiz ham yashab keldingiz, bundan keyin ham shusiz turib bo'lardi-ku,— dedi.

O'zbek oyim marg'ilonliq tomonidan sihrlangan o'g'lig'a qarshi qizishib ketdi. Bir yillardan beri ichiga yig'ib kelgan kinasini to'kib berdi:

— Man sani bu umid bilan boqib katta qilmag'an edim... San bizning naslimizni ko'tarish o'rniga, yerga urib bulg'ading. Biz sani Marg'ilon andisiga bunchalik mukkadandan ketishingni o'ylamag'an edik, adabsiz... O'zingga qolsa, shu marg'ilonliqni xoting'a hisoblab ketaberar ekansan-da, uyatsiz!..

Otabek ham qizishdi:

— Xotin bo'lmasa nima, axir?!

— Qoshliq, ko'zlik bir andi!

— Andi deganingiz nima o'zi?

Yusufbek hoji o'g'lini bosish o'rniga javob ber, degandek qilib iljaygan holda xotiniga qaradi. O'zbek oyim «andi» ma'nosini bildirib, andilarning sihrini rad qilish uchun bir oz tutiliqib qiynaldi:

— Andi... andi... o'zi xitoymi, nima balo... o'zi qalmoqdan tarqag'an bo'ladir... Tushunmagan bo'lsang, lo'lilarning bir toyifasi...

Bu javobga Yusufbek hoji o'zini xaxolab kulishdan to'xtata olmag'anidek, Otabek ham kulib yubordi. Xotining tirqoq ostidan kir izlab va da'vosining isboti uchun g'oldirashidan ortiqcha kulib kayflangan Yusufbek hoji ko'ziga chiqq'an yoshlarni artar ekan, jiddiyat bilan o'g'lig'a dedi:

— O'g'lim, san onangning gapiga achchig'lanma. Ul har narsa desa faqat Marg'ilondan uylanganingga qarshilig'idan ay-tadir. Ammo mendan so'rasang, Marg'ilondag'i na qudamiz va na kelinimizni hech bir vajah bilan kamsita olmayman, balki bizga quda bo'lmoqqa eng muvofiq kishilar edi, balli, o'g'lim, deyman. Saning tinib-tinchishing, o'sib-unishing uchun quvonmag'an ota-ona sog'qa hisoblanmaydir. San bunga yaxshi ishon. Ammo bizning hozirgi ba'zi bir ra'ylarimiz sanga yotishib kelmas ekan, bunga haqqing ham bor, lekin, ikkinchi tarafdin, bizni ham haqsiz tashlab qo'yma. O'g'lim, bizning sandan boshqa umid nishonimiz, hayot quvonchimiz yo'q. Dunyoda ko'rib o'taturg'an barcha orzumiz, havasimiz faqat sangagina qarab qolg'an.

Biz xudoi taolog'a minglab shukur aytamizkim, san boshqalarning farzandidek eslik-hushlik bo'lding: kishilardek sen bilan iftixor qilolmasaq-da, san orqalik xijolat chekmasimizga ishon-dik. Ayniqsa onangning saning tufayli kechiraturgan umidlari tobora ortib bordi. Bu kun onang saning oldingg'a tiz cho'kib va onang ko'ngli uchun men ham orag'a tushib sandan so'raymiz: san o'z xohishing yo'lida uylangan ekansan, rafiqang sanga muborak bo'lsin. Eslilik da'vosida yurgan ota-onang tilagi, albat-ta, shundan boshqa bo'lmas. Shu bilan birga saning sababi vujuding bo'lg'an bir kishi o'z hayoti ichida bolasi orqaliq bir orzu-havas kechirmakchi... Uning bu orzusig'a haq berasanmi, yo'qmi: yana ixtiyor o'zingda...

Hojining bu so'zi O'zbek oyimg'a nechog'liq yoqqan bo'lsa, Otabekni shu qadar yerga qaratqan edi. Hoji o'zidan oshirib so'zlag'an bu so'zlarini shu gap bilan tamomladi:

– Bilgan topib, so'zlar, bilmagan qopib, deganlaridek, onangning aytmakchi bo'lg'an so'zi faqat shu edi. Boyag'i gap-lari bo'lsa o'z haqqini himoya yo'lida uning popisalarigina bo'lib, mendan ham ko'ra onangning fe'lini o'zing yaxshi bilasan...

Otabek hamon sukutda, O'zbek oyim bo'lsa boshi bilan «shundog'» ishorasini berar edi. Yusufbek hoji yuqorida o'tkan gaplarni quruq va asossiz so'zlamag'an, balki shu turmushning rukn¹ va asosini bir daraja aytib o'tkan, Otabek esa buni shu muhitning bir o'g'li bo'lib eshitkan edi. To'g'risi ham, ul dadasi tomonidan so'zlangan haligi qonung'a qarshi chiqish uchun lozim bo'lg'an kuchka molik emas. Bas, kuchsizlikning natijasi esa sukut edi. Ul bir tomondan shunday orzu-havas uchun bola o'sdirg'an ota-onani mukofotlandirmakchi va otasi aytgan xijolat chekdirmayturg'an o'g'ullardan bo'lmoqchi edi ersa ham, ikkinchi yoqdan o'zini asir etkan shahlo ko'zlar unga nafratlanib qarag'andek bo'lurlar, go'yoki vafosiz, va'dasiz, deb qichqirarlar edi. To'g'risi ham uni ota-ona mukofotiga qarshi oyoqlandir-moqchi bo'lg'an narsa haligi ko'zlargina, ammo uning bu isyon-namo harakatidan boshqa unsurlar qidirish va chiqarish o'rinsiz tushar edi. Ota-ona orzusini ifo etishdan² bir soniya ham o'zining ko'z o'ngidan xayoli ketmagan anuv ilohiy muhabbat uchun hech bir turlik kamchilik kelmasiga ishonsa ham, hozir uning yuragini

¹Rukn (arabcha) – tayanch, ustun.

²Ifo-etmoq – ado etmoq, bajarmoq.

boshqa bir haqiqat tirnay boshlag'an va vijdonini faqat shu masalagina o'rab olg'an edi. Otabekcha eng nozik sanalg'an bu masala qaroshidag'i javob kutib o'lturg'uchilarni nihoyat zeriktirdi.

– Bizni kutdirma, o'g'lim.

Otabek mag'lub bir boqish bilan bu so'zni aytkuchi otasig'a qaradi va yalinchoq bir ohangda javob berdi:

– Men sizlarning orzularingizni bajarishka – agar xursandchilig'ingiz shu bilan bo'lsa – har vaqt hozirman. Ammo bir bechoraga ko'ra-bila turib jabr ham xiyonat... Hoji o'g'lining maqsadig'a darrov tushuna olmadi va so'radi:

– Kimga, xotiningg'ami?

– Yo'q, sizning oladrig'an kelingizga. O'g'lingizning vujudi bilan orzuvingizni qondirish oson bo'lsa ham, kelingiz qarshisida meni bir jonsiz haykal o'rnida tasavvur qilingiz.

Yusufbek hoji yalt etib xotinig'a qaradi. O'zbek oyimning bo'lsa oladrig'an keliniga e'timodi yuqorilig'idan o'ylab-netib turmadi:

– Mayli, bolam, buyoqni hozir san o'ylamay qo'y, – dedi.

Otabek bir og'iz so'z aytmay sukut qildi, Yusufbek hojining esa o'g'lining so'zini to'g'rilig'ig'a, keyindan yuz ko'rsaturg'an-ko'ngilsiz-ishlarga aqli yetsa ham, ammo bir mulohaza yuzasidan istiqbolning qorong'i ishlarini hozir uncha mulohaza qilib ko'rmadi:

– Juda to'g'ri aytasan, o'g'lim, biroq onangning bir mulohazasizligiga boshdayoq men labimni tishlab qolg'an edim. Hozirda ham shu holda qolmoqqa majburman, – dedi va: – biz hozir andishaning bandasi, men emas onang biravni ishondirib qo'yg'an: bizning oiladan lafsizlik chiqishi menga ma'qul ko'rinmaydir.

Otabek ota-ona orzusig'a, o'z ta'biricha, jonsiz haykal bo'lib rizoliq berdi. Ammo o'z rizolig'ining sharti qilib to'ydan ilgari Marg'ilon borib kelishni va bir daraja ularga aytib o'tishni, shundan so'ng to'y boshlashni ahd qildi. Ishning yengil ko'chishiga so'yingan ona Otabekning bu shartiga lom demasdan ko'ndi va orzuliq to'yni tez boshlash uchun o'g'lini Marg'ilon ketmakka qistay boshladi.

II Fasl. UNUTMAYSIZMI?..

Uning bu galgi Marg'ilon yo'liga qo'zg'alishi ortiqcha bir og'irliq bilan, ikkilanish bilan o'ralg'an edi. Kumushbibi uchun dunyoga sig'masliq bir shodliqning, ko'rguchi ko'zlariga ishona olmasliq bir baxtning bu gal ko'tarib bo'lmayturg'an bir qayg'u, chidab bo'lmayturg'an bir hasrat bo'lib borishini ul yaxshi tushunar edi. Har bir gal Marg'ilon borg'anida olib boraturg'an nafis sovg'alari bu gal juda zaharlik, ortiqcha alamlik bir sovg'a-g'a aylangan, Kumushbibi bu sovuq kundash sovg'asini ko'rganda, ehtimol, nimalar bo'lar va qandog' hollarga tushar edi. Bu mudhish sovg'ani ehtimolki, uning ota-onalari ham qabul qilmaslar: birdan bir yolg'iz qizlari uchun bunday gapning yarashmasini aytib: «Sovg'ang ham kerak emas, o'zing ham»,— degan javob bilan yuziga ham urarlar. Mana, uning bu galgi og'ir harakati va qo'zg'alishig'a nimalar sabab edi.

Bu og'riqqa orzu egalarining qistoglari nihoyat berdi. Ya'ni chor-nochor bu tuturiqsiz sovg'ani ko'tarib yo'lg'a tushishka majbur bo'ldi.

Otning boshini o'z ixtiyoriga qo'yg'an, ilgarigidek yurak oshiqishlari ichida otni tez yurishka qistamay suvga tushkan nondek bo'kib-bo'shshib, yuz xil sovuq, yaramas xayollar qo'lidagi ezilib, o'zining dunyoda bormi-yo'qmilig'ig'a ham tushunmay keta beradir.

Hozir ko'klam kunlari: qirlar, tog'lar, soylar ko'k-qizil, oq-qora, sariq-zangor, pushti va tag'in allaqancha ranglik chechaklar bilan ustlarini bejab, qishi bilan muzlab arang yetishkan oshiq-larig'a yangi hayot, yangi umid beradilar. Qish bo'yi alla qaysi go'r ostlarida junjib chiqq'an qush zotlari: chumchuqlar, chittaklar, to'rg'aylar, sa'valar va boshqa allaqancha qush turkumlari o'z to'plari bilan vijir-vijir, chug'ur-chug'ur sayrab kuladirlar, yer yuzini tutkan chechak gilamlari ustini o'pib yalaydirlar, yotib cho'qiydirlar, sapchib uchadirlar... uzoq-uzoqdan kakku qush ham arzi vujud qiladir: «kakku-kakku».

Poyonsiz qirlarning nihoyatsiz bijir-bijir ko'rib to'ymasliq ko'k gilamlari va ularning dimog'larg'a majburiy iskatkan davo islari, yoqimlik hidlari har qandog' ishdan chiqayozg'an hayot egasini ozg'ina bo'lsa ham epka ola biladirlar. Shuningdek, bu chechak qirlari o'z bag'rida suzib borg'an Otabekni ham o'ziga qaratmay qo'ymaydir. Uning fikri anuv qorong'uliqlar ichida

suzma ham ko'zi chechak va sabzalar tomoshasida, dimog'i hidlar istishmomida¹, qulog'i qushlar nag'masida bo'ladir. Nima bo'lsa ham tevaragidagi ko'klam bejaklarini ko'zdan kechira boradir. Bora-bora fikri ham shu ko'rinishlardan hissa olmoqqa boshlaydir:

– Hov ana bir qaldirg'och, to'g'rig'a qarab o'qdek otilib boradir, uchkan yo'lida vijir-vijir sayrab ham qo'yadir. Qaldirg'ochning qayg'usi yo'q, suyganining oldig'a tezroq yetish uchun shoshadig'andir: sayrog'i ham suyganining ko'rish shodlig'i uchundir... Baxtlik qaldirg'och: olg'an sovg'asi ham qo'r-qunch emasdir, ota-onasining ham orzu-havasleri yo'qdir. Ularning turmush qonunlari juda yengil, ikav-ikav, suygan-suyganni oladirlarda tog'larda, yerlarda, ko'klarda uchib yuruy beradirlar. Men ham shu qaldirg'ochdek uning sari otilib, vijir-vijir sayrab uchar edim.

Uning qaldirg'ochliq qanoti ota-ona mukofoti bilan qayrilg'an. Unga uchkali erk bermaydirlar. Lekin hayvon uning qayrilg'an qanotig'a qaramasdan o'zining eski adim tashlashida qirlar, tog'lar oshib suvlar kechadir; yetti-sakkiz qayta borib kelgan tanish shahariga intilgandan intila beradir. Bu oshishlar, bu kechishlar o'zga vaqtlarda Otabek uchun huzur va oshiqish bag'ishlag'an bo'lsalar, bu gal uni nafratlandiradirlar, bormay qaytish fikri halidan hali ko'ngliga kelib turadir.

Uzoqda qo'sh haydab yurgan yigitning ashulasi eshitalidir: «Ikki yorni ajratuvchi bu falakning gardishi!» Ruhlik, kuchlik ko'krakdan chiqq'an bu ashula tevarakni zir etdirib yuborg'andek, Otabekka ham boshqacha bir ta'sir beradir. Go'yo bu dehqon uning istiqbolidan hikoya qilg'andek bo'ladir. Bu bayt dehqonning og'zidan yana takrorlanib tag'in tevarakni yong'iratadir. Endi Otabekning ko'nglidan bir gap ham o'tib ketadir: «Ikki yorni ajratquchi bu falakning gardishi emas, ota-onaning orzusi!» O'zining sirlik ma'nosig'a Otabekning istiqbolini olib ko'ringan bu bayt nihoyat uni yig'latadir. Ko'z yoshlari yuzi orqaliq egarining qoshig'a va otining yolog'a toma boshlaydir...

Marg'ilong'a to'rt qo'nib kirar edi, bu gal oltinchi qo'nishda yetdi. Tevarakdan asr azoni eshutilgan vaqtda otdan qo'ndi. Otini

¹Istishmom – ta'mida.

qutidorning yo‘lagiga yetaklar ekan, negadir yuragi o‘ynab ketdi. Bu gal o‘z odatidan o‘n kunlar chamasi kechikkani uchun: «Balki, kutib o‘lturg‘andir»,— deb o‘ylab haligi yurak o‘ynog‘isi tag‘in ham kuchaydi va yo‘lakdan mehmonxona havlisig‘a chiqg‘ach, ixtiyorsiz otining bo‘ynig‘a suyalib to‘xtamoqqa majbur bo‘ldi.

Chindan ham ul ayvonning oldida kutib o‘lturgan edi. Xayolot ichida Otabekning kelib kirganini sezmay ham qoldi. Nihoyat, qora ohu ko‘zlarni to‘ldirib bunga qaratib olg‘ach, o‘rnidan turdi—da, ichkari havlisig‘a burilib keta berdi. Bu buri-lish ma‘nosig‘a Otabek allaqachon tushunib qolg‘an, bu o‘zining kechikib uni zoriqdirg‘ani uchun... Kechikish uchun bunchalik araz qilg‘an bu go‘zalning kundash uchun qandog‘ holga tushmog‘i ma‘lum edi. Otabek tamom bir esankirashda qoldi. Otini axtaxonag‘a bog‘lab, sovg‘a-salom to‘ldirib kelgan ipak xurjinni ko‘tarib ichkariga kirdi. Suyukli kuyavni yo‘lakda ko‘rgan Oftob oyim qilib turg‘an yumishini uloqtirib Otabekning oldig‘a yugurdi, jonini ming tasadduq qilib ko‘rishkach, kechikkani uchun nechog‘liq tashvishlar tortib va qandog‘ tushlar ko‘rganini labi labiga tegmay so‘zlay ketdi. Allaqayoqlarda yurgan To‘ybeka ham yugura kelib so‘rashmoqqa uyalsa ham, ammo «chiroylik yigit»ning qo‘lidag‘i xurjinni oldi.

Oftob oyim yugura-yugura qat-qat ko‘rpachalar solib, kuyavni o‘lturishka taklif qildi va qarshilashni har galgidan ham oshirib yubordi. Lekin Otabek bu qarshi olinishlarg‘a juda ishonchsiz qarar, bu kun bo‘lmasa ertaga «ota-ona orzusi» bilan bu siylanishlarni birdan o‘zgarib ketmagiga imon kelturib, qaysi yo‘sunda o‘lturib olg‘anini ham payqamas edi. Oftob oyimning bir qancha yaxshi tilaklar bilan bo‘lg‘an duosiga ham ishonchsiz qo‘l ko‘tardi va mash‘um «orzu»ning bundog‘ yaxshi duolarni ost-ust qilishini o‘yladi. Fotihadan keyin Oftob oyim tovoqni xurmaga, xurmani tovoqqa urushdirib kuyavga qatiq olib chiqdi va Otabekning ichmaganiga ham qo‘ymay «ichingiz, yo‘l g‘uborini oladir» deb qistay boshladi. So‘ngra To‘ybekani choy qaynatishg‘a buyurib o‘zi kuyavi bilan so‘rashdi:

- Otangiz, onangiz salomatlarmi?
- Shukur, sizga salom aytdilar.
- Hasanali otam sog‘mi, nega siz bilan kelmadi?
- Shukur, sog‘, ba‘zi ishlar bilan bo‘lib kelolmadi,— bu

javobni berish homono ko'nglidan kechdi: «Nega yolg'on gapirasan, Hasanali to'y harakatlari bilan mashg'ul emasmi...»

Otabekning kirib o'lturganiga bir necha daqiqqa fursat o'tkan bo'lsa ham hamon Kumush uydan chiqmadida, arazini qattig' ushlagancha o'lturib oldi. Oftob oyim kuyavi yuzida ko'rilgan o'ychanliqni Kumushning uydan chiqmag'anlig'iga yo'yib qizini chaqirdi:

– Kumush! Qallig'ing keldila-ya, chiqib so'rashishni ham bilmaysan!

Oftob oyimning shu yo'sun chaqirishi uch-to'rt qaytalab bo'lsa-da, Kumush eshitmaganga solinib arzimagan narsalar bilan shug'ullang'an bo'lib chiqqa bermadi. Otabekning yuzidagi o'ychanliqqa razm qo'yg'an sayin Oftob oyimning haligi shubhasi ulg'aya bordi, kuyavning ko'zini shamg'alat qilib qizining oldig'a kirdi va shivirlab Kumushni urisha boshladi: «Esingni yedingmi, qizim, ering sani deb Toshkand degan shahardan kelsa-yu, san kim keldi deb oldig'a chiqmasang. Tur, chiqib so'rash, arazlab ketib qolsa, nima qilasan?» Oftob oyimning bu keyingi so'zi chindan ham Kumushni o'ylatib qo'ydi: «...Ketib qolsa, nima qilaman?» – degan jumlaning ko'nglidan kechirdi-da, onasidan ilgariroq go'yoki, ayvon tokchasidan bir narsa oladiring'andek bo'lib; o'ziga termulib turg'an Otabekka yer ostidan sekingina bir kulib boqdi va toqchadag'i keraksiz bo'lg'an bir piyolani olib, yana uyga kirib ketdi.

O'zbek oyimning sihirchi-joduchi deb qarag'ashi ham hikmatsiz bir gap emas. Kumushbibining bu kulib qarashi Otabekka ajib bir inqilob yasag'an edi. Undagi oniy bu o'zgarish juda qiziq va sira ishonmasliq edi. Ul bu yer tegidan bir kulib boqish ta'siri bilan ustidagi tog'dek bosib yotgan «orzu»ni ag'darib solg'an va qushdek yengil tortqan edi. Uning oniy bu o'zgarishi shundan iborat edi: «Ularning orzu va rizoliqlari, bu rizoliq sharofati bilan topiladiring'an savob, yurtning yuqori-quyi gaplari – barchasi ham Kumushning yolg'iz shu birgina kulib qarashi oldidan o'ta bersin!»

Oniy¹ bu o'zgarishdan so'ng taraddudsiz shu qarorni ko'nglidan kechirdi: «Ularning orzularini bularga so'zlamayman-da, Toshkandlariga ham bormayman».

¹ Oniy (*arabcha*: hozirgi, ayni paytdagi, dolzarb) – juda qisqa vaqt davom etgan, etadigan, bir lahzali.

Undagi bu o'zgarish oniy bo'lg'anidek juda jiddiy ham edi. Ko'ngliga necha kunlardan beri uzala tushib yotgan bu chigil «bir kulib boqish» sihri bilan yeshilgan va Marg'ilonda doimiy turg'unliqqa deb tugilgan edi... Bu o'zgarishdan keyin onadan tug'ma bo'lib yengil tortdi, go'yoki mundan so'ng o'ziniki bo'lg'anidek qilib ishonch va sokit¹ ko'zlari bilan uyga qaradi. Shu vaqt uy ichidagi sitamgar pari o'zining sihirlik ko'zlari bilan Otabekka yana kulib qarab turar edida, go'yoki shu kulish bilan o'z sihrining qaysi darajalarda kuchlik bo'lg'anini so'zlab faxrlanar edi.

* * *

O'rtadan o'n besh kunlar vaqt o'tdi. Kumushning qaytalab so'rashig'a:

– Chindan-chindan, mundan so'ng Toshkand bormayman,– degan javobni berar edi. Kumush bu gapka ajablanar, to'g'risi, shodlanar edi.

* * *

Marg'ilon kelganning yigirmanchi kuni. Otabek hozirg'ina qayoqqadir chiqib ketkan edi. Qutidor odatig'a qarshi bozordan kunduz soat uchlarda qaytib keldida, Otabekni so'radi, yo'qlig'ini bilgandan so'ng xotinini mehmonxonag'a boshlab chiqdi.

– Tinchlikmi?– deb so'rag'uchi Oftob oyimg'a so'yinch va yo quvonchlig'i bilinmagan bir vaziyat bilan javob berdi:

– Tinchlik.

Mehmonxonada er-u xotin yonma-yon o'turishdilar. Oftob oyim bu boshi-oyog'i yo'q ishdan yorilar darajasiga yetayozgan edi.

– Otabekdan hech bir so'z eshitdingmi?– deb so'radi qutidor.

– Qanday so'z eshitay, har qachon so'zlaydir, albatta, men eshitaman.

– Toshkand to'g'risida hech gap aytmaydimi?

– Toshkandga bir gap bo'lg'anmi?

– Toshkandga hech gap bo'lmag'an,– deb kulimsiradi qutidor. – Manim muddaom boshqa to'g'rilarda. Qizingdan ham hech gap eshitmadingmi?

– Hech gap... Ha, aytkandek kecha, erining mundan keyin

¹Sokit (arabcha: jim, sukut saqlovchi indamay turuvchi) – kamgap, yuvosh, indamas; osoyishta, tinch, jimjit, osuda.

Toshkand bormaslig'ini so'zlag'andek bo'lg'an edi.

Qutidor bir ishka tushungandek ko'zini o'ynatib oldi va so'radi:

– Endi Toshkand bormas emishmi?

– Bilmadim: chinmi, chin emasmi, haytovur qizingizdan eshitkandek bo'lg'an edim. Nima, ota-onasi bilan urishib kelganmi?

– Yo'q,– dedi qutidor va cho'ntagidan bir narsani ola-ola aytdi,– men bu kun Toshkanddan qiziq bir xat oldim.

– Kimdan?

– Qudangdan,– dedi qutidor va xatni ocha-ocha,– shuni sanga o'qub bermakchiman,– dedi.

– Axir, o'zi nima gap?– deb so'radi Oftob oyim.

– Eshitsang, bilasan.

«*Qudamiz Mirzakarim qutidorg'a va qudachamiz xonimg'a yetub ma'lum bo'lg'aykim, bizlar munda sog'-salomatdirmiz va ul jonibdagi¹ siz hurmatlik va izzatliklarni parvardigori olamdin sihatlaringizni saloti xamsa² oldida so'rab turmoqdamiz. Ba'da maxfiy qolmag'aykim, kuyav o'g'lingiz xizmatlariga yuborilg'an edi. Inshoolloh, salomat yetkan bo'lsa kerak. Ammo siz hurmatlularga ma'lumdir, bizning shul Otabekdan o'zga farzandimiz bo'lmay, dunyoda o'zimizdan keyin qoldiraturg'an tuyoqimiz va ko'z tikkan orzu-havasimiz, umid hadafimiz³ faqat shul Otabekdir. Muhtaram siz burodarimizning shul yagona o'g'limizni farzandlikka qabul qilib, ammo bizning kelin bolamizni Toshkandga yubormag'anlari bizning janoblaridind bo'lg'an minnatdorlig'imizni va yana o'g'limizg'a bo'lg'an marhamatlarini bir oz tugallay olmadilar. Ammo kaminalari bu xususdagi aybni sizning ustingizga butunlay yuklay olmaymiz, zeroki bizning boshimizda bo'lg'an «yolg'iz tuyoqliq» savdosi sizning ham boshingizda bordir. Nachukkim, Otabekning ko'p umri Marg'ilonida o'tib, bizlarni ham siz o'ylag'an og'irliqqa solmoqdadir.*

¹Jonib (arabcha) – yon, tomon, taraf.

²Saloti xamsa (arabcha+arabcha: salot – namoz, ibodat; iltijo, o'tinib so'rash; shukrona; duo, fотиha + xamsa– beshlik) – Sharq Islom dinidagi 5 ta ruknning eng asosiysi: bir kunda, muayyan vaqtlarda belgilangan tartib va shartlar asosida qilinadigan 5 vaqt ibodat.

³Hadaf (arabcha: nishon; mo'ljal; marra, so'nggi nuqta) – 1) biror narsa otish yoki zarb berish uchun mo'ljalga olingan narsa; nishon. 2) erishish, qo'lga kiritish ko'zda tutilgan, harakat yo'naltirilgan narsa; maqsad.

Birodari aziz, siz manim bu so'zlarimdin xafa bo'la ko'rmangiz, zeroki faqiringiz bu so'zlarni bir yo'sin kelish vajhidin yozib o'tdimiz. Dunyo orzu-havas uyi derlar. Yuqorida bayon qiling'anidek va o'zlari bilganlaridek, ayniqsa qudachalarining dunyoga kelib kutkani shu yolg'iz o'g'ulning orzu-havasidir. Janoblari bul ishka haq berurlarmi, yo'qmi, ammo azizlarning ruxsatlarini olmasdanoq Otabekni Toshkandan ham taalluqdor qilmoqchi bo'lib, bul ma'niga ba'zi harakatlarini qilib qo'ygan erdik. Ammo bizlarning bul ra'yimizga o'g'lingiz qarshi tushib harchand rad qilsa ham, nihoyatida onasining so'zini yerda qoldirmasliq uchun qabul qilg'an erdi. Ammo bul to'g'risidag'i siz janoblarining ruxsatlaringiz ba'dida javob bermakchi bo'lib, xizmatlariga ketkan erdi. Siz hurmatlular bul ma'nini savob toparsizlarmi-yo'qmi: bu jihati yana marhamatlaringizga bog'liqdir. Bu maktubni yozishdan qasdimiz shulkim, Otabekning u ikkinchi taalluqqa aslo ra'yi bo'lmay va yana sizlarga aytmay bul tarafda bizlarni xijolat chekdirib qo'yarmi, deb o'yladiq. Burodari kiromi¹, siz dunyo ko'rgan bir kishisiz, onasining bu talabini xo'b mutohaza qilib ko'ringiz, bu to'g'ridag'i ra'yi o'g'lingizga qarag'anda ham faqirlaricha sizlarda bo'lg'ani vajhidin, albatta, ko'ndirishka sa'y va ko'shish qilursiz², deb ishonamiz. Otabekning ikkinchi taalluqi to'g'risida kelin bolamizg'a bildirilmasa xo'b erdi. Bizlarning xursandchiliklarimiz yo'lida Otabek bilan birga Toshkand tushib, o'z qo'llari bilan to'yimizni o'tkazishingizga ishonib Yusufbek hoji va qudachalari.

17-nchi savr³ oyida 1265-inchi hijriyada yozildi».

Qutidor xatni o'qub bitirdida, xotinig'a qaradi. Oftob oyimg'a bu xat muzlik suvga sho'ng'utib olish ta'sirini bergan va o'lturgan yerida sirra bo'lib⁴ qotib qolg'an edi. Otalar uchun bundog' gaplar unchalik yomon ta'sir bermasa-da, xotinlarga qanday asar qilishi bilgulukdir. Oftob oyim uchun go'yoki qizi-

¹Burodari kiromi – saxovatli inson.

²Ko'shish (forscha) – harakat, urinish; intilish; ovoragarchilik, tashvish. Ko'shish qilmoq – harakat qilmoq.

³Savr (arabcha: buqa, ho'kiz) – o'n ikki burjning biri. Hamal va javzo burjlari o'rtasida joylashgan. Shamsiya-yil hisobida ikkinchi oynning arabcha nomi (22-aprel-21-may davriga to'g'ri keladi).

⁴Sirra bo'lmoq – nima ish qilishini bilmay garang bo'lmoq, serraymoq.

ning birar aybi uchun bu ishka majbur bo'ling'andek, Kumush esa endi eriga suyumsiz, ishdan chiqq'an va burchakka tiqilg'an uvadadek bo'lib ko'rina boshlag'an edi. Maktubni eshitkan quloqlari yanglish eshitkandek bo'lar edi.

– Tag'in o'qub ko'ringiz-chi...

Qutidor xotining so'zidan kuldi:

– Qaytarib o'qishning foydasi yo'q, xatning maqsadi san onglag'andek,— dedi.

Oftob oyim boshi yanchilg'an ilondek to'lg'andi:

– Qizim ustiga kundash?!

Qutidor qafaska yangi soling'an qushdek urinmakka olg'an xotinini bosmoq bo'ldi:

– Ortiqcha urinma, ilgari haqiqatka tushun-chi...

– Haqiqati nimasi?

– Bunda gap bor.

– Nima gap bor?

– Agar bu ishda kuyavingning ham izi sezilganda edi, san emas man ham bu gapka chidamas va qizim ustiga tushkan bu og'ir masalani tinchlik bilan qarshi olmas edim. Ammo bunda kuyavingning ishtiroki ko'rilmay, shuning ila manim damim kesilib qoldi. Hali uning qizingg'a: «Mundan keyin Toshkand bormayman»,— deb aytkanini so'zlab eding-a?

– Yolg'onmi, chinmi,— dedi Oftob oyim tilar-tilamas,— eshitkandek bo'lg'an edim.

Eshitkandek bo'lg'an bo'lsang ham bu so'z chindir,— dedi qutidor,— nega desang, xatining mazmunidan ham onglashiladirkim, bu ikkinchi uylanishka Otabek butunlay qarshi bo'lib, faqat bu gap qudalarininggina ishlaridir. Shuning uchun kuyavingning uylanishini qizing ustiga chin ma'nosi bilan kundash deb bo'lmaydir.

Oftob oyim kutmagan joyda qutidor tamoman Otabekni ikkinchi uylantirish tarafida turib so'zlar va o'lganning ustiga chiqib tepar edi.

– Agar Otabek bu ikkinchi uylanishka rizo bo'lsa edi, birinchidan ruxsat olish uchun Marg'ilong'a kelib yurmas...

– Shoshmang-chi,— dedi Oftob oyim,— o'zingizcha nimani so'zlay yotibsiz?

Bu ikkinchi uylanishda Otabekning rizosizligini.

– Kuyavingizning rizolig'i bo'lmasa, xudo xayrini bersin,

vassalom.

– Gap unda emas-da,– dedi kulib qutidor.

– Nimada?– dedi qizishib Oftob oyim. – Qizingiz ustiga kundash balosini o‘z qo‘lingiz bilan yuklamakchi bo‘lasiz, shekillik!

Qutidor sovuqina qilib kulib qo‘ydi:

– Tushunmay yotibsan, xotin.

– Hamma gapka tushunib turibman.

– Tushungan bo‘lsang bu xatka nima deb javob beramiz?

– Bizga ma‘qul emas, deng.

– Ma‘qul emas, deyish bilan ish bitmaydir, birarta dalil ko‘rsatish kerak.

– Toparsiz, axir dalilni.

Qutidor tamoman to‘nmi teskari kiyib olg‘an xotinig‘a qarab boshini qashib oldi:

– Xatda ikkinchi uylantirish uchun bo‘lg‘an sababni qizimizni Toshkand yubormag‘anlig‘imizda ko‘rsatiladir,– dedi qutidor. – San aytkancha kuyaving Toshkanddan ikkinchi uylanmasin-da, Kumushni qudalarining oldig‘a turg‘un qilib yuborayliq, tuzikmi?

– Nega men yolg‘iz qizimni Toshkandga yuboray,– dedi ko‘zini olalandirib,– biz qizimizni berishda Marg‘ilondan tashqarig‘a olib ketmas va‘dasi bilan berganmiz.

– Bu gaping to‘g‘ri-ya,– dedi qutidor,– men ham Kumushni Toshkand yubormoqqa qarshiman. Gap bu yerda: biz Otabekdan bu va‘dani olg‘an choqda: «Ota-onang‘dan kechasan, ikkinchi uylanmaysan»,– degan va‘dani ham olg‘anmi edik?

– Bunday va‘dani bergan bo‘lsin-bo‘lmasin,– dedi entikib,– suyub olg‘andan so‘ng ikkinchi uylanish so‘zini ham og‘zig‘a olmasin.

– Kim aytdi sanga, og‘zig‘a oldi, deb?

– Hech kim aytmagan bo‘lsa ham, siz orag‘a tushmang deyman, o‘z oyog‘ingizga o‘zingiz bolta qo‘ymang, deyman.

– Pichoqni o‘zingga ur, og‘rimasa boshqag‘a, degan bir gap bor,– dedi jiddiy vaziyatda,– mendan ham san yaxshiroq tushunib turibsanki, agarda bizning rizoligimiz bo‘lmas ekan, Otabek sira ham ikkinchi uylanmaydir. Masalan, biz ikav – qudalarning o‘rnida bo‘lib, yolg‘iz o‘g‘limiz boshqa bir shaharda, biz tanimag‘an bir qizg‘a uylanib qolg‘anda – o‘ylab qara, chiday olurmi

edik. O'g'limiz ko'nmaganda ham, o'z shahrimizdan ikkinchi uylantirishka kirishmasmi edik. Bu tilagimizga qarshi tushib o'g'limizni o'z shahri va o'z uyida olib o'lturg'uchi qudalarimizg'a la'nat o'qub o'lim tilamasmi edik?

Bu so'z Oftob oyimni bir oz o'ylatib qo'ydi. Lekin hali ham oyoq uzatmag'an¹ edi.

– Endi nima qilmoqchisiz?

– Nima qilar edim,— dedi qutidor, endi hamma ixtiyorni o'z qo'lig'a olib qo'yg'an edi,— Otabek ko'nmaganda ham ko'ndirib, o'zim birgalashib Toshkand tushaman...

– Qizingiz bechoraga...

– Qizimga hech gap yo'q. Hali ham izzati, hurmati o'z qo'lida.

– Qurib ketsin shu dunyoning ishlari!

– Qizingni Toshkand jo'natishka ko'n bo'lmasa.

Oftob oyim javob berish o'rniga o'krab-o'krab yig'ladi.

* * *

Qayin ota, qayin ona, kuyav... Bu uch burchaklik o'lturmishdan Otabek ko'nglida necha turluk shubha tug'ilmoqda edi. Bu odatdan tashqari chaqiriq nega mehmonxonag'a bo'ldi? Nega Kumush bu o'lturishka chaqirilmadi? Qayin onasi nega unga termulib boqadir? Qutidor tomonidan shu orada ul kutmagan bir savol ham tashlanib qo'yildi.

– Otabek, uyalmay, tortinmay javob beringiz: bu gal Toshkanddan chiqishingizdagi asl maqsadingiz nimaga edi?

Otabek tarafidan kutilmagan bu savol uni shoshirdi va nima deb javob berishni bilmay qoldi.

– O'zim... sizlarni ko'rish uchun.

– To'g'risini so'zlangiz, bek,— qutidor bu gapni yarim jiddiy qilib kulib aytdi. Chunki Otabekni shu yo'sun ba'zi yoqlardan ta'min etmakchi va unga bu to'g'rida jasorat bermakchi edi.

– Aytdim-ku.

– To'g'ri aytmadingiz...

Otabek shoshqan holda edi:

– Toshkanddan chiqq'animdagi maqsadni so'zlash sizlarga

¹ Oyoq uzatmoq (yoki cho'zmoq) – ko'ngli tinchimoq, g'am-tashvishdan xoli bo'lmoq.

bir behuzurlik berganidek o'zimga ham og'ir... U to'g'rida qat'iy bir qarorg'a kelganim uchun sizlarga so'zlab o'lturish ham foydasiz,— dedi.

Oftob oyim eriga qarab oldi, qutidor yovoshqina bir tovush bilan so'radi:

– So'zlash og'irmi?

– Mengagina emas, hammamizga ham og'ir...

– Agarda biz rizoliq bersamiz-chi?

Erining bu jasoratiga qarshi Oftob oyimning yuziga rizosizliq belgusi chiqdi. Otabek ersa seskanib uyqudan uyg'ong'andek bo'ldi va ikkilanib so'radi:

– Siz nimaga rizoliq berasiz?

– Bu gal Toshkanddan nima maqsadda chiqq'an bo'lsangiz o'shanga. Otabek xijolat bilan ter chiqardi:

– Toshkanddan nima maqsadda kelganimni bilasizmi?

– Bilamiz,— deb kuldi qutidor.

– Sizni bunday ishka rizoliq uchun kim va nima majbur etadir?

– Hech kim majbur qilmaydir,— dedi kulib qutidor,— majbur qilg'an narsa: shunday kunlar uchun o'g'ul o'sdirg'an otanonaning rizoliqlarig'ina, balki, sizni ham shu gap majbur qilar.

– Otam bilan onamning rizoliqlari uchun shundan boshqa sabab qurib qolg'anig'a nima deyishimni ham bilmayman. Garchi Toshkandda ekan chog'imda bu rizoliq yo'lig'a bel bog'lang'an bo'lsam ham; endi bu bel bog'lashni butunlay o'rin-siz bo'lg'anig'a tushundim...

Oftob oyim, oz qoldiki, «to'g'ri!» deb qichqirsin. Ammo qutidor xotinig'a xo'mrayib qaradi.

– Qisqaroq o'ylaysiz, Otabek,— dedi,— otangiz bizga murojaat qilmag'anda edi, biz bu ishda betaraf qolsaq bo'lar edi. Hozirda biz ham sizning so'zingizga qo'shilsaq, siz emas, yomon otliq biz bo'lamiz.

– Uning mulohazasini qilmang.

– Nega qilmayliq?

– Hamma aybni manim ustimga yuklab javob yozingiz.

Qutidor kuldi va so'radi:

– Toshkandda ekan chog'ingizda otangizning taklifini qabul qilg'an edingizmi?

Qabul qilg'an edim.

– Bizning ruxsatimizni olg‘ali Marg‘ilong‘a ham kelgan edingiz, shundog‘mi?

– Shundog‘...

– Barakalla, Marg‘ilong‘a kelib bu gapdan aynadingiz-a?

– Aynadim...

– Endi Toshkandga Marg‘ilondan aynab borasiz?

– ...

– Mana ko‘rdingizmi, faqat bu ishda bizgina yomon otliq bo‘lamiz. O‘zingizning shu xatongiz uchun ham bu gapni qabul qilmoqqa majbursiz.

Otabek nima deb aytishdan ojiz qoldi va o‘zining bolaliq harakatidan seskandi va xijolat orasida so‘radi:

– Otam sizga qachon xat yozg‘an edi?

– Kecha oldim. Demak, ko‘ndingiz?

– Men bu gapka durustlab o‘ylamasdan javob beralmayman.

– Qancha o‘ylasangiz ham, javobingiz birgina bo‘lishi kerak: ya‘ni rizoliq.

Qutidorning bu so‘zi juda ham qat‘iy edi. Bu qat‘iyatni onglag‘uchi ko‘ngildan chiqarayozg‘an bu masalani chinlab o‘ylamoqqa majbur edi. Nima bo‘lg‘anda ham ko‘nglining bir chekkasini kirlatib yotqan bu «ota-ona orzusi» bir tomondan qaralg‘anda juda yengil ko‘chkan edi. Ammo ikkinchi tomondan masalaning yeshilmagan o‘rinlari ham bor edi.

– Yaxshi,– dedi,– men sizning taklifingizga ko‘nayin, ammo ko‘nishning va rizoliqning zaruri qizingizda emasmi?

Shu choqqacha mungg‘ayib o‘lturgan Oftob oyim yalt etib eriga boqdi, yana cheksiz bir mehribonchilik nazari bilan Otabekka qaradi.

– Siz qizimizning andishasini qilib o‘lturmangiz, bek,– dedi qutidor,– bu ishni, eng yaxshisi, unga bildirmaslikdir, keyinroq o‘zi ko‘nikib ketar, bu taraflardan tashvish lozim emas.

– Yo‘q,– dedi bek,– men bu ishka basharti ko‘nganimda ham, qizingizdan yashirmayman.

– Nega?

– Negaki uning rizolig‘ini olmasdan turib, bu ishka oyog‘ qo‘yishim mumkin emas.

– Agar ko‘nmasa-chi?

– Ko‘nmasa, men ham ko‘nmaslikka majburman.

Bu uzil-kesil so‘zdan qutidor o‘ylab qoldi. Oftob oyim

bo'lsa, qizining qadrini bunchalik arshlargacha ko'tarmakda bo'lg'an yigitka o'zida cheksiz muhabbat, poyonsiz ehtirom sezmaqda va nima uchundir yig'lag'usi va kuyavi yuzidan o'pkusi kelmaqda edi.

– Tuzik,– dedi qutidor,– uning rizolig'ini o'zingiz olmoqchimisiz?

– Yo'q, negaki qizingiz uchun haqorat bo'lg'an bu so'zni aytish manim qo'limdan keladigan ish emas,– dedi. Er-u xotin bir-birlariga qarashib qo'ydilar. Keyingi so'zni aytib bitirgach, Otabekning ko'ziga yosh kelgan edi. O'zining holdan uyaldi, shekillik, ularning oldidan turib tashqarig'a chiqdi. Ul chiqq'andan so'ng er-u xotin yana yarim soatcha janjallashib o'lturdilar.

Xuftan namozidan so'ng yangilangan tashvishlarni bir oz unutdirar umidi ila poychirog' yonig'a o'lturib, Fuzuliy devonini varaqlar edi. Ammo Fuzuliyning rang-barang she'rlari ustida qanoatlanib to'xtamas, hamon varaqlag'andan varaqlar edi. Shoirning nafis she'rlari hozir uning uchun tuzsiz so'zlar yig'indisidan boshqa bir narsa ham emas edilar. Ul shu vaqt to'sindan kitobni yopdi-da, ayvong'a quloq soldi. Chunki hozirgina so'zlashib o'lturgan Kumush bilan onasining tovushlari o'chkan edi. Ul bu holdan shakllandi. Ayvondan ona-bolaning qayoq-qadir yo'qolg'anlarini payqag'ach, tusida o'zgarish bo'lg'ani holda qaytib kelib o'lturdi. Nima uchundir hozir unda birar fojiaga tushkuchining holati bor edi. Kishi iztirobka tushkan kezlarda tilab emas, ixtiyorsiz ba'zi bir yo'sunsiz ishlarga urinadir. Shuningdek, ul ham jiddiy bir ravishda Fuzuliy mutolaasiga berildi.

Ul o'zining shubhasidagi gapka qoni'¹, oradan yarim soatlab emas, bir soatlab vaqt o'tib borg'an bo'lsa ham, bu unga zeriqlik emas, tez kelgandan kelmagani yaxshi: yaxshiliqmi, yomonliqmi, haytovur, bo'ladirg'an ko'ngilsiz gapni kechikkani yaxshi... Fuzuliyi yaxshilab o'qush kerak. Shuning uchun ham ma'nolik she'rlardan boshini ko'tarmaydir-da, go'yoki aytarsiz kitobka mixlangan...

¹Qoni' – ishongan, ishonchi komil.

Kumushning uyga kelib kirgani ham unga sezilmay qoldi. Ul qushlar kabi latif tovush chiqarmasliq qilib gilam ustidan yurib keldi-da, sekingina sham yonig'a – Otabek qarshisig'a o'lturdi. Uning ko'ynagining chiqarg'an yengilgina shamoli bilan yonib turg'an sham «lop» etdi-da, ko'rishkandek, o'ynashqandek bo'ldi. Bu holdan kitob ustiga mukkadan ketib o'lturg'uchi cho'chib ko'tarilib qaradi. Qarshisida: Fuzuliy ta'biricha sebi zanaxdoni¹ negadir qizarib, novaki mijgoni² ko'z yoshlari bilan juftlangan haligi pari edi... Birinchi qarashdayoq kutkan ishining to'g'rilig'ig'a inondi va osiylar kabi ko'zini yerga tikdi. Ul Kumushdan itobomiz so'zlar, achchig' xitoblar kutar: birinchi itobdayoq ota-ona gunohiga tavba qilishg'a hozirlanar edi. Ammo ish ul kutkuncha chiqmadi. Kutilmagan joyda, go'yoki uni bu og'ir holdan qutqarmoqchi bo'lg'andek:

– Fuzuliy yaxshi kitob,– dedi Kumush,– men ham yolg'iz qolg'an kezlirimda bu kitobdan boshimni ololmas edim, sizammi?

Bu oliyjanob go'zalga nima deyishni bilmas, qayerdan so'z boshlashqa hayron edi:

– Kim yig'latdi sizni?

– Yig'labmanmi?

– Ko'zingiz, kibrakingiz...

– O'zi shunaqa...

– Yig'latg'an men emasmi?

– Kitobni nega yopdingiz? Ochib o'qung, men eshitay.

– Ota-ona rizolig'ini bir tomchi ko'z yoshingizga arzitdimmi?

– Men rozi, men ko'ndim,– dedi daf'atan Kumush, bu so'zni nimadandir qo'rqg'andek shoshib aytdi.

– Ko'ndingiz... nega, a?

Otabek hayrat va taajjub ichida edi.

– Negaki,– dedi Kumush,– men sizga ishonaman... Shuning uchun...

– Shuning uchun ko'ndim...

– Ko'nglingiz farishtalar ko'nglidek.

– Sizning ham ko'nglingiz...

Ikki jon, ikki yurak go'yoki bittadek bir-birisini onglar,

¹Sebi zanaxdon – olma kabi iyaklari.

²Novaki mijgon – kiprik o'qlari.

birisidan-birisiga o'tib yurar edi shu vaqt.

– Bo'lmasa nega yig'ladingiz?

Bu savoldan Kumush bir muncha o'ngg'aysizlanib, uyat aralash bir tabassum bilan:

– O'zim... – dedi va keyinidan o'zining hamma tilak va shartlari ma'nosini jam'i bo'lg'an: – menim unutmaysizmi?– degan so'rog'ini berdi. Ul nima deb aytishka so'z topolmay qoldi. Chunki yurak sirini ifoda qilariqliq jumla topish mumkin emas edi. Javob berish o'rniga o'zicha so'zlandi: «Ota-ona orzusi...»

– Bilaman,– dedi ovutquchi tovush bilan Kumush.

– Manim orzumni ham bilasizmi?

Kumush Otabek yaqinig'a surildi va tirsaklari bilan uning tizzasiga yonboshlab erkalandi...

Qutidor tarafidan ertaga Toshkand jo'nash e'loni berildi. Ikkisining hamma vaqtlari sham yonida so'zlashib kechdi...

III Fasl. QOVOQ DEVONANING BELBOG'I

Och qoring'a salimsoq yeb, ko'k choy ichishdan zerikkan kishilar choyxonaga Qovoq devonaning kirishi bilan unga so'z gota qoldilar:

– Keling-keling, devona!

– Bir kosa choylaring bormi, xo'vari?

– Bor-bor, avliya, bitta bachcha bo'lsangiz idishi bilan sizniki.

Qovoq devona deganimiz o'rta yosh, siyrak soqol, qotma, kun issig'lig'ig'a qarshi o'chakishkandek boshig'a eski telpak, egniga paxtasidan boshqasi to'zib ketkan guppi chopon kiyib, yangi bo'z belboqni besh-olti aylandirib bog'lag'an va unga besh-oltita chilim qovoqdan tortib to suvqovoq, nosqovoq va tomosha qovoqlarg'acha osqan, qovoqlarning og'irlig'idan arang harakat qiladirg'an o'z zamonasining mashhur bir devonasi edi. Bu devona Toshkandning barchasiga ma'lum: beklardan, boylardan; qisqasi, shaharning katta-kichigidan o'ziga ixlosmandlar ortdirg'an va ko'blarning tarafidan qilg'an karomatlari rivoyat etilgan bir majnun edi. Shahardagi har kim uning oshnasi, karomati bilan beparvo bo'lg'anlar ham uning qiziq harakatlariga va tural so'zlariga qiziqar edi. Bu choyxonadagilar ham shu keyingi

sinfdan edilar.

Birarta ixlosmand qo‘lidan boplab tomoq yegan bo‘lsa kerak, hozir o‘shaning chanqovini bosmoq fikrida edi.

– Bachchang kim, bachchang?

– Onam meni bachchalik uchun tug‘mag‘an...

– Choyingdan ber, choyingdan!

– Onangiz sizni nima uchun tuqqan?

– Xonning qo‘yini boqish uchun, qovoqlarni belga taqish uchun. – Choyingdan berchi, xo‘vari!

Devonaga bir piyola choyni ichishka ham tinchlik bermadilar. Ulardan bittasi ko‘zni shamg‘alat qildida, belidagi qovoqdan bittasini yulib ham qochdi. Ish yomonga aylandi. Quvlab tutolmadi. So‘ngra kelib yana bir kosa choyni ichdi va unga-bunga qovog‘i to‘g‘risida iltimos qilib qaradi. Bo‘lmag‘ach, qovog‘ini qo‘msab ho‘ngir-ho‘ngir yig‘lamoqqa oldi. Ermakchilarning kutkani ham faqat uning yoshi mishig‘ig‘a, mishig‘i tupugiga qo‘shilib yig‘lashi edi.

Qovoqni yulib qochqan tomdan kelib sufaning ustidagi so‘riga qovoqni osdi va o‘zi tushib devonaning yonig‘a keldi:

– Qovoq o‘g‘risini ushladingizmi, devona?

– Yo‘q, uka! Qovog‘imdek shishib o‘lsin, qochqancha ketdi!

Birav Eski Jo‘vada ko‘rganligini va qovoqqa minib ketayotqanini so‘zladi. Ikkinchisi «zap qovoq edi-da» degan edi, uchinchisi «attang-a» deb qo‘ydi. Devonaning o‘pkasi shishib ketdi. Ermakchilar uning yuragiga galma-gal o‘t yoqar edilar.

– Qovog‘ingizning o‘zi bu iqlimda yo‘q narsa edi-da,— dedi birav. Devona qovog‘ining tarjimai holini so‘zlab berdi:

– Dadam musallas qovoq, oyim mosh qovoq, men bel qovoq... – dedi. Kulishdilar. Ermakchilardan bittasi yuqorida osilg‘an qovoqni ko‘rsatib ajablendi:

– Iyi-iyi, anuv kimning qovog‘i-ya?

Devona suyukli qovog‘ini so‘rida ko‘rib quvona ketdi:

– Voy xo‘varingni... jinnilar, voy esi yo‘q xo‘varilar! Qovog‘imni ber jinnilar!

– Tuzik-tuzik, avliya. Qovog‘ingizni tushirib bersam, nima berasiz?

– So‘rag‘aningni ol, jinni... Oyim qishlog‘ig‘a bek bo‘l, tentak. Tilla jabduqliq ot min, jinni...

– Men Oyim qishlog‘ining bekligi uhdasidan chiqolmayman. Qovoqlaringizning kasbini aytib bersangiz bo‘ladi manga. Devona bu shartka ko‘ndi, qovoq tushirilib, devonaning qo‘lig‘a eson-omon tegdi. Mahbuba ortiqcha bir ehtiyot va e‘tibor bilan belga – boshqa yo‘ldoshlari yonig‘a tugildi.

– Qani, endi bo‘lsin, devona!

Qovoq devona belidagi qovoqlardan bitta egri maymog‘ini ko‘rsatib:

– Manov Musulmon cho‘loq,– dedi, uning yonidag‘i kichkina tomosha qovoqni turtib: bunov, Xudoybachcha (Xudoyorbachcha),– dedi; suv qovog‘ini erkalab «Nor kalla» (Normuhammad qushbegi),– dedi. Qolg‘an ikkita silliq qovoqchalarni «nosqovoq, yupqa tomoq», deb qo‘ydi. Ermakchilar kulishdilar. Bu qovoq o‘g‘rilari ichidan tezroq qochib qutilish uchun ketishka intilgan edi, biravi ushlab qoldi.

– To‘xtang hali, gap bor! – devona so‘kinib to‘xtadi.

– Manavi belingizdagi belboqni qayerdan o‘g‘irlab oldingiz?

– Qo‘y, juvonmarg bo‘g‘ur!

– O‘tkan kuni o‘g‘irlatqan belbog‘ing shu emasmi, Karimkul?– deb yonidag‘ig‘a qaradi ermakchi.

– Ha, ha, xudda o‘g‘irlatqan belbog‘im, tutdik o‘g‘rini!

Qovoq devona xudda belbog‘idan ajrayturg‘andek ikki qo‘li bilan beliga yopishdi.

– Saniki bu emas, tentak!

– Yo‘q, xudda maniki shu, yesh, bo‘lmasa mirshab chaqiraman.

– Xo‘varingni... nima deydi, bu!

– To‘g‘ri ayt, buni qayerdan o‘g‘irlading?!

Devona belbog‘ining tuguniga aztahidil yopishqani holda:

– O‘g‘irlamadim, tentak, hoji pochchangni to‘yidan oldim, jinni! – dedi.

– Hoji pochchang kim? Yolg‘on so‘zlama, o‘g‘ri!

– Hoji pochchangni tanimaysanmi, tentak?

– Toshkandda hoji pochchadan ko‘pi bormi, o‘g‘ri?

– Esing ketibdi, jinni... Yusufbek hojingchi. Axir, to‘y bo‘ldi, bazm bo‘ldi, o‘g‘ul uylandi... qo‘y, juvonmarg, bo‘g‘ur!

Devona ermakchilar qo‘lidan arang qutilib chiqdi. Ammo ularning ichidagi ko‘zini bog‘lag‘an bir kishi nima uchundir

devonaning orqasidan ergashdi. Choyxonadan anchagina uzoq-lashqan edilar.

– Devona! – deb chaqirdi haligi ergashuvchi.

Devona o‘ziga qarab kelguchi bu ko‘z og‘rig‘ini tanidi. Suyukli qovoqlar ustiga kelgan balo bo‘lmasin uchun ketar ekan, qovoqlarini ehtiyotlab ushladi:

– Nima deysan, ko‘z og‘rig‘i?

– Qo‘rqmangiz, devona! – dedi ko‘z og‘rig‘i va adimlarini tezlatdi.

– Nima ishing bor?

– To‘xtang.

Devona arang to‘xtadi. Ko‘z og‘rig‘i uni cho‘chitmas uchun naridan turib yonchig‘ini kavliy berdi.

– Sizga nazrim bor.

Bu so‘zni eshitib, devona yo‘lg‘a tushdi. Ko‘z og‘rig‘i uning ketidan yugirdi va:

– Mang! – deb pul ko‘rsatdi. Devona iltifotsiz ketabergan edi:

– To‘xta deyman! – deb do‘q urdi.

Devona narida to‘xtadi:

– Kelma, kelma, ko‘z og‘rig‘i!

Ko‘z og‘rig‘i o‘n adimcha narida turdi:

– Hali, kim o‘g‘lini uylantirdi, deding?..

– Kim uylantirdi, deding?

– Ayt ding-ku choyxonada!.. Ayt ding-ku choyxonada...

– Belboqni qayerdan olding?

– Buving berdi.

– To‘g‘ri ayt!

– To‘yga keldingmi?

– To‘yga keldim...

– Yusufbenikigami?

– Yusufbenikiga.

– Belbog‘ing yo‘qmi?

– Yo‘q.

– To‘y o‘tkanda kelibsana.

– Yusufbe qaysi o‘g‘lini uylantirdi?

– Nechta o‘g‘li bor?

– Nechta o‘g‘li bor!

– Bitta... Qorategindan keldingmi, opang omanmi?

- Omon... qachon uylantirdi?
- O‘zing uylanganmisan?.. Qorategindan necha kunda kelding?
- Besh kunda. Qachon uylantirdi?
- Eshakka minibmi, yayov?
- Eshakka minib.
- Nashang bormi?
- Bor.
- Qitta ber-chi.
- Beraman, oldin ayt: qachon uylantirdi?
- To‘y o‘tkanda kelibsan, tentak... Manga-chi, bir tog‘ora osh tegdi.
- Bozordan osh olib bersam, yeysanmi?
- Yuzingga qachon chechak chiqdi?
- Ko‘z og‘rig‘i bu tural so‘zlardan asabiylashib ketdi:
- Qachon uylantirdi deyman?
- To‘y o‘tkanda kelibsan dedim-ku... Bir hafta bo‘ldi, o‘n kun bo‘ldi, bir oy bo‘ldi. Ha, ha, charlari¹ endi bo‘lar emish... charlarga bor. Qorategin.
- Toshkandan uylantirdimi?
- Xi, xi, xi, ahmoq. Toshkandan bo‘lmay, Qorategindan uylantirsinmi? Shundan keyin ko‘z og‘rig‘i choyxonaga qaytdi...

IV Fasl. JODUGAR HINDI

Qayin otasining og‘rig‘an kasalidan tuzala olmay va yo tezroq o‘lib tiriklarni qutultirmay «charlar» balosi bilan o‘zini ipsiz bog‘lang‘ani uchun so‘ng chekda siqilg‘an, shunga ko‘ra onasig‘a achitib so‘zlamakda edi:

– O‘ylab-boqing onajon! Bir bechora sizning orzuigingzni deb, qizi ustiga kundash yukladi va birgalashib to‘yingizni o‘tquzishdi. Ish kuchidan qolib, o‘n kunlab Toshkanda yurdi. Nima bo‘lg‘anda ham biravning yaxshilig‘ini bilish kerak edi.

O‘zbek oyim o‘zining bir haftalik so‘zini takrorlar edi:

– Endi nima qil deysan, bolam, o‘tquzmay ketishing uyat.

– Uyat deysiz-da, uyatka o‘zingiz tushunmaysiz.

O‘zbek oyim o‘g‘lining ters so‘zidan qizishdi.

– Juda hovliqa berma, o‘g‘lim. Charlar ham o‘tar, andining

¹Charlar – nikoh to‘yidan so‘ng kelin yoki kuyov sharafiga har ikki qudalar uyida o‘tkaziladigan birinchi chaqiriq.

yuzini ham ko'rarsan!..

– Onajon,– dedi Otabek,– sizning zaharlik so'zlaringsizga nima deyishka ham hayronman... Billoki, maning hovliqishim siz aytkancha bo'lsa... xotinimning in'a emas, uning ota-onalarini andishasida shoshaman. Ularning ko'ngillariga gap kelmasin degan mulohazada hovliqaman. Men sizning orzungizga butunlay qarshi tushib, Toshkandingizni tilga olmasliqqacha borg'animda o'sha bechoralar sizning rioyangiz bilan meni bu yerga sudrag'andek qilib olib keldilar... Uyatni bilsangiz, eng ozi shuning andishasi kerak emasmi?

– Bo'lmasa charlarni kutmagin-da, yugira qol,– dedi O'zbek oyim,– marg'ilonliqning o'kchangdan¹ urg'anlig'i aniq ekan.

Otabek kamoli bo'g'ilg'anidan sukut qilishg'a majbur bo'ldi, chunki bu orzu havas onasi yarani har zamon kattaroq ochiborishg'a juda ham usta va bu ustaliq uning barcha kutkanlarining kundankunga bo'shka chiqa borg'anlig'idan edi. Ayniqsa, unga hozir butun ma'nosi bilan sir onglashilib, marg'ilonliqning jodusini juda ham kuchlik ekaniga imon keltirdi. O'g'lining orzu-havasini ko'rdi – ko'rish bo'lsa – orzulag'andan ortiq. Biroq bu orzu-havas orqasidan kutilgan marg'ilonliq balosidan o'g'lini qutqarish masalasi uning tilagicha bo'lib chiqmadi-da, yana marg'ilonliqning sihri o'tkirlilik qildi... Nikoh kuni Otabekning kiyimlarini juhud² domladan o'qutishlar, marg'ilonliqdan sovitib toshkandlikka isitishlar – barchasi ham hozir o'z ajzlarini³ unga iqror qilar edilar. Keyingi «beshbosh» domlaning bergan tutatqi, ezib ichki, duo va tumorlari ham negadir ta'sir asarini sezdirmadilar...

O'zbek oyim marg'ilonliqning domlasini kuchlik ekanida shubha qilmasa ham, ammo bir ishka juda hayron edi: juhudning qilg'an jodusini – juhud, musulmon domlanikini – musulmon daf' qila olur edi: nega bular asar qilmaydi sira? Hozir O'zbek oyim buning sirrini o'ylab topolmas edi. Bu boshi berk ko'chada ul uzoq qamalib qolmadi. – buning sirrini daf'atan topdi, ham juda to'g'ri topdi: «Marg'ilonliqning domlasi juhud ham emas,

¹O'kcha – tovon; oyoq kiyimining tovon ostiga qoqilgan qalin charm; poshna. Bu yerda qalb ma'nosida.

²Juhud – yahudiy.

³Ajz (*arabcha*) – qurbi yetmaslik; ojizlik, zaiflik.

musulmon ham emas – hindi! Hindilarning ham hannosi¹. Bas, hannosining sihrini na musulmon domlasi qaytarsin-u, na juhud. O‘shal hindining o‘zi qaytarmasa, o‘zga iloj yo‘q!»

Nima qilmoq kerak? Toshkandda birarta hindi domlasi yo‘qki, ilojini qilib bersa... Endi xotin boshi bilan Marg‘ilong‘a murojaat qilsunmi?

Boshqa tushkanni ko‘z ko‘rar, degan so‘z bor. O‘zbek oyim ham boshig‘a tushkan bu kulfatni ko‘rishka majbur edi: «Shu galdan qoldirmay. Otabekning yonig‘a Hasanalini qo‘shib Marg‘ilong‘a yuboraman, Hasanali u yerdagi hindi domlag‘a uchra-shib, Otabek ustidagi sihr-jodularni yeshdirsin... Hindi har qancha olsa ham mayli, bisotdan u-buni sotib pul qilib beraman».

Otabek onasining qarshisida boyag‘i sukutka ketkanicha jim o‘lturar edi. O‘zbek oyim haligi kashfiyotdan qutilib bu to‘g‘rida so‘ngg‘i qarorini ham berib bo‘lg‘ach, Otabekka dedi:

– O‘g‘lim... yangi uylangan oting bor. Manim oldimda o‘lturib nima qilasan? Bechora yolg‘iz o‘lturibdir.

Otabek onasig‘a bir qarab oldi-da, javob bermadi.

– Bor, bolam, bor. Yaxshi emas bu ishing... O‘zbek oyim so‘zini bo‘lib daricha yonig‘a kelib to‘xtag‘an Oybodoqqa qaradi.

– Sutchoy tayyor bo‘ldi, suzib kiraymi?

– Ikki kosani kelinlik uyga ber, men bilan Hasanalinikini shu yerga keltir.

Oybodoq keta boshlag‘an edi, Otabek uni to‘xtatdi:

– Manikini ham shu yerga olib kir,– dedi. Oybodoq O‘zbek oyimg‘a qaradi. O‘zbek oyim o‘g‘lig‘a xo‘mraydi. Otabek xo‘mrayishg‘a iltifot qilmay, Oybodoqqa «shundoq qil» ishorasini berdi.

– Bo‘lmasa kelinnikini ham shu yerga berib, o‘zini chaqir. Hasanali uyida ichsin,– dedi O‘zbek oyim. Oybodoq ketkach, o‘g‘lidan so‘radi:

– Bu nima qiliq, bolam?

– Qiliq emas.

– Kelin bilan birga ichsang, nima bo‘lar edi? Biravning bolasini munchalik xorlash yaxshi emas.

– Bundan xorlag‘anliq chiqmaydir. O‘zini shu yerga chaqir-

¹Hannos – iblis, shayton.

dingiz – ish bitdi.

O‘zbek oyim tag‘in nimadir aytmakchi edi, Oybodoq dasturxon ko‘tarib kirib qoldi.

– Kelinga aytdingmi?

– Aytdim.

Dasturxon yozilib, tushlik choy kēldi. O‘zbek oyim kosasiga non tashlab ko‘zi eshikda, ya‘ni kelinni kutar edi. Kelin eshikdan ko‘ringach, o‘g‘lig‘a «qarshi ol» degandek qilib qarab qo‘ydi. O‘n yetti yoshlar chamaliq, kulchalik yuzlik, oppoqqina, o‘rtacha husnlik Zaynab qayin onasining tilak va sha‘niga loyiq tavozi’ – odoblar bilan bitta-bitta bosib dasturxon yonig‘a keldi. Qayin ona tomonidan «o‘lturing» ruxsati berilganidan so‘ng, qisilib-qimtinib tovush chiqarmayg‘ina o‘lturdi. O‘zbek oyimning ko‘zi o‘g‘lida. O‘g‘li bo‘lsa choyga non ho‘llab yemoqda edi. Bir-ikki qayta xo‘mrayib-xo‘mrayib o‘g‘lig‘a qaradi-da, uning ko‘zini uchrashdira olmag‘andan keyin, unga so‘z qotishg‘a majbur bo‘ldi:

– Charlaring ham bo‘la qolmadiki, qayin otangni borib ko‘rsang. Yoki charlarsiz ham ko‘ra qolasanmi?¹

Zaynab ko‘zini eriga tikib qoldi. Otabek salqing‘ina onasig‘a javob berdi:

– Ko‘rsam, bo‘ladir... – dedi va kulimsiragansumon Zaynabka qaradi. Zaynab ham kulgan bo‘ldi. Shu kichkinagina kulimsirash O‘zbek oyimni ancha tinchitdi. Ammo musohaba² shuning bilan to‘xtalib, orag‘a yana boyag‘i jimjitlik kirdi. O‘g‘lining miridan sirini ajratib o‘lturg‘uchi ona yana olazarak og‘rig‘ig‘a yo‘liqdi. Zaynabning ko‘zi tez-tez Otabekka tushar, u bo‘lsa xo‘r-xo‘r choyini ichar edi. Bu holdan O‘zbek oyim ichetini yeb, yutkan luqmasining mazasini ham bilmas, qisqasi o‘lturish so‘zsiz, go‘yo tuzsiz va ma‘nosiz edi. Bu ma‘nosizlik tadbirini ko‘rish yana O‘zbek oyim ustida:

– Kelin poshshog‘a tilla uzuk buyurdingmi?

– Buyurdim. Erta-indin bitib qolar. Otabek so‘zni cho‘zmoqqa yo‘l qo‘ymadi.

Ammo onasi gapdan gap chiqarib, so‘zga so‘z ulamoqchi edi:

¹Toshkand odaticha, «charlar» bo‘lmasdan turib, kuyav qayin ota, qayin onaga ko‘rinmaydur (muall.).

²Musohaba (arabcha) – birga kuzatib, jo‘r bo‘lish, suhbatlashish.

– Tilla chochpopugingiz bor edimi?

Zaynab eriga qaradi va iymanibgina javob berdi:

– Yo‘q.

– Yo‘q bo‘lsa, olib beraman,— dedi Otabek. O‘zbek oyim anchagina jonlanib oldi. Tag‘in undan-mundan so‘z urintirmoqchi bo‘lg‘an edi, uncha muvaffaqiyatlik chiqmay boshladi. Sutchoydan so‘ng qumg‘onda choy keldi. Zaynab birinchi piyolaga quyib o‘rnidan turdi va qayin onasig‘a ikki qo‘llab uzatdi, ikkinchi piyolani to‘ldirib o‘rnidan turmoqchi bo‘lg‘an edi, uni Otabek to‘xtatdi.

– Mundan keyin choy berishda o‘rningizdan turib o‘lturmang,— dedi. – O‘lturgan yeringizdan bersangiz, ham bo‘ladir.

Lekin bu gap qayin onag‘a yoqmasi, e‘tiroz qildi:

– Nega undog‘ deysan, bola. O‘rindan turib choy berish odamzodning ziynatidir, kelinlarning bor-yo‘g‘i kelinligi ham shunda-ku!

– Sizning uchun ham o‘lturib choy bersin, demayman; ammo bu takallufning menga keragi yo‘q,— dedi va qo‘lidag‘i choyni tez-tez ichib bo‘shatdi. Fotiha o‘qub o‘rnidan turar-ekan:

– Albatta, sizga o‘rnidan turib choy berishi lozim... – dedi va chiqdi. Bu gapni Zaynab chinga hisoblag‘ani uchun boshqa narsa payqamag‘an, ammo O‘zbek oyim bo‘zarib qolib darav esiga hindining jodusi kelib tushkan edi.

Shu o‘lturishdan bir soatcha keyin O‘zbek oyim uyni xolilatib Hasanalini o‘z oldig‘a chaqirtirib kirdi. Hasanali bu chaqirtiriqdan bir narsa ham sezmagan, chunki xo‘jabekasining ichki sirriga uncha oshno emas; charlar maslahatidir, deb o‘ylamoqda edi. O‘zbek oyim uyning eshigini beklab keldi-da, Hasanalining yaqinrog‘ig‘a o‘lturdi va yarim tovush bilan muddaoni ocha boshladi.

– Endi ish Toshkand domlari bilan bitaturg‘anga o‘xshamaydi... O‘ylab qaragam, Marg‘ilonliqning domlasi hinda ekan. Shuning uchun, noiloj, sani oldimg‘a chaqirtirdim. San ham odamsumon gapimga tushunib, bu to‘g‘rida aqling yetkancha zehningni yugirtirgin... O‘zingga ma‘lumki, kundan kunga marg‘ilonliqni unutish o‘rniga har soat unga esi boradir. Bu hollarining barchasi o‘sha hindining jodusidan bo‘lib, muakkillar¹

¹Muakkil (*arabcha*) – vakil. Bu yerda muakkil so‘zi jodugarning iblisleri ma‘nosida kelgan.

Otabekning bo‘ynidan sirtmoq solib Marg‘ilong‘a tortadirlar...

Hasanali xo‘jabekasining ko‘bdan beri domlaxo‘ja bilan sargardon bo‘lib yurishini bilsada, ammo uning «hindi, sirtmoq solib tortish» kabi so‘zlariga tushunmadi. Bekasining fe‘li xo‘yini yaxshi bilgani uchun, ya‘ni uning qarg‘ashidan qo‘rqib tushunmaganligini bildirmadi-da: «Qani gapning tegi qayerg‘a borar ekan»,– deb jim, quloq solg‘an bo‘lib o‘ltura berdi. Ammo O‘zbek oyim so‘zini haligi yerda to‘xtatib: «San shunga nima kengash berasan?»– degan savolni berdi.

– Men nima der edim... Siz nimani ma‘qul ko‘rsangiz shuda,– dedi. Hasanalining tushunmaslik orqasida bergan bu javobi O‘zbek oyimg‘a nihoyatda yotishib keldi:

– Barakalla, Hasan. Ana shuning ilojini o‘zing qilasan.

– Yaxshi...

– Erta-indin charlar bo‘lib o‘tsa, albatta Otabek Marg‘ilong‘a yugiradir. Shu vaqtda san ham bir narsani bahona qilib birga Marg‘ilon borasan-da, qayerdan bo‘lsa ham o‘sha hindini topasan va nazrini berib yaxshilab qaytartirib qildirasan...

– Kimni?

– Kimni bo‘lar edi, Otabekni-da.

– Nega?

– Tushunmadingmi?

– Tushunish bo‘lsa, tushundim... Shunchaki aniqlab olmoqchiman-da.

– Marg‘ilonliq-ku Otabekni hindi domladan o‘ziga bog‘latib qo‘yibdir. Ana shuni san ham payqab yurgandirsan-ku?

– Payqamag‘an bo‘lsam ham, ammo maqsadingizga endi tushundim,– dedi kulib Hasanali. – Niyatingiz Otabekni marg‘ilonliq kelindan sovitish.

– Barakalla,– dedi O‘zbek oyim,– sovitishgina emas, uning changalidan Otabekni uzil-kesil qutqarish.

Hasanali hayron bo‘ldi. Chunki xo‘jabekasining marg‘ilonliqqa munchalik adovati bor deb o‘ylamas edi.

– Nega endi?

– O‘g‘limni marg‘ilonliqlarning qo‘lig‘a berib qo‘ymayman-da, axir. Burun Toshkandda xotini bo‘lmag‘an bo‘lsa – endi bor, mundan keyin andi kelinga bizning muhtojligimiz yo‘q...

– Xayr, endi nima qilmoqchisiz?

– Nima qilishim kundan ham ravshan,– dedi O‘zbek oyim

va tamom qanoat va ishonch bilan boyag‘i maqsadni takrorladi:

– O‘zingga aytkanimdek, Marg‘ilondag‘i hindi domlaning o‘zidan bir martaba qaytariq¹ qildirsaq, marg‘ilonliqning sir-jodulari botil bo‘lib²; Otabek o‘z-o‘zidan andini taloq qilib yuboradir...

– Siz marg‘ilonliq hindi domlaning o‘g‘lingizga qilgan jodusini qayerdan bildingiz?

O‘zbek oyim bu savol bilan o‘zining kashfidan bir oz shubhalandi-da, ishonchsizroq qilib:

– O‘zim bildim,– dedi.

– O‘zingiz qayoqdan bilasiz, axir birav aytkandir sizga?

– O‘z aqlim bilan topdim.

Hasanali o‘zini tutolmay kulib yubordi:

– Lekin shunga qolg‘anda aqlingiz bir oz yanglishibdir...

– Nega?

– Negaki ikki o‘rtada sihirchi hindi ham yo‘q, sihir qildir-g‘uchi marg‘ilonliq ham, Otabek ham sihirlangan emas.

– Nega bo‘lmasa Otabek hadeb (uylansa ham) Marg‘ilonga oshiqa beradir?

– Buning sababini hali ham bilmaysizmi?

– Bilaman, sihir-jodu quvvati.

– Joduni kim qildiradir?

– Qayin otasi, qayin onasi, qola bersa, xotini.

– Yanglishasiz, oyi.

– Nega yanglishaman?

– Sihir-jodu qilishdan ularning maqsadi nima, deb bilasiz?

– Kalvak o‘g‘limning aqlini o‘g‘irlab, pulini yemakchilar.

– Pulini yemakchilar?– deb kuldi Hasanali. – Marg‘ilonlik qudalarigizning davlati oldida biznikini yo‘q, desa bo‘ladir. Undan keyin men yaxshi bilamanki, ular Otabekka uch pullik ham ro‘zg‘or qildirmaydirlar. Buni o‘zim yaxshi bilganimdek, o‘g‘lingizning o‘zidan ham «Ularning ro‘zg‘or qildirmag‘anlaridan juda siqilaman»,– degan so‘zini necha qayta eshitdim. Shuni ham yaxshi bilmoq kerakkim, o‘sha jodugor qudalarigiz yomon kishilar bo‘lg‘anlarida Otabekni Toshkandan uylantirish

¹Qaytariq – eski e‘tiqodga ko‘ra, kasallik, falokat va shu kabilarni daf qilish, isitilgan kishidan sovitish va shu kabi maqsadlarda duo o‘qish, dam solish va shunday duo o‘qib dam solingan narsa.

²Botil (*arbcha*) – yolg‘on, soxta; befoyda. Botil bo‘lmoq – yaroqsiz holga kelmoq.

siz o'ylag'ancha qulay ish bo'lmas edi. O'g'lingizning Marg'ilon borg'andan so'ng va'dasidan aynaganini, albatta, hojidan eshitkan bo'lsangiz kerak...

O'zbek oyim yengilayozgan bo'lsa ham, ayniqsa, Hasanali-dan til qisib qolg'usi kelmas edi.

Go'yoki shuncha o'tkan gaplarga qiymat bermagandek:

– Men buning sirrini endi xo'b bilib oldim,— deb qo'ydi.

Hasanali kuldi.

– Bilsangiz ham yanglish onglabsiz, chunki buning sirri siz o'ylag'ancha emas.

– Qandog'?

– O'g'lingizning har zamon Marg'ilong'a oshiqmog'i, ayniqsa, bu gal qayin ota, qayin onalaridan andisha qilibdir. Undan keyin...

– Undan keyin?

– Undan keyin katta kelingiz o'g'lingizning ko'z ochib ko'rgani.

– Ko'z ochib ko'rgani?— dedi O'zbek oyim va istehzolanib kuldi. – Zaynab o'sha marg'ilonliqcha bo'lmapti, degin?

– Men qayog'dan bilay, ehtimol, o'g'lingizcha shundaydir...

– O'zing ularning ikkisini ham ko'rgansan, indallo¹ so'zla:

– Ulardan qaysi birisining husni ortiq?

Hasanali bu savol qarshisida nima deb aytishka bilmay qoldi...

– Muhabbat degan narsa husnga qaramaydir.

– Qaraydirmi, yo'qmi, sandan uni so'rayotqanim yo'q. Qaysi birisi ko'hlikrak deb so'rayman?

Hasanali qiynaldi va gapni boshqag'a chalg'itish uchun:

– Endi maslahat nima bo'ldi?— deb so'radi.

– Oldin so'zimga javob ber-chi, yer yutkur!

– Savolingiz qiziq, nima deb javob berishga hayronman...

– To'g'risini aytaymi?

– To'g'risini!

– To'g'risini, indallo so'zlasam,— dedi va qiynalib to'xtadi, har bir gulning isi o'z yo'lig'a.

– To'g'risini deyman!

– Anuv kelingizning o'lsa, o'ligi ortiq...

¹Indallo (arabcha) – Olloh yonida, yaqinida; Ollohga yaqin.gapning indallosi-bo'ladigan gap, ochig'i, rosti.

– Gapirma-gapirma,– dedi O‘zbek oyim,– boshda shu marg‘ilonliq balosiga o‘zing sababchi bo‘lg‘anmisan, hali ham o‘shaning tomonini olib so‘zlaysan! Sandek soqoli uzun, aqli qisqadan kengash so‘rab o‘lturg‘an men ham ahmoq!

Hasanalining chalg‘itishi va hayron bo‘lishi O‘zbek oyimning tabiatini yaxshi bilgani uchun edi. Ul o‘z xohishiga teskari kelgan haqiqatni ko‘rmaydirgan qiziq bir tabiatka molik edi.

– O‘zingiz to‘g‘risini so‘zlatib, tag‘in nega mendan xafa bo‘lasiz, oyi,– deb muqobala qila¹ boshlag‘an edi, O‘zbek oyim yana gurullab ketdi:

– Bo‘ldi-bo‘ldi... tuzingni ichib, tuzlig‘ingga tupurganni xudoy ko‘tarsin,– dedi.

Hasanali xo‘jabekasining qarg‘ish va koyishi ostida kula-kula uydan chiqdi.

Bu musohaba ko‘rinishda O‘zbek oyimg‘a uncha o‘zgarish bermagandek sezilsa ham, lekin ruhan uni ancha bo‘shashdirg‘an edi.

Shu gapdan bir hafta, chamasi, keyin va charlar kutishning o‘n beshinchi kunlari edi. Otabek mehmonxonada toqchadag‘i kitoblar orasidan qandaydir bir kitobni axtarar ekan, Hasanali uning yonig‘a kirdi.

– Panjshanba kun charlar emish, xabarini berib ketdi.

Otabek kitoblardan birini sug‘urib oldi va varaqlar ekan, «charlari ham qursin», deb qo‘ydi. Ko‘nglidan kechirdi: – «Bu kun dushanba bo‘lsa, tag‘in orada to‘rt kun bor».

– Mana bu xat ham sizga emish,– dedi-da, Hasanali unga bir maktub uzatdi,– boya birav berib ketkan edi,– dedi va shoshib-pishib qazo bo‘layozg‘an asr namozini o‘qush uchun joynamoz yozdi. Otabek maktubning unvoniga ko‘z tashladi: «Toshkandada... mahallasida turg‘uchi Otabek Yusufbek hoji o‘g‘lig‘a tegsin». Kim tomondan yozilg‘anligi unga ma‘lum bo‘lib, qo‘lidag‘i kitobni toqchag‘a qo‘ydi va shosha-pisha xatni ochdi.

Katta qog‘ozda tussizroq siyoh bilan yozilg‘an uzun bir xat. Uning ko‘zi yozuv ustida suzdi. Suzgan sayin negadir uning tusida ulug‘ bir o‘zgarish, vujudida bir titroq voqi‘ edi. Bu xat –

¹Muqobala (*arabcha*) – taqqoslash, solishtirish; uchrashuv; qabul qilish; o‘mini to‘ldirish, qoplash. **Muqobala qilmoq** qarshilik, qarshi turmoq; qarshi, teskari javob bermoq.

unga so‘yinch berar edimi, dahshatmi – o‘zidan boshqag‘a majhul edi. Shu majhul o‘zgarishlarning so‘ng chekiga borib yetkandan keyin xatdan ko‘zini oldi va ixtiyorlikmi, ixtiyorsizmi, haytovur, bor tovshicha «qo‘rqutmoqchi!» deb yubordi. Bu so‘z bilan Hasanali ham nari-beri namozini bitirdi-da, joynamozdan burilib qaradi:

– Nima gap?

– Hech gap yo‘q,– dedi Otabek va esankirash vaziyatida unga qaradi:

– Qo‘rtqutmoqchi, dedingiz-ku, xat kimdan?

– Xatmi?– dedi va shuning ila bir oz esini o‘ziga yig‘ib olg‘andek bo‘ldi,– xat kelingizdan... Qo‘rqutmoqchi bo‘lib, ba‘zi bir kinoyalarni yozibdir...

Bu gapni aytkandan so‘ng xatni buklay berdi. Hasanali fotiha o‘qub Otabek yonig‘a keldi:

– Kinoyalar yozishi kechikkaningiz uchundir,– dedi.

Otabek tasdiq ishorasini bergandek bosh silkib qo‘ydi.

– Ayniqsa shu gal kechikishingiz bechora kelinga og‘ir tushib kinoyalar yozishg‘a majbur bo‘lg‘an,– dedi Hasanali. – Anig‘i ham, bechoraga juda og‘ir, «kundash – xotin zotining o‘lumi» deganlar. Endi, nima bo‘lg‘anda ham orangizda oz qoldi, charlarni o‘tkaza jo‘naysizda. Otabek javob bermadi, chunki Hasanalining keyingi so‘zidan rizo bo‘lmag‘an edi.

Hasanali uni tinchitish uchun: – Agar ko‘nglingiz tinchimasa,– dedi kulib,– siz ham kinoyalik bir xat yozib beringiz. Xat keltirguchi ertaga xabar olib o‘tishini bildirgan edi.

Otabek bu so‘zdan bir oz jonlang‘andek bo‘ldi. Chunki uning ko‘ngliga bu kinoyalik maktubni jo‘rttaga yozilg‘an bo‘lg‘anlig‘i kelib tushgan edi.

– Bu gap to‘g‘rimi?– deb so‘radi.

– To‘g‘ri. Ertaga erta bilan kelib, xat bo‘lsa olib ketmakchi edi.

– Yaxshi,– deb kulimsiradi Otabek,– ertalab kelsa, xat beraman.

Hasanali mehmonxonadan chiqq‘ach, o‘zini to‘xtatib olg‘ani holda ikkinchi qayta xatni ko‘zdan kechirdi:

«Vafosizga. Men o‘zimning bu maktubimni ko‘z yoshlarim bilan yozaman. Negaki hozirda manim yolg‘iz ko‘z yoshlarimgina emas, butun borlig‘im siyohdir. Men endi og‘izlardag‘i

«vafu» so 'ziga ishonmayman. Chunki men o'zinning vafosiga ishong'anim bir yigitdan ulug' vafosizlik ko'rdim. Uyatimdan ko'zlarimni ocholmayman. Negaki yer-u ko'klar, tog'u toshlar va dunyodagi barcha narsalar manim aldang'anim uchun kulib masxara qilg'andek qaraydirlar... Bu kunimdan, bu hasratimdan qutilish uchun o'zimga ajal chaqiraman. Lekin ajal ham men sho'rlikdan nafratlangandek, go'yo ul ham menga vafosizlik qiladir.

Begim, garchi achchig'lansangiz ham aytishka majburman: sizda vijdon, insof, rahm, va'da, vafu, yaxshiliqni bilish, boringchi, odamgarchilikdan hech gap yo'q emish. Bil'aks siz: hiylakor bir tulki, og'zi qon bir bo'ri, rahmsiz bir jallod, uyatsiz bir yigit!

Sizni hiylakor dedim: esingizda bormi, so'dda otamni, go'l onamni qandog'lar qilib aldadingiz? Yodingizda bormi, sham yonida meni aldab aytgan so'zlaringiz, bergan va'dalaringiz, «manim orzum» deb qilg'an xitoblaringiz, to'kkan ko'z yoshlaringiz?.. Bas, bu hiylalar, bu makrlar sizdan boshqa kimda topilsin?

Sizni og'zi qon bir bo'ri dedim: chunki sizda rahm yo'q. Siz o'zingizning zaharlik tishlaringiz bilan mazlumlar ko'ksini, bayovlar bag'rini chok etasiz, yangi ochilg'an gullarni, endi bosh tortqan lolalarni vaqtsiz so'ldirasiz, ochilib bitmay o'ldirasiz!

Sizni uyatsiz dedim: ilgarigi vahshatingiz¹ bilan o'zingizning haqqingiz bitkanligini bila turib ham yana uyalmay-qizarmay vijdotsizlar amrini berasiz va uyatsizlig'ingizni yana bir qat ortdirasiz!

Men sizning ba'zi bir da'volaringizga hayron qolaman: otam Toshkandda ekan chog'da bu gapni aytishka uyalg'an emishsiz... Go'yo buning ila nomuslik bo'lib ko'rinmakchisiz shekillik?!

Onam ba'zi vaqtlarda:

Yangi yor topqanda, do'stlar, eskidan kechmoq kerak, Eskini o'lgan sanab, latta kafan bichmoq kerak

baytini o'qub qo'yar, men bo'lsam ul vaqtlarda buning ma'nosiga tushunmas edim. Ammo... endi bu baytni kimga aytilganiga va uning ma'nolariga xo'b tushunmaktaman. Tash-

¹Vahshat (arabcha) – yolg'izlik, begonalik; xavotir; jaholat; vahshiylik. Kishini dahshatga soladigan ayanchli ahvol, o'taketgan madaniyatsizlik; nodonlik. Bu yerda vahshiylik ma'nosida kelgan.

landiqliqning so'ng o'tinchi qilib sizdan shuni so'rayman: uchunchi yor topqanda ikkinchi bechoraga ham shunday uyatsizlik qilinmasa edi. Bu tilagim uchun ajablanmangiz, chunki: «Pichoqni o'zingga ur, og'rimsa o'zgaga sol»,— deydirilar.

Sizga yāngi yor, menga uyatsizlikning qurboni bo'lish muborak.

Kumush emas, Tuproqbihi yozdim. 17-javzo¹, 1265-inchi yil Marg'ilon».

V FASL. XIYONAT

Qutidorning Toshkandan yolg'iz qaytib kelishi Kumushni ancha entikdirgan edi. Ammo Otabekka voqi' bo'lg'an uzr masalasi bir qadar uni tinchitdi. Ishonar-ishonmas shubha va vasvasalardan bir oz aridi: «Ul meni unutmagan, va'dalari chin, so'zlari to'g'ri... Ul ham meni suyar ekan...»,— deb burung'i odati bilan gohi erining yo'lig'a chiqib kutmakka ham boshladi.

Otasining kelishining sakkizinchi kuni edi. Ul bu kechasi ko'rgan ba'zi bir tushlarini uning bu kun kelishiga yo'ydi-da, ertalabdan turib sochlarini yeshdi. Sochlari orasidag'i chigillarini diqqat bilan tarab, jom yonig'a o'lturdi. Uning nafis qora sochlari orqa-o'ngiga to'zg'ib ajib bir manzara berdilar. Sochini qatiqlab va sovunlab yuvgach, onasidan ikkita qilib o'rdirdi. Oftob oyimning: «Nega qirq kokil qilmaysan?»— deb so'rashig'a: «Qizingiz endi qizlik davridan o'tib, kelinlik davriga kirdi. Qizingizning mundan so'ng kuyavingizdan boshqa sovchilari ham yo'q»,— deb kuldi. Ammo bu ikki o'rim soch qirq kokiliga qarag'anda juda ham o'ziga kelishib tushib, unga yana bir qayta ulug'vorliq va oliylik bag'ishladilar. Sochini o'rdirg'andan keyin uyiga kirdida, kiyimlar taxlangan toqcha yonig'a to'xtadi. Ravoqliq toqchada uning o'n besh chamaliq asl ko'ynaklari uyulgan edi. Sariq rupoh atlasini kiyishka chog'lab ko'rgan bo'lsada, biroq ko'ynakni olg'an yerida bu fikridan qaytdi. Qizilni... ko'kni... olma gullini... qisqasi qaysi birisini kiyishka taraddudlandi. Ko'ynaklar ichida o'ziga yarashmaydirg'ani yo'q: oq olma uchun bargi ham, guli ham bir... Uning o'ziga sariq atlas xush kelsa-da, biroq hozir o'z xohishini bir yoqqa qo'ya turib Otabek ko'nglicha

¹Javzo (arabcha: katta) — o'n ikki burjning biri, Saraton va Savr burjlari o'rtasida joylashgan. Shamsiya yil hisobida uchinchi oying arabcha nomi (22-may-21-iyun kunlariga to'g'ri keladi).

kiyinishka qaror berdi. Chunki Otabek ko'pincha qora ko'ynak kiyishka qistar edi. Sovsar guli qora atlas ko'ynagini kiyib, boshig'a zangor shohi ro'ymolini soldi va marvarid ko'zlik kichkina oltun halqani qutidan olib qulog'ig'a taqdi. Shu soddagina yasanishdan so'ng, ikkinchi toqchada tirog'liq turg'an ko'zgi yonig'a bordi. Ko'zgi ichidan to'zg'ib, chuvalib ko'ringan soch tolalarini to'g'rilab o'zini kuzatdi. Ko'zgi ichidan ko'ringan malak o'z egasini ham kayflandirib, sekingina iljayib qo'ygan edi, narigi yoqdag'i fitnai davron ham sadafdek oq tishlarini yoqut kabi irinlari orasidan ko'rsatkandek bo'ldi. Bu husnga otaliq vazifasini o'tag'andek ko'ringan latif burni yonidag'i qora xolini tabiiylik'ig'a ishonmag'andek qashib ko'rdi va ko'zgi yonidan jo'nadi. Jo'nar ekan: «...chiroylik bo'lsa ham menikidek xoli yo'qdir»,— deb ko'nglidan kechirdi.

Kechki olov vaqtida tashqari hovlisida u-buga ovora bo'lib yurar edi. Bu kungi ko'rgan tushi uni ortiq ishontirgan, shuning uchun To'ybekaning tashqari havlida qiladirg'an yumishini ham o'zi bajarmoqda, To'ybekadan suv sepdirib o'zi yer supurar ekan, quloqlari yo'lak tomondan eshitiladigan oyoq tovushlarida edi.

Havlidagi ikir-chikir ishlarni tamomlag'ach, ayvonning oldig'a o'lturib tuzatindi, tuzatinar ekan yo'lakdan yurib kelmakda bo'lg'an bir oyoq tovshini eshitib yuragi nima uchundir oshiqinib-shopirinin ketdi. Oyoq tovshi ichkariga yaqinlag'an sayin ul o'zida titroq aralash bir hol sezar edi. Nihoyat, yo'lakdagi oyoq tovshi tugalib, Kumush kutmagan joyda paranjilik bir xotin kelib chiqdi. Kumush uzoq bir entikib qo'ydi.

Xotin Kumushka qarab kelar edi. Ul yerdan bichib olg'andek pak-pakana, burni yuzi bilan barobar deyarlik tep-tekis, ko'zi qoqqan qoziq o'rnidek chup-chuqur, og'zi qulog'i bilan qoshiq solishar darajada juda katta, yuzi qirq yillik og'riqlarnikidek sapsariq, qirq besh yoshlar chamasida bir xotin edi. Kumushbibi o'ziga tomon kelguchi bu dahshatlik xotinni umrida birinchi martaba ko'rar edi: «Nima qilib yuribti bu och arvoh!»— deb o'yladi. Xotin o'n adimlab uzoqdan yuziga sovuq va tushda qo'rqrarliq bir kulgi tusi berdi. Dimog'i bilan «qix» etib qo'ydi.

— Xi-xi-xi, aylanay sizdan, poshsha qiz! Mirzakarimboyning havlilari shumi?— deb so'radi. Kumush «shu» javobini bergandan so'ng o'zi bilan ko'rishmakchi bo'lg'an bu xotin oldig'a ikki

adim yurib tilar-tilamas yelkasini tutdi. Uning to'g'ri mavzun qomatiga yerdan bichib oling'an mudhish xotinning qo'llari zo'rg'a yetdi-da, «esonmisiz, poshsha qiz» deb so'rashdi. Xotin paranjasi bilan ayvonning oldig'a o'turib olg'ach, «uff» deb chayqaldi va: «Ancha yo'l ekan, tinkalarim qurib ketdi-ya?»— deb shikoyatlandi.

– Mirzakarimboyning havlilari aniq shumi?

– Shu.

– Siz kimlari bo'lasiz boyning?

– Men, qizlari.

– Qix... sizga bersam ham bo'lar ekan,— dedi xotin va yonchig'idan bir xat chiqardi. – O'g'lim Toshkand bilan Marg'ilon orasida qatnab oliq-sotiq qiladir. Bu gal Toshkanddan qaytishida birav unga shu xatni berib, Mirzakarimboyning havlilariga tez yetkuzib berasiz, deb iltimos qilibdir. Qix, xi-xi, aylanay sizdan poshsha qiz, qix... Maxtang'uliy bo'lmasin, o'g'lim ham o'zimga o'xshash biravning xizmati yo'lida o'lib qutiladir: bu kun tush vaqtida Toshkanddan keldi-da, onasi bilan so'rashishni ham bilmay shu xatni qo'limg'a tutqizdi: «Jon ona, o'zim yo'lda juda urinib keldim, sanga adabsizlik bo'lsa ham darrav Mirzakarimboynikini so'rog'lab shuni eltib ber, berguvchi tez berasiz deb o'tingan edi»,— dedi. – Men ham ko'ngilehangman, aylanay poshsha qiz, kasaldan yaqinda turganim uchun bir qadam bosishg'a toqatim bo'lmasa ham savobdan quruq qolmayin, deb surgala-surgala havlingizni so'rog'lay-so'rog'lay topqunimcha o'lib bo'ldim... qix... – dedi. Kumush xatni xotinning qo'lidan olib rahmat aytdi va xatning unvoniga¹ ko'z tashladi: «Marg'ilon shahrida sokin² Mirzakarim qutidor havlisig'a».

– Yanglishmabsiz, oyi.

Nega yanglishay, aylanay sizdan, poshsha qiz. Ulug' dargohlaringizni ko'chadagi har kim bilar ekan,— dedi xotin va yaltoqlanib o'rnidan turdi. – Endi men keta qolay, bolag'inam

¹Unvon (*arabcha*: manzil; sarlavha, nom; belgi, ramz) – maktub ustiga yozilgan nom, qayerga, kimga jo'natilganlik haqidagi yozuv, ma'lumot (**bu yerda shu ma'noda kelgan**); 2) meros bo'lib keladigan yoki ish-vazifa darajasini ko'rsatuvchi, shuningdek, in'om qilingan hurmatli, faxriy nom; 3) biror ish-faoliyat sohasidagi alohida xizmatni yoki mutaxassislik darajasini rasman e'tirof etadigan, vakolatli organlar tomonidan belgilanadigan va beriladigan nom.

²Sokin (*arabcha*) – tinch, yuvosh, xotirjam; qo'zg'almas, harakatsiz; bir-joyda istiqomat qiluvchi. **Bu yerda istiqomat qiluvchi ma'nosida kelgan.**

yoʻldan och kelib, bir qoʻshiq issiqqa zoriqib oʻlturgandir.

– Ichkariga kiring, choy qaynatayliq.

– Rahmat, poshsha qiz. Anchon¹ icharmiz choy boʻlsa... qix. Bir koʻrgan bilish, ikki koʻrgan tanish, deydirlar...

Kumushbibi xotinni ortiqcha qistab oʻlturmadida, yoʻlakka kuzatib bordi. Xotin yoʻlakka burilar ekan qayrilib toʻxtadi:

– Bu dunyoda shunaqa hojat chiqarishlardan topqanmiz, agar Toshkandgami, Qoʻqongʻami otangizning xat-patlari boʻlsa oʻgʻlim bajonudil olib ketadi. Shu oʻrtalargʻa kelib qolsam xabar olib oʻtaymi?– deb soʻradi. Kumushning «yoʻq» deyishka ogʻzi bormay: «Maylingiz, ogʻir kelmasa»,– deb javob berdi. Xotin yoʻlakka burildi. Kumush ayvon tomongʻa qaytar ekan oshiqib xatni ochti. Xat kichikroq qogʻozda oʻlchavlik soʻzlardan iborat edi.

«Kumushbibi binti² Mirzakarimboyga – zavji³ toshkandlik Otabek Yusufbek hoji oʻgʻlidan. Otangiz Toshkandda ekan vaqtida men bu ishni ochmoqqa ogʻirsingʻan, toʻgʻrisi, uyalgʻan edim. Maʼlumingiz, Toshkanddan yulanganimdān soʻng yolgʻiz boshimgʻa ham Toshkanddan, ham Margʻilondan ikki xotin ushlab turish ogʻirliq qila boshladi. Shuning uchun bu ikki xotinning birisidan kechishka toʻgʻri kelib, nihoyat, turmishim uchun yengil va orzumga muvofiq boʻlgʻan bir narsaga qaror berdim. Ul ham toshkandlik xotini bilangina qolib, sizni taloq qilish edi. Maktubni olgʻan kuningizdan boshlab oʻzingizni mendan begona va nikohimdan tashqari hisoblasangiz boʻladir. Manim bu taloq xatimni, albatta, shariat peshvolari sharʻiy hisoblab iddangiz⁴ bitish bilan sizga boshqa er qilmoqqa ixtiyor bersalar kerak. Otabek Yusufbek hoji oʻgʻli.

13-inchi javzo, 1265-inchi yil, Toshkand».

...Ul bu maktubni oʻzining soʻng tomchi kuchi bilan oʻqub tamom qildi-da, jonsoʻz bir tovush ila «uyatsiz!» deb qichqirdi va yerga yiqilib oʻzidan ketdi... Yiqilishda qoʻlidan chiqqʻan qogʻoz parchasi shamol bilan uchib borib boshi yonigʻa tushdi.

¹Anchon – keyin; bemaolol; vaqt boʻlsa; xudq xohlasa.

²Bint (arabcha: qiz) – xotin-qizlar ismidan keyin qizi maʼnosini bildirib keladigan soʻz.

³Zavj (arabcha: juft; er) – er, kuyov.

⁴Idda (arabcha: bir qancha; qanchadir son, kun) – erdan ajragan yoki eri oʻlgan xotinga homiladorligi aniqlanguncha shariat boʻyicha erga tegish man qilingan toʻrt oy-u oʻn kungacha boʻlgan muddat.

Yo'lak panasidan mudhish bashara chiqib, bir-ikki qayta unga kulib qarag'ach, yo'qoldi...

Bozordan qaytgan qutidor yerda hushsiz yotgan qizi ustiga dahshat ichida yugurib keldi. Chakkasini zax yerga berib yiqilg'an va kesak kabi hissiz qizini jon holatda quchog'ig'a oldi. «Qizim... Kumush... ko'zingni och!» Ammo Kumushdan javob yo'q edi. Dahshati yuz daraja ortgan holda Kumushni ko'tarib olib ichkariga yurdi. Uyda Oftob oyim bilan To'ybeka qiy-chuv qo'pardilar. Ayvong'a yotqizg'an bo'lsalar ham, Kumushni o'ziga keltirish chorasini bilmay, to'g'risi nima chora ko'rishni eslari topmas edi. Barakat bersinki, esi yarim bo'lsa ham To'ybeka umrida birinchi ish qildi: sovuq suv keltirib Kumushning manglay va ko'ksiga sepkan edi, seskanib o'ziga keldi. Hushdan ajralayozg'an bechoralar bu holdan so'ng bir oz jonlang'andek bo'ldilar. Kumushni sovuq ter bosib bir necha vaqt jim yotdi, shundan keyin ohistag'ina o'nglanib yotib olg'ach, ko'zini ochdi.

– Nima bo'ldi qizim, ko'zingga bir narsa ko'rindimi?

Kumush ko'zini yumdi-da, entikib qo'ydi. Javob bermadi.

Bu savol otasi tomonidan ham berilgandan so'ng:

– Meni tashqaridan kim olib keldi?– deb so'radi.

– Men, qizim!

– Yonimda hech narsa ko'rmadingizmi?

Qutidor bu savoldan boshqa gap tushundi:

– Yo'q, qizim, sen o'zing yolg'iz yotar eding.

– Shundoq yo... – dedi. So'zining so'ngg'ini aytalmadi.

– Gapur, gapur, qizim.

Yonimda bir xat bor edi... meni bu holg'a qo'yg'uchi shu xatdir,– dedi, bu so'zni nihoyatda kuchlanib aytdi.

Vaqt xuftanga yaqinlashg'an edi. Qizining haligi javobi bilan sabrsizlikka tushkan qutidor qo'lig'a sham olib tashqarig'a chiqdi va yerdan xatni oldi. Qizini bunchalik falokatka solg'an xatni olg'an yeridan qo'zg'almayoq o'qub chiqdi. Xat haqiqatan jonso'z edi. Qutidorning ham oz qoldikim, hushi boshidan uchsini... So'ng chekda xo'rlang'an va favqulodda chayqalg'an yuragi bilan ixtiyorsiz: «Makkor, insofsiz!»– dedi. Ko'z o'nglari qorong'ulanib bir necha vaqt serrayganча qoldi. Yana: «Yaxshiliqni bilmagan haromzoda!»– deb qo'ydi. Boya bu xatdan xabarsiz edi. Endi qizining oldig'a kirib, uning betiga qarash unga juda ham og'irlashgan, chunki bu fojيانing bosh omili deb

o'zini tanig'an edi. Borib ayvonning oldig'a o'lturdi va boshini qo'llari orasig'a oldi. Bu xo'rlik, bu odatdan tashqari uyatsizlik bechora qutidorni juda ezgan: nima qilmoqg'a, xo'rlang'an, tahqir etilgan qizini ne yo'sunda yupatishka, bu qora kunlarni qandog' qilib o'tkazishka bilmas edi. Shu holda ne vaqtg'achadir qoldi. Erining kechikishidan xavfka tushib, Oftob oyim uning yonig'a chiqqanda ham ul boyag'i holda edi.

Er-u xotin qizlarining yonig'a kirdilar-da, uning oyoq tomonig'a o'tib sekin-sekin o'lturishdilar. Anchagina bir-bilaringa qarashib qolg'ach, Oftob oyim olg'an taassurotini ichiga yutaberishka chidalmadi-da, yog'murdek ko'z yoshini to'ka berdi. Qutidor ham xotinini kutib turgandek ko'z yoshlari bilan soqolini yuvmakka oldi. Ko'zi yumuq bo'lsa ham, ularning hozirgi hollarini sezib yotg'an Kumushningda qaynab chiqq'an ko'z yoshlari ikki chakkasidan yostiqq'a oqib tusha boshladi. Shu choqda na uchundir toq-chada yonib turg'an sham ham lip-lip qildi-da, o'chdi... Shuning ila bu havlini chin ma'nosi bilan qorong'uliq bosdi.

Bu voqianing uchunchi kuni Kumushbibi yillab yotg'uchi og'riqlardek sarg'ayib ozg'an, endigina g'unchadan chiqayozgan bu yosiman gulni xoin qo'llarning zahri so'litkan, fasod o'chog'ining uyatsiz mufsidlari¹ husn bog'ining bu yangi erkasini ishong'an va ko'z tikkan jihati ismidan tahqir qildirib umidsiz bir vujud yoki jonsiz bir haykal holig'a qo'yg'an edilar. Uning ko'zlarida doimiy bir ma'yusiyat, arimas bir huzn², har onda bir entikib chayqalish edi. Oftob oyim ham so'ng chekda xo'rlang'an esa-da, lekin unga bu xo'rliqdan burun u-bu bilan qizini ovitish, uning ko'nglini ochib bu sovuq, uyat gapni unutdirish, har holda ko'zining oq-u qorasi bo'lg'an Kumushni birar kasalga chalinmaslig'i yo'lida tirishish muhimroq edi. Va ikki gapning birida: «Ortiq o'ylama, qizim... Esingdan chiqar, endi xafa bo'lg'aning bilan sira foydasi yo'q»,– der edi. Kumush bo'lsa hushsizlarcha onasining og'zig'a ag'rayar va har qachon ma'yus edi. Kumushning bu holi bechora onaning yuragini uzar, yuz xil vasvasalarga solar edi.

¹Mufsid – fasod, g'iybat, tuhmat.

²Huzn (arabcha) – g'am-g'ussa; motam; qayg'u, hasrat.

– Kumush,– dedi Oftob oyim tushlik choydan keyin,– qaytag‘a tog‘angnikiga borib kelmaymizmi?

– Nima qilamiz tog‘amnikida?

– Nima qilar edik. O‘ynab kulamiz, qayg‘ularingni ko‘chaga tashlaymiz.

Kumush onasining so‘ziga nima uchundir kuldi va «mayli» dedi.

– Tur bo‘lmasa, yuz-qo‘lingni yuvib otlan, xudo o‘lim bersin uyatsiz eringga.

Kumush muloyimg‘ina qilib onasig‘a qarab oldi. O‘rnidan turib To‘ybeka hozirlab bergan obdasta yonig‘a yuvinish uchun o‘lturdi.

Ular tamoman yo‘lg‘a hozirlang‘an edilar, yo‘lak tomondan o‘tkan kun xat keltirgan xotin ko‘rindi. Kumushning ko‘ziga bu xotin ofat kabi ko‘rinsa ham, ammo ikkinchi tarafdan ul so‘yindi. Onasini kelguchi xotin bilan tanishdirib, kim bo‘lg‘anlig‘ini so‘zladi.

– Xi-xi, aylanay boyvuchchalardan... Shundog‘ qizimnikiga o‘tkan edim, qix... alva‘ddayn¹, deb yo‘l ustidan burilib kirdim... deb puchuq xotin so‘zlanib kelar edi. Ona-bola qo‘lg‘a olg‘an paranjini yerga qo‘yishg‘a majbur bo‘ldilar. Xotin Kumush bilan ko‘rishkach, aching‘ansumon so‘radi:

– Ha, aylanay, poshsha qiz, sizga nima bo‘ldi, juda o‘zingizni oldirib qo‘yibsiz?

Puchuqqa joy ko‘rsatib, Oftob oyim javob berdi:

Bir-ikki kundan beri tobi yo‘q.

– Xudoy saqlasin, xudoy saqlasin,– dedi xotin,– qix... bevaqt kelib sizlarni yo‘ldan to‘xtatdimmi... xayr, xudo singlimni yomon ko‘zdan asrasin,– deb fotiha o‘qudi.

– Xush kelibsiz,– dedi Oftob oyim...

– Xushvaqt bo‘linglar, aylanay, qix... – dedi xotin va Kumushka qarab davom etdi,– anuv kungi so‘zingiz bilan yo‘ldan qayrilib kirgan edim. Ertaga o‘g‘lim Toshkand jo‘namoqchi, otangizning xat-patlari bo‘lsa... qix.

Kumush javob berish o‘rniga onasig‘a qaradi. Qizining qarashidag‘i ma‘noga tushungan Oftob oyim: «Yuboraturg‘an xatimiz yo‘qdir», deb javob bedi. Bu so‘z bilan puchuq xotin g‘ilt

¹Alva‘ddayn – va‘daga vafo qilish, vafosiz bo‘lmaslik.

etib Kumushka qarab qo'ydi. Kumush onasini unga xabarsiz ko'rsatib javob berdi:

– Otamning xatlari yo'q, meniki bor, ozg'ina kutishka vaqtigingiz bo'lsa, yozib berar edim.:

Puchuqning kelishidan maqsadi faqat shu yozib beriladigan xatgina edi. Kumushning o'tinchi unga moy kabi yoqib tushdi:

– Yozib bering, aylanay, poshsha qiz, boraturg'an joyimdan kechiksam-da, savobi bor-ku, qix... – dedi. Kumush xotindan minnatdor bo'lib uyiga xat yozish uchun kirdi.

Yuqorida Otabek tomonidan oling'an maktubning haqiqati mana shu yo'sun xiyonatning natijasi edikim, biz endi xiyonat qahramonlari bilan o'qug'uchini tanishdiramiz.

VI Fasl. ISITMA ORASIDA

Saratonning ikkinchi kuni... Marg'ilonning shimolida bo'l-g'an B... mahallasining kunchiqar tomonida janubga qarab burulg'an tor ko'chaning yuqorig'i burchagida otining tizginini ushlagani holda bir yigit kiyimiga o'lturgan chang-to'zonlarini qoqar edi. Yigitning uzoqqina yo'ldan kelganligi, uning kibrak va qoshlarig'a, ham endigina chiqa boshlag'an soqol-murtlariga o'lturg'an to'zonlardan bilgulik edi. Yigirma ikki yoshlar chamasida bo'lg'an bu yigit sariq tanlik, ukkining ko'zidek chaqchayib, o'ynab va yonib turg'an qizil ko'zlik, yuziga parchinlangandek yuza (puchuq) burunlik, manglayi qancha tashqarig'a o'sib chiqg'an bo'lsa, yuzi o'shancha ichkariga ketkan, qisqasi vaqt-sizroq yaratilib qolg'an bir maxluq edi. Burchakda yerdan ikki yarim gazlar yuksalikda kunbotishg'a qaratib qurilg'an ikkita ko'rimsiz bir betlik eshiklar yuzlariga yopiq holda edilar.

Ma'lum yigit boshidag'i qalpog'ini qo'lig'a oldida, haligi eshiklarning o'ng tomonidag'isini ochib, oti bilan ichkariga yurdi. Eshik ortiqcha tor bo'lg'ani uchun ot siqilibkina o'tdi-da, endi uzung'ina usti ochiq yo'lak boshlandi. Yo'lakdan so'ng havli edi. Havlining sharq va janub tomonlari buzilib-yorilib yotqan eski xaroba imoratlar bo'lib, havli yuzi turlik axlatlar bilan bulg'anch, go'yo yillardan beri tozalanmag'an, supurgi ko'rmagandek edi. Havlining o'rta yerida pakanagina baliq tut o'sib, ostig'a kul va boshqa axlatlar to'plang'an edi. Havlining kunbotar tomonida xarobaliqdan ozg'ina berida bo'lg'an, boya-

g'i yo'lakka tiraltirib soling'an ikki darichalik bir uy, bu uy qatorida bir ayvon bo'lib, shuning ila bu havlining tikkeygan binosining hisobi tamom edi. Bu xonadonning oshxonasi bo'l-mag'ani uchun bo'lsa kerak, haligi ayvonning bir burchagiga o'choq qurulg'an. Tutunlar bilan ayvon deganimiz qob-qora is, go'yo ayvon bo'lg'anig'a ond ichmakda. Buning ustiga o'choq boshidag'i tovoq-qoshiqlar, tog'ora va qozonlar tartibsiz ravishda iflos yotarlar, qozon tevaragida-uymalashmakda bo'lg'an uch-to'rtta tovuqlar mundagi ifloslikni yana bir qat oshirmoqda edilar. Ayvonning narigi yonidag'i daricha orqaliq uyga kirilur edi. Uyning yarmisi quruq yer – qora shibdan iborat bo'lsada, ammo to'rida chaqich bog'lab yiltiramakda bo'lg'an – kir, yulduz kabi ilma-teshuk jafokash oq kiyiz, ham taxmondag'i eski sandiq ustiga yig'ib qo'yulg'an bir to'da paxtasi chiqq'an uvadalar ko'rpa-yostiq otini o'z ustilariga olur edilar. Bitta toqchadag'i cheti uchkan, qoni qochqan uch-to'rtta piyola va bir qora qumg'onni, ikkinchi toqchadag'i umrida yuvinib ko'rmagan qora mis barkashni, bo'sh qoziqlar ko'ngli uchun osilg'an bittagina kir dasturxonni tilga olish bilan bu havlining butun jihoz – amloki ro'zg'orini¹ yozib chiqilg'an bo'linur, burchakdagi toqchada qattig' non mujib o'lturg'uchi sichqonni ko'rsatib o'tilmasa, bu uyda boshqa-jonliq-zot-ham-ko'rinmas edi. Qarshidag'i bo'g'oti tushib o'rtasi yemirilgan, devorlaridan baqa sallasi unib chiqq'an xaroba binolarning o'nda-so'nda ko'rilmada bo'lg'an eski naqshlaridan va sirlaridan bu oilaning ilgarida davlatlik bir xonadon bo'lg'anlig'i, ammo bu kunda ortiqcha faqirlikda yashag'anlig'i onglashilur edi.

Yigit otini tut yog'ochig'a bog'lab, uyga tomon yurgan ham edi, burchakdagi xaroba uydan o'zini tuzatib o'qug'uchining qutidor havlisida ko'rgani pakana xotin go'yo onalarning «ziyondosh albasti»laridek xunuk qiyofada yigitka qarab yugirib kela boshladi. Xotin yigit bilan eson-sog'liq so'rashqach, ikkisi uyga kirdilar. Yigit to'nini yeshib uyning to'riga irg'itdi, boshidan qalpog'ini olib qoziqqa ildi. Shundan so'ng, ikkisi ham o'lturishdilar.

– Qalay,– deb so'radi xotin,– ishing o'ngidanmi?

– Chakki emas.

¹Amlok (arabcha: mulklar) – 1) katta yer-mulk, yer-suv, hovli-joy, bog'-rog': 2) umuman mulk, mol-dunyo. Amlok ro'zg'or– ro'zg'or mulklari.

– O‘zi hozir shu yerda edi. Eblab kelsa shu edi, deb tashvishlanib o‘lturdi. San kelur oldingdag‘ina chiqub ketkan edi.

– Uyga ketdimi?

– Bilmadim, kelib qolsa kerak. O‘zi ham qatnay-qatnay o‘layotibdir, kecha qayta kelibketdi, qix...

– Nimadan tashvishlanadir?

– Ishni aytkanimdek qilolmasa, hamma mehnat to‘rt pul, deydir.

Yigit kulimsirab olg‘ach, so‘radi:

– O‘zimizning ishlar qalay?

Bu savoldan xotinning yuziga umidsizlik tusi kirdi:

– Bilmadim, do‘stdanmi, dushmandanmi, haytovur, olding ochilmay turadir, sovchiliqqa chiqmag‘an kunim yo‘q, qix... Yomon qo‘shnini yer yutsin: Marayim kudingchi¹ bo‘shash-qandek bo‘lg‘an edi, uni ham qo‘shnilar o‘lgur aynatibdilar... Homidboy bo‘lsa bu kun unashsalarining, ertaga to‘yni boshlaymiz deydir, qix... – Bu so‘zdan yigitning ko‘zlari olayib allanechuk tuska kirdi.

– Qaysi qo‘shni ekan, u?

– Qurib ketsin, yomon qo‘shnilar, qix... Man sanga qaysi bir qo‘shnini tutib beray, hammasi ham aynatar emish.

– San manga o‘sha... ni ko‘rsatib ber, tobini olib qo‘yay o‘sha onangni...

Ikkisi shu mojaroda edilar. Yo‘lakdan kirishdayoq tutka bog‘lang‘an o‘zining otidan odamning kelganini bilgan Homid ayvondan aylanib kirishka sabri chidamay, darichadan oshib uyga kirdi-da, yigit bilan quchoqlashib ko‘rishga ketdi. O‘lturar-o‘lturmas Homid undan so‘ray boshladi:

– Xo‘-o‘-o‘sh, Sodiq polvon, ishlar qanaqa, Toshkandda nima gaplar bor?

– Nima gaplar bo‘lsin. Toshkandda tinchlik. Bahona bilan Toshkandni ham ko‘rib oldiq.

– Eshigini² topa oldingizmi?

– Topdim. Aytkaningizdek, uning eshigini Toshkandda har kim bilur ekan.

¹Kudungchi (kudung (forscha) – yog‘och to‘qmoq, kurakcha; jo‘va) – To‘qilgan matoni urib tekislash, silliqlash va unga jilo berish uchun shug‘ullanadigan pardozchi.

²Farg‘onada havlini eshik deyдилar (muall.).

- Bo'lmasa, xatni ham topshirg'andirsiz?
- Topshirdim.
- Bali sher, xatni qo'lingizdan kim oldi?
- Bir chol.
- Yuzi cho'ziqroq, chakkasi siqiqroq choldir.
- Xuddi o'zi.

- Xatini ham ololdingizmi?— dedi va sabrsizlanib Sodiqning og'zig'a tikildi. Sodiq yuziga mag'rur bir tus va ovozig'a muzafariyat ohangi berib: «Xatini ham oldim»,— javobini aytdi. Bu javobdan so'ng Homidning og'zining tanobi juda ham qochqan va Sodiqning yelkasiga qoqa boshlag'an edi. Sodiq qo'ynidag'i xatni olur ekan, ishlatkan hiylasini hikoya qildi:

- Xatni cholg'a berdim-da, ertaga Marg'ilon ketaman, xat bersalaringiz bemalol, dedim. Chol bir oz o'ylab olg'andan keyin: - Hozirg'a xatimiz yo'q, sizga malol kelmasa, erta bilan bir xabar olib ketmaysizmi, o'zingiz hozirda qayerda turibsiz,— deb so'radi. Man og'irsing'an sumon o'ylanib oldim va xo'b, dedim, qo'shxonam uzoq bo'lsa ham, bir xabar olib o'tarman, dedim. Ishning o'nnglanishiga quvonib, bir kechani choyxonada kechirib, ertasiga va'da vaqtig'a yana bordim, imon topkur otam xatni muzdek qilib tayyorlatib qo'yg'an ekan, Marg'ilon qayerdasan, deb bir ot, bir qamchi jo'nay soldim.

Homid xatni olur ekan, Sodiqning yelkasiga qoqib «rahmat, rahmat», deb qo'ydi va: «Biz ham sizning harakatingizda»,— degan so'zni ham qo'shib qo'ydi. Xatni ochar ekan, Homidning yuzida quvonch aralash bir jiddiyat mushohada etilar edi.

«Umidim yulduzi, orzum chechagi, hayotim tiragi Kumushimga!

Kinoya va achchig'lar bilan to'liq bo'lg'an maktubingizni oldim. Xatni yozg'an chog'ingizda tamom bir o't ichida, g'azab dengizida suzg'anlig'ingiz gavdalanib ko'z o'ngimdan o'tdilar. O'tdilargina emas, hatto menga shunchaliq ta'sir etdilar, kim, go'yo malikasining g'azabiga uchrag'an qul qay darajada eshushidan ayrilsa, qilar ishidan, o'ylar o'yidan yanglishsa, ma-ningda hozirgi holim buning yuz daraja yuqorisig'a yetdi. To'g'risi zahar olud¹ maktubingizga odamlarcha tushuna olma-dim va tushunishka ham lozum ko'rmadim, chunki g'azab ustida

¹Zahar olud (forscha) — zahar aralashgan.

aytilgan so'zlar aqlli kishilarcha loyiqi muhokama va mutolaa bo'lolmas, gulxandan so'ng alanga hisobini hech bir vaqtda olinmas. Lekin maktubingizning bir o'rniga nima ma'no berish uchun tamoman ojiz qoldim: «Ilgarigi so'zingiz bilan o'zingizning haqqingiz bitkanligini bila turib ham yana uyalmay, qizarmay vijdotsizlar amrini berib qo'yasiz-da, uyatsizlig'ingizni yana bir qat oshirasiz...» va «Otam Toshkanda ekan kezda bu gapni aytishka uyalg'an emishsiz», «go'yo buning bilan nomuslik, uyatchan bir yigit bo'lib ko'rinmakchisiz shekillik?!»

Bu so'zlaringiz bilan nima demakchi bo'lasiz, taningiz sog'mi? Durust, man otangizga birga ketalmasligimni, charlarni uch-to'rt kun kutib qolishimni bir nechta vaqt aytalmay yurdim va nihoyat otangiz ketishka ruxsat so'ray boshlag'ach, otam orqaliq uzrimni ayitirdim, bas, bunda qanday uyatsizlik bo'lsin, gumonimcha isitmangiz qattig'ushlag'an ko'rinadir va bu telbalarcha maktubingizni isitma orasida yozg'on o'xshaysiz...»

Homid maktubning bu o'rniga yetkanda ixtiyorsiz xaxolab xaxolab yubordi-da, «voy ahmoq» deb qo'ydi.

Puchuq xotin bilan Sodiq kulib unga qarasarlar ham, ul iltifotsiz o'qushida davom etdi:

«Maktubni isitma orasida yozg'aningizg'a tamoman qanoat qildim. Shuning uchun sizni ayblashka haqqim yo'q, ham siz ma'zursiz¹. Bu kinoya va zaharlik maktubni yozishg'a sizni majbur etkan, meni hiylakor tulki, og'zi qon bo'ri, uyatsiz yigit... va tag'in alla qancha martabalarga mindirilishlarimning bosh omili, albatta, otangizdan ham eshitkan bo'lsangiz kerak, shu kungacha charlar balosi bilan tutqun bo'lishim orzu-havas qayin otasining og'rib yotish shumligidir. Nihoyat sizning achchig' xatingiz barakasida bu kun charlar xabari ham kelib qoldi. Siz maning bu xatimni o'qub, gunohlarimni yarlaqab² turg'an kezlaringizda, albatta, man Marg'ilon yo'lida bo'lsam kerak. Onangizning o'quyturg'an bayti maning sha'nimga tamoman teskari, chunki ota-ona orzusi hech bir vaqt yangi yorlik vazifasini o'tay olmas va hamisha boshqalarning orzu-havasi bo'lib qola berar. Siz o'zingizni tuproq bilan tenglashdirmakchi bo'l-g'ansiz, lekin man hozir Kumushka ham qanoatlanmay Oltinbibi

¹Ma'zur (arabcha) – uzrli; uzr etilgan, kechirilgan.

²Yarlaqamoq (yorlaqamoq) – 1) qo'llab-qo'ltiqlamoq, madad bermoq; 2) afv etmoq, kechirmoq, gunohidan o'tmoq (bu yerda kechirmoq ma'nosida kelgan).

deb atamoq fikriga tushdim...

Borlig'im muhabbatingiz alangasi bilan tutashqani holda zavjingiz Otabek.

26 javzo, 1265-nchi yil. Toshkand».

Maktubning boshi tomonini o'qug'anda Homidning yuzida ko'rilgan shodlik o'zgarishlari xatning oxiri bilan negadir yuvilg'andek va shodliq o'rnini chuqur bir mulo-haza olg'andek bo'ldi. Bir-ikki daqiqaliq fikrdan so'ng Otabekning «*Siz maning bu xatimni o'qub gunohlarimni yarlaqab turg'an kezlaringizda, albatta man Marg'ilon yo'lida bo'lsam kerak...*» jumlasini ko'zidan o'tkazdi-da, Sodiqdan so'radi:

– Toshkanddan chiqq'aningizga necha kun bo'ldi?

– Olti kun.

Sodiqning javobi uning ustidagi yukni tag'in ham og'ir-lashtirg'andek sezilib, ul boshini quyiga engashtirdi va chuvoq soqolini tuzatib fikrda qoldi. Homiddagi keyingi o'zgarishdan xabarsiz taxmondag'i uvadalarni tuzatish bilan ovora bo'lib yur-gan puchuq xotin Homidning yonig'a o'lturib, xunuk bir iljayish orasida so'radi:

– Qalay, Homidboy, ishlar o'ngdanmi? Poshshanisaga endi sovchiliqqa boraveramizmi?

Homid umidsizcha boshini chayqadi va-salmoqqina-qilib javob berdi:

– Ishimiz hali u darajaga yetkan emas, biz hozir faqat sovchining yo'lidag'i birinchi g'ovnig'ina buzdik.

Homid puchuq xotin orqaliq Kumushning xatini oldirish bilan o'zining birinchi martaba yuborg'an xiyonatnomasini fav-qulodda bir muvaffaqiyat bilan natijalanganligini sezib, Otabek ko'kragiga ham qo'l solib ko'rmak va uning Kumushbibiga bo'lg'an munosabatini bilib, ham shunga qarab ish yuritmak uchun Kumushning maktubini Sodiq orqaliq Toshkandga yuborg'an, Sodiq esa o'qug'uchig'a ma'lum maktubni Otabekka topshirib, Otabekning Kumushka yozg'an maktubini ham olib kelgan ediki, yuqorida bu xat Homid tomonidan o'qulib o'tdi.

Otabekning bu maktubi ortig'i bilan o'zining Kumushka bo'lg'an munosabatining hamon eski holida bo'qiyilig'ini e'lon qilar va o'zining osonliq bilan raqibka berilmasligini so'zlar edi. Bu yo'lda birinchi qadamini muvaffaqiyat bilan bosqan Homid keyingilarini birinchidek ketishi uchun qayg'ulanar edi. Bu kun-

erta Otabek kelar-da, Kumush bilan topishar. Xiyonatnomaning o'ziniki bo'lmag'anlig'ini isbot etib, Homidning o'ylag'an ishini yana keyinga siltar yoki butunlayga Homidning umidini uzar – mana bu ochiq, ko'rinib turgan ehtimol emas, haqiqat oldida ul hayron va bunga qarshi tadbir o'ylash bilan garang edi. Ul bu to'g'rida uzoq o'ylab turmadi, bir narsaga qaror qo'yg'an kabi fikrdan ko'zini ochdi va puchug' xoting'a dedi:

– Jannat opa, bir chilim beringiz-chi,

Jannat opa chilim solish uchun qo'zg'alg'ach, Sodiqqa dedi:

– Inim Sodiqboy, ishimiz juda xom hali.

Sodiqning qizil ukki ko'zlari o'ynab javob berdi:

– G'am yemang, aka, xom bo'lsa o'bdan pishitarmiz, o'lmasak.

Sodiqning bu javobi Homidning ishonchini moylag'andek bo'ldi, to'ppisini boshidan olib namatka tashlag'ach, minnatdorlik ohangi bilan:

– San bilan Jannat opam tirik bo'lsalaringiz pishitarmiz, albatta! – dedi va Jannat opa qo'lidag'i chilimni olib takir-tukir qilib pishitdi va shi-g'-g'-g' etdirib sarxonani sindirib yuborar darajada ichiga tortg'ach, og'zidan chiqq'an pag'a-pag'a tutunlar orasida chilimni Sodiqqa uzatib, Jannat opag'a dedi:

– Opa, siz tag'in bir marta qutidorning uyiga xat olib boraturg'an bo'ldingiz...

– Qix, jonim bilan aylanay. Sodiq olib kelgan xatnimi? Homid kuldi.

– Yo'q, opa, agar bu xatni olib borsangiz, shunchalik qilg'an ishlarimiz bir pul degan gap bo'ladir. Ilgarigi gal yozdirib berganimdek o'z rejamizga muvofiqlab Otabek tilidan yana birini o'martirib beraman.

– Xi-xi-xi, aylanay, qix... Man bu ishlarni qayoqdan bilay, Homidjon.

– Albatta, bilmaysiz. Lekin mundan so'ng yaxshi bilmog'ingiz kerak, ozg'ina yanglishib ketsangiz ham hamma qilg'anlarimiz shamolg'a uchadir, undan so'ng... – to'satdan bu o'rinda Homidning esiga o'zining bir xatosi kelib tushdi: birinchi gal Otabek tilidan yozg'an soxta xatini uning qo'l yozuvini mulohaza qilmasdan yuborg'an va bu kungacha bu sirni qutidor, Kumushbibilardan tomonidan sezilib qolishidan qo'rqib kelmakda edi. Endi bu ikkinchi soxta xatni yozdirishda, garchi, hozir

Otabekning qo'lyozmasi o'z qo'lida bo'lsa ham, yana qo'rqunchi yo'q emas edi. Endigi xatni nihoyatda ehtiyot bilan nusxaga qarab yozdirishni ko'nglidan o'tkazdi-da, yana qaysi to'g'ridadir uzoq o'ylab olg'ach, Sodiqqa dedi:

– Inim Sodiqboy, sizga ham yana katta bir xizmat bor, basharti...

– Kishining xizmatidan qochqan yigit emasman!

Homid Sodiq bilan Jannat opag'a qarab oldi va:

– Shundoqmi?– deb ishonmag'ansumon takror so'radi, undan ijobiy javob olg'ach, yonini kavlashdira berib:

– Jannat opa,– dedi Sodiq horib qorni ochib kelgan ko'rinar, man ham ertadan beri tomoq yegan emasman, biz Sodiq bilan so'zlashib o'ltursak-da, siz mana shu pulga guzardan chiqib bir chorak¹ et keltirib, sho'rba qilib bersangiz. Jannat opa paranjisini yopinib etka ketdi, so'ngra Homid Sodiqdan takror so'radi:

– Kishining xizmatidan qochqan yigit emasman, deng-chi?– negadir Homid Sodiqning takror-takror: «Qochqon odam emasman, sinamasdan xizmatini ayta bering»,– deyishiga ishonmas edi.

Nihoyat:

– Basharti-sizga-buyuradig'an-xizmatim-bu-kungacha-qilg'an-ishlaringizdan-tamoman-boshqa-va-og'ir-bo'lsachi»,– dedi. Sodiq Homidning maqsadig'a tushungandek bo'ldi va o'ylab turmay:

– Odam o'ldirishmi?– deb so'radi. Homid Sodiqqa ishonmag'ani holda bir daqiqa chamasi qarab turdi, so'ngra tevaragiga alang'lab olg'ach, hazil tariqasida:

– Basharti odam o'ldirish bo'lsa-chi?– deb so'radi.

– Bu kungacha ikkitasini joylashdirdim, uchunchiga o'tsa nima qiladi?– dedi Sodiq va mag'rur kulib qo'ydi. Bu so'zdan so'ng Homid ustidagi yukni otqandek so'lish olib qo'yg'an edi.

– Man kishining xizmatini unutaturg'an yigit emasman,– dedi Homid va davom qildi,– o'g'ul bola uchun o'g'ul bolalig'im, yomon uchun yomonlig'im bor, basharti shu xizmatni bajarib berishni bo'yningga olsang, ond bilan aytamanki, davlatimning yarmisi saniki bo'lsin!

Sodiq o'lturgan joydan qo'lini Homidga uzatib:

¹Chorak (forscha: to'rt dan bir) – 2 kilogrammdan ortiq og'irlik o'lchov.

«Qaytmaysizmi?»— deb so‘radi.

Homid qo‘lini olib: «So‘z ham bir, xudo ham bir»,— javobini berdi.

Shu kunning ertasidan boshlab, Sodiq qutidorning eshik oldi tevaragida Otabekni kutmakchi, ul kelib yo‘lakka kirdi deguncha orqadan borib uning ishini saranjomlamoqchi edi. Sodiqning fikricha, bu ishni darbozadan tashqarida bajarish muvofiq bo‘lsa ham, nima uchundir Homid bunga ko‘nmay qutidorning uzun qorong‘i yo‘lagini qulay bilmish edi. Sodiqning: «Qay vaqtda kelar ekan?»— savoliga:

— Albatta, shaharning darbozasi ertalab ochilib, shom bilan yopiladir, gumonimcha ertalab Qo‘qondan chiqsa, asr vaqtlarida Marg‘ilong‘a kiradir, — dedi va so‘z oxirida orada so‘zlanib o‘tilgan shartni yana ta‘kidladi.

— Yaxshi o‘yla, Sodiq. Olam hodis¹, qo‘lg‘a tushib qolsang, so‘roq kezida aybni faqat o‘z bo‘yningga olib, orag‘a meni qotishtirmaysan.

— Xotirjam bo‘ling, Sodiq deganingiz bunday xumsalikni² jallodning qo‘lida ham qilmas, azbaroyi xudo.

— Undan so‘ng ikkinchi shart: bu sir faqat ikkimiz ning oramizdag‘ina qoladir, o‘zing ham sezgan bo‘lsang kerakkim, Jannat opani etka ovora qilishim uni ham bu sirdan tashqarida tutish uchun edi.

— Ko‘nglingizni mendan juda to‘q tuta bering, aka! Avg‘oni xanjaringizni beraman degan edingiz-a?

— Sho‘rba pishguncha kelturaman,— dedi Homid va ketdi.

VII Fasl. QUVLANISH

Uchinchi kundan buyoqqa qutidorning eshigi tevaragidan Sodiq ayrilmas edi... hozir kechki soat yettilar bo‘lib qolg‘ani uchun bu kun ham uning kelmasligiga qaror bergan va ketishni chog‘lar edi, lekin uzoqdan kelguchi birar otliqni ko‘rsa, balki, shu bo‘lmasin, deb yana kutib qolar edi. Ahvol bilish uchun bo‘lsa kerak, Homid ham otiga qiyshiq minib o‘tib ketdi. Savol nazari bilan qarag‘an edi, Sodiq boshini chayqab javob berdi.

¹Olam hodis (hodis (*arabcha*) — voqea, hodisa, mojaro; baxtsiz voqea; hol, holat) — basharti, mabodo; ehtimol; tasodifan.

²Xumsalik — 1) «bema‘nilik», «yaramaslik», «ablahlik» kabi yengil so‘kish shakli; 2) xumsalik. Bu yerda ablahlik, sotqinlik ma‘nosida kelgan.

Nihoyat qutidor ham kundagi vaqtda bozordan qaytib uyiga kirdi. Vaqt shomg'a yaqinlashib qolg'anliqdan bitta-yarimta do'konlar ham yopilib, o'tkunchilar ham siyraksib qoldilar. Shuncha kutkanning o'n daqiqasi deb bo'lsa kerak, ul hamon shu o'rtada aylanib yurar edi.

Poyafzal rastasining sharqqa qarab tortilg'an ko'chasi boshidan bir to'da yigitlar munga qarab kelar edilar. Boshda ul kelguchilarni tanimag'an edi, yigitlar yaqinlashib kelgach, o'zining o'rtoqlari ekanini bilib o'ngg'aysizlana boshladi. O'zini ulardan yashirish uchun qutidorning yo'lagini jo'blag'an ham edi, yigitlardan bittasi: «Bu yerda Sodiq nima qilib yuribdir»— deb yubordi, ikkinchi yigit «Sodiqboy, Sodiqboy!» bilan chaqirishg'a tutinib, shuning ila Sodiq burilg'an joyida to'xtab qolishg'a majbur bo'ldi.

— Nega bu yerda tegirmonchining ishsiz qolg'an eshagidek junjayib o'turibsan, Sodiq?— dedi bir yigit. Boshqalar buning so'ziga kulishdilar. Sodiq ham kulgiga ishtirok qilib, yigitlarning yaqinig'a keldi.

— Biravda ishim bor edi, shuni kutib o'turibman.

— Sodiq dedi haligi yigit va Sodiqdan «ha» javobini olg'ach, — burningmi Risolat xolamning rapida¹si?— dedi. Yigitlar tag'in ko'chani ko'tarib kulishib yubordilar.

— Jur, bazmga!

— Qanaqa bazmga?

— Shamshodbekning bazmiga, hali Shamshodbekning to'yi-dan xabaring yo'qmi? Jur, Sodiq jiyanim, basharangmi, do'lda qolg'an tappimi?

Sodiq ikkilanib javob berdi:

— Man keyinroq boraman.

— Eh xumsa,— dedi yigit va ariqdan sakrab Sodiqning yonig'a o'tdi. Andijondagi Qaymoqxon ham kelibti, bazmi jamshid desang-chi, jur! — Yigit Sodiqni sudray boshladi. Boshqalar ham uning orqasidan itara ketdilar. Sodiq o'rtoqlarining jabri ostida ilojisizgina borsa ham, lekin ikkinchi tomondan kutkanini bu kun ham kelmasligiga qarori ham yo'q emas edi. O'n-o'n besh otlamdan so'ng o'rtoqlarig'a itartirib o'tur-

¹Rapida (forscha: bog', bog'ich; belbog') — tandirga non yopish uchun ishlatiladigan, matodan tikilgan, to'garak shakldagi qalin qo'lqop. Bu yerda ko'chma ma'noda: **dumaloq, doirasimon, rapidaga o'xshash.**

masdan o'z ixtiyoricha yuriy boshladi. Ko'chaning janubiga qarab borar edilar. Oradag'i g'arbg'a qarab tortilgan ko'chani ham bosib to'g'rig'a o'ta boshlag'an edilar, uzoqdan ot yeldirib to'g'rig'a kelguchi otligni ko'rgan Sodiq ko'chaning o'rtasida to'xtadi. Haligi mushtumzo'r yigit uni bir turtdi-da:

– «Yur, yur, itbachcha, jinni-minni bo'ldingmi?» deb sudray boshladi, boshqalar ham unga to'rt tomondan chug'urchiqdek yopishdilar. Shunday qilib «bechora» Sodiqni o'z xolig'a qo'y-may ko'chadan anchagina nariga surgab ketdilar. Ular bu ko'chadan o'ttuz-qirq adimlab uzoqlashgan ham edilar, haligi uzoqda ko'rilgan otlig to'riq yo'rg'asini qarsillatib katta ko'chaga chiqdi va yigitlar kelgan tomonga – shimolga burildi. Sodiq ketar ekan, otligga burilib qaradi. Hasanalidan xat olg'ani borg'anida otxonada ko'rgan qora to'riq otini tanig'ani on qo'ltug'ig'a kirib olg'an ro'dapodan qutilishga tirishib boqdi, lekin uhdasidan chiqolmag'ach, ko'zini yirtqichlarcha chaxchaytirib: «It emgan da'yus!» – dedi qo'ltug'idag'i jonlik kishanga...

Uyoq-buyoqdan shom azoni eshitila boshlag'an edi. Ma'lum otlig qutidorning darbozasida otini to'xtatdida, o'ng oyog'ini uzangudan uzdi. Shu vaqtda shom namozidan qolmas uchun shoshilishib qutidor ham yo'lakdan chiqib keldi. Otini ko'chaning o'rtasida qoldirib, qayin otasi bilan ko'rishmak uchun yugirgan kuyavi oldida namozini ham unutkan qutidor dag'-dag' titrab to'xtag'an edi. Ko'rishmak uchun o'ziga uzatilgan qo'lni bo'sh havoda qoldirib, darbozasi yonig'a bordi. Bunday muomala oldida Otabekning qanday holda qolishi izohka uncha muhtoj bo'lmas kerak. Ul turgan joyida qoziqdek qoqilib qolg'an edi. Qutidorning oldig'a yurishnida bilmas, so'zlashka ham tili kelmas edi.

– Bu qanday harakat, ota?

Qutidor titroq va hayajonli bir tovush bilan:

– Uyatsizga maning uyimdan o'rin yo'q, uyatsiz bilan so'zlashishka ham toqatim yo'q... Boringiz, maning eshigim yonida to'xtamangiz! – dedi-da, o'zini ichkariga oldi va darbozani yopib shildir-shildir zanjirini bog'lay boshladi...

Otabek esini boshig'a yig'ib, mixlang'an yeridan qo'zgalg'anda shom namozi o'qulib bitkan, kishilar uyulariga qayta

boshlag'anlar edi. Ul moshinavori¹ kelib otig'a mindi va «chuh» dedi, lekin ot qo'zg'almadi. Ikki-uch qamchidan so'ng tolg'a bog'lang'an tizgin shart etib uzilib ketkach, boya yurib ketkan otini o'tkunchilardan bittasining bog'lab turg'anini esladi. «Chuh» dedi. Ot ko'chaniq sharqig'a qarab ketdi.

Bu ketishda uning hushi o'zida deb aytish qiyin, shuning uchun otning boshini qayoqqa qarab solg'ani ham belgulik emas, ehtimolki, unga hozir ot yursa bas bo'lg'ay. Ot ko'chaniq ayri-lishig'a yetib «endi qayoqqa yuramiz» degandek to'xtag'an edi, egasi yana «chuh» deb javob berdi. Ot shimolga qarab burildi. Bu ko'cha bilan uzoq yurgach, oltinchi faslda o'qug'uchi bilan tanishdirilg'an B... mahallasiga chiqib, ot yana qay tomonga yurishni so'rab to'xtadi.

– Chuh.

Ot ko'chaniq sharqig'a yurib o'qug'uchig'a ma'lum burchakdagi ikkita eshikdan ham yana shimolga burib, tor ko'cha bo'ylab uzoq ketdi. Vaqt xuftanga yaqinlashib qolg'anliqdan qorong'i o'bdan tushkan edi. Ot o'zining bu galgi to'xtashida egasining chuh-chuhiga ham sirt berib turib oldi va Otabek ko'zini ochib yo'l qarashg'a majbur bo'ldi. Otning tor ko'chaniq nihoyatiga yetib yo'lsizlikdan to'xtalg'anini onglag'ach, o'tkan ishlardan o'ziga hisob bera boshladi. Qayin otasi eshigida otini yo'lga solg'anini bir oz eslasa ham boshqasini bilmas edi. Har holda Marg'ilonning chetrog'idagi boshi berk ko'chada va katta bir darboza yonida turg'anlig'ini tushundi. Otning boshini burishni-da, burmasni-da bilmay bir oz o'ylab to'xtadi. Ul o'ylab turg'anda darboza ichkarisidan ikki kishining xayrlashib ajralish-qanlari sezilar edi. Ichkaridagi oyoq tovushi darbozaga yaqinlasha bergach, ul chiqg'uchig'a xalaqit bermas uchun otning boshini chetka burdi. Otabek to'xtag'an o'rin to'rt tomondag'i imoratlar bilan o'bdan qorong'i, shuning uchun darbozadan chiqg'uchining faqat boshidag'i oq sallasidan o'zgasi ko'zga ilinmas edi. Chiqg'uchi darboza yonida turg'an otliqdan cho'chibmi va yo o'zichami so'radi:

– Kim otda turg'an?

– Man,— dedi Otabek va o'zining mantiqsiz javobidan o'ng'aysizlanib tuzik javob berishka og'zini jo'blag'an ham edi,

¹Moshinavori – beixtiyor, o'z-o'zidan.

chiqq'uchi «siz kimsiz?» degan savol bilan uni to'xtatib qo'ydi.

– Man... bir musofir g'arib,– deb javob berdi-da, negadir tomishka intilgan ko'z yoshisini kuch bilan to'xtatib qoldi. – Marg'ilong'a shom vaqtida kirgan edim, ko'zlagan joyimni topolmay adashdim...

– Qani bo'lmasa, juring biznikiga, mehmon,– aytkuchining so'z ohangidan o'rtoqliq bo'yi kelib Otabekning dimog'iga ursa ham:

– Rahmat sizga, aka,– dedi, lekin uning bu so'zi ham o'rinsiz ketkan edi.

– O'zingiz adashdim, dedingiz-ku, tag'in qayoqqa bormoqchi bo'lasiz?

– Sizga og'ir kelmasa...

– Og'irlig'i yo'q, yuringiz,– dedi va olding'a tushib Otabekka yo'l boshladi: – Man ham sizga o'xshagan bir g'arib.

Otabek kishi orqasidan ketdi, oldinma-keyin so'zlashmasdangina ko'chaning oyog'ig'a qarab borar edilar. Anchagina yurgach, boshlovchi «otingizga ham joy bor», deb qo'ydi. Otabek javob bermadi. Shu ko'yi so'zsizgina ko'chaning burilishiga yetdilar-da, kishi Otabekni to'xtashg'a buyurdi, o'zi shoshilib o'qug'uchig'a ma'lum Jannat opa eshigining chap tomonidag'i ikkinchi eshikni ochish uchun qulfni timiskiladi. Eshikni ochishi bilan:

– Otdan qo'ningiz, mehmon,– dedi otni Otabek qo'lidan olg'ach,– siz xurjiningizni olib yo'lakdan to'g'rig'a kiraberingiz,– dedi. Otabek xurjinni ko'tarib eshikka kirdi, usti yopiq qop-qorong'i yo'lakdan o'tib kattagina bir havliga chiqdi va xurjunni havlining o'rtasig'a eltib qo'ydi. Kishi otni burchakdagi usti yopiq oxirg'ami, sufagami bog'lag'ach, kelib xurjinini oldi.

– Qani ayvong'a,– deb yo'l boshladi. Kishi Otabekni o'tquzg'ach, tokchadan sopol lagan bilan qovuqni¹ olib chaqmoq surtdi. Sham yoqildi. Bu kishi qirq yoshlar chamaliq, qonsiz yuzlik, siyrakkina soqollik, qo'y ko'z, ko'b vaqt madrasa riyozatini chekkannamo, qotma, uzun bo'ylik bir odam edi. Ayvonning polos va asboblarida uncha boyliq ko'rilmasa ham puxta, ozoda, chirk yuqturilmag'an yo'sunda yig'ishtirilg'an-

¹Qovuq – chaqmoq surtib, uning uchqunidan o't yoqish uchun qilinadigan maxsus pilik, pilta.

lig'idan egasining rind¹ tabiatlik ekaniga shahodat bermakda edi. Ayvonning so'l tomonida ko'rilgan bir eshik ila uymi, hujrami borlig'i bilinar edi.

Uy egasi Otabekni yaxshilab ko'z ostidan o'tquzg'ach, so'radi:

– Qorningiz, albatta, ochdir, mehmon?– Otabekdan javob kutib turmay o'zi hukum ham berib qo'ydi: – Yo'l bilan, albatta, ochiqqansiz, savzi-piyoz va go'shtlarim hammasi tayyor, faqat o'choqqa olov yoqsam, xolos, o'zim ham hali xo'rak qilg'an² yo'q, ko'b emas ozg'ina, bir chindimgina qilaman. Otabekning uzriga quloq bermay oshg'a urnashka oldi. Otabek endi o'tkan ishlarni ko'z o'ngidan o'tkuza boshlag'an edi. Bu kungi besh daqiqa orasida bo'lib o'tkan voqiani hech bir yo'sun bilan miyasiga sig'dira olmas, chindan bo'lg'an ish deb o'ylashg'a aqli bovar qilmas edi. Lekin quloqlari ostida hozirg'ina aytilgan «Uyatsizga maning uyimdan o'rin yo'q... Boringiz, eshigim yonida to'xtamangiz!» so'zining sadosi qanday bo'lsa ham unga bir haqiqatni ochiq so'zlar va nafsida sezilgan xo'rlanish va hayajon buni tasdiqlar, bugina emas yuziga yopilg'an darbozaning, shildir-shildir qilib bog'langan zanjirning sadosi ham bu haqiqatni ta'kidlar edi. Bundan so'ng Kumushning zaharlik muammo maktubi bir sidira ko'z o'ngidan o'tib ketdi. Maktubdagi tushunishi qiyin bo'lg'an nukta³ va ishoratlar yana bir qayta zahar sochib o'tkandek bo'ldilar. Lekin bularning barchasini yig'ib ochiq-oydin bir natija chiqarish kuchidan ojiz, go'yo isitma vaqtida bo'laturg'an tuturiqsiz, bog'lanishsiz alji-bilji holatni kechirib, ishni bir-birisiga bog'lay bilmas edi. Ammo hozirgi daqiqada unga eng ochiq ta'sir etkan narsa: «Boringiz, eshigim yonida to'xtamangiz!» jumlasini bo'lib, to'lqinlang'an izzati nafsini hamisha «qora ohu ko'zlarni» ko'rishka o'rganmish yurak ko'zini xo'rlik pardasi bilan yashirishg'a tirishar edi. Voqia'n tug'ilib erkalikdagina o'skan, hayotning dag'al muomalasidan begona, faqat uning chuchuk so'zlarinigina tinglab kelgan Otabekka bu

¹Rind (*forscha*: chaqqon, olg'ir; mug'ambir; dovyurak, botir; soxta xudojo'y) – shariat qoidalariga bo'ysunmaydigan; erkin fikr yurituvchi; dovyurak; 2) tasavvufda: botinani xudojo'y, taqvodor bo'lsa-da, zohiran mayxo'r, ishratparast bo'lib yashovchi kishi. Bu yerda *sinchkov ma'nosida kelyapti*.

²Xo'rak qilmoq – ovqatlanmoq, ovqat yemoq.

³Nukta (*arabcha*: o'tkir, donolik bilan aytilgan gap; qochirim; tub ma'no, mohiyat; nozik tafsilot, ikir-chikir) – muloyim gap-so'z, ramz-u ishoralar bilan ifodalangan jumla, gap.

xo'rlik turmishdan birinchi zarba edi. Shuning uchun Kumushka bag'ishlang'an yurak tugunini yeshilg'an holda ko'rar, go'yo marvarid tugilgan harir ro'yamol o'g'irliqdan so'ng oyoq ostlarida bo'm-bo'sh yotqandek va egasi shu o'g'irlang'an javohirotning alamini chekib turg'andek edi.

Uy egasi oshg'a savzi bosib, Otabek yonig'a keldi, ul boshqa hissiyot va fikrlarini vaqtinchag'a unutib, o'zini tetiklikka oldi. Uy egasi Otabek yonig'a o'lturar ekan, so'radi:

– Sizniki qayerda, mehmon?

– Toshkanddan, mulla aka.

– Ismingiz?

Otabek manglayini qashib olg'ach, javob berdi:

– Shokirbek...

– Marg'ilong'a birinchi kelishingizmi?

– Birinchi kelishim...

– Savdo vajhi bilan kelgandirsiz?– uy egasi Otabekning qiyofat va ust-boshidan savdogarga o'xshatqan edi.

Yo'q... Man asli Qo'qong'a kelgan edim, ammo Marg'ilonda otam tanishlaridan bittasida ozroq olasimiz bo'lib, shu kishiga uchrashib ketayin, deb Marg'ilong'a o'tkan edim,– Otabek o'zining yolg'onlashidan o'ng'aysizlanib bir oz to'xtab oldi: – bu kishining qayerda turishi manga ochiq ma'lum emas edi va Marg'ilonda boshqa tanishim bo'lmag'anliqdan va vaqtning kechligidan adashib qoldim...

Uy egasi kuldi:

– Nasibdan qochib bo'lmaydi, Shokirbek; bu kun kechasi menga mehmon bo'lishingiz bor ekan. Uchrashaturg'an kishingizning oti nima?

– Komilboy...

Uy egasi o'ylab turdi-da:

– Bizning bu yaqinlarda bunday kishi yo'q, ehtimol, nariga dahadadir,– dedi va turib oshig'a qarab ketdi. Otabek o'zining qip-qizil yolg'onlashidan vijdoni oldida qizarindi. Ammo ul bir tomondan bunga majbur ham edi, chunki uning qutidor bilan qamalish va o'lumga hukm etilish tarixi butun Marg'ilong'a mashhur bo'lib, haqiqiy ismini yashirmay aytkanda, ehtimolki, boshqa sirlarni ham ochmoqqa to'g'ri kelar edi. Uy egasi qozon yonig'a ketkach, ul ham o'rnidan turib havlig'a tushdi. Ayvonning narigi yoni bilan sharqqa qarab kirilaturgan bir yo'lak orqa-

liq bir boqchag'ami, maydongami chiqilishini bilib shu yoqqa yurdi va kichikrak bir mevazorga chiqdi. Kechaning qorong'ilig'i ustiga mevalarning quyuq yaproqlari qo'shilishib, bu maydon ayniqsa Otabekning hozirgi ko'ngliga yaqinlashib kelar edi. Uning ko'ngil mevasi bu kungi qora voqia bilan qanday o'ralib, yo'qolib ketgan bo'lsa, bundagi daraxtlar ham o'z mevalarini kecha rangi bilan bo'yab, yashil yaproqlari ila ko'mgan edilar, ya'ni bunda o'skan daraxtlar qanday meva beradir – ajratish qiyin edi. Ul shu qorong'izor bilan qo'shilishib ketkandek va qorong'iliqning quchog'iga kira borg'andek mevazorning ichkarisiga yuriy bordi. Va nihoyat butoqlari bag'rig'a solinib tushkan bir daraxtning ostig'a o'lturdi va bu o'lturishda uzoq fursat qotib qolg'andek harakatsiz edi. O'n besh daqiqalardan so'ng ichiga yel qamalg'an puvvakdek uffff etib yuborgach, o'rnidan turdi. Boqchanning kunbotari bilan xarobazor imoratlarni yonlab yurdi.

Otabek ayvong'a qaytib kelganda, uy egasi oshni damlab bo'lib ayvonda kutib o'ltirmakda edi.

– Otingizga ozroq johori berib qo'ydim.

– Rahmat, mulla aka,– dedi Otabek, uy egasi nimadir so'zlamakchi bo'lsa ham o'ngg'aysizlang'an sumol¹ Otabekka tikilib-tikilib qo'ymoqda edi.

– Kasbim to'qug'uchiliq, Shokirbek,– dedi uy egasi. Otabek so'zni tugalmaganligini bilib, uning og'zig'a qarab turar edi:

– Doim zaxda o'lturib ishlaganimdanmi yoki o'zimning tabiatimda zaiflik bormi, ish qilib nima bo'lsa ham ko'p vaqtdan beri bedarmon tortib yuribman,– dedi va davom etdi,– goho ko'krak ham og'rib qo'yadir. Yaqinlarda tabiblarga ko'rsatkan edim, qoningiz oz, qimiz iching, xo'rak oldidan maviz² isti'mol qiling, deb kengash berdilar. Ularning kengashi bo'yuncha uchto'rt kun qimiz va maviz iste'mol qilib boqqan edim, voqian bir muncha foydasi ham ma'lum bo'ldi. Sizga buni so'zlab shuni aytmakchimanki, osh oldidan bir-ikki piyola maviz ichib yuborsam, albatta, bunga sizning qarshilig'ingiz bo'lmas-a?– dedi va kuldi.

– Qanday qarshilig'im bo'lsin, siz ma'zursiz.

Uy egasi iljaygan holda hujraga kirib, o'zining ta'biricha

¹Sumol – kabi, singari.

²Maviz (forscha) – mayiz va mayizdan tayyorlangan, kayf beruvchi ichimlik; may.

may emas, bir ko'vacha mavizni olib chiqdi, toqchadan piyola olg'ach, kelib Otabekning yonig'a o'lturdi. Mavizni piyolaga chulduratib quyar ekan, mehmonga yer ostidan mo'ralab kulim-sirab qo'ydi.

– Sizning ham ichkaningiz bormi?

– Yo'q.

To'g'risi ham Otabek ichkulukdan qattig' hazar qilar va bu kungacha mayni o'ziga dushman kabi ko'rib kelar edi. Uy egasi quygan piyolasini simirib yuborg'ach, sezdirmaslik qilib seskanib qo'ydi va:

– Aniq ichmaganmisiz?– deb yana so'rag'an edi, Otabek boshni chayqash bilan kifoyalandi.

– Qattig' uzr bo'lmag'anda ichmagan ham ma'qul,– dedi va ikkinchi piyolani to'ldirar ekan, davom qildi,– lekin bu narsa bir tomondan kishining salomatligiga foyda bersa, ikkinchi jihatdan tiriklikning qayg'u va alamlarini-da unutdirib turar ekan. Boshimg'a o'lguncha unuta olmasliq qayg'u-hasratlar tushdi, Shokirbek. Ayniqsa keyingi yillarda o'zimga hech bir qayerdan ovinchoq topolmay, nihoyat shu achchig' suv bilan ovinaturg'an xolg'a kelib qoldim,– dedi va uzoq tin olib to'lg'izg'an piyolasini oldig'a qo'ydi. Ikkisi ham bir necha vaqt sukutda qoldilar. Ul ikkinchi piyolani ichkach, Otabekni diqqat bilan kuzatib chiqdi.

– Agar yanglishmasam, siz ham bir oz qayg'uliroq ko'rinasiz, mehmon, bir piyolani ichib yubormaysizmi?

– Rahmat, mulla aka,– dedi Otabek, ammo o'zida ta'rifi so'zlanib o'tilgan narsaga bir ehtiyoj seza boshlag'an va o'zini ham ma'zurlar qatorig'a qo'yayozgan edi. Uning bu holini uy egasi sezdimi yoki sinab ko'rmakchi bo'ldimi, haytovur, uchunchi piyolani to'ldirib Otabekka uzatdi:

– Qo'limni qaytarmang, mehmon. Ikkimiz ham ma'zur ko'rinamiz.

Otabek uzrini aytib, piyolani olmay turg'an edi, ul ham piyolani uzatqancha kulib turabardi.

– Man mavizni tamom shar'iy qilib tayyorlayman, tunov kun mahallamizning oxunlari ham halollig'iga fatvo berib ketdilar.

Otabek piyolani olishg'a majbur bo'ldi. Uy egasining aytkanidek maviz juda ham tiniq, yaxshi chiqg'an ko'kchoy kabi musaffo edi. Piyolaga uzoq qarab turmay ichib ham yubordi. Och

qoring'a tushkan o'tkir may viji etdirib me'dani qaynatdi-da, tomoq ostini lovullatmoqqa oldi. Otabekka birinchi piyolani ichirg'andan so'ng, uy egasi oshni suzishka ketdi.

VIII Fasl. BAXT VA BAXTSIZLIK

Oshni suzib keltirgach, mehmonni oshg'a taklif qilishdan burun yana toqchadagi ko'vachani olib bir piyolani to'ldirdi va Otabekka uzatdi.

– Iching buni ham, so'ngra oshni yeymiz,– dedi. Bu gal uncha qistatishqa to'g'ri kelmadi, birinchi piyola bilan uning ko'z o'nglari jimirlashmakka va o'zida bir yengillik his etmakka boshlag'an va bu ikkinchi piyola go'yo: «Meni ichsang tag'in ham yengil tortasan»,– der edi. Otabekning ikkinchi piyolasidan so'ng oshg'a o'lturdilar. Bitta «don» hazmini ham tasavvur qilmag'an uning me'dasi ketma-ket tushib turg'an luqmalarni e'tirozsiz qabul qilmoqda edi. Bunday ishtihoni, ehtimolki, ul o'z umrida birinchi martaba ko'rgandir. Tomoq orasida uy egasining bergan savollariga yaxshi javob berganidek, o'zi ham ba'zi so'zlarni to'qib yubormoqda, boyag'i oz so'zliliklar o'rmini ezmalik bo'lmasa ham mo'tadil bir hol olg'an edi.

Oshdan so'ng lagan va dasturxonni yig'ishtirib olg'uchi uy egasiga-sarxush-va-qizarg'an-ko'zlari bilan uzoq-qarab qo'ydi. Bu qarash unga minnatdorliq va tashakkur qarashi edi. Uy egasi Otabekning yonig'a ikkita yostiq olib qo'ydi va bittani o'z yonboshig'a ham oldi.

– Yonboshlangiz, bek,– dedi, boshlab o'zi yonboshladi. Otabek ham unga ergashdi. Ikkisining orasidag'i sham yel bilan o'ynashibg'ina nur separ, ikkisi ham so'z qo'yishqandek shamga ko'z tikib qanday o'yg'adir berilgandek ko'rinar edilar. Bir necha vaqtdan so'ng uy egasi ko'zini shamdan oldi va yer ostidan Otabekni kuzatkach, so'radi:

– Uylanganmisiz, bek?

Otabekning kayfi kuchlikmi edi yoki so'zni onglamay qoldimi, haytovur, shu onda javob berolmadi.

– Uylanganman.

So'rag'uchi bir oz to'xtab olg'ach, yana so'radi:

– Xotiningizga muhabbatingiz bormi?

Otabek bu savol qarshisida garangsib qolg'andek bo'ldi, voqian orag'a og'ir savol tushkan edi, bilintirmaslik qilib uflab

oldi.

– Muhabbatim yo‘q.

– Yaxshi ekan,– dedi uy egasi. Otabek uning bu so‘ziga tushuna olmay, «nega?» degandek qarab turar edi.

– So‘zimga ajablandingiz, shekillik?

– Yo‘q,– dedi Otabek, lekin uning taajjubi uy egasiga ochiq ko‘rinib turar edi.

– Balki, muhabbat baxtlik kishilar uchun yaxshidir, lekin o‘z tajribamcha, baxtsiz kishi uchun badbaxtlikdir. Masalan, siz agar chindan ham xotiningizg‘a muhabbatsiz bo‘lsangiz, o‘zingiz ham iqror qila olasiz: uyga kirsangiz, xotiningiz bordek; ko‘chaga chiqsangiz, yo‘qdek. Bas, sizga xotinning og‘irlik va yengilligi birdak. Shundoq emasmi?

– Shundoq,– dedi Otabek, ammo muhabbat to‘g‘risida so‘zlangan bu so‘zlar uning kayflik ko‘zini ocha yozdilar.

Uy egasi davom qildi:

– Men bu so‘zlarni o‘z holimdan chog‘lab aytaman, ehtimolki, men yanglisharman,– dedi va uzoq tin olg‘ach, so‘radi:

– Siz uylanganda o‘zingiz yoqtirib uylandingizmi yoki oradag‘ilarning yoqtirishlari bilanmi?

Otabek so‘rag‘uchining qanday muddaosi borlig‘ig‘a tushunmay qoldi.

– Onamning yoqtirishi bilan.

– Barakalla,– dedi uy egasi va,– manimcha, hamma balo o‘zing ko‘rib, suyib uylanishda,– dedi va eshitkuchisi kutmagan joyda sukutka ketdi. Otabek bir ko‘ynakni o‘zidan burun yirtkan kishi to‘g‘risida go‘yo o‘z sarguzashtining eski tarixini mulohaza qila boshlag‘an, qarshisida o‘lturg‘uchini-da, qayin ota eshigidan quvlang‘an kishi deb bilgan edi. Qayin otang sani ham quvlandimi, deb aytmasa ham shunga yaqin bo‘lg‘an: «Suygan xotiningiz sizni tashlab ketdimi?»– degan savolni berdi. Uy egasi boshini chayqadi:

– Tashlab ketishka – ketdi, lekin o‘z ixtiyoricha emas,– dedi. Otabek bu so‘zdan so‘ng buning ham qayin otasi yoki qayin onasi tomonidan zulm ko‘rganiga ishong‘an edi.

– Yomon odamning yuzi qursin,– deb qo‘ydi, bu so‘z uy egasiga tushunarlik bo‘lmadi shekillik, Otabekka savol nazari bilan qarab oldi.

– Ezmalik bo‘lsa ham boshimdan o‘tkanlarni so‘zlab beray-

mi, mehmon?– dedi.

O‘z sarguzashti bilan farqsizg‘a o‘xshab ko‘ringan bu hikoyani eshitishka uning ishtiyoqi ortqan edi:

– Siz so‘zlamasangiz-da, men so‘zlatmoqchi bo‘lib turar edim.

– Manim sarguzashtimda siz kutkan qiziqlik yo‘q. Lekin shunday bo‘lsa ham so‘zlab berayin,– dedi va yostiqni ko‘kragiga qo‘yib olg‘ach, hikoyasini boshladi:

– Men o‘zim asli qo‘qonliqman. Ota-onamdan yoshliqda yatim bo‘lib, tog‘amning qo‘lida o‘sdim. Yoshim 17-18 larga borg‘andan so‘ng o‘z kunim o‘zimga qolib, bir o‘rtog‘imning kengashi bilan bundan yigirma yillar burun Marg‘ilong‘a kelib, bu kungi ustakorimning otasig‘a to‘quvchilik hunariga shogird tushdim. To‘rt yil chamasi qilg‘an xizmatimdan so‘ng haligi ustakorga xalfa bo‘lib ishlay boshladim. Boshqa yigitlardek ortiqcha o‘rinsiz sarflarim bo‘lmag‘ani uchun oz zamon ichida uch-to‘rt tilla pullik ham bo‘ldim. Ishimga ixlos bilan qarag‘anim uchun maning to‘qug‘an ishlarim o‘zgalarnikidan qadrlik yurar va xalq orasida ham o‘tim «usta Alim kichkina» bo‘lib shuhratlangan edi. Ma‘lumki, bofandalar¹ oldig‘a ko‘pincha xotin-qizlar kelib, yangi nusxa qidirib yuriydirlar. Maning to‘qug‘an ishlarim va chiqarg‘an nusxalarim hammaga maqbul, ayniqsa xotin-qizlar uchun mashhur bo‘lib, har doim to‘quv do‘konim yonidan xotin-qizlar ayrilmas edilar.

Kunlardan bir kun hali kishidan qochar darajaga yetmagan o‘n uch-o‘n to‘rt yoshlar chamaliq do‘ndiqqina bir qiz kelib, men chiqarg‘an yangi nusxa shohidan so‘radi. Qizning so‘rag‘an nusxasi to‘qilib va sotilib ketkan edi. Shuning uchun «yo‘q» deb javob berdim. Qiz ko‘zini jovdiratib turib: «Maning uchun to‘qib berolmaysizmi?» deb so‘radi. Men qizning yuziga qarab: «Mumkin emas opa, bir kiyimlik shohi deb nusxa bo‘yash og‘ir»,– dedim. Qiz so‘zni aylantirib mendan va‘da olishg‘a tirishar edi. Men so‘z orasida yana unga qarab oldim. Yonimdag‘i xalfalardan bittasi qizg‘a o‘la²: «To‘qib bering, usta, opani xafa qilmang!»– deb qo‘ydi. Uchunchi qarashda o‘zimda qizg‘a qarshi bir yaqinlik his etkan, unga uzoqqina qarab qolishg‘a majbur bo‘lg‘an edim. Garchi qiz aytkan nusxani tayyorlash og‘ir bo‘lsa,

¹Bofanda (*forscha*) – tikuvchi, to‘quvchi.

²O‘la – yordamlashib, moyillik bildirib.

ham qandaydir bir kuch ta'sirida haligi qizg'a va'da berib yuboribman. Ul chiqib ketkach, qanday va'da berganimni o'ylab ko'rib, va'da kuni kelsa to'quy olmadim derman, degan so'zni ko'nglimdan o'tquzdim, lekin qizning gunohsiz o'ynab turg'an qora ko'zlari, qizil olmadek taram-taram yuzlari hamon ko'z o'ngimda ko'rinib turar edilar va: «Maning uchun to'qib berolmaysizmi?» – so'zi quloq ostimda takror aytilgandek bo'lar edilar.

Bir necha kun shu yo'sun ikkilanib yurg'ach, nihoyat o'zimga tushunilmagan bir savq¹ ostida va'damni ifoga ham boshlabman, bir kiyim shohi, deb o'ttuz kiyim bo'laturg'an ipakni bo'yash, tanda, arqoq, go'la mashaqqatlari ko'zimga hech ko'rinibdir. Va'damdan ikki kun ilgariyoq shohini to'qib, uning kelar yo'lini poylar edim, ul kelmas edi. Nihoyat va'da kuni ham kelib o'tdi, kelmadi. Sizga shuni ham aytib qo'yayki, bir ko'rgan kishingizning tusini, albatta, uzoq fursat xotiringizda tutolmay-siz, lekin bu qiz to'g'risida man tamom boshqacha holatda bo'ldim: shundoqki, uning qoshini, ko'zini, tusini, qo'g'urchoqdek qaddini ko'z o'ngimda tuta-tuta tamom bir yillik bilishlardek bo'lib qolibman. Uning tovush ohanglari qulog'im xotirasida u daraja yaxshi saqlanmag'an bo'lsa-da, ammo «maning uchun to'qib berolmaysizmi?» so'zini hozirg'ina eshitkandek bo'lar edim.

Va'da kundan uch-to'rt kun o'tib ketkan bo'lsa ham, hanuz ul kelmas edi. Men uning ko'chasini so'rab qolmag'animdan xafa bo'lar edim. Chunki shohini o'zim eltib berishka ham endi hozirlanib qolg'an edim. Bu kutish kunlarimda na uchundir yonimdag'i xalfa shogirdlar bilan bo'laturg'an muomalalarim ham o'zgara boshlag'an, ya'ni so'zlarim dag'al va tundlikka aylangan, go'yo buning ila «Alining kekini Validan olar» edim.

Nihoyat va'daning beshinchi kuni qiz keldi. Qizni ko'rish bilan men borliq-yo'qliq holatda qolg'an, bir necha zamon maning uchun so'z topish ham qiyinlashqan edi. Qiz shohini so'ramay menga termulib turar edi. Uning minnatdorchiligini faqat shohi bilan olmoqchi bo'lg'anim uchun bu hol menga og'ir keldi.

«Nega va'daga kelmadingiz?» – dedim. Qiz o'ng'ay-sizlanib, gunohkorlarcha ko'zini yerga tikkani holda so'radi:

¹Savq (*arabcha*) – bozor; mashinani boshqarish; undash, qo'zg'atish; mayl, xohish. Bu yerda *istak, mayl ma'nosida kelgan.*

– Shohini sotib yubordingizmi?

Yonimg‘a qo‘yib o‘lturg‘an shohini qizg‘a uzatdim. Ul shohining orqa-o‘ngini ag‘darib ko‘rdi va: «Yaxshi to‘qibsiz»,– deb menga umidsizcha qarab qo‘ydi. Shohini menga berib qo‘li-dagi mayda chaqalarni oldimg‘a to‘kdi.

– Shohingiz qancha pullik?

Men javob o‘rniga chaqalarni sanab chiqdim, bitta oltmish pullik tangasidan boshqasi bir pullik, besh pullik zang bosqan chaqalar bo‘lib, ko‘p vaqtlardan beri yig‘ilib kelganligi ma‘lum edi. Bergan puli shohining yarim bahosini qoplar-qoplamas bo‘lg‘anlig‘ini aytdim.

– Tag‘in qancha kerak?– deb so‘radi.

– Uch tanga,– dedim. Qizning o‘ychan yuzini yana qayg‘u bosdi. Men uning yuzidan katta husndor qizlarda ko‘riladigan bir ulug‘liq tomosha qilar edim va uning o‘z va‘dasiga kela olmag‘anlig‘i sirrini onglar edim. Bu yosh farishtani bu holda qoldirishg‘a ko‘nglim bo‘lmadi va dedim:

– Qolg‘anini qachon olib kelasiz?

Bunga ham tez javob bermadi va javobsizlik bilan yana o‘z holini menga arz qilg‘andek bo‘ldi.

– Pul topqanda keltirasizmi?– dedim-da, uning javobini kutmay qo‘liga shohini tutqazdim.

Qiz menga ishonmay boshlag‘an edi:

– Menga ishonasizmi?

Men ishonch bildirib o‘lturmadim:

– Uyingiz qayerda?

– Ch... mahallasida.

– Kimning qizisiz?

– Sharif miltiqchining qiziman.

– Otangiz qarib qolg‘anmi?

– O‘lgan. Onam bor.

– Akangiz yo‘qmi?

– Yo‘q. Bitta kichkina o‘g‘ul ukam bor.

– Ismingiz nima?

– Saodat.

Shundan so‘ng Saodatni shohi bilan jo‘natib yubordim.

Saodat maning bu ishimga ishonmayg‘ina chiqib ketdi.

Xalfa shogirdlar: «Tuziksiz-ku, usta»,– deb menga piching otishdilar. Ammo men Saodat uchun har bir og‘irliqni ko‘tar-

gundek ko‘rinar edim...

Uy egasi bo‘lg‘an usta Alim hikoyasini to‘xtatib, Otabekdan so‘radi:

– Hikoyam uzayib ketdi, shekillik, zerikdingizmi?

Otabek uni ortiqcha bir e‘tibor bilan eshitar edi, sarxush-chasiga:

– So‘zlay beringiz,– dedi.

Usta Alim davom etdi:

– Menga uch tangananing ahamiyati yo‘q edi. Ammo Saodat bilan bog‘lanib turishim uchun bu uch tanga ming tangananing ishini qilar edi. Oradan o‘n kunni o‘tkuzib, uch tanga bahonasi bilan Saodatning uyiga bordim. Saodat xolasining uyiga ketkan ekan, onasig‘a o‘zimni tanitib, devor orqaliq anchagina so‘zlashdik: eri o‘lib erkaksiz qolg‘andan, ip yigirib ovqat o‘tkarganidan va qizining kengashmasdan shohi buyurg‘anidan hasrat qilib ketdi. So‘zining oxirida yana bir hafta kutib turishimni iltimos qildi. Bir haftadan so‘ng aloqani uzib qo‘yish maning tinkamni quritaturg‘an bo‘lg‘ani uchun ishni boshqa rejada yurgizmakchi bo‘lib aytdim:

– O‘zingiz ip yigirib, kun ko‘rib turgan bo‘lsangiz, sizga uch tanga emas, uch pul berish ham og‘ir ekan, agarda sizga ma‘qul bo‘lsa ko‘nglimga bir gap keladir, shundoqki, siz erkaksiz bo‘lg‘aningizdak, men ota-onasiz yolg‘iz yigitman.. Ko‘pincha kir yuvdirish va yirtiq-yamoq vajhlaridan qiynalaman. O‘sha sizdagi pul evaziga bir necha vaqt kir-pirimga qarab, yirtiq-yamog‘imni yamab bersangiz, qandoq bo‘lar ekan... Kampir bu so‘zimni mamnuniyat bilan qabul qildi va ertasi kunga kirlarimni olib kelish uchun Saodatni yubormoqchi bo‘ldi. Shundoq qilib bu kun bog‘lanishni yaxshi asoska qurib qaytdim. Ertasiga Saodat kelib kirlarimni olib ketdi. Uch kundan so‘ng yuvilgan kirlarni keltirib, to‘quv do‘konimning yonida anchagina qarab o‘lturdi. Men uning kelishi uchun har hafta panjshanba kunini belguladim. Kundan kun Saodatka qattig‘roq bog‘lana borg‘animni onglar edim, panjshanbani hayit singari qarshilar edim. Oradan uch-to‘rt hafta o‘tkandan so‘ng qo‘lig‘a «oyingga eltib ber» deb yigirmao‘ttiz chaqa pul ham berdim. Saodat bilan aloqa qilg‘animning to‘rtinchi oyida ramazon hayiti keldi. Fitir ro‘za bahonasi bilan

Saodat uchun sakkiz tepki xon atlas¹, onasi bilan ukasiga bo‘z ko‘ynak qilib, Saodatlarning uyiga o‘zim chaqirib bordim. Saodat meni yo‘lakdan qarshiladi va gunohsizcha qo‘limdan tutib ichkariga boshladi. Men: – Saodat, esingni yedingmi, onang mendan qochmaydimi?– dedim. Saodat tortishida davom etib:

– Qochmaydi, o‘zi menga ustakang kelsa qochmayman, degan.

Men Saodatning yo‘lboshchilig‘i bilan ichkariga kirdim. Ayvonning oldida Saodatning onasi ip yigirib o‘lturar ekan, qizining qo‘lida begona yigitni ko‘rgach, hayron bo‘lib qolg‘an edi.

Saodat meni havlining o‘rtasida qo‘yib onasining oldig‘a yugurdi va:

– Ustakam-ku! – dedi. Onasi nari-berida dakanasini tuzatib o‘rnidan turdi. Salomalikdan so‘ng so‘rashdiq. Saodat tegimga ko‘rpacha yozdi, men qo‘ynimdag‘ini olib o‘rtaga qo‘ydim. Fotihadan so‘ng bir oz yotsirashib, uyalishib ochilisholmay qoldiq. So‘ngra kampir Saodatning manim to‘g‘rimda aytaturgan so‘zlaridan muqaddima qilib dedi:

– Saodat sizni xudda o‘z akasidek yaxshi ko‘radir, tunov kun iroqi sobun olg‘il, deb o‘ttuz pul bergan ekansiz. Sobunni olib kelgach, yotib uyqusi kelmadi, voy ustakamdan aylanay, voy ustakamning umrini xudo baxtinga uzun qilsin, deb butun tongni tong otdirib duo qilib chiqdi.

Bu so‘zni kampir so‘zlar ekan, men o‘ng‘aysizlanib ketib yer ostidan Saodatka qarab qo‘ydim. Saodat qizarib bo‘zarib chetka burilib olg‘an edi. Kampir davom etdi:

– Munchalik bizning holimizg‘a qayishg‘aningiz uchun besh vaqt namozning oldida men ham haqqingizga duo qilishni unutmayman va hafta sayin qilib turg‘an marhamatingizni ko‘rib o‘ylayman: xudo bandasiga mehribon, holimizning rahmini yeb saxovatlik bu yigitni bizga uchratdi deb, ko‘nglingizdagi har na tilagingiz o‘ziga ayyondir. Siz yatimlarning rahmini yesangiz, sizning g‘amingizni o‘zi yesin. Kampir bir uflab olg‘ach, dedi:

– Manglayim sho‘rlik ekan, bolam, Saodatning Qayumjon otliq bir akasi bor edi, yoshi yettiga chiqib, otasi rahmatlik endigina to‘y qilaman deb turg‘anda, qizamiq degan bir falakat kasal bilan og‘rib dunyodan o‘tdi, buning ustiga Saodatning otasi ham

¹ Sakkiz tepki atlas – qalin, yuqori sifatli atlas.

marhum bo'lib bizlarni ora yo'lda qoldirib ketdi. Loaqal, shu bola bo'lg'anda ham edi, biz bu yo'sun og'ir kunlarga qolmasmi edik,— deb o'ylayman, ko'z yoshisini artib so'zini bitirdi:

— Bandasining qo'lidan kelaturgani oh-vohdan nariga o'ta olmas ekan, bolam!..

Men ko'ngil ko'targan bo'ldim:

— Oldingizda yosh bo'lsalar ham qizingiz va o'g'lingiz bor ekan, bu kun bo'lmasa ertaga axir siz ham yorug'liq kunga chiqib qolarsiz, ona,— dedim va kelturgan narsamni kampirning oldig'a surib:

— Shu arzimag'an narsani Saodat bilan ukasiga hayitlikka olib kelgan edim, bu aybim uchun, albatta, mendan koyimassiz, dedim.

— Odamgarchilig'ingizdan o'rgulay,— dedi kampir va og'zig'a kelgan so'zlar bilan duo minnatdorchilik qila boshladi. Boyag'i so'zdan keyin uyalg'anicha bizdan uzoqroqda o'lturgan Saodat sekingina bizning yong'a keldi va qog'ozg'a o'ralg'an kiyimlikni ochib atlasni oldi: «Bu mengami?» — deb mendan so'radi va javobimni kutib ham turmay yo'llik bo'zni oldi: «Bu Sayfiga» — dedi. Uning orasidag'i odimi bo'zni ko'rub: «Bu oyimga» — dedi. Saodat bu narsalarni juda oddiy qilib ko'rdi va soddacha haligi so'zlarni aytib qo'ydi. Go'yo bu narsalarni ilgariidan kutkan edi. Atlasni yaxshilab ko'rib chiqq'ach, yoqtirg'andek bo'ldi, bir menga va bir atlaska qarab turib nimadir aytmakchi bo'lsa ham aytalmadi. Men nima demakchi bo'lg'anlig'ini sezgan edim. Bu orada biz kampir bilan hasratlashib turg'an edik, ul kelib so'zni bo'ldi:

— Ustaka,— dedi, men qaradim.

— Ro'zamisiz?

— Ro'zaman.

— Ro'za bo'lmasangiz, choy qaynatar edim,— dedi. Onasi kuldi.

— Choyni hayitda kelganimda qaynatib berarsan,— dedim.

— Hayitda kelsangiz, osh ham qilib berar edim,— dedi va onasig'a qaradi.

— Akangga har narsa qilsang ham arziydir, qizim,— dedi kampir va na uchundir ko'ziga yosh oldi, men ham arang ko'z yoshimni to'xtatib qoldim.

— Bo'lmasa, bu kun iftor qila qoling. — Saodatning bu

so'ziga onasi ham qo'shilishdi. Men uzr aytdim. Lekin haqiqatda esa Saodat bilan birga o'lturib iftor qilishni ko'ngil istay boshlag'an edi. Uzoq so'zlashib o'lturdim, bu uydan chiqib ketkim kelmas, bir soat orasida tamoman ochilib-sochilib ketkan Saodatning bolalarcha qilig'ini ko'rib to'ymas edim. Saodat goh men bilan, goh atlas bilan mashg'ul, boyag'i uyalib turishini bir yoqqa yig'ishdirib qo'yg'an, onasi bilan meni kuldirib, anchagina ko'tarilib qolg'an latif ko'kragi ustiga «senginadan aylaniy!» deb atlasni bosib quchoqlar edi. Men bo'lsa go'yo atlas emas, quchoqlang'uchi o'zim bo'lg'andek kayflanar edim.

Men kampir bilan xayrlashib chiqqa boshlag'an edim, Saodat «Panjshanba kun boraymi», deb so'radi. Men kampirning oldig'a qaytib bordim-da, aytdim:

– Saodatingizning bo'yi cho'zilib qolg'an ko'rinadir, mundan so'ng maktabdan bo'shag'an vaqtida Sayfini yuborsangiz, qalay bo'lar ekan va qo'lim bo'shag'an kezlarda o'zim ham kelib turarman, – dedim. Go'yo kampir ham mendan shu so'zni kutib turg'an ekan, hamiyatinga va aqlingga tahsin o'qudi va qizig'a qaradi: «Ana, eshitdingmi ustakangning so'zini, endi vaqt-bevaqt ko'chaga ham chiqaberma!» – dedi. Men chiqaturib Saodatka qarag'an edim, mendan o'pkalagansumon ko'rindi. Ammo maning bu so'zim bekorga emas, balki xalfa shogirdlardan ba'zilarining unga yomon ko'z bilan qarag'anlarini payqag'anim uchun edi.

Shu yo'sunda Saodatning onasi ham mendan qochmay qo'yib, aloqamiz tag'in ham qattig'lashdi. Kutmagan bu muvaffaqiyatim bir necha kungacha ko'zimdagi uyquni ham qochirib qo'ydi. Uch-to'rt kun go'yo bu kun-erta Saodatka uylanaturg'an kabi hovliqib ham yurdim.

Uncha-muncha narsani ayamag'anim uchun bo'lsa kerak, tez zamonda go'yo Saodatlar oilasining boshlig'i holini olib qoldim. Jum'a kunlari masallig'ni ko'tarib Saodatlarnikiga borar, Saodatning qo'lidan osh qildirib yeb qaytar edim. Saodat kundan kunga o'sib borar, shu nusbatda¹ husniga husn qo'shilar va men battar uning maftuni kesilar edim. Shu holda oradan ikki yil chamasi fursat o'tib ketib, Saodat ham o'n olti yoshlarg'a yetib qoldi. Endi maning oshiqona termulishlarim ma'nosini

¹Shu nusbatda – shu bilan birga, shuningdek.

ongliy boshlag'an, negadir «aka» deb qilaturg'an xitoblarni-da tark etkan edi. Ikki yildan beri kampirning oldig'a sovchi kirguzishni o'ylab kelgan bo'lsam-da, ammo nima uchundir Saodatdek qizg'a uylanish baxtiga erishmakni o'zimga tasavvur qilolmas edim. Bu to'g'rida bo'lgan hamma umidim Saodatning onasidan edi, balki, o'zi so'z ochar va yokim orag'a kishi qo'yar, deb kutar edi. Orag'a boshlab o'zim sovchi qo'yishdan o'ngg'aysizlanar, to'g'risi o'zimga tushunilmagan bir xavf ostida bu jasoratdan mahrum edim.

Bir kun odatimcha Saodatlar uyiga borg'an edim. Osh-suvdan keyin kampir Saodatni o'choqboshi yumishiga yuborib, menga qarab kuldi:

– Saodatka bir yaxshi joydan kuyav chiqib qoldi. Kecha unashsak, unashkunder ham bo'lg'an edik, biroq sizning maslahatingizni olayin, deb sovchilarni qaytardim,– demasinmi, ustimdan bir chelak sovuq suv quyg'andek entikdim, qanday javob berishka tilim kelmay qoldi. Uzoq vaqt kesak kabi harakatsiz qolg'ach, kuch orqasida tilimni bazo'r shu so'zga harakatlantirdim:

– Joyi yaxshi bo'lsa, o'ylab ko'rish kerak...

Kuyavning kimning o'g'li bo'lg'anlig'ini va qanday kasb qilishini sharh qila-boshlag'an edi, sabrim-tamom bitdi:

– Undog' bo'lsa, kecha sovchilarni bekor qaytaribsiz,– dedim. Kampir manim bu kinoyamga tushunmag'an edi:

– Kuyavning tegi-taxti menga ma'qul bo'lishka bo'ldi-ya, faqat endi ish sizning kengashingizga qarab qoldi, siz Saodatka ota bo'lmasangiz ham, lekin otaliqdan yuqori ishlarni qilib kelasiz. Endilikda Saodatni uzatishda ham otalig'ingizni ayamangiz,– dedi. Bu so'z bilan yana o'lganning ustiga chiqib tepilgandek bo'ldim. Chayon kabi meni zaharlamakda bo'lg'an kampirning to'g'ri so'zini eshitib turishka ortiq to'zalmadim-da, ertagacha o'ylab javob berishni aytib kampirning oldidan chiqdim.

Chiqg'ach, oyog'i kuygan tovuqdek to'rt tomong'a yugura boshladim. Epaqalik bir gap esimga kelmas edi. Nihoyat, aqlimni boshimg'a yig'ib, sirrimdan voqif bir oshnamg'a kengash soldim. Ul uzoq o'ylab turmay, ertasi kunga tomonimdan sovchi bo'lib kampirning oldig'a bormoqchi bo'ldi. Lekin butun tuni bilan ko'zimga uyqu kelmay, tikanga ag'nag'an kabi azoblanar

edim va sustligim uchun o'z-o'zimni so'kar edim...

Usta Alim hikoyasini bu yerga yetkuzgach, shamning so'xtasini miqroziladi va og'zini poylab turg'uchi Otabekdan: «Zerikmadingizmi?» – deb so'rab olib, davom etdi:

– Sovchini yuborib tinchiy olmading, ishka qo'lim bormas va bir joyda to'xtab turolmas, u yerdan turib bu yerga o'lturar, ming turlik xayol bilan dovdur sifatiga kirgan edim. Yuborgan kishim tezda qayta bermagach, bir-ikki bora Saodatlar eshigi yonig'a borib keldim. Nihoyat, miyam shishib Saodatning uyi yaqinida bo'lg'an bir yong'oqning soyasida o'lturg'an edim, sovchim chiqib qoldi-ku: yuragim orqamg'a tortib ketdi. Va olding'a tushib yuriy berdim, chunki sovchig'a uchrashib haqiqatni onglash ham menga dushvor mushkul kelgan edi.

– Shoshma-shoshma, ho, kuyav! – dedi sovchim. Hazilmand bo'lg'ani uchun ishning chappa ketkaniga ishong'an, uning bu «kuyav» degan so'zini kinoyaga yo'yg'an edim, ketaberdim. Ul orqamdan tez yurib yetdi:

– Qani, to'nmi yesh! – dedi va to'nimni o'ziga torta boshladi.

– Yuragim yorilishg'a yetdi, hazillashma! – dedim.

Haqiqatan so'zi chin ekan, og'zidan o'pdim. Jiq to'lg'an ko'z yoshimdan ham uyalib turmadim. Sovchim yo'l bo'ylab kampir bilan bo'lg'an hikoyasini so'zlab ketdi: Saodatka bir yildan beri har kun deyarlik sovchilar qatnar, kampir hammasiga ham boshi bog'liq, deb javob berib kelar ekan. Shuning barobarida maning og'zimni poylar yoki kishi qo'yishimni kutar ekan. Nihoyat, bir tarafini chin va bir tarafini so'z olish muddaosi bilan kechagi so'zni menga aytgan va shunga qarab ish qilmoqchi bo'lg'an. Uzun so'zning qisqasi kampirning javobi: bir qizim emas, yuz qizim bo'lg'anda ham usta Alimga nazir tortdim – bo'libdir.

Terimga sig'mas edim; ikki yillik yurak dardim nihoyat hoziqini topqan edi. Bir necha kun uyalib kampirning oldig'a bormay yurgan edim, o'g'li orqaliq yo'qlatdi. Bordim. Lekin borishimdagi sezgularimni sizga bu til bilan tushuntirilmayman. Men borliq yo'qliq eshikdan kirganimda, Saodat kir yoyar edi. Meni ko'rgach, qizarinib ketdi va yoyilg'an kir ortig'a yashirinar ekan, shahlo ko'zlaridagi sezilar-sezilmas tabassurning farqig'a bordim.

Kampir bilan uyalishibkina to'y to'g'rilarini so'zlashdik.

Kampir ortiqcha takalluflar qilishg'a yo'l qo'ymasa ham, ammo o'zim Saodatning ko'ngli o'ksimasin uchun to'yni katta qilishg'a tarafdor edim. Kampir bilan to'y va nikoh kunlarini muqim qilg'ach, men ketishka turdim. Saodat kir yonida menga bir ko'ringandan so'ng, qaytib ko'rinmagan edi. Ammo men bo'l-sam yana uni bir ko'rmakchi va o'ziga bir-ikki og'iz so'z aytmakchi edim. O'choqboshida qozon yuvar ekan, to'g'ri oldig'a yurib bordim. Ul meni sezmadimi yoki sezsa ham bilimganga solindimi, haytovur, orqasi o'gurug'liq engashkan holda ishka mashg'ul edi. Bir o'rim bo'lib tushkan uzun qo'ng'ur sochi uning harakati bilan qo'ltug'i ostida o'ynoqlar edi. Anchagina orqasidan tamosho qilib turg'ach:

– Saodat,– dedim.

Qaradi. O'choqda yong'an olov issig'idanmi yoki uyatidanmi uning yuzi qipqizil olma edi. Qo'lidagi sochig'i bilan oldimg'a yaqin kelib to'xtadi.

– Eshitingmi,– dedim. Yerga qaradi. Uni ortiqcha uyaltirmas uchun eshikka qarab yuriy boshladim-da:

– Maylimi?– deb so'radim.

Javob o'rniga:

– Osh yemay ketasizmi?– dedi. Bu uning ikkinchi turlik qilib aytilgan «mayli» javobi edi. Bir bugina emas, qirq yillik qadrdon xotin tomonidan eriga qilina turg'an mehribonchilikning eng lazzatlisi edi. Chiqar ekanman, «Osh yemay ketasizmi?» so'zining kayfiga tamom mas bo'lg'an edim.

Usta Alim shu so'ngg'i so'zlarini aytib bitirar ekan, Otabekning qoshlari chimirilib, go'yo o'zining ham shu yo'sun xotiralarining abadiy qaytib kelmaslik – yo'qliqg'a chiqqanlig'ini yana bir karra onglar edi. Usta Alim davom etdi:

– O'n kun orasida hozirlikni bitirib to'y qildiq. Nihoyat Saodat meniki bo'lib, saodatlik kunlarim boshlandi. Saodatka bo'lg'an muhabbatim bir daraja sizga ma'lum bo'lg'anliqdan u kunlardagi mas'udiyatimni¹ ham shu o'lchavg'a solib bila olasiz.

Rafiqam Saodat chin sa'ida² edi. Bu yil o'zimga kutmagan darajada bir kuch va istiqomat ortdirib, to'y bilan tugalgan boylig'imni qaytarg'an edim. Turishka Saodatlar uyi ortiq torliq qila boshlag'anliqdan shu havlini (Jannat opa havlisig'a ishora

¹Mas'udiyat (arabcha) – xursandchlik, quvonchlilik.

²Sa'ida (arabcha) – baxtli, xursand.

qilib) hozirg'i qo'shnimizdan sotib olishg'a muvaffaq ham bo'ldim. Qayin onam, qaynim va er-u xotin shu havlig'a ko'chib kelib tura boshladiq. Kundan kunga Saodatka bo'lg'an muhabbatim oshqandek kasbim ham unumlik bo'la boshlag'an, uylanishimning ikkinchi yili haligi qo'shnimizdan o'zingiz ko'rgan boqchani ham sotib olg'an edim. Uylanishimning uchunchi yili Saodat yuklik bo'ldi. Er-u xotin birimiz ota va birimiz ona bo'lmog'imizni o'ylab quvonar edik. Kechalari yotib uyqumiz kelmas edi.

Nihoyat Saodatning oy-kuni yaqinlashdi...

Usta Alim uzoq tin olishdan so'ng davom etdi: — ... yaqinlashdi... Lekin abadiy baxtsizlik kunlarim, manhus¹ soatlarim ham yaqinlashdi... — dedi va so'zdan to'xtadi.

— Davom qilingiz,— dedi Otabek, usta Alim bir uflab olg'ach:

— Saodat boladan qiynalib uch kungacha azoblandida, to'rtinchi kuni o'ldi,— dedi.

Otabekning kayfi tarqag'andek bo'lib, ko'zlarini zo'raytirib ochdi va o'zini yostiqdan olib o'lturg'ach, so'radi:

— O'ldi?!

Usta Alim ko'z-yoshisini artib:

— O'ldi,— dedi va davom etdi: — dunyog'a kelib ko'rgan birdan bir quvonchimdan ayrilg'an edim. Hayotning hamma umrimga kifoya qilariq mudhish zarbasini shodliq ichida qarshilag'an edim. Oylar bo'yincha ko'z yoshimni yomg'ur kabi to'kdim. Chunki menga bundan boshqa bir ovinchoq qolmag'an edi. Ko'z yoshlarimning tiyilmag'anini ko'rgan qayin onam Saodatning vafotining ikkinchi yili meni zo'rlab uylantirdi. Lekin bu ikkinchi xotin menga Saodat bo'lolmadi. Haqiqatan saodatim ko'milgan edi. Keyingi yillarda futurdan keta boshlag'an qayin onam qizidan yigirma oy so'ng, o'n bir yoshliq o'g'lini menga tashlab dunyodan o'tdi. Qayin onamning vafotidan so'ng, biylik² o'z qo'lig'a qolg'an keyingi xotim fahsh³ suratda ro'zg'orimni to'zita boshladi. O'g'riliqcha va to'g'riliqcha qimorboz akasiga in'om qilishg'a kirishdi. Kundan kunga ishimi keyin ketib, ishlaganim ro'zg'orga uchurvoq ham bo'lmay boshladi. Yomon

¹Manhus (*arabcha*) — badbaxt, baxtsiz, baxtsizlik keltiruvchi; shumoyoq.

²Biylik — hukmronlik, egalik.

³Fahsh (*arabcha*) — beadablik, axloqsizlik, buzuqlik, zino.

xotinning shum qadami bilan uyimdan baraka ko'tarilganligini va barcha barakalarimni rafiqam Saodat bilan birga ko'milganligini onglab, keyingi xotinimni taloq qildim. Endi uchunchi yildirki, xotinsiz yashayman va uylanishni ham o'ylab ko'rmayman. Chunki marhuma Saodat bilan kechirgan kunlarimning totli xotiralari menga abadiy lazzat bag'ishlag'anlaridek, ham achchig'-achchig' yig'latadirlar. Uylanishimga kengash berguchi o'rtoqlaring'a:

– Men endi dunyodan o'tkan kishi, bu kun bo'lmasa ertaga yor qabri ustida yong'an shamda o'zini halok qilg'uchi bir parvona,– deyman.

Endigi o'ylag'anim faqat qaynimni uylantirish, so'ngra... So'ngra yuzni yoruq qilib Saodat quchog'iga kirish... – dedi va darmonsizlang'an kabi yostiqqa yonboshladi. Ustaning bu so'ngg'i so'zi Otabekni ortiq asarlantirgan, ko'z chuquri bir-ikki qayta yosh suvi bilan to'lib chiqg'an edi.

Ikkisi ham uzoq jim qoldilar. Otabek o'z qayg'usini butunlay deyarlik unutib qo'yg'an, qarshisidag'i yerga singibkina yotqan mujassam ishqdan ko'z uzolmay boshladi. Ustaning moziysida emas, hoida ulug' bir ma'no ko'rar edi. Ammo uning istiqbolida bir bo'shliqdan o'zga hech gap uchrata olmasa-da, yana ulug' bir ma'no ko'rgandek bo'lar edi. O'z istiqbolini ham shu ustaniki qabilidan ko'rmakchi bo'lsa-da, buning uchun bir narsa kamdek, yetishmag'andek kelar, ikkinchi usta Alim bo'lish uchun bir «o'ldi» so'zigina oradan topolmas edi. Keyinroq bu «o'ldi» so'zini qo'shqan bilan ham usta Alim bo'lish qiyinlig'ini onglay boshladi, chunki Otabek Kumush tomonidan so'kilgan va tashlang'an edi. Holbuki, Saodat so'kmagan va tashlamag'an, balki erining bir gunohi sababidan yosh umrini xazon qilg'an va usta Alim qayin otasi tomonidan hayvoncha quvlanmag'an... Va qayin ota tomonidan kuyav yo'lig'a tuzoq qo'yilib, Saodatni chiqarib olish fikriga tushilmagan, ya'ni orag'a shaytanat oralamag'an... Bu so'ngg'i fikrni ul o'ylamag'an joydan ilhom qabilidan to'qib olg'an edi, ya'ni o'zining Toshkandan uylanishiga qutidor tomonidan rizoliq berilishini, hatto uning to'yni o'z qo'li bilan o'tkazib kelishini ilgaridan hozirlanib kelingan tuzoq, deb tushungan edi. Muhokamasi shu yergacha kelib yetkach, usta Alim darajasiga yetish uchun o'zida hech bir munosabat ko'rma-di... Usta Alim yozib bergan o'ringa kirib yotar ekan, o'z-o'ziga

aytar edi:

«Quvlanishg'a, tahqir etilishka loyiq ko'rilgan Otabek usta Alim bo'lishg'a ham sazovor emas!»

Ul uyqug'a ketar ekan, yuragi bolalarini uchurib ketkan karrukning uyasidek bo'm-bo'sh edi.

Otabek ertagi namozga turg'anda ko'zi Shamshodbekning bazmidan azonda qaytib kelib, dong qotib uxlab yotqan Sayfiga tushdi. O'n besh yoshlar chamasida bo'lg'an bu yigit o'zining o'tkur husni bilan Saodatdan xabar berar edi.

Bir-ikki piyola choy ichkan bo'ldi-da, usta Alim bilan xayrlashdi.

IX Fasl. UNUTOLMASA, NIMA QILSIN?

Bu gal Otabekning kutilmagan ravishda Marg'ilondan tez qaytib kelishini O'zbek oyim o'zining juhud domladan qildirg'an jodusining hind sihrini yengganligi, deb so'yingan edi. Biroq Otabekning ko'pincha mehmonxonada yotib qolishi uni bu to'g'rida shubhaga tushurib qo'yg'an va bunda qanday hikmat borlig'ini bevosita bilib olish uchun birarta romchi domlag'a borish fikriga tushkan edi. Yusufbek hojining bo'lsa bunday mayda ishlarni tekshirib yurish uchun fursati ham yo'q, uning Normuhammad qushbegi yonidan bo'shag'an vaqti ponsad va beklarnikida kengash va ziyofatlar bilan tugalar edi. Uning diqqatini jalb etkan narsa bo'lsa, ul ham Otabekning tadbirsiz siyosat va ahmoq boshliqlar mavzuidan olib qilaturg'an shikoyat va hasratini keyingi kunlarda jim-jit bo'lib ketkanligi edi. Bu kunlarda Otabekka eng yaqin turg'an kishi Hasanali ota edi. Chunki Otabek bu keyingi kunlarini mehmonxonada o'tkazganlikdan Hasanaliga ham uning yonig'a kirishka va bir muncha so'zlashib o'turishka to'g'ri kela boshlag'an edi. Shuning uchun Otabekning qayg'ulik hollari, uyqusiz mutolaada o'tkan tunlari va umuman undagi o'zgarishlar bu to'g'rida Hasanalini o'ylat-sada, sababini so'rashg'a botirlig'i yetmas va so'rashni ham foydasiz deb bilar edi. Chunki ul Otabekdagi bu hollarning sirrini bilgandek, muhabbati orasig'a cho'b bo'lib tushkan keyingi uylanishi alamidan deb qaror qo'yg'an edi.

Otabekning orzuliq kelin oldig'a kirmasligi vajhidan O'zbek oyim achchig'landi, niho'yat achchig'ig'a chiday olmag'an

bir kuni mehmonxonada Otabek yotar o'rinni yozib turg'an choqda kirib keldi va yozilg'an o'rinni buzib yig'ib tashladi va:

– Mehmonxonada yotaberib nima qilasan, ichkariga kirib yot! – deb jekirdi. Lekin o'g'li endi ilgarigi Otabek emas edi, onasining jekirug'ig'a quloq solmadi-da, qaytadan o'rinni yozib boshladi. O'zbek oyimning g'azabi tag'in ham alanga oldi:

– So'zimni eshitasanmi, kar?!

Otabek sovuqqina qilib javob berdi:

– Kar emasman, lekin sizning bu taklifingiz oldida ham kar, ham ko'rman. Bu to'g'rida siz endi ortiqcha bosh og'ritmang!

– Insofsiz, adolatsiz!

Otabek zaharxanda bilan so'radi:

– Men boshda sizga nima degan edim?

– Nima degan eding?

– Keliningiz mendan yaxshiliq ko'rmas, demaganmi edim?

Siz bilan otam bunga ko'nmaganmi edingiz, siz buni inkor qilasizmi?

– Ota-onamdan va'da olg'anman, deb shunday xoting'a jabr

qilib yura berasanmi?

– Keliningizga jabrni xohlamasangiz va o'zingiz aytkan insofka qaytsangiz, eng oson bir yo'l bor,– dedi va onasidan ma'lum «nima?» deb bilaturgan savolni kutib to'xtadi. Ammo O'zbek oyim so'roq o'rniga labini tishlab boshini ikki yelkasiga tebratdi.

– Siz so'rashni tilamasangiz-da, men aytay: keliningizga jabrni xohlamasangiz, mendan taloq qildiringiz va bir bechoraga bu yo'sun azob berib yurmangiz! – dedi va bir oz to'xtab davom etdi:

– Siz bilgan insofni men ham bilaman. Bir bechorani faqat sizning kayfingiz uchun azob emas, chekkan xo'rlik'ini o'ylab har kuni bir qat etdan tushaman... Agar o'z kayfingizdan kechsangiz, yaxshi bilingizkim, bir emas ikki jonni azobdan qutqarg'an bo'lasiz, onajon! – dedi.

O'zbek oyim o'g'lining bunchalik qat'iy ketishini kutmagan edi va bu yo'sun qattig' muomalani Otabekdan birinchi marta ko'rar edi. So'z qaytarishg'a o'rin topolmadimi va yo janjalning ulg'ayishidan qo'rqdimi, haytovur, uzoqqina istehzolanib qarab turg'ach: «Esingni yebsan, bolam»,– dedi-da, mehmonxonadan chiqdi.

Otabek yolg'iz mehmonxonada yotib kun kechirish bilangina qolmadi. Kechalari allaqayoqlarg'a ketib, yo'qolaturg'an odatlar ham chiqardi va bir-ikki qayta ortiqcha mast bo'lg'an holda qaytib, Hasanalini tamom hayratda qoldirdi. Ul Otabekka nasihat qilishni ham bilmas va bu sirni biravga aytish uchun ham hayron edi.

Bir kun kechasi ul yangi odati bo'yicha allaqayoqqa ketkan edi. Hasanalining ko'ngli bu kun ham bir ishka guvohlik bergandek bo'lib, ichkarida yotkusi kelmadi, o'rinni mehmonxonag'a yozib, darbozani zanjirlab keldi. Agar bu kun ham ul o'sha holda qaytsa, bir narsa demakchi, ya'ni qo'lidan kelgan nasihatni qilmoqchi edi. Uxlamay kutib o'lturdi. Ammo ul tungi soat o'n bir bo'lsa ham kelmas, o'n ikkida ham daraksiz edi. Nihoyat, kuta-kuta uyqusi tang qilg'ach, o'rniga cho'zilib kipragini kipragiga ulab yotdi va uxlab ketganini o'zi ham sezmay qoldi. Oradan noma'lum bir muddat o'tib darbozaning so'nasiz taqillashidan cho'chib uyg'ondi va yo'lakka yugurdi. Qorong'uda zanjirni timiskilar ekan, «kim?» deb so'radi va javobig'a «m-m-m-man» degan sarxush tovushni eshitdi. Bu tovush uning yuragini uyushdirib yuborg'an va «bu kun ham shunaqa» degan so'zni ko'nglidan o'tquzg'an edi. Zanjirni tushurib, darbozaning bir tabaqasini ochishi hamono shu tabaqag'a suyalib turgan Otabek Hasanalining oyog'i ostig'a yiqilib tushdi. Hasanali bu kungi kayfning o'tacha ketkanligini payqag'an, yo'lakni tutib ketgan ichkulik isidan o'qchiyozg'an edi. Otabekni suyab mehmonxonag'a kelturar ekan, ikki ko'zi ichkari havlining eshigida, chunki Yusufbek hojining tunlari tashqarig'a chiqaturg'an odatining shu vaqtg'a to'g'ri kelib qolishidan yuragi takapuka edi. Otabekni yeshintirar ekan, rizosiz bir ohangda dedi:

— O'g'lim, sizga shu shaytoni ishning nima zarurati bor?

Otabek mastlarcha kuldi:

— M-m-menga zarurati bo'lmas, a k-k-kimga bor?!

— Nima bo'lg'anda ham men bu ishingizdan rozi emasman, dedi Hasanali va qanday javob eshitishini kutib turdi. Otabek o'rniga yotib olg'ach, kuchlik qilib bir uflab oldi. Hasanali undan javob kutar ekan, bir ozdan so'ng javob o'rniga xurrak tovshini eshitdi... Otabekning kutilmaganda bu yanglig' yaramas ko'chalarga kirib ketishiga hech bir turlik ma'no beralmay boshi qotsa ham, ammo uning ko'z o'ngidan ignaga zo'rlab taqilg'an ip

nariga ketmas edi. Undan so'ng, ikki oylardan beri Marg'ilonni tilga olmasliqda uni bir oz shubhaga tushirib, «oralaridan birar sovuqchiliq o'tdimi ekan», deb ham ko'nglidan kechirdi. Otabek bilan birga choy ichish maqsadida ertalab Oybodoqning damlag'an choyig'a bormay, Otabekning uyg'onishini kutib yurdi. Otabek tushka yaqin uyg'ong'ach, Hasanali choy hozirladi. Dasturxon yozib o'zini kutib o'lturgan Hasanali yonig'a qisinib-qimtinib Otabek keldi. Tundagi holi esiga tushib bo'lsa kerak, boshini yerdan ko'tarib Hasanaliga qaramas va bir og'iz bo'lsin so'z aytmas edi. Otabekning bu holi Hasanaliningnichka yuragiga qattig' ta'sir etkan va o'ylab qo'yg'an nasihatlarini unutib, bekdodani bu og'ir holdan qutqazish fikrigagina tushkan edi.

– Yoshlik – beboshlik, degan ekan mashoyixlar, – deb kulib qo'ydi Hasanali va: – uy ichidan bitta-yarimtasi sezib qolmag'ay deb juda xavotirda bo'ldim... Haytovur hech kim payqamapti, – dedi. Otabek tashakkur etkansumon Hasanaliga kulib qaradi va o'zining bu ketishidan rizosizlik bildirgan kabi entikib tin oldi. Hasanali so'zni urintirib Otabekni o'z holig'a qo'ymas edi. Unar-unmasdan bahs-qilib, nihoyat, bu unar-unmasning oxirig'a shu savolni ham ulab yubordi:

– Bu gal Marg'ilong'a kechikdingizmi?

Biz yuqorida ham turtib o'tkan edikkim, Otabek na Yusuf-bek hojig'a, na O'zbek oyimg'a va na Hasanaliga Marg'ilondan tez qaytib kelish sababini aytmagan, Marg'ilon bilan uzil-kesil aloqasi uzilganligini churq etib so'zlamagan, so'ralmag'an so'zga javob berilmas qabilidan jim-jit alamini ichkulukdan olibg'ina yurgan edi. Ikki oydan beri birinchi martaba Marg'ilon to'g'risidan so'ralg'an savol ham faqat shu Hasanalining keyingi so'zi bo'lib, sirni ochish o'nqovida kelgandek edi. Lekin javob tamom haqiqatka mug'oyir¹ va kishini hayratka solarliq bo'ldi:

– Bu kun jo'namoqchi bo'lib turibman, – dedi.

Hasanalining shubhasi bo'shka chiqdi. Choydan so'ng ul o'zining so'zini amalda ko'rsatib, otasidan ham ruxsat olib qo'ydi va peshindan keyin yo'lg'a chiqish uchun hozirlik ham ko'ra boshladi. Uning sirrini bilguchi va: «Endi Marg'ilonda nima qilasan?» – deb so'rag'uchi orada bo'lmag'anidek, ul bu so'roqni o'z-o'ziga ham berib qaramag'an edi. Go'yo burung'i-

¹Mug'oyir (arabcha) – farqlanuvchi; turli xil; bir-biriga o'xshamagan, xilof, teskari.

dek Marg'ilon yo'lig'a oshiqib hozirlanar edi...

Yigirma kun o'tar-o'tmas Marg'ilondan qaytib keldi. Bu borishdan birar ish chiqara oldimi-yo'qmi: bu to'g'rini biz kelasi fasllarning biridan o'rganarmiz.

Kelib Toshkanda bir hafta, chamasi, turdi, so'ngra yonig'a Hasanalini olib Oqmasjid¹ shahriga jo'nadi. Ul ikki yildan beri to'xtab qolg'an savdogarchilik ishini qaytadan boshlamoqchi edi...

X Fasl. BIZDA KIM KO'P YIG'LAYDIR?

G'ayrimashru² taloq xati tekkaniga olti oylarcha fursat o'tib ketkan edi. Kumushning go'zallik ta'rifini g'oyibona eshitib, og'zining suvi kelguchi xotinliq va xotinsiz orzumandlar «yotib qolg'uncha, otib qol!» so'ziga amal qilib, qutidornikiga sovchilarni turna qator yubora boshlag'an edilar.

Albatta, bunda shubha yo'qdirkim, Kumushning erdan chiqg'an xabarini Kumushning o'zidan ham ilgari tushungan va Otabekdan ham ilgari sezgan Homidning sovchisi boshqa sovchilarning muqaddimasi, yoz boshida kelaturgan qaldirg'ochlarning yo'lboshchisi edi. Homidning sovchisi bir martaba kelish bilangina qanoatlanmadi, uch-to'rt qaytalab kelib qutidorg'a Homidning kuyav o'g'ul bo'lish niyatida ekanligini arzu niyoz qila boshladi. Natijada Homidboyning sovchisig'a berilgan javob shu bo'ldi: «Biz Homidboyini o'zimizga kuyav o'g'ul qilishdan hech bir mone'lik ko'rmaymiz. Ammo qizimiz mundan so'ng er qilmasg'a qattig' isror etadir³. Shunga ko'ra Homidboy bizni kechirsin». Boshqa sovchilarg'a ham javob shu edi. Qutidor bilan Oftob oyimning bu javoblari o'zlaricha emas, balki Kumushning ko'ngliga qarab berilar edi.

Biroq Kumushbibining: «Man endi er qilib bo'ldim, mundan so'ng erga ehtiyojim yo'q», degan qat'iy javobig'a ular uzoq quloq solib turolmadilar, chunki uning bu isrorini «chidamasning so'zi»,— deb onglar va tuzukrak joyi chiqq'anda, erga berishka ham hisoblari yo'q emas edi. Shunga ko'ra, kelgan sovchilarning o'zlariga yoqmag'anig'a gunohning barini Kumushning bo'yni-

¹Oqmasjid — hozirgi Qizil O'rda.

²G'ayrimashru(ʻ) — shariatga zid.

³Isror etmoq (isror (*arabcha*) — qattiq turib olish, talab) — qat'iy talab qilmoq, turib olmoq.

ga ag'darib javob berar, ammo ikkinchi yoqdan tuzukrak joyini ko'zlar edilar.

Kutilmagan yerga shaharning eng olding'i a'yon va sarvatdorlaridan¹ bo'lgan Salim sharbatdor² deganning Komilbek ismlik o'g'lidan sovchilar kelib qoldi.

Ota-otaning kutkanlari shunday teg-u taxtlik kuyav bo'lg'ani uchun birinchi martaba sovchilarni yaxshi so'zlar va quyuq-suyuq oshlar bilan jo'natib, ikkinchi kelishka o'ylashib javob beraturgan bo'ldilar. Er-u xotin uzoq o'ylashib turmay (chunki o'ylashturg'an joy emas edi) sovchining ikkinchi kelishida javob berishka qaror qo'ydilar. Kumushning qarshi tushmagi to'g'risida, albatta, ularning shubhalari yo'q edi. Shuning bilan birga ota-onaning so'zini yerda qoldiradi, deb ham o'ylamas edilar.

Kuz kunlarining oyog'i va qish kunlarining boshi edi. Daraxtlardagi sariq barglar to'kilib tugalgan, yer yuzi o'zining qishqi sariq kiyimini kiygan edi. To'rt tomonining o'ralg'anlig'i soyasida yaproqlarini to'kilishdan saqlab qolgan bu gilos yog'ochlari ham bu kun tungi qora sovuqqa chidalmay, yelning ozg'ina harakati bilan-da barglarini shirt-shirt uzib tashlamoqda edilar. Havo ochiq bo'lib, quyosh tuzukkina ko'tarilgan, ammo uning o'zi ham bu kun uncha ta'siri yo'q, bu kungi qora sovuq quyosh kuchini-da keskan edi.

O'rta eshikdan Kumushbibi ko'rindi. Burung'i to'lalig'i ketib ozg'inlang'an va lekin bu ozg'inliq uning husniga kamchilik bermay, bil'aks yuqorilatqanlar. Kamon qoshlari ortiq mavj urib o'zini ko'rsatkan, bir oz bota tushkan shahlo ko'zlar tag'in ham tim qoralig, tag'in ham nurlilik kasb etkan edilar. Bu kungi sovuqqa qarshi kiyib olg'an sovsar po'stinining yoqalig'i kishining hasadini ortdirib, nafis bag'baqalarni o'pib yotar edilar. Biroq unda bir kamchilik bordek ko'rinar edi: shahlo ko'zlar burung'idek o'ynab turmas va so'ng chekdagi bir og'irliq bilan harakatlanar edi.

Bir tomondan qarag'anda bu og'irliq-da unga bir oliylik, ulug'vorliq bag'ishlag'andek. Kelib ayvon muyishig'a o'turdi-

¹Sarvatdor (sarvat (arabcha) + dor (forscha) – boylik, katta boylikka ega bo'lgan; badavlat, davlatmand.

²Sharbatdor – xon saroyidagi katta yig'inlarda kishilarga may, sharob quyib beruvchi shaxs.

da, ko'zlarini og'irgina harakatlandirib, ketma-ket chip-chip etib to'kilmakda bo'lg'an hazonlarg'a qaradi va har bir yaproqni yuqoridan kuzatib yerga qo'ya bordi. Ul yerga tushkan har bir yaproqda o'zining tarjimai holini o'qur, o'zinida mavqeidan ayrilib, hechka chiqib turg'an shu xazonlardan ayira bilmas edi. Ayira bilmadi-da, latif ko'kragini to'rt enlik ko'tarib tin oldi va ko'zlari jiq yoshg'a to'ldi. Yeng ichidan bir-birisiga o'tquzilg'an ikki qo'lini barobar ko'tarib ko'z yoshini artar ekan, ichkari havlidan Oftob oyim chiqib kelar edi. Ul yer ostidan qizig'a ko'z qirini tashlab mehmonxona eshigini ochishg'a tutindi. Oftob oyimning orqasidan Oyshabibi ham ko'rindi, kelib Kumush yonida to'xtab so'radi:

– Nima qilib tashqarida o'lturibsən?

– O'zim,– dedi Kumush qoshlarini chimirib, chetka yuzini o'girdi.

– Mehmonxonaga kirsang, sen bilan ikki og'iz maslahatimiz bor edi.

– Nima maslahatingiz bor?

– Oldin kir, bolam,– dedi kampir va Kumushning yelkasiga qoqib turg'izdi. Ular ichkaridagi sovchi xotinlarni yolg'iz qoldirib, Kumushning so'zini olish uchun tashqarig'a chiqq'an edilar. Ammo Kumush bo'lsa sovchilarning oldidan rizosizlig'ini onglatqandek bir namoyish bilan ketkan edi. Ul mehmonxonag'a kirgandan so'ng ham tersayib tokchalardan nedir axtarg'andek yurina boshladi.

– Tokchada san qidirg'an narsa yo'q, kelib yonimizg'a o'ltur,– dedi Oftob oyim.

– O'lturganimdan sizga bir pullik foyda yo'q, sovchingizga o'zingiz bilgan javobni beravering!

Oyshabibi qizig'a ma'nolik qilib bir qarab oldi:

– Bolam, axir ikki og'iz gap eshit-chi oldin! – dedi.

Kumush o'ltura bermagach, Oftob oyim qizishdi.

– Qizim, saning bu qarshilig'ingdan muddaong nima?!

– Siz bilan otamg'a muddaomni necha qaytalab aytdim-ku: munda so'ng bu ishni xohlamayman.

– Dunyodan toq o'tasanmi?

– Toq o'tamanmi, yo'qmi: buni tangri biladir.

– Man saning hali ham o'sha uyatsiz eringdan ko'ngil uzolmag'aningni bilaman. Saning bu xomtama'lig'ing koni bola-

lig'ingdir. San yaxshi bilki, mundan so'ng otang ul uyatsizga o'z uyidan joy bermaganidek, uyatsizning o'zi ham uzil-kesil sani tashlag'andir. Agar so'zimga ishonmasang, mana buni o'qub qara, dedi-da, Kumushka bir qog'oz uzatdi va davom etdi:

– Biz buni san unga xat yozg'aningdan so'ng javob o'rinda olg'an edik. Biroq o'sha vaqtda bu uyatsizning birinchi taloq xatisi ham sanga yetib ortqanliqdan bunisini sandan yashirg'an edik. Hamonda saning umiding kesilmagani uchun bu xatni ham ko'rsatmakchi bo'ldim! – dedi. Kumush qog'ozni onasidan oldi:

«Matluqam¹ Kumushbibiga. Manim birinchi xatim bilan sizning menga qilaturg'an erkaliklaringizga bir chek qo'yilg'an kabi edi. Lekin bunga tushunmabsizmi va yo tushunishka tilamabsizmi, haytovur, yana ham eski erkaliklaringizni tark etmabsiz. Xatingizni o'qur va o'zimni kulgidan to'xtata olmas edim. Orzuga ayb yo'q, deydirlar. Chekdan oshib qilg'an hujumlaringiz eski qadrdonlig'ingiz otig'a kechiriladir. Endilikda sizga mendek vafosiz va hiylagar bo'lmag'an yangi er topilg'ay edi, deb addoi Otabek Yusufbek hoji o'g'li,

26 javzo, 1265-nchi yil, Toshkand».

Maktub uning yurak jarohatini qaytadan tirnab tashlag'an edi. Ko'z yoshini duv-duv to'kib, xatni o'z taxig'a soldi va o'zidan javob kutib turg'an achasi² bilan onasig'a dedi:

– Men bu uyatsiz yirtqich bilan yarashmoq uchun umid tutmayman, shuning bilan birga er ham qilmayman!

– Nega?– deb so'radi onasi.

– Negami?– dedi Kumush va yig'lag'an ko'yi javob berib boshladi:

– Negaki men o'zimning suygan va muhabbat qo'yg'an erimdan buncha uyatsizlik, bu yanglig' vafosizlik ko'rdim. Endi er degan shu bo'libdimi? Mundan ko'ra dunyodan toq o'tkan yaxshiroq, yolg'iz yurgan tinchroqdir. Shuning uchun qizingizg'a er otidan so'zlamangda, yafroq kabi titrayturg'an yuragiga dahshat ham solmang!

Bu so'zdan so'ng Oftob oyimning onaliq ko'ngli erib ketkan, ichkarida javob kutib o'lturg'uchi sovchilarg'a qanday bahona topib kirishni-da o'ylab ulgurmag'an edi:

¹Matluqa – taloq qilingan.

²Acha – buvi, katta buvi.

– Yig'lama,– dedi. Kumushni mehmonxonada qoldirib onasi bilan chiqdi.

Salim sharbatdorniki qutidorg'a nihoyatda ma'qul tushib qolg'an edi. Shuning uchun xotini va qizidan so'rab o'lturmay bir kun do'konidan erkak sovchilar bilan bitishib ham keldi va xotinig'a: «Men bu kun fotiha qilib keldim, nima bo'lg'anda ham endi qizingni ko'ndirmasang bo'lmaydir»,– dedi. Ammo Oftob oyimning er otini eshitkanda titray boshlayturg'an qizi bilan uchrashmoqqa aslo toqati yo'q, erining bu so'zini eshitkanda tamom o'zini yo'qotgan edi. Ul qizini ko'ndirish uchun qutidorg'a va'da berganda o'z holini ikki yoqdan o'qtanilg'an xanjar orasida qolg'uchig'a o'xshatar, qaysi tomong'a qimirlasa ham muhlik¹ yara olishini aniq bilar edi. Shu kundan so'ng bechora onaning og'ir kunlari boshlandi. Eriga bergan va'dasini aslo bajara bilmas, bul haqda qizig'a og'iz ochib so'zlay olmas edi. Har kun bozordan qaytib kelib birinchi so'zi «ko'ndirdingmi?» bo'lib qolg'an eridan tuni bilan koyish eshitar va kunduzlari Kumushka og'iz ochishg'a yuraksina olmay azoblanar edi.

Bir necha kundan so'ng qutidor ham endi o'z xatosini onlag'an, chunki har kun deyarlik Salim sharbatdornikidan kelib to'y kunini so'rag'uchi kishiga turlik-turlik bahonalar ayta berib zerikkan va uyatidan do'konga tushishnida tark qilish fikriga kelayozgan edi. Bir kun do'kondan nihoyatda achchig'lanib qaytdi va Oftob oyimni umrida eshitmagan so'kishlar bilan so'kdi:

«Qizingni deb shaharda bosh ko'tarib yurolmayturg'an bo'ldim. Ko'ndirsang ko'ndir, bo'lmasa mendan umidingni uz, men endi sanlarning dastingdan shahardan qochib ketmasam bo'lmaydirg'an darajaga yetdim!»– dedi.

Ertasi kun bechora ona qizig'a mash'um mavzudan so'z ochishg'a majbur bo'ldi. Qizingning yonig'a o'lturib so'zlash o'r-niga yum-yum yig'lay boshladi. Kumush esa onasini bu holg'a solg'an sirdan voqif, shuning uchun yig'i sababini so'rab o'ltur-may, ul ham ko'z yoshisi bilan yuzini yuvmakka tutindi. Ona-bola uzoq yig'lashdilar, ko'z yoshlari bitkuncha bo'zlashdilar.

– Bu kunlardan ko'ra dunyog'a kelmagan bo'lsam edi. Bu

¹Muhlik – halok qiluvchi, o'ldiruvchi.

tirikligimdan ko‘ra, o‘lib ketkan bo‘lsam edi! – dedi oxirda Oftob oyim.

– Yanglish so‘zlaysiz, onajon! – dedi Kumush va: – Siz dunyoda turishka loyiq edingiz, lekin sizning dunyodan to‘yishingizga va qon-qon yig‘lashingizga sababchi men bo‘ldim. Men siyohbaxt¹ dunyog‘a kelmagan bo‘lsam edi, sizga munchalik kulfatlar, munchalik anduhlar ham yo‘q edi. Shuning uchun siz tangridan so‘rangkim, tezroq men mash‘umani mahv etib², sizga uch-to‘rt kun tinchlik bersin, onajon! Sizni bu holda ko‘rishka va o‘z tilagim yo‘lida sizni qurbon etishka ortiq toqatim bitdi. Tashlandiq bu qizingiz, qo‘lma-qo‘l yurg‘uchi bu o‘yinchiq qizingiz kim-u, sizdek bir mehribon onani qon yig‘latish kim? Yig‘lamangiz, ona. Sizning to‘kib kelgan ko‘z yoshlaringizning bir tomchisig‘a ham bu tashlandiq qizingiz arziyas, siz otamg‘a maning rizolig‘imni tashvishlanmay bildiraveringiz. Ul ham kishilar oldida bu baxtsiz qizining ta‘nasiga qolmasin. Siz manim yuzimga ezilib qaramangiz, o‘ylamaynetmay rizolig‘imni bildiraveringiz! – dedi va yuziga to‘zgi b tushkan sochini to‘g‘rilab olg‘ach, davom etdi:

– Agar siz menga ortiq achinsangiz, rizolig‘imning bir sharti qilib to‘yni kelasi kuzga bo‘lishini aytib o‘tingiz, agarda otam baxtsiz-qizining bu tilagini qabul etsa-etsun, bo‘lmasa manim bu tilagim ham sizning bir tomchi ko‘z yoshingizga arziyas, onajon, sizning shodlig‘ingiz yo‘lida har bir og‘irliqlarg‘a bu baxti qaro qizingiz rozidir, onajon!

Oftob oyim Kumushning bu so‘zlariga to‘zib turolmay, qizini bag‘rig‘a bosib quchoqladi, ona-bola tag‘in shiddatlik ravishda ko‘z yoshig‘a ko‘mildilar...

Oftob oyimning qat‘iy isroriga binoan qutidor ham qizining shartini qabul etkan. Qudalar ham kelasi kuzgacha kutishka rozi bo‘lg‘an edilar. Demak, kelasi kuzga qutidor Salim sharbatdor kabi bir kishiga qudalashib olg‘anidek, Kumushbibi ham Otabek o‘rniga Komilbekni almashdirar edi.

¹Siyohbaxt – baxtiqaro.

²Mahv etmoq (mahv (arabcha: yo‘q qilish, tugatish) – yo‘q bo‘lmoq, bitmoq.

XI Fas. «NAVO» KUYI

Xalqimiz ta'biricha, bu zamonlar «musulmonobod» bo'lsa-da, biroq bu tantanalik ta'birni buzib qo'yaturg'an ishlar ham yo'q emas edi. Xon musulmon, bek musulmon, xalq musulmon, buning ustiga yurish-turish ham musulmoncha, hukmlar ham shariatcha edi. O'g'irliq qilg'an uchun qo'l kesiladir va yo dorg'a osiladir. Zoni bilan zoniylar¹ ham peshtoqdan tashlanadirlar, ichkulik ichkan uchun qirq darra uriladir. Rais afandi mulozimlariga darra ko'tartirib, namozsizlarni tekshiradir, farzi ayn bil-maganlarni urdiradir edi. Ish shunchalik nozik bo'laturib ham o'g'rilar o'z tirikliklari orqasidan qolmaydirlar.

Esh aka bilan Tosh akaning uylari orqasidan teshilib mollari o'g'irlana beradir, peshtoqdan qopqa bo'g'ilib tashlanmoq uchun fohishalar ham yetishib turadirlar. Butun umrida peshonasi sajda ko'rmaganlar ham ko'b, ammo farzi aynning bosh tomonidan to'rt-besh jumlani har kim qiynalmasdan sayriy olar edi. Ko'b kishilarning uylarida musallas bilan bo'zalar xumlab qaynab yot-sa, ikkinchi tomonda rasmiy suratda ichkulik sotish bilan tiriklik qilg'uchilar ham yo'q emas edilar. Toshkandning Chuqur qishloq degan yerida qozoqlar tomonidan ochilg'an va hamisha rustamnomo kishilar bilan ayqirib yotqan bo'zaxonalar² ham yo'q emas edi.

Besh oylab Oqmasjid safarida yurib ketkach, Otabek to'g'ri shu Chuqur qishloq bo'zaxonalaridan biriga kelib tushkandek bo'ldi. Uni kunduz kunlari bo'zaxonada uchratib bo'lmasa-da, ammo bo'zaxonag'a kelmagan kechasi juda oz edi. Bo'zagar Otabekning kim bolasi ekanligini yaxshi bilgani uchun hamma ishni uning tilagiga qarab qilar, ul keldi deguncha oddiy bo'zaxo'rlar yonig'a o'tquzmay o'zining maxsus hujrasiga olib kirar, boshqalarg'a berilaturgan loyqa bo'zadan bermay, bo'zaning guli bilan mehmon qilar edi.

Hozir ham ul shu bo'zaxonada edi. Endi uchunchi kuva-chani tugatib, to'rtinchini chaqirg'an edi. Bo'zagar kirdi:

– Bo'za beraymi, bek?– deb so'radi.

– Bering,– dedi va: – mashshog'ingizni ham kirgizing!

¹Zoni va zoniya – fahsh ish bilan shug'ullanuvchi erkaklar va ayollar.

²Bu bo'zaxonalar Mallaxonning 1273-nci yili Toshkand hokimligi vaqtida barham berildi.

Vaqt yarim kechadan ham og‘qan, kunduz kunidan beri ichishib charchag‘an xo‘randalar baqirishib-chaqirishib tarqalishqan edilar. Bo‘zaxona tinchigan edi. Qo‘lma-qo‘l yurib charchag‘an mashshoq ham bo‘shab, Otabekdan katta-katta ehsonlar ko‘rgani uchun, vaqtning kechligiga ham e‘tibor qilmay kirgan edi. Mashshoq Otabekning sarxush qo‘lidan bir piyola bo‘zani ichkach, dutorini chertib so‘radi:

– Qanday kuyni chalay, bek aka?

Otabek sarxush tovushi bilan jiddiygina qilib javob berdi:

– Bilsangiz, haydaliş kuyini chalingiz, ajralish kuyini chalingiz!

Mashshoq ajabsing‘an edi:

– Dunyoda bunday kuylar borlig‘ini umrimda birinchi martaba eshitaman, bek aka!

– Dunyoda bunday kuy yo‘q deb o‘ylaysizmi, siz eshitmagan bo‘lsangiz maning eshitkanim bor... Bilmasangiz, bilgan kuyingizni chalingiz!

Mashshoq dutorini sozlar ekan, yana so‘radi:

– Bu kuylar yangi chiqg‘anmi?

– Yangi chiqg‘an.

– Qayerda eshitdingiz?

Otabekning kayfi-tarqag‘andek bo‘lib, mashshoqqa qaradi:

– Bu kuylarni Farg‘onaning Marg‘ilonida eshitdim... – dedi.

Dutorni sozlash uchun reza¹ kuylardangina olib turg‘an mashshoq, Otabek kutmagan joyda «Navo»dan boshlab yuborg‘an edi. Kuyning boshlanishi bilanoq uning vujudi zirr etib ketkandek bo‘lib keyingi piyolasini bo‘shatdi va ixtiyorsiz ravishda dutorning munglik² tovshig‘a berildi. Dutor tovshi qandaydir o‘zining bir hasratini so‘zlag‘andek, hikoya qilg‘andek bo‘lib eshitilar edi. Yo‘q, bu hasratni ul o‘z tilidan so‘zlamas edi – Otabek tilidan so‘zlar edi... Otabekning ko‘z o‘ngidan o‘tkan kunlari birma-bir o‘tib boshladilar-da, nihoyat «anuv» xotiralari, «anuv» hangomalari ham ko‘rinish berib o‘tdilar... Yo‘q, o‘tmadilar... Uning ko‘z o‘ngida kelib to‘xtadilar-da, shu ko‘yi tura berdilar...

Dutor bu ko‘rinishni uning ko‘z o‘ngiga keltirib to‘xtatqach,

¹Reza (*forscha*: mayda; kichkina) – musiqa asboblariidan bir ritmda chiqadigan uzoq-uzuq qisqa sadolar; 2) shu turdagi kuy nomi.

²Munglik – qayg‘uli, hasratli.

bu fojiaga o'zi ham chidab turolmag'andek yig'liy boshladi... Dutor quruqqina yig'lamas edi, balki butun koinotni zirr etdirib va xasta yuraklarni dirr silkitib yig'lar edi... Otabek ortiq chidab turolmadi-da, ro'ymoli bilan ko'zini yashirib yig'lamoqqa kirishdi... Ul ko'z yoshlarini to'xtatmoqchi bo'lar edi. Biroq hozirgi ixtiyor o'zida emas edi – hamma ixtiyor dutorning hazin «Navo»sida, toqatsiz yig'isida edi...

Dutorning nozik torlaridan, tilsimlik yuraklaridan chiqq'an «Navo» kuyi o'z nolasiga tushunguchi Otabekdek yigitlarga juda muhtoj edi. O'z dardiga tushungan bu yigitka borg'an sayin dardini ochib so'zlar, yig'lab va ingrab so'zlar edi... Eshitkuchi esa dunyosini unutib yig'lar, kuchini yig'ishtirib yig'lar va hasrat-u alamini ko'z yoshisi bilan to'kib yig'lar edi...

Nihoyat «Navo» kuyi uning butun tanidagi suvlarini ko'zi orqaliq to'kdirdi-da, falakning teskari harakatidan shikoyat etib qo'ydi va dunyoda yolg'iz hasratkina bo'lmag'anligini bildirgandek o'zining «savt» kuyini yer yuziga shodliq va so'yinch yog'dirib arz eta boshladi. «Navo»ning sihirlik «savt»i Otabekning ko'z yoshlarini quritdi-da, bir yengillik bag'ishladi. «Navo» bilan yuvilib ketkan uning umid gulzorida yangi chechaklar unib chiqdi...

Bu o'lturishdan so'ng ul bir oylab bo'zaxonag'a kel-may ketdi. Marg'ilondan qaytib kelgach, yana eski odatida davom eta boshladi...

Otabekning o'sha voqiadan so'ngg'i Marg'ilon qatnashlari faqat natijasiz quruqqina bir qatnash edi. Bu qatnashning har birisida usta Alimnikiga tushar, ammo hanuz undan o'zining sirrini yashirib, Andijondan qaytib kelishini va yo borishini va yo'l ustidan ko'rib ketish uchun kirganini aytib usta Alimni minnatdor qilar edi. Ul Marg'ilonda ko'b to'xtamas, bir kun, uzoqqa tortilsa ikki-uch kun turib qaytar, ba'zi vaqtlarda yo'l ustidani «Xo'ja Ma'oz» mozorini ham tunab ketar edi. Uning o'n kunlab yo'l mashaqqatini o'z ustiga olib, Marg'ilonda qilaturg'an ishi shu mashaqqatlar evaziga arzug'uliy edimi, yo'qmi: o'qug'uchi buni quyidan onglar:

Marg'ildan natijasiz, tamoman bo'shka qaytib Toshkand kelgach, Kumushni unutkandek bo'lib uch-to'rt kun u-bu bilan ovinib yurar, so'ngra hafta, o'n kundan so'ng yana Marg'ilon to'g'risida o'ylab boshlar, o'ylab o'yining tegiga yeta olmag'ach, o'zini qayoqqa urishini bilmay qolar, shundan so'ng hamma alamini Chuqur qishloqqa havola qilib, o'n-o'n besh kun bosim ichkanidan so'ng ichkulukdan ham lazzatlanmay qolar va shuning yonida uning ko'ngli bir narsaning bo'yini olg'andek sezinar, go'yo Marg'ilon borsa bir gap bo'laturg'andek, bormay qolsa keyinchalikda o'zi o'kinaturg'andek...

Shundan so'ng to'satdan Marg'ilon yo'lig'a tushib qolar, yo'lda borar ekan, o'zini to'rt ko'z bilan kutib turg'andek sezilgan Marg'ilong'a har nimadir, bir soat ilgariroq yetish uchun oshiqar edi. Lekin... Lekin Marg'ilon darbozasidan kirishi ila uning holi o'zgarib boshlar, yuragi qinidan chiqar darajada o'ynamoqqa olur, ayniqsa poyafzal rastasiga yaqinlashgach, uning bu iztirobi shiddatlanur, poyafzal rastasining yaqini bilan bunchalik o'zgarishda qolg'an Otabek rastaning o'zida qanday holg'a tushmog'ini tasavvurdan ojiz kelur va rasta ko'rindi deguncha otining boshini chapka burib yuborar va orqasidan kimningdir: «...boringiz, eshigim yonida to'xtamangiz... Uyatsiz!» tovshi eshitilgandek bo'lar edi... O'z-o'ziga: «Haqiqatan men uyatsiz»,— deb qo'yar va shuning ila hamma kutilgan-kuzatilgan gaplar, besh kunlik yo'l mashaqqatlari havog'a ketar, hatto xayolda emas, haqiqatda o'ylab qo'yg'an qayin otasi bilan xotinini shariatka chaqirish fikri ham unutilar va yo'qolur: «Hiylagarning yuzini qozixonada ko'raymi, o'zi ham qursin, yuzi ham!»— der edi-da, otini to'g'ri usta Alimnikiga qarab solar edi.

Otabek usta Alimni juda yuqori darajaga qo'yg'anidek, uning majlisi bilan ham ancha yengillashar, o'n yillardin beri usta Alim yuragida saqlang'an va qabrg'a ham birga ketishi kutilgan ishq tarixini qayta-qayta eshitkusi kela berar, usta Alim ham o'zining o'lgan Saodati to'g'risidag'i ipidan-ignasigacha bo'lg'an xotiralarini takror-takror hikoya qilib, hikoyasi oxirida:

«Peshonamga sig'madi-da, o'ldi»,— deb qo'yar, bu so'z Otabekning ham yuragiga sovuq suv sepkan ta'sirini berib, ul ham ko'nglidan:

«Manim ham peshonamga sig'madi-da, tiriklayin o'ldi»,— degan so'zni o'tquzar edi. Shu holda ikki-uch kun usta Alim-

nikida turg'ach, eng so'ngg'i martaba Marg'ilon bilan xayrlashkan kabi shaharning har bir narsasiga alvido nazari bilan boqar va boshi og'qan tomong'a ketkandek Marg'ilonning o'ng'ay kelgan darbozasig'a qarab yo'l olur edi.

Qo'qonda bir-ikki kun, Kirovchida uch-to'rt kun, Qurama, Telov va shuningdek qishloqlarda ham bir necha kunlab qo'na-qo'na nihoyat, Toshkandga kelib yetar yana... yana...

Otabekning Marg'ilong'a borib kelishi shu yo'sunda edi. Uning sirri o'zidan boshqa hech kimga ma'lum bo'lmag'anliqdan, orada uning holig'a kulguchi va undan hisob olg'uchi birav ham yo'q, faqat ul hamma hisobni o'z yuragidan olib, o'z yuragiga berar edi. Shu yo'sun oromsizlik va besaranjomlik ichida uning oy-kunlari o'tib turar edi.

XII Fasl. JONSO'Z BIR XABAR VA QO'RQUNCH BIR KECH

Agar olg'an hisobimiz to'g'ri chiqsa, bu gal uning Marg'ilon'ga quruq qatnab yurishining yettinchi qaytasi edi. 1267-inchi yilning kuzi – bu voqiag'a o'n sakkiz, o'n to'qquz oylar o'tib ketkan edi.

Ertalabki choydan so'ng, usta Alim o'zining qaynisi bilan oshxonasi yonig'a yangigina qurg'an to'quv do'konlari yonida ipakka ohor berish ila ovora edi. Ammo ul bo'sa, do'konxonaning ustuniga suyalgan ko'yi qandaydir bir o'y bilan mashg'uldek ko'rinar, ustaning Toshkand to'g'rilarida bergan savollariga «shundoq, ha, yo'q, albatta» kabi qisqa javoblar bilan qarshi turar edi. Ul shu ko'yi yarim soatlar chamasi so'zsizlik so'nggida, so'zsizgina ko'cha eshik tomong'a chiqib keta boshladi, usta Alim ko'zini ishidan uzib so'radi: – Yo'l bo'lsin, Shokirbek?

Otabek yo'lak yonidan javob berdi:

– Shaharni bir aylanib kelmakchiman.

– Juda yaxshi,– dedi usta va: – ammo peshindan kechka qolmang, men oshni damlab sizni kutib o'lturaman, tuzikmi?

– Tuzik,– dedi Otabek va yo'lakdan o'tib eshik oldig'a – ko'chaga chiqdi. Chiqishi bilan narigi eshikdan Sodiq ham ko'rinib qoldi-da, Otabek bilan to'qnash keldi. Sodiq iltifotsizgina unga qarab olg'ach, shosha-shosha o'ngdagi tor ko'chaga yurib ketdi. Ammo Otabek to'g'rig'a, katta ko'chaga qarab yurdi. Havo bulut edi. Oq bulutlar bo'lg'anliqdan quyoshning

nuri uncha kesilmagan, quyosh to‘r ro‘ymol ichida o‘lturg‘an kelinlar kabi yer yuziga suzilib qarar edi. Bulutlarning ohistagina sayridan sezilar-sezilmas hafif¹ bir shamol yurib, yengilgina bir izg‘iriq ham yuzga kelib to‘qunar, bu izg‘iriq kishiga uncha rohatsizlik bermasa-da, lekin qayerdadir dog‘ qilinmoqda bo‘lg‘an zig‘ir moyining achchig‘ isini dimog‘qa kelturib urishidan kishiga bir behuzurlik hosil bo‘lar edi. Otabek yo‘lning ayrilishig‘a borib to‘xtag‘an edi. Yuzidan ikkilanish holati sezilar edi. Bu holat ikki yo‘l ustida voqi‘ bo‘lg‘anliqdan onglanmog‘i yengil, chunki bir tomonda poyafzal rastasining yo‘li, ikkinchi yoqda to‘g‘ri ko‘cha edi. Uzoq to‘xtab turmay sobit va kuchlik adimlar bilan poyafzal rastasiga yurdi. Garchi bu ko‘cha uning yuziga qizarib-oqarish va bo‘zarib-sarg‘ayish tuslari berar edi, yana har holda ul sobitqadam edi, o‘sha voqiadan so‘ng, onalar ta‘biricha, «ilon chiqq‘an» bu ko‘chaga birinchi kirishi, birinchi jasorati edi. Ko‘chaning burilishida yana bir oz uning adimlari sekinlashsa ham, lekin oldinlashini qo‘ymay boraverdi. Uzoqdan qutidorning tilsimlik darbozasi ko‘rinib turar edi... Darboza yonidag‘i mash‘um tol daraxti ham nomuborak bir ishka guvohlik bergan kabi bo‘lar edi. Borliq kuchini asabiyat markaziga yig‘ib, tag‘in bir qayta darbozaga qarab oldi. Bu qarashida butun o‘tkan kunlarini yana bir qayta xotirlag‘andek bo‘ldi va ihtizozot² orasida uflab yubordi. Ko‘ringan gilos yog‘ochlarining ostida bir vaqtlarda kimdir birav uni kutib olar edi, endi-chi... Endi kimni kutar ekan?— degan savol miyasini shipirib ketdi... Ul Kumushni tamoman o‘z muhabbatida boqiy deb bilar va otasining zulmiga mahkum, deb tushunar edi. Shuning uchun ko‘ringan gilos yog‘ochining kuz bilan sarg‘ayg‘an bargidek Kumushning za‘faron yuzini ko‘rdi, o‘zi uchun emas, uning qalbi parchalang‘andek bo‘ldi. Hozir ul kutilmagan bir jasoratka molik bo‘lg‘an kabi edi. Kiraymi, deb o‘yladi, bevosita o‘zi bilan onglashaymi, deb jasoratlandi... Lekin... Lekin darbozaning qarshisidag‘i mash‘um tol yog‘ochi unga qarab kulgandek bo‘lar edi: «Boringiz, eshigim yonida to‘xtamangiz, orsiz...»

Ul darbozaga yaqinlashayozgan edi, nimadandir cho‘chib chetka burildi. Chunki darbozadan chiqib qolg‘an ikki kishini ko‘rib, bularning birini qayin otasi bo‘lib chiqmog‘idan hurkkan

¹Hafif – yengil, mayin.

²Ihtizozot (*arabcha*) – titrash, qaltirash; g‘am-anduh, azob.

edi. Haytovur, chiqq'uchilar begona odamlar bo'lib, oldinga toba yuriy boshladilar. Boyag'i «...orsiz» jumlasida bilan uning kirish fikri tamoman so'ngan edi. Ammo «biravlar» to'g'risida nima bo'lganda ham bir gap eshitmak havasi tug'ilg'an edi. Bu chiqq'uchilar garchi qutidorning iti haqida bo'lsa-da, bir ma'lumot beralar-ku, deb o'yladi va ularga yetib olish uchun adimlarini kengaytirdi. Ulardan uch-to'rt adim berida borar edi. Baxtka qarshi ular churq etmaygina ketar edilar. Nihoyat, yuz adimcha borgandan so'ng, ulardan so'z eshitishka to'g'ri keldi; birisi ikkinchisiga dedi:

– To'y bilan nikohni bu kunga qilg'animiz yaxshi bo'ldi.

– Nima, juvonga ham to'y boshqa, nikoh boshqa bo'lar-midi? Bordi-keldi bitta juvon qizi bor-ku, munga to'yni boshqa, nikohni boshqa qilamiz deganiga hayronman.

– Axir qutidor ham boobro' odam-da,— dedi birinchi kishi.

Jonso'z bu xabarni eshitkan Otabekning hushi boshidan uchkan kabi bo'ldi-da, adim uzgan joyida mixlangandek qotib qoldi. Go'yo ustidan bir chelak qaynag'an suvni ag'darg'an edilar-da, butun terisi oyog'iga sidirilib tushkan edi... Besh daqiqalab yo'l ustida esankiragan, hushsizlangan ko'yi qotib turg'ach, moshinavori birdan yurib ketdi... «Kishining xotinini taloqsiz chiqarib olda, bu kun erga ber», dedi va telbalarcha nima uchundir kulib qo'ydi, o'z-o'ziga so'zlanib Marg'ilon ko'chalarida tentaklarcha yugura boshladi. Uning bu kungi holig'a qarash yuraklarni yorg'anidek tasvirga ham qalam kuchi ojizdir...

Oyning o'n beshlari bo'lsa-da, havoning bulutlig'i bilan oy ko'rinmas, chin ma'nosi bilan qorong'i kuzning qorong'i bir tuni edi. Bir necha yuz yillardan beri yashab favqulodda zo'rayib ketkan «Xo'ja Ma'oz» mozorining chakalagi bu qorong'iliqqa bir manba' kabi edi. Kuchlik bir yel turg'an, qandaydir bir ishka hozirlang'an kabi to'rt tomong'a yugurib yurar edi. Mozor chakalagining bir burchagida tutab yotg'an to'nka yonida sochlari o'sib soqolig'a qo'shilib ketkan bir devona bu mudhish qorong'iliqqa qarshi kurashkan kabi gulxanni yondirishg'a tiri-shar, gulxan tavaragidan aylanib qo'lidag'i kasavi bilan to'rt tomonidan kovlar edi. Yel borg'an sayin kuchlana bordi, chakal-lak-tartibsiz-holg'a kirib-ketdi, bitta-yarimta to'kilmay qolg'an

yaproqlar shitir-shitir to'kilishka oldilar, qarg'a va zog'chalar ayni uyqu zamonida tinchsizlagani uchun yelga qarshi namoyish qilg'andek g'o-g'u bilan chakalak ustidan aylana boshladilar. Yel kuchaygandan kuchayib borar va shu nusbatda mozor ichi ham yana bir qat qo'rqunch holg'a kirar edi, yel ketma-ket bo'kurar, bunga chiday olmag'an shox-shabbalar qars-qurs sinar, keksa yog'ochlar g'iyq-g'iyq etib yolborish tovshi chiqarar edilar. Yel ortiqcha bir g'azab ustida edi, yer yuzidagi tikkaygan narsani bukib-yanchib tashlamoqchi bo'lg'andek pishqirar edi. Chinorlardan birisini yerni titratib yiqitdi, devonaning gulxanini ham to'nka-po'nkasi bilan ko'tarib chakalakning ichiga otdi. Butun mozor ichini o't uchquni ila to'ldirib, yana ko'rinishka boshqacha bir tus berdi. Mozorni bu holg'a solg'andan so'ng go'yo shuning uchun g'ayratlangandek bir oz pasaya tushdi, och qolg'an sher kabi pishqirib bo'kirishlari bosilg'andek bo'ldi. Yarim soat chamasi jonsarakka uchrab uchib yurishka majbur bo'lg'an qarg'alar yelning g'azabi bosilg'anini bir-birlariga xabar bergandek g'o-g'u bilan eski o'rinlariga qo'na boshladilar.

Ko'kni o'rab olg'an qora bulutlar ham to's-to'ska bo'linib, oy ham qora parda ichidan yarim yuzini ochib yer yuziga mo'ralab qo'ydi. Gumbazning qarshisidag'i ikki tup keksa chinorning iskelet kabi quruq shoxlarig'a yel bilan allaqayoqlarg'a uchub ketkan boyqushlar to'pi ham kelib qo'na boshladilar. Oy parchalang'an qora bulutlar bilan bekinmachoq o'ynag'an kabi hali ko'rinib, hali yashirinar edi. Ul yer yuziga kulib qarag'anda mozorning chakalak qismiga aytarlik o'zgarish bera olmasa-da go'riston qismidagi do'mboq qabrlarni va ularning ustidagi marmar qabr toshlarini chuqur bir sukut ichida ekan, taqdim qilari edi. Boyqushlar uyasi bo'lg'an ikki tup chinorning qarshisida gunbazga ro'baro' qilib soling'an ayvon-ziyoratxona bor, ammo oy tik ko'tarilganlikdan ziyoratxona ichi qop-qorong'i edi¹. Chinor shoxlari tasbeh kabi chizilg'an boyqushlar bilan to'lg'an. Ular oy nuridan uncha xursand emaslar, chunki oy yer yuziga kulib qaray boshlasa, ular boshlarini kaftlari ichiga oladirlarda, dum-dumaloq bo'lib siqilib ketadirlar. Oy bulutlar ostig'a kirsas, ular rohatlang'an kabi chig'-chig'-chig', ki-ki-ki qilib sayrab ham yuboradirlar. Bu vaqt shu boyqushlar sayrog'i ichidan

¹«Xo'ja Ma'oz» ustiga solingan gunbaz va ziyoratxona ham masjid 1265-nchi yillarda O'tabboy qushbegi tomonidan bino qilingandir (muall.).

ingranish kabi bir tovish ham eshitilgandek bo'ladir.

Masjid manorasidan ruhoniyyat yog'dirib munglik azon tovshi eshitildi-da, uyqu quchog'ida yotqan tabiat uyg'onib javob bergan kabi jong'irab ketdi. «Ollohu akbar»ning so'ngg'i takrorida Otabek ziyoratxona ayvonidan tushdi-da, shildirab oqib turg'an ariq yonida tahorat olishka o'turdi...

XIII Fasl. KULIB QARAMAG'AN BAXT

Endi uning umidi ortig'i bilan uzilg'an esa-da, yuragining yonishi bosilurliq emas edi. Ilon chaqqan kishidek dovdur va besaranjom ko'zlari bilan tevarakka bejo-bejo nazar tashlar edi. «Nihoyat, otasi o'z muddaosiga yetdi, qizini yangi kuyavga topshirib tinchlandi, kecha kechasi u...» der edi-da, mundan keyingi og'ulik haqiqatini bir turlik ham o'ziga singdira olmas va buni o'ylamaslikka tirishib va o'zini alaxsitmoqqa o'la tevaragiga bejo-bejo nazar tashlar edi.

Endi Marg'ilon qatnab yurishlarga xotima berilgandek va Marg'ilon ham undan: «Tag'in mendan nima ilinjing bor?»— deb so'rag'andek bo'lar edi. Ul «Xo'ja Ma'oz»dan chiqib to'g'ri usta Alimnikiga qarab borar edi va u yerdan otini minib umrlikka Marg'ilon bilan vidolashmoqchi edi esa-da, oshna bir kimsa uning ko'z o'ngiga ko'ringandek va begona rahmsiz bir yigitning quchog'idan qutilish uchun undan imdod¹ so'rag'andek bo'lar edi.

Usta Alim eshigiga yetayozdi. Tom bir ma'yusiyat ichida boshini quyi solg'an edi, o'tib turg'uchlarni payqamas, laxja cho'g' kabi yonib turg'an yurak o'ti bilan sarxushdek edi. Qarshidag'i Sodiqning eshigidan chiqq'uchini ham payqamay qoldi va bir qarab olsa ham tanimag'an edi. Otabek usta Alimnikiga kelib kirgach, Sodiqnikidan chiqq'uchi Homid uning orqasidan qarab yo'l ustida qotib qoldi...

Shokirbekning kecha ertalab chiqq'anidan beri daraksiz ketishiga tashvishlanib o'turgan usta Alim uni yo'lakda ko'rishi bilanoq so'radi:

— Ey-y-y, barakalla sizga, Shokirbek, qayog'larda qolib ketdingiz? Juda ham tashvishlandimda o'zim... Nega bir kunda

¹Imdod (forscha) — madad, yordam, ko'mak.

bunchalik o'zingizni oldirib qo'ydingiz?

Chindan ham ul o'zini tanilmaslik darajada oldirg'an, o'lat tekkan kishilardek ko'zlari ichiga cho'kib ketkan edi. Kirtaygan ko'ziga kuch bilan kulgi tusi berdi:

– «Xo'ja Ma'oz»ga borg'an edim...

– Nima uchun?

– Tunashka.

Usta Alim taajjub ichida yana bir qat uni kuzatib chiqdi:

– Tunadingiz?..

Otabek ayvon peshonasiga o'lturar ekan, ustani shubhada qoldirmas uchun dedi:

– Ko'bdan beri bir tunasam, degan xayolim bor edi.

– Buzrukdan so'rayturg'an tilaklaringiz bor ekanda, dedi usta Alim va kuldi. Bu vaqt ikkisi ham yo'lakda yurib kelgan oyoq tovishig'a qaradilar. Qo'pol qilib boshig'a salla o'ragan, ustaga o'xshash rangsizgina bir yigit kirib kelar edi. Usta Alim kelg'uchining istiqboli uchun o'rnidan turdi: «E-y-y, usta Farfi, keling-keling, bormisiz!» dedi. Usta Farfi salom berib, usta Alim bilan ko'rishdi. Otabek ko'rishishga hozirlanmagan ham edi, ammo kelguchining o'zi qo'l uzatdida, «salomatmisiz, mehmon» deb ko'rishib oldi. Ayyong'a o'lturgach, fотиha o'quldi. Usta Alim kelguchini xush omadi qilar ekan:

– Siz ham kelar ekansiz-a, usta Farfi, deb piching otib qo'ydi. Sog'-u salomatlik so'ralib bo'ling'andan so'ng usta Farfi qarshidag'i yangi qurilg'an to'quv do'konlariga ishorat qilib dedi:

– Ishlar katta-ku, usta. Do'konlarni ham qurib yuboribsiz.

– Do'konni qurg'animizg'a endi o'n besh kuncha bo'lib qoldi. Fotiha o'qishg'a kelarmisiz, deb kutdim, shu choqg'acha daragingiz bo'lmadi.

– O'zingizning boshingizdan o'tkan, usta, dedi biravning kafilini olg'andan so'ng ishni tashlab chiqish qiyin, jumaning sharofatlari bilan oshna-og'aynilarnikiga borilmasa, boshqa iloji yo'q, axir o'zingizning ham boshingizdan o'tkan-ku.

– Yo'q-yo'q, deb kuldi usta Alim, men sizga o'xshab do'konning ustida sira tuxum bosqan emasman, simkorni¹ ko'

¹Simkor (forscha: hunarmandlarning o'z shogirdlariga to'laydigan ish haqi) – 1) xo'jayinlar tomonidan shogirdlarga yoki yollanib ishlovchi hunarmandlarga ishbay

zim qiymaydir desangiz, men ishonar edim.

– Bu gapingiz to‘g‘ri,– dedi kulib usta Farfi,– jo‘jalari tushkir yildan yilga ko‘payib boradirlar, qozonni suvga tashlag‘an kunimiz janjal.

Usta Alim dasturxon yozish uchun hujrasiga kirganda usta Farfi Otabekka qaradi.

– Sizniki qayerdan, mehmon?

– Toshkanddan.

– Juda yaxshi, qani yuqoriga chiqing, mehmon,– dedi. Otabek rahmat aytib joyidan qo‘zg‘almadi. Usta Farfi uni yana bir qat ko‘zdan kechirib olg‘ach, cho‘kkalashini buzib chordana qurib oldi. Dasturxon yozilib, ertangi nonishta uchun damlab qo‘yilg‘an choy olinib kelindi. Usta Alim Shokirbekni yuqorig‘a chiqishg‘a qistasa ham, ul kavshini yeshmay eskicha o‘ltura berdi. Undan-bundan so‘zlashib choy ichishka boshladilar. Usta Alim bilan usta Farfining so‘zlaridan ilgarida bir ustakornikida ishlaganliklari, mundan yigirma kunlar burun usta Alimning ustakor bilan nima uchundir urishkan oshnaligi va shundan so‘ng o‘z uyiga do‘kon qurib o‘zicha ishlay boshlag‘anlig‘i onglashilar edi. Usta Farfi undan achchig‘lanish sababini so‘rasa ham ul qanoatlandirarlik javob bermas, faqat «yomon odam ekan, to‘ng‘iz» bilan kifoyalana edi. Shu vaqt Otabek qo‘lidag‘i piyolasini bo‘shatdi-da, usta Alimga dedi:

– Endi menga ruxsat berasiz, usta. Men jo‘nayman.

Usta Alim ajabsinib unga qaradi va:

– Nega tag‘in ketmakchi bo‘lib qoldingiz? Uch-to‘rt kun turmoqchi emasmi edingiz?– deb so‘radi.

– Marg‘ilondag‘i ishlarim bitib qoldi, o‘zim ham zerikib boshladim...

– Bo‘lmasa choy tugalsin, shundan so‘ng sizga ruxsat,– dedi usta Alim va bir piyola choy to‘ldirib berdi. Otabekning izn so‘rashi bilan bo‘linib qolg‘an savolini usta Farfi davom etdirdi:

– To‘g‘risini aytingiz-chi, usta, nima uchun ustakor bilan achig‘lashdingiz?

– U sizga aniq aytmadimi?

– Aytmadi. So‘rasam, gapni boshqa tarafka chalg‘itadi.

– Imonsiz, aytishka uyalg‘an,– dedi usta Alim va kimgadir

asosida to‘langan ish haqi (bu yerda shu ma‘noda kelgan); 2) ishbay asosida ish haqi olib ishlovchi shogird yoki hunarmand.

nafratlanib qaragʻandek bujmayib qoʻydi.

– Haytovur, siz bilan achchigʻlashqan sababini soʻrasam, gapni chetka buradi.

Usta Alim qoʻlidagʻi piyolasini qult etib boʻshatdi-da, ustakori bilan achchigʻlashish sababini soʻzlab berdi:

– Men Homidning qaynim Sayfiga yomon koʻz bilan qarab yurganini sal-pal sezib yurar edim... Urishaturgʻon kunimizning ertalabida Sayfini ilgariroq ishka joʻnatdim-da, oʻzim nimagadir urinib kechroq qolib bordim. Darbozadan kirishim bilan ishxona ichidan kimningdir yigʻlab yolborgʻan tovshini eshitib ajabsindim va ishxona eshigini ochib kirsam, imonsiz Homid qayningʻa zoʻrliq qilib turgʻan ekan. Eshik ochilish bilan choʻchib Sayfini boʻshatdi-da, menga qaradi. Men achchigʻimdan nima deyishni bilmay qolgʻan edim. Toʻngʻuz ishxonadan chiqib boshlagʻan edi: «Sen bilan otanggʻa yigirma yillab xizmat qilib, nihoyat sendan koʻrgan yaxshiligʻim shu boʻldimi?»– dedim. Churq etmay chiqib ketdi. Nimagadir, siz, Karim va Ortiqboylar hām ishxonaga kelmagan ekansizlar. Toʻngʻuz vaqtdan foydalanib Sayfiga yopishqan ekan. Mana, oramizdan oʻtkani shul. Uning orqasidan men ham Sayfini olib chiqib keldim-da, ikkinchi uchrashmay uyga doʻkon qurish harakatiga tushdim,– dedi. Usta Farfi ham ustakorning bu qiligʻidan nafratlangan edi:

– Oʻbba-padar-laʼnati, hali shunaqa ish qildi deng-chi? Oʻzi odam emas, hali bu uning hunarlarining eng pachogʻi,– dedi va tovshini sekinlatib davom etdi: – badbaxt, aqllar ishonmasliq darajada boʻlgan har bir yomonliqlarni qilar ekanki, biz bilmas ekanmiz.

Otabek usta Alimning hikoyasini iltifot bilan eshitkan edi. Shuning uchun undan soʻradi:

– Bu qanday Homid, qora choʻtir kishi emasmi? Men hali uni qoʻshningiz uyidan chiqqʻan holda koʻrgan edim.

Usta Alim ajabsinib Otabekka qaradi:

– Oʻsha-oʻsha, siz uni qayoqdan taniysiz?

– Uning bilan allaqayerda soʻzlashkanim bor edi.

Usta Farfi Otabekka kulgi aralash qarab olib dedi:

– Boʻlmasa, uning qoʻlansa soʻzlariga xoʻb zavqlangʻandirsiz.

Otabek maʼnolik qilib iljaydi. Ularning soʻzi shu yerga yetkanda roʻymolda tugiglik bir narsa koʻtargani holda Sayfi kirib

keldi, salomdan so‘ng usta Farfi bilan ko‘rishdi va Otabekka qarab dedi:

– Kecha sizni kuta-kuta oshlarimiz sovib qoldi, bek aka.

– Men bu kungami, deb o‘ylabman,— dedi kulib Otabek.

Sayfi hovliqib bir narsa deyishka hozirlanar edi:

– Bu kun kechasi hammomning og‘ilida biravni o‘ldirib ketibdirilar,— dedi.

– Kimni?— deb so‘radi usta Alim.

– Kim ekanini bilmadim.

Usta Farfi javob berdi:

– Kelishimda qo‘rboshilar boshliq o‘lukni aravaga ortar ekanlar, o‘ldirilgan Salim sharbatdorning o‘g‘li bechora Komilbek.

– Tavba,— deb qo‘ydi usta Alim va so‘radi:

– O‘ldurg‘uchi ushlanganmi?

– Ushlanish qayog‘da, o‘lukning o‘zini qidira-qidira zo‘rg‘a yarim kechada topqanlar,— dedi usta Farfi. Otabek bu xabarni sovuqqina eshitib o‘lturar edi va fотиha o‘qub turishka hozirlanar edi.

– Gumondor bormi?— dedi usta.

– Gumondor-ku yo‘q, ammo bechoraning o‘lumi juda qiziq kunga to‘g‘ri kelishi ajib,— dedi usta Farfi va davom etdi:

– Kecha Komilbekning Mirzakarim akaning qizi bilan nikohlari bo‘lmoqchi ekan. Bechora nikohdan ikki soat, chamasi, ilgariroq yonig‘a bir o‘rtog‘ini olib hammomga borg‘an va bir onda hammom ichidan yo‘qolg‘an, hatto uning yonidag‘i kishi ham qayoqqa ketkanini sezmay qolg‘an. Qiznikida hamma tajammulni¹ tayyorlab, Komilbekning otasidan tortib nikoh qilaturg‘an qozi-yu quzzotlarg‘acha kuyavni kutib o‘lturar ekanlar. Bir vaqtda haligi birgalashib hammomga tushkan yigit hovliqib qiznikiga kelgan, kuyav kutib o‘ltirganlar kuyavdan darak so‘rasalar, ul ulardan kuyavni so‘rag‘an va voqiani aytib, hammomda kiyimlarini ham qoldirib bir onda yo‘qolg‘anini xabar bergan. Shundan so‘ng nikoh-nikohda, osh-oshda qolib kuyavni qidirib ketkanlar. Nihoyat, yarim kechada hammomning tahoratxonasi yonidag‘i bir og‘ilning oxiridan qonig‘a belashib yotqani holda topqanlar. Bechora tahorat uchun og‘ilg‘a kirganda tovush

¹Tajammul (*arabcha*)— 1) yuzaki, yolg‘ondakam xushmuomalalik; bezatish, pardozlash; sabr-toqat; kerakli narsalar, ziynat buyumlari.

chiqarmasliq yeriga xanjar urib, oxirg'a tiqib ketkan ekanlar. Juda qiziq gap... Kim o'ldirg'an va nima uchun o'ldirilgan hech kim bilmaydir,— dedi.

Otabek tamom onglashilmag'an bir holatda qolg'an edi. Bu xabardan quvonishg'a-da bilmas va xafalanishg'a ham yo'l topmas edi. Raqibning o'ldirilishi uning tamom so'nib bitkan umidini yana qaytarg'andek bo'lsa ham, nima uchundir ul bu ishdan o'ziga tinchlik ortdira olmag'an, aksincha tinchsizlana boshlag'an edi. Bu fojidan ortiqcha asarlangan usta Alim: «Voy bechora-bechora»,— der edi.

— Birarta dushmani borlig'i ma'lumdir, axir?— deb so'rab qo'ydi.

— Albatta bordir,— dedi usta Farfi va Otabekka qarab qo'ydi. Bu qarashdan Otabek borliq-yo'qliq holg'a kirgan edi. Usta Farfi davom etdi:

— Dunyoda qanday odam yo'q, deb o'ylaysiz, kishining rizqig'a tupurganlar, oxiratini o'ylamag'anlar hamma yoqda ham to'lib yotibdir,— dedi, yana Otabekka qarab oldi... Otabek yorilish darajasiga borib qaytdi... Usta Farfining bu keyingi qarashini usta Alim payqag'an edi va usta Farfining bu to'g'rida bir narsa bilib-da, so'zlashka Otabekdan mulohaza qilib to'xtadimi, deb o'ylag'an edi:

— So'zlay-beringiz Farfiboy, bu kishi o'zimiznikidir,— dedi.

— Nimani so'zlay berayin?

— Komilbekning dushmani to'g'risida bilganingizni.

— Men sizga bir narsani bilaman, dedimmi?— dedi va kulib Otabekka qaradi: — bu odamning o'smoqchilashini qarang-a?

Bu so'z bilan Otabek bir oz yengillashdi.

— Menga bir-ikki qayta qarab olg'aningiz uchun bilsangiz ham, so'zlashka mendan yotsindingizmi, deb usta o'yladilar, shekilli,— dedi Otabek.

— To'g'risini aytsam, siz bu to'g'rida bir narsa bilasiz, lekin so'zlashka Shokirbekdan cho'chib turasiz,— dedi usta.

— Quruq tuhmatni qo'ying-chi,— dedi usta Farfi.

— Quruq tuhmat emas, bilib tuhmat,— dedi usta va: — Shokirbek siz o'ylagan kishilardan emas, aslo tap tortmay so'zlay bering,— dedi.

— Astag'firulloh,— deb kulib qo'ydi usta Farfi va bir oz o'ylab olg'ach dedi:

– Siz bilan menga shu narsaning nima zarurati bor, usta!

– Avvalo, so‘zlamayturg‘an bo‘lg‘andan so‘ng puk¹ berish kerak emas, tildan ilingandan keyin bizga zarurati bo‘lmasa ham bilganni aytish kerak,– dedi usta Alim.

Ayniqsa ustadan ko‘ra ham Otabek sabrsizlana boshlag‘an edi. Hozirgina o‘ylab turg‘an jo‘nash masalasi ham uning esidan chiqq‘an, chunki raqibining qotili kim ekanligini bilib olish hammadan ham unga qiziq va ahamiyatli edi.

Usta Farfi endi aytmasa, bo‘lmaslig‘ini ongladi, shuning uchun Sayfiga ishonmag‘ansumon qaradi:

– Jiyan, sen yoshsan hali, sening og‘zingga ishonch yo‘q,– dedi va: – bir oz do‘koningga borib tur, achchig‘ing chiqsa ham.

Usta Alim ham qaynisini turishka ishorat qildi va o‘radan savzi olib to‘g‘rashga buyurdi.

Bola ketgach, usta Farfi ohistagina dedi:

– Agar gumonim to‘g‘ri bo‘lsa, Komilbekning qotili Homiddir.

Bu so‘z Otabekni ajabsintirg‘andek, usta Alimga ham g‘arib eshitilgan edi.

– Homid deysizmi?! – deb so‘radi usta Alim.

– Homid,– dedi, yana sekingina usta Alimdan so‘radi:

– Siz Umarbekni Homidg‘a yaqin do‘st ekanligini bilarsiz, albatta?

– Bilaman, hamma vaqt yurish-turishi o‘shaning bilan edi.

– Bali,– dedi usta Farfi,– O‘sha Umarbek bilan oralarig‘a yaqinda bir sovuqliq tushdida, mundan o‘n kuncha ilgari Homidning bir mudhish vahshati to‘g‘risida Umarbekdan bir sir eshitdim. Homid Komilbekni o‘ldirganda ustida bo‘lmag‘an bo‘lsam ham, ammo haligi eshitkan sirimnig dalolatiga qarab, albatta, Komilbekning qotili Homid degan fikrga tushdim... Siz mundan uch yilcha ilgari Marg‘ilon kelib Mirzakarim akaning qizig‘a uylangan Otabek ismlik toshkandlik bir yigitni haligi qayin ota bo‘lmish Mirzakarim aka bilan qamalib, osilishg‘a hukm qiling‘anlarida dor ostidan qutqarilish voqialarini xotirlaysizmi?.. Albatta yodingizda bo‘lsa kerak, hov, biz Sariboyning do‘konida choy ichishib o‘lturg‘an edik-ku, yodingizga tushdimi?

– Esimda bor, esimda bor,– dedi usta Alim va Otabekdan

¹Puk berish – boshlamalik, oshkor qilmaslik.

so‘radi,— balki, siz tanirsiz, Toshkandda mashhur bo‘lg‘an Yusufbek hoji deganning o‘g‘li.

— Taniyman,— dedi Otabek va hikoyani buncha uzoqdan solg‘ani va o‘z ustida gap yurgizgani uchun tong ajab ichida usta Farfining og‘zig‘a qarab qotqan edi.

Usta Farfi yarim-yarim tovishda davom etdi:

— Ana shu yigitning olg‘an xotini juda ham nozanin bir qiz bo‘lib, bu qizg‘a bizning Homid ham xaridor ekan. Halig‘i Otabek qizg‘a uylanib qo‘yg‘ach, bizning Homid tikanga ag‘nab, oradan Otabek bilan Mirzakarim akani ko‘tarish fikriga tushkan va bo‘lmag‘an chaqimchiliqlar bilan ularni dor ostig‘acha tortishg‘a muvaffaq bo‘lg‘an... (So‘z bu yerga yetkanda, Otabek bilintirmaslik qilib bir entikib qo‘ydi). Usta Farfi davom etib dedi:

— Ammo xudoning haqini nohaq qilmaslig‘i soyasida bir maktub sababi bilan kutmagan joyda dor ostidan najotka chiqg‘anlar. Bular oqlang‘ach, Homidning o‘zi qamalaturg‘on bo‘lib ammo qo‘rboshining yordami orqasida Qo‘qong‘a qochib qutilg‘an va ul yerda ham tinch yotmay O‘tabboy qushbegini poraxo‘rlikda ayblab, Musulmon cho‘loqqa ariza bergan,— dedi va so‘zini bu yerda to‘xtatib ustadan so‘radi:

— O‘zingiz ham bilsangiz kerak, Homid bir kecha yo‘qolib, uch oylab bedarak ketkan va uni qo‘rboshi yigitlari qidirib yurgan edilar.

Usta Alim tasdiq ishorasini berib:

— So‘zlay beringiz,— dedi. Ammo Otabek bu dahshatlik haqiqatni eshitmakda bo‘lg‘an quloqlarig‘a ishonmas va o‘zini kuch orqasida tutib turar edi.

Usta Farfi tovshini sekinlatib davom etdi:

— Homidning Musulmon cho‘loqqa bergan arizasidan so‘ng Otabek bilan O‘tabboy qushbegi Qo‘qong‘a chaqiriladirlar-da, so‘roqdan so‘ng yana oqliqqa chiqadirlar:

Ammo Homid uch oylab Marg‘ilon kelalmay yurgach, nihoyat yana qo‘rboshining yordami bilan kelishka ham muvaffaq bo‘ladir. Biroq Homid hanuz tinch yotolmaydir. Fursati kelishi bilan yana bir yomonliq qilmoqqa, qutidorning qizini o‘ziniki etishka o‘ylab yuradir. To‘ng‘izning baxtiga bu fursat ham to‘g‘ri kelib, yana yomonliqqa yuz qo‘yadir. Shundoqki, Otabekning Toshkanddan ham uylanganini bilib, uning tilidan bir taloq xati yozdiradi-da, Mirzakarim akanikiga kirguzadir.

Otabek o'zini nechog'liq bosib ushlab kelgan bo'lsa ham, lekin endi ichidan qaynab toshib ketkan hissiyotini bosolmadi: «Vijdonsiz, to'ng'uz!» – dedi-da, ixtiyorsiz o'rnidan turib ketdi. Usta Alim ham o'zini tinch tutolmadi: «Badbaxt, kofir!»– deb qo'ydi. Otabekning o'zgarishidan usta Farfi shubhaga tushayozg'an bo'lsa-da, lekin usta Alimning ham unga qo'shilishi uni o'ylatib turmadi, Otabek qaytib o'rniga o'lturg'ach, ul davom etdi:

– Bu soxta taloq xati to'g'risida Otabekning nima qilg'anlig'i Homidga ham ma'lum bo'lmaydir. Lekin ish Homidning o'ylag'anicha natijalanib, bir necha vaqtdan so'ng Mirzakarim akaning qizini taloq qilinishi xabari chiqib qoladir. Oradan uchto'rt oyni o'tkazub, bizning Homid Mirzakarim akanikiga sovchi kirguzadir. Ammo Mirzakarim aka uning sovchilarini quruq qaytaradir. Bir necha vaqtdan so'ng, Homidning soxta taloq xatisi bilan eridan chiqq'an qiz Komilbekka beriladir va nima uchundir to'ylari bir necha vaqtka kechikib qoladir-da, oradan birar yilni o'tkazib, nihoyat, kecha ularning to'y va nikoh kunlari ekanki, Komilbekning hammomda o'ldirilgan xabarini eshitib turibmiz. Mana men yuqoridag'i sabablarga binoan Komilbekni o'ldirguchi aniq Homid, deb o'ylayman,– dedi. —

Usta Alim boshini chayqab:

– Bundan shubha yo'q, nax Homidning o'zi,– dedi va o'zicha:

– Eh, essiz musulmonchilik, shunchalik ham insofsizlik bo'ladimi, o'zingning bir emas ikkita xotining bo'la-turib, tag'in bir yigitning haloliga ko'z olaytirish... Yana o'zingning bo'ying yetmasligini bilaturib ham, ikki orada bir gunohsizning qonini to'kish – eh, shayton bolasi! – deb qo'ydi.

– Bu bir it! – dedi usta Farfi, tomdagi luqmani o'zi ham yeyolmaydir, boshqag'a ham yedirmaydir, nax itning o'zi!

Otabek o'z hayotidagi fojialarning manba'i bo'lg'an bir habis¹ni nihoyat birinchi martaba tanib turar edi. Bu palid² dushmanga qarshi o'zida qo'zg'alg'an bitmas-tuganmas nafrat va g'azab hissiyotini sirining fosh bo'lishidan qo'rqib ichiga yutishka majbur edi. Shundoq bo'lsa ham ichda qaynag'an hissiyot o'z sharpasini uning yuziga ochiq tashlab-turmoqda, ko'zi o't

¹Habis – dushman, iflos, nopok.

²Palid (forscha) – kir, iflos; nopok, murdor, harom.

kabi yonar va yuzi yuz xil tuska kirar edi.

Anchagina oradan soʻz kesilib qolgʻandan soʻng usta Farfi dedi:

– Siz bilan men shu choqgʻacha Homidning bunday ishlari bor ekanidan xabarsiz yurganimizga hayron qolaman.

– Hayron qolishgʻa oʻrin yoʻq,– dedi usta Alim,– siz-ku yaqinda kirib ishlay boshladingiz. Ammo men yigirma yillab shuning uyida qolib sira ham Homidning ichidagiga tushuna olmas edim va hamisha koʻzimga dimlangan qorongʻu oʻradek qoʻrqunch koʻrinar edi,– dedi va bir oz toʻxtab olgʻach, bir narsa topqandek harakat yasadi. Bu gaplarning bosh omili, albatta, Homid boʻlsa ham, lekin bunda uning boshqa yordamchilari ham bor koʻrinadir, yodingizda bormi, koʻpincha chaxchaygʻan koʻzlik bir yigit ishxonamizga uni soʻrab borar edi?

– Bilaman, bu kunda ham Homid bilan sermuomala, oti Sodiq boʻlib, sizning qoʻshningiz emasmi?

– Otangga rahmat! Ana shu yigit bilan uning onasi bu ishda Homidning eng ishonchlik yordamchilari boʻlsa kerakki, ul ikki yildan beri shu qoʻshnimnikiga hamisha qatnab qolgʻon edi. Sodiqlar oʻz-ovqatlarini ham oʻtquzolmagʻan holda faqirlikda yashab yil sayin menga oz-oz yerlaridan sotib tiriklik qilar edilar. Bir yilcha boʻldi, birdan suv olib qoldilar va Sodiq uylanib ham qoʻydi. Men, haytovur, bechora yoʻlini topib oldiyov deb yurar edim. Endi bilsam, Sodiqni uylantirguchi ham shu Homid ekan,– dedi va Otabekdan soʻradi:

– Siz hali Homidning qoʻshnimnikidan chiqib ketkanligini soʻzlab edingizmi?– Otabek tasdiq ishorasini bergach, negadir bir entikib qoʻydi. Haqiqatan usta Alimning bu keyingi soʻrogʻi uni entiktirarlik edi. Oʻtkan kunlarini zahar bilan bulgʻab kelgan bu mudhish dushmaniga qaysi yoʻsun bilan javob qaytarish yoʻllarini izlab turgʻan choqda bu savol berilib, Homid bilan boyagʻi uchrashishini unga xotirlatqan va endi ham kulib qaramagʻan baxtigʻa laʼnat oʻqutqan edi. Ul oʻzining hozirgi hayotini-da ulugʻ tahlika ostida boʻlgʻanligʻini va bu tahlikaning oʻtkandagilarga qaragʻanda tamoman boshqacha bir dahshatda boʻlishini onglar edi.

Usta Alim oshxonagʻa borib osh qilish harakatiga tushkan edi. Otabekning toʻsatdan ketish harakatiga tushib qolgʻanini koʻrib:

– Bek, shuncha o‘lturganning qatorida yana yarim soatka tahammul qilsangiz¹, oshni yeb yo‘lg‘a tushasiz. Mana men, savzini ham bosdim,— dedi.

Otabek qaytib o‘lturmadi va havlining o‘rtasidan turib uzr aytdi:

– Rahmat, usta, men bu kun oshig‘ich yurib, ertalab jo‘nab ketgan yuklarning ketidan yetib olmasam bo‘lmaydir.

– Oshni tashlab ketsangiz xafa bo‘laman, qirqqa chidagan qirq biriga ham chiday oladir.

– O‘lturing-o‘lturing, mehmon,— dedi usta Farfi. – Oshg‘a savzi bosildi – pishdi!

– Men ustaning oshini birinchi martaba yeb yotqanim yo‘q, agar savdogarchilik omon bo‘lsa, har o‘n besh kunda bir kelib ustaning jonig‘a ham tegaman,— dedi Otabek va boqchag‘a qarab yuriy berdi.

Usta Alim oshg‘a savzi bosish bilan ovora edi:

– Men sizni zo‘rlamayman, lekin yo‘l ustida qorningiz ochib qolsa, o‘zingizdan o‘pkalang,— dedi.

Otabek maydonda otini supirib egarlar ekan, maydonning g‘arbidagi xaroba uyning devoridan bir bosh ko‘tarilib munga qarab turar edi. Mundan uning xabari bormidi, yo‘qmi, lekin ul bu tomong‘a qaramasdan otini egarlash-bilan mashg‘ul-edi.—Ul— egarlanib bo‘ling‘an otini havlig‘a qarab yetaklay boshlag‘anda, havliga qarab turg‘an bosh ham devordan quyig‘a tushib yo‘qoldi. Ul otini havlining o‘rtasig‘a qantarib qo‘yib ayvondag‘i xurjun va po‘stunini olar ekan, usta Farfi bilan xayrlashdi. Otni Sayfi yetaklagani holda usta Alim Otabekni ko‘chaga uzatib chiqdi va uning qo‘ltug‘idan olib otka mindirar ekan, o‘pkalash ohangida dedi:

– Oshni tashlab ketkaningizni unutmang, bek.

Otabek egarga o‘lturib olg‘ach so‘radi:

– Xafa bo‘ldingizmi?

– Nega xafa bo‘layin, ammo yo‘lda ochiqib qolishingiz uchun sizga achinayotibman.

– Tayyor oshni tashlab ketib, yo‘lda ochliqdan qiynalishimni o‘zim ham tushunib turibman, usta,— dedi Otabek va davom etib – biroq tuyakashlar bilan Andijonda bu kunga uchrashish

¹Tahammul qilmoq (tahammul (*forscha*) – zimmasiga olish; boshdan kechirish; toqat, sabr, chidam; tuzim) – bardosh bermoq, chidamoq, sabr-toqat qilmoq.

uchun va'dalashkan edim, ularga yetib olib yo'l xarajatlar uchun bir oz aqcha bermasam, ya'ni o'z rohatimni ko'zlab sizni oshingizni kutib qolsam, besh kishini ko'ra-bila turib och qo'yg'an bo'laman.

Usta Alim otning jilovidan qo'lini olib so'radi:

– Andijon o'tkan kezlaringizda yo'l ustidan kirib turishka va'da berasizmi?

– Bo'lmasa-chi,– dedi Otabek,– shu o'n besh kunning ichida sakkiz tepki atlasdan loaqal ikki ko'ra yig'ib qo'yingiz, yodingizdan chiqarmangiz!

– Yodimda bor, xotirjam bo'lingiz!

– Xayr, xo'sh!

– Yaxshi qol, Sayfi!

Saman yo'rg'a yo'lga tushdi, chovig'a odatdan tashqari bir-ikki qayta kelib tushkan achchig' qamchi zarbi bilan bir onda ko'zdan g'oyib bo'lib ketdi. Otabekni uzoqlatib usta Alim uyga kirgan ham edi, Jannat opaning eshigi ochildi-da, Sodiq ot yetaklagan holda chiqib keldi. Ul otqa minar ekan, eshik ichida ko'rangan Homid—«tezroq!»— degan amrni berdi. Sodiq ham Otabek izicha otini haydab yubordi...

Usta Alim Otabekni kuzatib kelib, ayvon peshonasiga o'tlurar ekan:

– Tabiati juda qiziq yigitda,– deb qo'ydi.

Usta Farfi so'radi:

– Bu yigit bilan qanday oshnalig'ingiz bor?

– Men sizga uzog'i yili bir yigitning Homidning darbozasida adashib yurganligini va men bilan birga havlig'a kelib bir kun yotib ketkanligini so'zlab edim, shekillik?

– Ha, ha, hali o'sha yigit shumi?

– Shu. Shundan beri har bir Marg'ilon kelganida va Andijon o'tkanida maning oldimg'a kirmasdan ketmaydir. O'zi juda og'ir va aqllik yigit, buning ustiga qiziq tabiati ham bor,– dedi.

– Qizig'i qanaqa,– deb so'radi usta Farfi.

– Juda qiziq,– dedi usta va kechagi voqiani so'zlab chiqdi. – Kecha ertalab shaharni bir aylanib kelayin deb chiqib ketkan va tushlik oshka yetib kelish uchun va'da ham bergan edi. Men va'da vaqtig'a oshni damlab o'tluribman-o'tluribman, sira kelsa-chi! Nihoyat sizdan sal ilgariroq kelib turg'an edi. So'rasam: «Xo'ja Ma'oz»ni tunab qoldim, deydir. Ko'zi uyqu, sizliqdan bir

qarich ichiga tushib ketibdir. Juda ham tabiati qiziq yigit.

– Yaxshi yigit ekan,– deb qo‘ydi usta Farfi.

Oshni yeb bo‘lg‘anlarida u yoq-bu yoqdan juma tovshi kela boshlag‘an edi. Shuning uchun choy ichib o‘lturishka to‘g‘ri kelmay usta Farfi usta Alimdan ilgariroq namozi jumaga qo‘zg‘aldi va eshikdan chiqishi bilan o‘z uyidan kelayotqandek ko‘ringan Homidga uchrashdi.

– Ha, usta Farfi, baxay?– dedi Homid.

– Usta Alimnikiga kelgan edim.

– Bo‘lmasa ziyofat quyuq ekan-da!

– Quyuq! – dedi kulib usta Farfi,– usta Alim o‘z uyiga do‘kon qurg‘an ekan, ginalab yurmasin deb fotiha, ga kelgan edim.

– Shundoqmi! – deb qo‘ydi Homid. Birgalashib keta boshladilar. – Bo‘lmasa usta Alim o‘z uyiga do‘kon quribdir, deng-chi!

– Do‘kon quribdir.

– Arvoh piri bermasdan-a?

– Qishda arvoh piri qilib bermoqchi! – dedi usta Farfi. Yana bir necha daqiqag‘a oradan so‘z kesilib qoldi.

– Osh qilib bergandir? – Albatta.

– Boshqa mehmon ham bor ekanmi?– deb so‘rab qo‘ydi Homid. Usta Farfi Otabekning Homid bilan uchrashg‘anini xotirlag‘an edi.

– Toshkandlik bir savdogar mehmoni ham bor ekan,– dedi.

Masjidga yaqinlashib qolg‘an edilar. Homid yana nimanidir so‘ramoqchi bo‘lsa ham, usta Farfi shoshib masjidga burildi.

XIV Fasl. RAQIB IZIDAN

O‘n olti-o‘n yetti kunlik oy oq bulut ichidan qo‘toslanib¹ ko‘rinar edi. Hamma xuftan namoziga kirib ketkan, ko‘chalar suv quyg‘andek tinch edi. Ko‘chaning bu tinch paytidan foydalan-g‘an kabi usta Alimning eshigi yonig‘a kelib to‘xtag‘an kimsa-ning kim ekanligini bilish uchun oy yoruqlig‘ig‘a qarshi tushkan bo‘g‘ot xalal berar edi. Bo‘g‘ot panasida va eshik halqasida qada-lib bir muncha vaqt nimanidir kutib turg‘an bu kishi nihoyat, avaylabgina eshikni ochib o‘zini yo‘lakka oldi. Tag‘in anchagina

¹Qo‘toslanib (qo‘tosday) – 1) Markaziy Osiyoning baland tog‘li hududlarida yashaydigan, ho‘kizlar kenja oilasiga mansub kavsh qaytaruvchi hayvon; 2) bo‘yinga taqiladigan bezak buyumi. Bu yerda qo‘tos kabi jilvalanib ma‘nosida kelgan.

eshikning ichkarigi qismida turg'ach, ochishidag'i ehtiyot bilan eshikni yopdi.

Oy yoruqlig'i uch burchak ravishda yo'lakka tushib turar edi. Bu noma'lum kimsa oyoq uchi bilan yurib keldi-da, mo'ralab ayvong'a qaradi. Ayvonning tokchasida sham yonib, Sayfi o'rin yozish bilan ovora edi. Noma'lum kimsa yo'lakning qorong'i qismig'a o'zini olib, ko'zini Sayfidan uzmay tura boshladi, Sayfi o'rnini to'shab bo'lg'andan so'ng ayvonning peshonasida yozilib yotqan dasturxon va laganni ko'tarib hujraga kirdi. Yo'lakdagi majhul kimarsa go'yo shuni kutib turg'andek oyog' uchini onda-sonda tashlab o'zini maydon ichiga oldi...

Bargi to'kilib quruq shoxlari bilan qolg'an maydon ichi tumanlik oydin, majhul kishi yuzini oyding'a berib, xaroba uy ostida qadalib turg'anliqdan uning kim ekanligini tanish oson edi. Bu alamzada, zulmdiy da yuz eng so'ngg'i kurashka hozirlang'an bir yigit edi...

Otabek xaroba uy devori yonida so'ng chekdagi bir e'tibor bilan ichkariga quloq solmoqda edi. Ichkaridan o'tin yorib o'choqqa-o't qalash harakatlari eshitilar, gohi xotin kishining tovshi ham kelib qo'yar edi. Ul bir-ikki qayta ohista adimlar bilan xaroba uylarning u boshi bilan bu boshig'a borib keldi, ya'ni ichkariga oshib tushmak uchun qulayroq o'rin chog'lar edi. Xaroba imoratlarning o'rta bir yeridagi raxnadan oshib tushish qulayroq bo'lg'ani uchun shuning ostig'a shumshayib o'lturdi. O'lturishi hamono qayoqdandir oyoq tovshi eshitkandek bo'ldida, sekingina o'lturgan joyig'a yerga singgandek qilib yotib oldi. Oyoq tovshi to'xtab narigi yoqdan usta Alimning tovshi keldi. Usta Alimning xuftandan qaytib kelganligini ongladi va uning maydonga kirish ehtimoli bo'lg'anliqdan shu ko'yi yotaberdi.

Vaqt juda sekin harakat qilar edi. Ul o'zining har bir yurak tepishini sanag'andek o'tkuzar edi. Kuzning yoqimsiz shamoli o'pkani qichitib, yo'talni qistatar, ul chalqancha yotqan ko'yi og'zini o'rmlab ko'mak kutkan kabi ko'kka ko'zini tikkan edi.

Oradan bir-bir yarim soatlar chamasi vaqt o'tib ketdi. Tevarakdan «jannat qushlari»ning birinchi tovshi qichqirilib o'tdi, shu kezda xaroba havli tomondan bir necha oyoq tovushlari eshitildi-da, ul o'rnidan turib quloq solishg'a majbur bo'ldi. Bir muncha vaqt onglashilmag'an so'zlashish tovushlari kelib turgach, darchaning g'iyq etib ochilishidan so'ng, bu tovushlar yana ham

uzoqlashdilar. Otabek devorg'a intildi va sekingina yuqorig'a ko'tarildi. Buzuq uyning darichasidan narigi qatordag'i ayvon va undagi o'choqda yonib turg'an o't ko'rindi. Ammo ochiqqina bo'lib uy ichidan kishilar tovshi kelar edi. Ul o'marilmasliq etib devor ustiga mindi va osong'ina xaroba uy ichiga o'zini oldi. Chunki uy tomi o'pirilib ostig'a bosqanliqdan uyning sahni juda ham yuza edi. Avaylab uch-to'rt adim bosdi-da, uyning buzuq darichasi yonig'a kelib to'xtadi va mo'ralabqina havli yuziga qaradi. Qarshidag'i uyning har ikki darichasi ham yopiq, ammo tirqishlaridan sham yoruqlig'i ko'rinar va boyag'ig'a qarag'anda sekinroq bir tovushda g'o'ng'ir-g'o'ng'ir so'zlashish eshitilar edi. Oradan o'n besh daqiqa chamasi fursat o'tib tovushlar bir oz yuqorilashib kelmakka boshladi. Bu orada uydan qo'lig'a lagan ushlagan bir xotin chiqdi-da, qozondan laganga bir narsani ko'tara berdi. Otabek go'yo shuni kutib turg'andek uzoq bir tin oldi va o'zini chetka burdi. Xotin lagan bilan uyga kirib ketkach, ichidan taqing'an xanjarini qinidan sug'urib oldi-da, damini oyding'a solib boqdi va xanjarining uchini yonboshidan orqasig'a o'tquzib ushladi, yana uyni kutib to'xtadi. Xotin yana chiqg'an va toboqlarg'a sho'rba suza boshlag'an edi. Uyga bir-ikki qatnab suzilgan sho'rbalarni tashib bitirgan, uyning eshigini bekladi-da, kirib ketdi.

Otabek havlining o'rtasig'a, tut yog'ochining yonig'a kelib to'xtag'an va janubda kishi yo'qmi, deb alang'lar edi. Ul bu to'g'rida bir qanoat hosil etkach, bitta-bitta bosib kishilik uyning yo'lak tomonidag'i darichasi yonig'a yetdi va o'zini so'ng chekda ehtiyotlab daricha ostig'a o'lturdi. O'lturishi hamono dimog'ig'a ichkulik bilan sho'rba isi kelib urdi. Uydagilarning so'zlarinigina emas, hatto tomoq chaynashlarini ham eshitsa bo'lar edi. Ichkaridan kimdir birav shap-shap etib chaynab der edi:

– Endi menga berma, Sodiq, Mutal polvong'a beraver!

Otabek bu tovushning kimniki bo'lg'anlig'ini bilgan edi.

– Hadeb menga beraverasanlarmi, oralatib Jannat opamga ham berib qo'y, xa-xa-xa!

– Bizning kampirga bersang, qaytarmasdan icha beradir!

– Bersa, ichaberaman, qix... o'zim xotin bo'lsam ham,

Mutal polvonlarning o'nini qochiraman, qix...

Bu so'zdan so'ng, uy ichini kuchlik bir kulgi tovshi qopladi.

Kulgi bosilg'ach, so'z boshlandi:

- Endi shuni ichasiz, Homid aka!
- Yo‘q, Sodiqboy inim, men juda ham bo‘lib qoldim, o‘zi ham juda kuchlik chiqq‘an ekan.
- Ichmasangiz qo‘ymayman, nekin...
- Mutal polvonga ber! Siz oling-chi shuni!
- Aniq ichmaysizmi? Kumush opamning salomatligiga ham ichmaysizmi?

Bu so‘zni eshitkan Otabek ixtiyorsiz o‘rnidan turib ketdi. Jannat opaning xi-xi-xi qilib kulgan tovshi eshitildi.

– Orag‘a nozik bir ismni kelturib solmasang, xudo haqqi ichmas edim. Qani, bo‘lmasa berchi, Kumush apang ning salomatligi hammadan ham menga kerakdir.

– Xa-xa-xa, nozik joydan ushladimmi?

Otabek bu so‘zlarni eshitar ekan, zo‘rg‘a-zo‘rg‘a o‘zini darichaga hujum qilishdan bosib qolg‘an edi. Orada bir muncha mayda so‘zlar so‘zlangach, kimningdir uffff, deb yuborg‘ani eshitildi.

– Tag‘in nima bo‘ldi, Homid aka?

– Bu kungi gap juda ham meni cho‘chitib-qo‘ydi-da, Sodiqboy!

– Maning gapimga nima uchun ishonmaysiz, axir! Yuz martaba sizga aytib yotibman-ku, xumsani darbo zadan chiqardim, tag‘in qanchag‘acha-orqasidan borib to‘karvonlarga qo‘shilib ketkuncha kutdim, so‘ngra qaytib keldim, deb. Agar o‘sha ketishi bo‘lsa, bu kun xudda Qo‘qong‘a borib yetkan.

– Ey, san bilmaysan, uka!

– Nekin manga qolsa, shu ishdan hech bir qo‘rqa turg‘an gap yo‘q, usta bilan tanishlig‘i bo‘lsa, uning uyi ga mehmon bo‘lg‘andir, savdogarchilig‘i bo‘lsa Marg‘ilon g‘a kelgandir, axir ketib turg‘andag‘i so‘zini o‘z qulog‘ingiz bilan eshitdingiz-ku!

– Bu mulohazang tuzik-ku, biroq men bilan achchig‘lashqan bir kishinikida mehmon bo‘lishi boshni qotiradir, tag‘in sizlarning havlilaringiz yonida...

– Agar sirringizdan usta Alimning xabari bo‘lsa, ul vaqtda qo‘rqsangiz ham arziydir. Ammo menga qolsa u xumpar (Otabekni aytadir) Marg‘ilonda xotini borlig‘ini ham unitib yuborg‘an, deb o‘ylayman.

– Maning bu sirrimni sizdan boshqa hech kim bilmaydir. Umarbek bilan bir oz nari-beri bo‘lib qolg‘an edik, haytovur,

tag'in orani ochib yubordiq.

– Undoq bo'lsa tag'in nimadan qo'rqasiz?

– Men uning Toshkand ketishini ko'z bo'yash uchun bo'lg'an hiylami, deb qo'rqaman.

– Xayr, ketmagan ham bo'lsun: ul holda o'zingiz aytkandek qilib to'ppa-to'g'ri ertaga Salim sharbatdor ning oldig'a bora-man-da, o'g'lingni Mirzakarim aka ning ilgarigi toshkandlik kuyavi o'ldirdi, men o'z ko'zim bilan ko'rdim, deyman. Ana undan so'ng xumsaning holig'a maymunlar yig'lasin! Agar ul sirringizni bilgan bo'lg'anda ham allaqachon kelaturgan ishka tushunib olib, Marg'ilondan dumini xoda qildi, desangiz-chi!

– Qix... Sodiqling gapi jo'yalik,– deb qo'ydi Jannat opa.

Otabek bu so'z dahshatidan titrab ketkan edi. Sodiql davom etdi:

– Endi ishning bo'lading'anini o'ylash kerak, sizning qo'r-qoqlig'ingizni ko'rib, mana Mutal polvon ham uxlab boshlabdir.

– Uxlag'anim yo'q, hez, doringdan quy-chi!

– Mutalboy o'rtoq,– dedi Homid,– biz biravning yaxshilig'ini unutaturg'an kishi emasmiz. O'rtog'ingiz Sodiqlboy men bilan birgalashib kamlik ko'rmadi, avva li xudo, qolabersa men uni uylantirib qo'ydim... Men birav bilan oshnachiliql qilsam, hatto, undan jonimni ham ayamay, ko'nglini olmoqg'a tirishaman.

Sodiql:

– Mutalboy sizni o'bdan yaxshi biladir, Homid aka! Sizning qanday xizmatingiz borlig'ig'a ham qong'an... Ammo uning sizdan bir iltimosi bor ekan.

Homid:

– Nima iltimosingiz bor, Mutalboy?

Mutal (sarxush):

– Bitta ya-ya-ya -rimtadan uch-to'rt t-t-tanga q-q-qarzl-larim bor edi, Homid aka.

Homid:

– Oshnaliql degan uch-to'rt tanga bilan bog'lana olmaydir, Mutalboy! Men sizga hali aytib qo'ydim: ma ning oshnalig'im oshnadan jonni ham ayamashliql bilan bo'ladir. Uch-to'rt tanga emas, muhtoj bo'lsangiz o'ttuz-qirq tanga ham so'ray bering!

Jannat opa:

– Ilohi, Homidboy murod-maqsadig'a yetsin, qix. Oshna-

og‘aynidan dunyo ayamaydir!

Bir oz vaqt tanga tovshi eshilib turg‘ach, Homid ning ovozi keldi:

– Mana, Mutal polvon, hozirga oz bo‘lsa ham shuni olib turarsiz, ammo xizmat haqingiz o‘z yo‘lig‘a bo‘ladir.

Sarxush:

– R-rahmat, H-homid aka, siz j-jonni ayamasangiz, m-men ham yo‘lingizga boshimni tikdim, Jamshidning arvoyi!

Sodiq:

– Bizning Mutalboy ham quruq yigit emas!

Homid:

– Dasturxonni yig‘ishtirib olingiz-chi, Jannat opa!

Lagan-tovoqning bir-birisiga tekkan tovshi eshilib, Otabek o‘zini ohistagina yo‘lakka oldi. O‘choq boshida bir-ikki daqiqa chamasi tovoq-qoshiq va oyoq tovshi eshilib turg‘ach, Jannat opa havlig‘a tushib keldi va qo‘lidag‘i dasturxonni tut ostig‘a qoqib ketdi. Otabek qaytib kelib daricha ostig‘a o‘lturgan ham edi, Homidning shu-so‘zini eshitib qoldi. – Eshikning zanjiriga bir qarab kelingiz-chi, imon topkur Jannat opa!

Sodiq:

– Qo‘rqasiz-da, Homid aka, eshikni o‘zim zanjirlaganman.

Homid:

– San hali yoshsan, inim Sodiqboy, siz chiqaberingiz, Jannat opa!

Otabek uchun vaqt ortiq tang va qo‘rqunch edi. Xaroba uyga boray desa, Jannat opaning ko‘rib qolishi aniq edi. Eshikni ochib chiqib ketay desa, o‘lturishning maqsadi hali ochilmag‘an bo‘lib, butun mashaqqati shamolg‘a ketar edi. Joni halqumig‘a tiqilib tevaragiga alang‘ladi va yo‘lakdan nariroqda usta Alimning devorig‘a suyog‘liq turg‘an zanbilga ko‘zi tushdi. Zanbilning ostig‘a yashirinish juda ham xavfli edi esa-da, ammo o‘lturishning maqsadig‘a qonmay ketish undan ham xatarlik edi. Sir fosh bo‘la qolsa, uch dushmanga barobar hujum qilishni bo‘yniga olib qo‘ydi. Uy eshigi ochila boshlag‘anda zanbilning¹ ostig‘a kirib

¹Zambil (*arabcha*) – katta xalta yoki savat; (*forscha*) tuproq tashish vositasi, moslamasi. G‘isht, tuproq, tosh va shu kabi yuklarni tashish uchun ishlatiladigan, ikki parallel dastaga tol yoki tut novdalaridan o‘rtasini chuqurroq qilib to‘qilgan ish quroli (keyinchalik esa dastalarga ko‘ndalangiga yupqa taxtalar, shuningdek, tunuka qoqilgan).

olg'an edi. O'zini nechog'liq siqib g'ujanak qilg'an bo'lsa ham, ammo bir qarash bilan zambil ostida kishi borlig'ini bilish uncha qiyin emas edi. Zambil ostida xanjarini qisimlab, go'yo sichqonni poylag'an mushukdek hujumga hozirlanib yotar edi.

Jannat opa yo'lakka tomon yurib keldi-da, zambil ostidag'ini payqamay yo'lakka burildi. Oydindan eshikning zanjirligi aniq ko'rinib turar edi. Shuning uchun eshik yonig'a borib o'lturmay yo'lakning yarmidan qaytdi. Qaytishi hamono yuqoridan uchib o'tkan bir-ikki moshak qushning chev-chev-chev degan tovshini eshitib ko'kka qaradi. Shimol-sharqig'a to'g'ri otilib o'qdek uchib borg'an moshak qushlarga qarag'anicha yo'lakdan uy tomonig'a qayrilib ketkanini o'zi ham sezmay qoldi. Jannat opa ayvong'a chiqqanda, Otabek ustidagi zambil to'rt enlik yuqorig'a ko'tarilib, tag'in sekingina uni bosib tushkan edi. Jannat opa eshikni ochib, uyga kirganda, ul ohistagina zambil ostidan chiqdi, uning yurak tepishi hali ham shiddatlik edi. Daricha yonig'a yurib keldi-da, hamon hujumga hozirlang'andek ichkariga quloq solib turdi. Jannat opaning «eshik zanjir» degan tovshini eshitkach, rohat tin oldi va daricha yonig'a cho'nqaydi.

Homid:

– Bo'lmasa, dushanba kuni kechasiga bo'lsin!

Sodiq:

– Biz qaysi kunga desangiz ham hozirmiz!

Mutal:

– Menga qolsa, shu topta borsaq, deyman!

Homid:

– Yaxshisi, dushanba kun, undan nariga o'tkani ham yaramag'andek, berisi ham foydasiz bo'ladir, chunki bir-ikki kun bunga hozirlik ham kerak.

Sodiq:

– Tag'in qanaqa hozirligi bor?

Homid:

– Olib chiqq'andan so'ng, uni Marg'ilon ichida olib turib bo'lmaydir: to rom qilg'uncha birarta qishloqg'a yuborishka to'g'ri keladir. Olib chiqqishimiz dushanba kechasining qaysi paytiga to'g'ri kelishini ham hozirdan aytib bo'lmaydir. Olib chiqq'an zamon Marg'ilondan chiqarilib yuborilmasa, kunduz kuni chiqarish tag'in xavfli. Kechasi ma'lum, Marg'ilon darbozalari yopiq bo'ladir. Shuning uchun birarta darbozabonni qo'lga

olib qo‘ymog‘imiz, albatta, kerak...

Sodiq:

– Yaxshi maslahat, qutidornikiga qanaqa qilib tushamiz?

Homid:

– Masalaning bu yog‘ini ham o‘ylashimiz kerak ekan hali!

Sodiq:

– Eng yaxshisi darbozasidan kirish!

Mutal:

– Darbozasidan kirib bo‘lmasa, tomidan oshib tushamiz!

Sodiq:

– Ha-ha-ha, balli, Mutal to‘ram!

Mutal:

– Kulishingni bejo qilma, hez Abdikarim! San hali dunyog‘a kelib nimani ko‘rding-ku, sanga kulish tushib qoldi! Bu bosh dunyoga kelib nimalarni ko‘rmadi-a? Bunaqangi qochiriq ishlarni endi qilib turipti, deb o‘ylaysanmi? Eyxa-x-x, Mutal akang nimalarni qilmadi? Xa-xa-xa... Musulmonsan, otangning arvoyi, Homid-aka! Bir kuni Jonkeldiboy hasratini qilib Hotam to‘raning o‘g‘lini yaxshi ko‘rganligini, diydoriga to‘yolmay besar bo‘lg‘a-nini arz qilib qoldi-ku, yonimda Qalandar polvon bor edi, Jonkeldiga, bo‘lmasa o‘n oqta¹ ber bizga, biz Qalandar bilan birga do‘ndiqchangni muhayyo qilib beraylik, dedim. Jonkeldi o‘lib turg‘an ekan, quloq qoqmay xo‘b, dedi. Biz qalandar bilan tunni yarim qildiq-da, Hotam to‘raning havlisiga keldik. Ishning ebini jo‘blab qarasaq juda kashal², devor – tosh hamin³! Oshib tushishning sira o‘nqovi yo‘q. Bu ishkalni ko‘rgan Qalandarning tarbuzi qo‘ltug‘idan tushib: «Besh oqtani qaytarish uvol-ku?!»– dedi. O‘zimning sal shunaqangi kayfim balandroq edi, xanjarchamni qinidan sug‘urib oldim-da, to‘g‘ri Hotam to‘raning darbozasig‘a borib chaqira boshladim. Bu ishimdan jon-poni chiqib ketkan Qalandar yonimg‘a kelib turta boshladi: «Hoy, Mutal, sanga nima bo‘ldi?» Men Hotam to‘rani chaqira berib: «Tovshingni chiqarma, xoting‘a o‘xshag‘an yigit»,– dedim. Qalandar yonimda turolmadi, meni yolg‘uz qoldirib ura qochdi. Bir vaqtda haligi

¹Oqta – oq tanga (muall.).

²Kashal – 1) intizor, zor; 2) xavotirlanish; 3) balogardon; 4) ishkal, chatoq. **Bu yerda ishkal, chatoq ma‘nosida kelgan.**

³Hamin (*forscha*: ayni o‘sha, ayni shu; faqat, yolg‘iz) – 1) juda ko‘p, hisobsiz; 2) shunga yarasha, shunga loyiq; shuncha; 3) unchalik, u qadar emas. **Bu yerda tosh hamin jumlasida tosh kabi qattiq ma‘nosida kelyapti.**

Hotam to'ra darboza orqasig'a kelib: «Kim?»— dedi. Men tovsimga shoshilishqan tus berib: «Men, men, oching tezroq!»— dedim. Bechora go'l to'ra darbozani ochib yuborishi bormi, lip etib o'zimni ichkariga oldim va Hotam to'rani qo'lidan ushlab havlig'a boshladim. Bechora endi meni tanig'an, avzog'imning buzuqlig'ini ham payqag'an edi. Kekirdagiga xanjarimni tirab:

«Joningdan umiding bormi, yo'qmi, noinsof!»— dedim. Juda tili shishib qolg'an edi xumsaning – «bovv-bovv» deb g'o'ldirab javob berardi...

«Bir bechora o'g'lingni deb ko'kragini zaxka berib yotsinda, san tinchkina o'g'lingni olib yot!.. Qani o'g'ling, yotqan joyini ko'rsat!»— dedim.

Hotam to'ra dir-dir qaltirar edi, shu ko'yi uni ayvong'a o'zim yetaklab bordim-da, o'g'lini ko'rsatdi. Bolani uyqu aralash turg'uzib kiyintira boshlag'an edim, bir tomondan onasi dodlab qoldi-ku, xanjarimni olib unga yugirdim:

«Tovshingni o'chir, moxaxar... o'g'lingni o'limg'a olib borayotqanim yo'q, nihoyati bir piyola choy ichadi-ku keladi!»— dedim. Qisqasi, ilgari dahshat berib, keyinidan yaxshi gaplar bilan ularni ishontirib, bolani olib chiqdim va Jonkeldiga topshirib ketdim... Baxtinga o'sha kuni bitta ham mirshab yo'liqmadi. Ey-y, Sodiqcha, san hali nimani ko'rding-ku, nimangga ishon-ding, buzoq bo'g'uzlag'andek qilib bir-ikkitanini so'yg'an bilan odam bo'lding-qo'ydingmi? Gap bilan bo'lib zang'ar kayf ham tarqab ketdi, qani, quychi bir-ikkini!

Homid:

– Sizga qoyilman, Mutal polvon, sizning shunaqangi ishla-ringizni bilib yurganim uchun bu yerga chaqirtirib keldim-da!

Mutal:

– Shuni bilgan bo'lsangiz bas, bu ishni menga topshirib qo'yabering!

Homid:

– Sodiq aytkandek darbozadan kirishni xohlamayman, chunki mirshablarning oyog' usti.

Mutal:

– Bo'lmasa havlining orqasidan tushamiz!

Homid:

– Orqasi havlidir?

Jannat opa:

– Qix, haligi oti qursin... Malikboyning maydoni-da!

Homid:

– Juda yaxshi ekan. Bo‘lmasa tomig‘a shoti yetarmikin?

Jannat opa:

– Qix, juda baland.

Mutal:

– Balan bo‘lsa, zarari yo‘q, osoni uyning tegidan teshamiz, qo‘yamiz!

Homid:

– Qiyin bo‘lmasmikin?

Mutal:

– Hammadan ham osoni teshish, mo‘ljalini yaxshi olsaq bas.

Homid:

– Bir-ikki soatda uni teshib bo‘larmidi?

Mutal:

– O‘zi maydonmi, axir?

Jannat:

– Maydon, qix.

Mutal:

– Yaqinida odam yo‘qmi?

Jannat:

– Yo‘q, qix.

Mutal:

– Bali, mo‘ljalni olib bersalaring, ertadan boshlab qazig‘a-nim bo‘lsin.

Homid, Sodiq:

– Bali, rahmat, polvon!

Majlisning so‘zi shu yerga yetkanda Otabek o‘rnidan turib yo‘lakka keldi. Eshik zanjiriga qo‘lini olib borg‘ani holda o‘ylanib to‘xtadi va eshikni ochmay orqasig‘a qaytdi. Xaroba uy orqaliq usta Alimnikiga chiqib ayvon yonida to‘xtadi, ularning xurraq va pishillashlariga qanoat hosil etkach, oyog‘ uchi bilan yo‘lakka o‘tdi va eshikni ochib chiqdi...

O‘z og‘zidan eshitkanimizdek Sodiq uni, Homidning ta‘li-moticha Qo‘qon darbozasidan chiqarib to karvonlarga qo‘shilib olg‘uncha ta‘qib etib borgan edi. Otabek bu ta‘qibni juda yaxshi sezganlikdan Sodiq yo‘lda qolg‘andan so‘ng ham yana bir bekat olding‘a borg‘an va ikkinchi bekatdan yo‘lni chaplab, Toshloq

darbozasi orqaliq yana qaytib Marg'ilong'a kirgan edi.

Usta Farfining Homid va o'zi to'g'rilaridag'i mudhish hikoyasini eshitkach, Marg'ilonda qolish va qayin otasining uyiga borib onglashish o'rniga juda oshig'ichliq bilan Marg'ilondan jo'nab ketkan bo'lib ko'rinishi, albatta, o'rinsizga emas edi. Chunki Komilbek o'ldirilgan bir kunda Homidning ko'z o'ngida qolishi, bilaturib, o'z-o'ziga qabr qazish, qabrg'ina emas nomusni barbod berish va qotilliq ismini olib xalq oldida sharmanda bo'lish bo'lur edi, nuchukkim, biz yuqorida Sodiq og'zidan eshitkanimizdek Homid bu tuhmatdan ham qaytmas va o'z tuhmatini mahkama oldida mantiqiy ravishda isbot ham qila olur edi. Mana ul shu mudhish, boshqa tushmog'i aniq turg'an halokatning daf'i uchun Marg'ilondan oshig'ich chiqib jo'nag'an edi. Orqasidan qiling'an ta'qibni payqashi esa, avvalo, bu uning bir mulohazasi bo'lg'an edi; ikkinchi, otini egarlar ekan, devordan o'zig'a qarag'an bosh bilan bu mulohazasini chinga chiqishini bilgan edi. Uchunchi, ko'chada usta Alim bilan xayrlashar ekan, qo'shnining yo'lagida ko'ringan kishi ko'lagasi yana ta'qib etilishini ta'kidlagan edi.

Marg'ilondan ikkinchi bekatka qo'nib, choyxonada bir-ikki choydush choy ichib uzoq o'ylag'an va Marg'ilong'a qaytish quruq tuhmatka qolish bilan farqsiz ekanligini yana bir qat tushungan edi esa-da, Homidni maydonda muzaffar holda qoldirib ketishni hech bir turlik yuragiga sig'dira olmag'an, g'ayrirasmiy yashirinib bo'lsa ham Marg'ilonda turishka va turib Homidning mundan so'nggi rejalarini o'rganishka va shunga qarab kurash boshlashg'a qaror bergan, shom bilan asr oralarida Marg'ilong'a kirgan edi. Kelib birinchi kelishida tushkan saroyga joylashqan va joylashib tinchiy olmag'an, ya'ni ta'qibini bu kundanoq boshlashg'a qaror bergan. Homidning yomonliq korxonasi usta Alimning qo'shnisidikida bo'lg'anlig'i uchun hech bir taraddudsiz yo'lni to'g'rilab Sodiqnikiga solg'an ediki, biz mundan keyingi gaplarni yuqorida ko'rib o'tdik.

Usta Alimning eshigini ochib chiqq'ach, Sodiqning yo'lagiga quloq solib g'o'ng'ir-g'o'ng'ir kelgan tovushni eshitdi va sekin-sekin yo'lg'a tushdi.

Dushman bilan betma-bet uchrashmoq kuni belgulanganlikdan o'zining bu kungi kutilmagan muvaffaqiyati to'g'risida hech bir taajjublanmas, faqat dushanba kun kechasi bilan miyasi

marshg'ul edi. Dushanba kun kechasi bir emas, uch dushman bilan kurash to'g'risidag'ina o'ylar edi. Bu birga uch masalasi bir oz uning miyasini qotirg'an; kishilar yollash, hukumatka bildirish, qutidorni xabardor qilib qo'yish mulohazalarigacha kelib yetkan bo'lsa ham, ammo izzati nafsi bu qo'rqqoqliqqa tamoman zid turar edi. Bora-bora bu mulohazasini tamoman ko'nglidan chiqarib tashladi: na kishilar yollayturg'an, na hukumatka bildiraturgan va na qutidorni xabardor qilaturg'an bo'ldi. Chunki raqib bilan dildorning uyi orqasida tanho olishmoq, yor oyog'i ostida qonlik tuproqqa qorishmoq – uning uchun juda lazzatlik va shoirona tuyila boshlag'an edi. Saroyga kirar ekan o'zicha: – Shirin o'lim, – deb qo'ydi.

Garchi kechagi tun «Xo'ja Ma'oz»ni tunab uyqudan qolg'an edi, ammo uzoq vaqt bu kungi gaplarni o'ylab yotdi. Ul uxlab ketar ekan, o'zini goh qong'a belanib yotqan holda, goh Kumushni erkalab turg'an holda ko'rar edi.

XV Fasl. DUSHANBA KUN KECHASI

Bu kungi kech Otabek bilan Homidning hayot va mamot masalalarini o'zining qora quchog'ig'a olg'an qorong'i bir tun edi va bulardan qaysi birlarining so'ng soatlari yetkanligi shu qorong'i tun kabi qorong'i edi. Otabek bu ikki holdan tabiiy birisini bu soat o'zining ko'z o'ngida ko'rar va shunga hozirlanar edi esa-da, ammo Homidning xayoli faqat gulgina iskar, gul sayriga oshiqinar edi...

Olti qarich kenglikda uzundan uzoq tor ko'cha, tor ko'cha boshida kichkinagina bir eshikcha edi. Shom bilan xuftan o'rta-sida bu ko'cha boshig'a bir yigit kelib to'xtadi-da, tevaragiga kishi bilmas qilib razm soldi. Ko'chada hech kim qolmag'an, yo'l oyog'i bosilg'an edi esa-da, ul uzoqqina qarshisidag'i darboza ichlarini, tom ustlarini, devor raxnalarini kuzatdi va qanoat hosil etib tor ko'chaga ohista-ohista yo'l oldi. Tor ko'chaning yarmisig'a yetkach, to'satdan orqasig'a qayrilib qaradi... Uning harakati bir narsadan shubhalanib emas, ammo orqadan dushman ta'qibi bo'lmadimi uchun edi. Kichkina eshikcha yonig'a yetkanda tag'in haligidek orqasig'a qarab qo'ydi. Bir oz o'ylab to'xtag'ach, eshikning o'ng tomonidag'i devorning buzuq yeridan sekingina ko'tarilib maydong'a mo'raladi. Eshikning qulf va zanjiri bo'lmay yuziga yopiq holda turg'an bo'lsa ham ul eshikka

taqilmadi, mashaqqatlanib devorga mindi. Oy shom yeb yaxshig'ina qorong'i tushkan bo'lsa ham maydon ichining daraxtsizligi uchun tikkaygan cho'b ham ajraturliq edi. Maydonni kishidan xoli bilgach, sekimgina devordan o'zini maydonga oldi.

Maydon ikki tanob kenglikda bo'lib, janubi qutidor va qo'shnisining imoratlari orqasidan va boshqa uch jihati ham shunga o'xshash binolardan iborat edi. Maydonga yozda nimadir ekilgan, chuqur-chuqur jo'yaklar tortilg'an va yer yomg'ur bilan ivib, bo'kib oyoq ko'tarib bosishg'a imkon bermas, har bir oyoq uzg'anda uch chorak loy barobar ko'tarilur edi. Qiynala-qiynala maydonning janubiga o'tdi.

Uning chap qo'li tomonida bir uyning orqa devori bir bo'yra eni kesib tushirilgan bo'lib qorayib ko'rinar edi. Ul bu kesilgan o'rinni o'tkan kun kechasi kelib ko'rib ketkani uchun qaytadan qarab turmadi esa-da, lekin uning bu binog'a iltifotsiz qarashi mumkin emas edi. Bu tegi kesilgan bino Kumushning o'z uyi bo'lib, bu uy ichida Otabekning saodatlik kunlarining shirin xotiralari saqlanar va shu daqiqada ham uning hayot tiragi bo'lg'an Kumushbibi o'lturar edi. Otabek ko'zini to'ldirib binog'a qaradi, go'yo bu qarashda ul dunyo malaki bilan vidolashar edi. Uzoqqina binog'a qarab olg'ach, qo'ynig'a qo'l solib bir qog'oz oldi, xayol ichida qog'ozning taxlarini tuzikladi-da, qaytarib yana qo'ynig'a tiqdi.

Shundan so'ng binog'a yana bir ko'z tashlag'ach, maydonning kunbotarig'a yurib, o'n besh adimlab haligi joydan yiroqlashdi. Tom shuvog'ig'a loy oling'an zovur shekillik o'rinni kechagi kelishida biqinish uchun belgulab ketkan edi, kelib shunga tushdi-da, qo'lini chakkasiga qo'yib yoni bilan yotib oldi. Garchi osti kesilgan bino bilan Otabek tushib yotqan loyxona bir-birisiga ro'baro' edi. Ammo imoratlarning ko'lagasi va kechaning o'tacha qorong'ilig'i orqasida loyxonada kishi bo'lg'anlig'ini payqash qiyin edi.

Tun yarim bo'lib, olding'i uxlag'anlar endi bir uyquni olg'an edilar. Maydon eshigi ochildi. Biri orqasidan biri yurib ikki ko'laga maydonga kirdi. Buni payqag'an Otabek xanjarini qinidan chiqarib qo'lig'a ushlag'ach, yuz tuban yerga uzandi... Ikki ko'laga so'zsizgina osti kesilgan bino yonig'a kelib to'xtadilar. Kelguchilarning biri Sodiq va ikkinchisi Mutal edi.

Tumshug'ini yerga tirab yotqan mushukdek bo'lib Otabek ularni kuzatar edi. To'xtag'ach, shivirlab Sodiq so'radi:

– Teshilayozg'anmikin?

– Ozg'ina qolg'andir, deb o'ylayman, negaki, paxsaning enidan bir gaz chamasi joy ochilg'an! Mutal tovshini baralla qo'yib so'zlar edi, shuning uchun Sodiq dedi:

– Tovshingni sekinroq chiqarsang-chi!

Mutal belidan teshasini olar ekan, unga javob berdi:

– Hali shundan ham qo'rqasanmi, balki, hali ashulamni ham aytib yuborarman!

– Jinnilig'ingni qo'y, Mutal aka! Men ham yoningda turaymi?

– Turasanmi, yo'qmi: ixtiyor o'zingda!

Mutal kovakka kirib kovlashka tutindi.

– Teshani qattig' solma,– dedi Sodiq.

– Menga o'rgatma, o'zim bilaman.

Sodiq Mutalning ehtiyotsizligidan qo'rqdi, shekillik, bir oz Mutalning ishiga qarab turg'ach, dedi:

– Bo'lmasa, men eshik yonig'a borib turay, teshildi deguncha hushtak-ber.

– Tuzik, hali Homid kuyaving qayog'da qoldi?

– Ko'chaning boshida poylab o'lturgandir. Hushtagingni eshitkach, uni ham chaqiraymi?

– Chaqir,– dedi Mutal va shitir-shitir kesak tushira berdi.

Sodiq eshikdan chiqg'an ham edi, Otabek sekingina boshini ko'tardi-da, Mutal sari shuviy boshladi. Mutal esa yemirilib tushkan kesaklarni tashqarig'a surish bilan ovora edi... Shu vaqt uning qo'ltug'i ostidan uzatilg'an qo'l hiqildog'idan ombir kabi siqib oldi... Mutal kuchli edi, ammo Otabek undan ham kuchlik edi. Sapchib hiqildog'ini ajratish uchun bo'lg'an Mutalning birinchi harakati bo'shka ketdi-da, chap biqinig'a o'tkir xanjar g'achcha botirildi... Ammo ul hamon bo'shalishg'a kuchanar edi va kuchli qo'l battarroq uni siqar edi. Uch daqiqalik kurashdan so'ng Mutal bo'shshadi, ilgari gi kuchanishlardan qoldi va birikki da'fa to'lg'anib jimgina jon berdi. Otabek eshik tomondan ko'zini uzmag'ani holda Mutalni sudrab o'zi biqing'an loyxonag'a olib bordi va qo'rqibqina hiqildoqdan qo'lini oldi. Mutalning boshi shilq etib loyxonag'a tushdi-da, mangulik uyquga ketkanligi ma'lum bo'ldi... Otabek bitta-bitta teshilgan bino yonig'a

kelib eshik tomong'a hushtak berdi, javob hushtagi eshitilgach, teshuk ichiga kirib o'lturdi. Teshukning yuqorisidan bir oz tuyenuk ochilgan bo'lg'ani uchun ichkaridan quloqqa yengilcha pishillash eshitilar edi... Sodiq yaqin yetkan edi, kesmadan uzoqroqda turib shivirladi:

– Teshdingmi, Mutal?

– Teshdim, beri kel.

Sodiq kesma yonig'a kelib engashdi. Engashishi hamono qo'li hiqildoqqa to'g'ri kelgan edi va xanjar qornig'a botirilgan edi... Sodiq qo'lidag'i xanjarini bir-ikki qayta solib ko'rsa ham, tegdirish uchun kesmaning tubanlig'i xalal berdi, lekin o'zi tetuk edi. Otabek saphib kesmadan chiqdi va bor kuchi bilan Sodiqni bosib tushdi... Bosib tushishi hamono allaqaysi yeri achishkandek sezildi... So'li qo'li Sodiqning hiqildog'ida, xanjarlik qo'li Sodiqning xanjarlik qo'lida edi... Bir oz kuchini yig'ib olg'ach, hiqildoqni bor kuchi bilan siqa boshladi. Sodiq xirillar, shunday bo'lsa ham qo'lidag'i xanjarni bo'shatmas edi. Eshik tomondan Homid ham ko'rinib qoldi... Vaqt tang kelgan edi... Sodiqning ko'kragini qochirib xanjarlik qo'lini bo'shatdi va Sodiqning ko'kragiga soldi. Sodiqning xanjari bir-ikki qayta uning orqasiga kuchsiz-kuchsiz kelib tekkan edi. Xanjarini ikkinchi urishda Sodiq bo'shshdi va qo'lidan xanjari tushdi.

– Homid akangga juda ham mehribon ekansan Sodiq! – dedi bosib yotqan joyidan Otabek.

– Joningni ham unga qurbon qilding!

Sodiq ingranib qo'ydi.

– Kim xirillaydir?– dedi yaqinlashib kelgan Homid.

– Tezroq keling, Homid aka, Otabekni o'ldirdik!– dedi shoshib Otabek.

– Ah! – deb yurib keldi Homid.

Otabek Sodiqni qoldirib, Homidning xanjarlik qo'lini ushlab oldi:

– Mutal o'ldi. Sodiq ham o'lim yoqasida. Enda siz bilan ikkimizgina qoldiq!

Homid qo'lini bo'shatishka tirishar ekan, Otabek salmoq-qina qilib dedi:

– Ortiqcha oshiqmangiz, Homidboy, men sizning xanjarlik qo'lingizni bo'shataman hozir, ammo shungacha siz bilan ikki og'iz so'zim bor!

Homid hanuz qo‘lini bo‘shatishg‘a kucharanar edi.

– Kuchanmangiz, Homidboy!

– Mard yigit bo‘lsang, qo‘limni qo‘y!

– Oshiqma, qo‘yaman,— dedi Otabek. Shu choqda oyog‘ ostida yotqan Sodiq ko‘tarilib-ko‘tarilib o‘zini otmoqda edi. Otabek Sodiqdan nariroqqa Homidni boshladi. Homid tig‘izliq bilan surildi. Xanjarlik qo‘li bilan tuynukka ishorat qilib, Otabek so‘z boshladi:

– Siz mendan ham yaxshiroq bilasizki, shu uyda sizni allaqancha mashaqqatlarg‘a solg‘an, cheksiz jonivorliqlar ishlatkan va hisobsiz tillalar to‘kdirgan, nihoyat, shu daqiqag‘a keltirib to‘xtatqan birav uxlaydir. Agarda sizning manim tilimdan yozib bergan taloq xatingiz durust hisoblanmasa, bu uxlag‘uchi manim halol rafiqam bo‘lib, ikki yildan beri men ham uning ko‘yida sargardonman. Demak, siz bilan maning oramizda shu birav uchun kurash boradir. Lekin siz shu choqqacha manim ustimdan muvaffaqiyat qozonib keldingiz: qora choponchi, deb dor ostilarig‘acha olib bordingiz, Musulmonqul qo‘lig‘a topshirdingiz, bu ishlaringiz foydasiz chiqg‘ach, ismimdan taloqnoma yozib, ikki yillab rafiqamdan ayirib turishka muvaffaq bo‘ldingiz, bu orada gunohsiz bir yigitni ham o‘ldirdingiz. Nihoyat, o‘g‘riliq yo‘lig‘a tushib ikki yigitingizni manim qo‘limda halok qildingiz... Endi menga javob beringiz-chi: bu yomonliqlaringizda siz haqlimi edingiz?

– Haqli edim! – dedi Homid va siltab xanjarlik qo‘lini bo‘shatib chalqancha yiqildi. Ul qo‘lini bo‘shatqan choqdayoq Otabek ishini to‘g‘rilag‘an, ya‘ni Homidning qornini shir etdirib yorib yuborg‘an edi. Homid holsizlanib yotar ekan, uni besh qadam naridan kuzatib tek turg‘uchi Otabek zaharxanda ichida: «Haqlimi eding?»— deb so‘radi. Kuchanib: «Haqli edim!»— dedi Homid va qo‘lidag‘i xanjarni Otabekka otdi, xanjar Otabekning yonig‘a kelib tushdi...

Otabek kushxona o‘rnidan eshikka qarab qo‘zg‘alg‘an edi, Homiddan besh-olti qadam narida yotqan Sodiqning «hmmm» degan tovshi eshitildi. Otabek ko‘ngli allanechuklangani holda maydondan chiqdi...

XVI Fasl. O'ZNI TANITISH

Ertasi kun butun Marg'ilon deyarlik Malikboyning maydonida voqi' bo'lg'an ishka juda hayron edi:

– Mutal bilan Sodiq bo'lsa shaharning tomteshar yigitlaridan, ular qutidornikiga o'g'riliq uchun borg'an bo'lsalar borg'andirlar... Lekin shaharning katta boylaridan hisoblang'an Homidning ishi qiziq. Xayr, Homidning o'g'riliq hunari ham bor bo'lsin, bularni kim o'ldirgan? Qutidor bo'lsa ertalab uyqudan turg'ach, bu hangamani bilibdir, juda ajoyib!

Kuch choshkohga yetkanda Otabek saroy darbozasidan chiqdi. Ul o'zining so'l qo'lini doka bilan o'rab bog'lag'an va ko'kragiga ko'tarib ushlagan edi. Kecha Homid xanjarlik qo'lini siltab tortqanda, xanjar uning bosh barmog'i orasini suyakka yetkuncha shipirib ketkan edi. Uning oyog' olishida ham bir oz oqsoqlanish sezilar edi.

Saroydan ancha uzoqlashqan edi, qarshidan o'ziga qarab kelguchi Rahmatni ko'rdi va chor-nochor so'rashmoqqa to'g'ri keldi:

– Ha, mulla Rahmat, salomatmisiz?

Rahmat oshiqibg'ina uning bilan ko'rishdi:

– Qachon keldingiz, bek aka?

– Kelganimga bir-ikki kun bo'ldi... Nega xafa ko'rinasiz, mulla Rahmat?

Rahmat uflab oldi:

– Eyyy, bek aka, bizning boshka tushkanni dushmaningizga ham ko'rsatmasin!

Otabek ajabsinish tusi ko'rsatib so'radi:

– Nima bo'ldi, uy-ichingiz bilan salomatmisiz?

– O'zingiz bilasiz, bultur padar marhum bo'lg'an edilar, bu kun yana boshimizg'a o'lim tushaturg'an bo'lib qoldi, tog'am Homidni allakimlar chavog'lab ketibdirlar.

Otabek ko'zini olalantirg'an bo'ldi:

– Qayerda, kimlar, yarasi qo'rqunch emasmi?

Rahmat voqiani qayerda bo'lg'anlig'ini so'zlab turmadi:

– Yarasi yomon, hushsiz holda hiqillab yotibdir. Qornini tikdirmakchi bo'lg'an edim, jarroh bo'lmaydir, dedi.

– Chavog'lag'uchini aytmadimi?

– Til bo'lsa aytadi-da, dedi Rahmat,– ul yiqilib yotqan

joyda yana ikki yigitning o'lugi bor ekan... Shulardan zarb olg'anmi deb o'ylayman.

– Xudo shifo bersin! – dedi Otabek.

Ajralishdilar.

Otabek usta Alimning ko'chasiga burilg'ach, Sodiq eshigida uch-to'rtta bel bog'lag'an kishilarni tobut yasash bilan mashg'ul ko'rib tinchsizlanib ketdi. Usta Alimning yo'lagiga kirar ekan, Jannat opa bilan yana bir xotinning yig'i tovushlarini eshitdi...

Janozaga tahorat olish uchun obdasta yonig'a o'lturgan usta Alim Toshkand jo'nab ketkan Shokirbekni oradan uch-to'rt kun o'tmay qaytib kelishiga ajabsingan edi:

– Keling-keling, Shokirbek... Toshkand jo'namag'anmi edingiz?!

Otabek ayvonning oldig'a o'lturar ekan, kuldi:

– Toshkandga borib keldim...

Usta Alim uning hazilini fahmladi-da, tahorat ola-ola qiziq voqidan so'z ochdi:

– Marg'ilondan ketmagan bo'lsangiz, o'zingiz ham eshitkandirsiz, Shokirbek, siz bilan menga tarjimai hollari ma'lum bo'lg'an Homid bilan Sodiqni va tag'in Mutal degan yana bir yigitni Mirzakarim akaning havlisi orqasida o'ldirib ketibdirilar. Yomonlar o'z jazalarini topibdirilar.

– Eshitdim,– dedi Otabek va tag'in kulib qo'ydi.

Usta Alim uning bu kulgisiga e'tibor qilmag'an edi, so'zida davom etib so'radi:

– Siz bularni kim o'ldirgan deb o'ylaysiz?

– Siz-chi?– dedi Otabek va tag'in iljayib qo'ydi.

– Menga qolsa,– dedi usta Alim,– o'ldirguchi, albatta, Mirzakarim akaning kuyavi Otabekdir... zap ish qilg'anda, men unga qoyilman. Men uning O'tabboylar qushbegiga qilg'an muomalasini eshitib, yuragiga bali degan edim... Zap yigit ekan-da!

Otabek o'ng'aysizlanib ketdi. Usta Alim yuz-ko'zini artib Otabekning qo'lini olib ko'rishmakchi bo'lg'an edi, ko'zi o'ralg'an dokaga tushdi:

– Qo'lingizga nima qildi, Shokirbek?

– Pichaq kesib ketdi...

– Yomon kesdimi?

– Sal.

Usta Alim Otabekning yonig'a o'tlurdi va:

– Nega Toshkand jo'namadingiz, birarta mone' chiqib qoldimi?– deb so'radi.

– Mone' chiqib qoldi...

– Qanday mone'?– dedi usta.

– Mone'mi?– dedi Otabek va kulimsirab:

– Men sizga bir katta gunoh qilib ketkan edim... Yo'lda bora turib gunohimdan o'kindim-da, sizga tavba qilg'ali Qo'qondan qaytdim... Agar siz gunohimni kechirsangiz, men shu daqiqada Toshkand jo'nayman.

Usta Alim ajablanib Otabekka qaradi:

– Hazillashasiz...

– Hazillashmayman, agar siz kechiraturgan bo'lsangiz, gunohimni ham hozir iqror qilaman. Usta Alim kulimsirab so'radi:

– Qani iqror qilingiz bo'lmasa.

– Ilgari kechirishka va'da berib qo'yingiz.

– Menga qolsa, sizning hech gunohingiz yo'q... Menga noma'lum gunohingiz bo'lsa kechirdim.

– Rahmat,– dedi Otabek va so'radi:

– Men kim?

– Sizmi, siz Shokirbek!

Otabek uyat aralash kulib qo'yib dedi:

– Ana usta, manim borliq gunohim sizning shu kungacha meni Shokirbek, deb bilishingizdagina!

– Bo'lmasa, siz kim?

– Gunohimni kechirgansiz-a?

– Kechirganman.

– Men siz bilgan Shokirbek emas, toshkandlik Yusufbek hojining o'g'li va marg'ilonliq Mirzakarim akaning kuyavi – Otabek!

Usta Alim bir oz o'zini keyinga tashladi va ko'ziga jiq yosh chiqardi.

– Siz-a?– dedi. Kelib Otabekni quchoqladi... Bu favqulodda holg'a tushuna olmay qolg'an Sayfi ishini to'xtatib do'konxonadan qarab turar edi. Usta yig'lag'an holda Otabekni quchoqlab o'pdi-da, ayvonga ko'rpacha sola boshladi.

– Nima qilmoqchi bo'lasiz, usta?– deb Otabek so'radi.

– Men o'zimning yangi mehmonimni ko'rpachaga o'tquzmoqchi bo'laman,– dedi kulib usta Alim.

– Men sizning ko‘rpachangizga ko‘b o‘lturganman, endi menga ortiqcha takallufingizning hojati yo‘q.

– To‘g‘ri so‘zlamaysiz, Otabek, bu kungacha manim ko‘rpachamda o‘lturib yurgan Shokirbek otliq bir yigit edi. Endi men o‘ziming yangi mehmonim bo‘lg‘an Otabekni siylamoqchi bo‘laman...

– Qani, Otabek, ko‘rpachaga chiqingiz!

Otabek ustaning latifasiga kuldi-da, ko‘rpachaga chiqib o‘lturdi. Bu vaqt Jannat opaning «shahid o‘lgan bolam» deb yig‘lag‘an tovushi eshitildi-da, Otabek gunohkor bir yuz bilan usta Alimga qaradi. Ul esa Otabekning bu qarashidag‘i ma‘noni sezgan edi:

– Zap qilg‘ansiz, Otabek,– dedi usta,– yomonlarning jazosi shunday bo‘ladir..

– Yoningizda kishilaringiz bor edimi?

– Yo‘q.

Usta Alim Otabekka tushuna olmay qarab turg‘ach, so‘radi:

– Uch dushmanga qarshi yolg‘iz o‘zingiz?

– Yolg‘iz o‘zim! Xudo yomong‘a jazo beratrgan bo‘lsa, shundoq bo‘lar ekan. Usta Alim tamom ajabda qolg‘an edi:

– Subhonolloh! Qanday yuragingiz bor ekan, Otabek! Qo‘lingizdan boshqa yeringizda jarohat yo‘qmi?

– Yo‘q. Bo‘ksam ustiga bir oz xanjar uchi tegib o‘tkan bo‘lsa ham ahamiyatsiz.

– Xudoga shukur, Otabek! Sizning bu ishingizdan qayin otangizning xabari bor edimi?

– Yo‘q edi. Bu ishni hozirg‘acha bir o‘zim va bir tangri bildi. Endi bu sirni bilguchilarning uchunchisi siz bo‘ldingiz!

– Astag‘firulloh! – deb qo‘ydi usta Alim,– raqibingiz Homidni birinchi martaba usta Farfi orqaliq tanig‘aningizmi?

– Birinchi martaba tanishim,– dedi uflab olib Otabek,– bunga ham sizning bilan bo‘lg‘an oshnalig‘im ko‘mak berganlikdan sizga minnatdorlik qilishdan ojjizdirman.

– Sizning aqllar ishonmaslik qahramonlig‘ingizg‘a yuragim qinidan chiqish darajasiga yetdi! Otabek, Homidning bu keyingi rejasini qayerdan bildingiz?

Otabek kuldi.

– Xudog‘a shukurlar bo‘lsunki, manim tortqan ohlarimni quriqqa yubormay, kutmagan yerdan sirni bildirdi. Men sizga

hikoyamni boshidan soʻzlab beraymi va yo Homidning rejasini bilishimnigini?

– Boshidan soʻzlangiz, Otabek!– dedi hovliqib usta Alim va ish toʻqish ila mashgʻul Sayfini savzi toʻgʻrashqa buyurdi.

Usta Alimni hikoya tinglamak uchun hozirlangʻan koʻrgach, Otabek dedi:

– Tahoratning sababi yodingizdan koʻtarildi, shekillik!

– Koʻtarilgani yoʻq, Otabek, yomonning janozasidan yaxshining hikoyasi foydalik koʻrinadir... Qani, soʻzdan keling!

Otabek oʻzining chin doʻstigʻa birinchi marta Margʻilon kelishidan tortib hikoyasini soʻzlab ketdi. Uning uch yil ichida boshidan oʻtkanlarini bir soatlik vaqtga choʻzilib, Sayfi oshni suzib kelganda yoʻlda uchrashgan Rahmat bilan hikoyasini tugatdi. Usta Alim Otabekning yelkasiga qoqib der erdi:

– Sizda chin yurak bor, doʻstim. Bu yurakingiz bilan hech vaqt dard qolmaysiz, Otabek! Ammo mendan chin ismingizni yashirib kelganingiz uchun sizni ayblay olmayman. Biroq juma kun kechasi Homid izidan manim havlimga kirib, menga oʻzingizni bildirmay ketkaningizga xafa boʻlaman, xudoy koʻrsatmasin bir falokat yuz berganda nima boʻlar edi?

Oshdan soʻng usta Alim shunday fотиha oʻqudi:

– Dushmanlaringizning yoʻq boʻlgʻanlari chin boʻlsin, suyganingiz bilan endi masʻud yashang!

Otabek tashakkur etdi. Tagʻin bir oz choy ichib soʻzlashqandan soʻng, Otabek daftaridan ikkita xat chiqarib dedi:

– Sizga ogʻir kelmasa, bir xizmat topshirmoqchiman, usta!

– Buyuringiz!

Otabek qoʻlidagʻi xatlarni uzatib:

– Men shu soatning ichida Toshkand joʻnashgʻa majburman. Shuning uchun siz bu xatlarni qayin otamnikiga oʻz qoʻlingiz bilan eltib berasiz.

Usta uning bu gapiga tushunolmay qoldi:

– Nega endi Toshkand joʻnaysiz, oʻzingiz...

– Oʻzimga mumkin emas, chunki... ikki tomongʻa ham oʻnggʻaysiz. Men hozir ketishka majburman, balki, oʻzingiz ham onglarsiz.

– Ongladim,– dedi usta va davom etdi: – gap-soʻz bosilayozgʻach, kelmakchimisiz?

– Balki... – deb toʻxtadi Otabek,– xatlarning birisi qayin

otamg'a, ikkinchisi unga,— dedi...

— Xo'b.

— Qayin otamg'a yozg'anim qisqa bo'lg'ani uchun siz unga mendan eshitkanlaringizni so'zlab qondirarsiz. Qutidor bilan ishingizni tugatib qaytishingizda uning xatini berarsiz, tuzikmi?

— Ma'qul.

— Uchrashqaningiz to'g'risida menga ma'lumot yozsangiz, tag'in minnatdor qilar edingiz... — Bosh ustiga. Shundan so'ng ikkisi quchoqlashib ko'rishkach, vidolashdilar.

Otabek eshikdan chiqg'anda Sodiqni ko'mib kelgan kishilar qur'on o'qub tarqalmoqda edilar.

XVII Fasl. XAYRIXOH QOTIL

Mirshablar tomonidan qo'rboshi mahkamasiga so'roqqa olib ketilgan qutidor qaytib yo'lakdan kirishi bilan ming xil tashvishda o'lturg'uchi Oftob oyim bilan Kumushka qaytib jon kirgan kabi bo'ldi. Kumush otasining oldig'a qanot yozg'an kabi yugirib, uning soqolini silar ekan, so'radi:

— Sizga zarar bermadilarmi, otajon?

— Yo'q, qizim.

Oftob oyim erining bu so'zini eshitishi bilan Xo'ja Bahovaddin yo'lig'a o'gurib qo'yg'an yetti tanga pulini To'ybekaga berib, darrov eshonnikiga jo'natdi va shundan so'ng eridan so'radi:

— Sizga ayb qo'ya olmadilarmi?

— Xudoyg'a shukur, oqlandim,— dedi qutidor.— Chindan ham menda qanday ayb bo'lsunki, o'zimiz ham bu hangamani uyqudan turib payqag'an bo'lsaq. Uyimiz ostini yomonlar teshkan bo'lsalar ham, ammo kishi sig'masliq bo'lg'anlig'i meni oqliqqa chiqardi. Lekin kishi sig'aturg'an bo'lib teshilganda ham meni ayblay olmas edilar, zeroki, uyimiz ostini teshkan muttahamlar, albatta, yaxshi niyat bilan teshmagan bo'lib, molimiz va jonimiz qasdida ekanliklari ma'lum edi. Basharti qotil men bo'lib ko'ringanimda ham molim va jonim qurug'ida o'g'rilarni o'ldirganligim uchun yana gunohkor bo'lmas edim. Har holda bu fojia bizga zararsiz bo'lib o'tdikim, buning uchun haq taolaga qancha shukur qilsak ham ozdir,— dedi va ayvong'a chiqib tanchaga o'lturg'ach,

Kumushdan so'radi:

– Achang kelmadimi?

Oftob oyim javob berdi:

– Qattig‘ og‘rib qolibdir,– va so‘radi: – kimlar o‘ldirib ketkanini bila olmadingizmi? Qutidor ajabsinib xotinig‘a qaradi:

– Qiziq so‘z aytasan-a! – dedi. – Bu ishka butun shahar hayron. Qilni qirqqa yoradiring‘an donolar ham bir narsa to‘quy olmaydirlar... Ammo manim ko‘nglimga keladiringani shulki, bizning molimizg‘a ko‘z olayturg‘an o‘g‘rilar besh-olti kishi bo‘lib, uyni teshayozg‘an vaqtlarida oralarig‘a nizo tushib, bir-birlari bilan pichoqlashqan bo‘lsalar kerak.

Kumush otasining bu kashfiga qarshi tushdi.

– Bu gapingiz to‘g‘ri emas, ota,– dedi.

– Nega to‘g‘ri emas?

– Negaki, bir-biravlarini o‘ldirishib, bizga zarar bermasdan quruqqina ketmas edilar.

– Tong otib qolg‘andir yoki ular ham holdan toyg‘andirlar,– deb javob berdi qutidor.

– Bu orada Homid nima qilib yuribdir, o‘ziga tuzikkina boy kishi emasmi edi?– dedi Oftob oyim, bu vaqt Kumush sekingina onasig‘a qarab olg‘an edi.

– Homid tiynati¹ buzuq bir yigit edi,– deb javob berdi qutidor. – Ehtimolki, uning topqan davlati o‘g‘riliq orqasidadir, kishining davlatiga qarab hukm yurutish qiyin.

– Xudoyimdan o‘rgulayki,– dedi Kumush entikib va dahshatlanib,– yomonlarning jajasini o‘zi bergan. O‘g‘rilar teshib oldimg‘a chiqq‘anlarida men nima qilar edim? Oh, otajon! Men ajalimdan besh kun burun o‘lar edim. Qizingizdan ajralur edingiz!.. Meni g‘aflat uyqusi bosmag‘an bo‘lsa, nega bir gazlik paxsani kesar emishlar va boshimdan tuynuk ochar emishlar-da, men hech narsa sezmas emishman. Oftob oyim boshini chayqab:

– Shuni ayt, qizim! – dedi.

Qutidor:

– Xudoning qanday hikmatlari bordirkim, shu kecha-kunduzlarda bizning tevaragimizda qonli voqialar ko‘rila boshladi: bu kun nikoh deganimizda Komilbekni hammomda o‘ldirib ketdilar (Kumushbibi yuzida bir yengillik ko‘rildi), kecha uyimiz orqasida bir emas, uch kishi o‘ldirildilar. Xudo oxirini baxayr

¹Tiynat – fe‘l-atvor.

qilsin endi...

– Inshoolloh, ishning oxiri xayrlikdir, otajon,– dedi Kumush,– chunki bizning molimizga ko‘z olaytirib yomon niyat bilan uyimiz orqasini teshkuchilarni yer bilan yakson etdirishi istiqbolimizning xayrlik follaridandir, otajon!

– To‘g‘ri aytasan, qizim,– dedi qutidor.

Kumush o‘zining qo‘ng‘uroqdek tovshi bilan davom etdi:

– Bu maqtullar¹ kimlar bo‘lsa bo‘lsin, bizning uyimiz orqasig‘a yaxshi niyat bilan kelguchi kishilar emas va bularni tuproqqa qorishdirg‘uchi ham bizga xayrixoh bo‘lg‘an qotil va yo qotillardir... Bizga muncha yaxshiliq qilg‘an kishi kim bo‘lsa ham xudo ajrini² bersin! – dedi.

Qutidor qizining so‘zini kuchlab tushdi.

– Bizga yomon niyati bilan qarag‘an bo‘lsalar, xudo jazalarini berdi. Bizga xayrixoh bo‘lg‘anlarning ham xayri jazalarini berar,– dedi.

Kumushbibi bu qo‘rqunch uyda yota olmaslig‘ini bildirgani uchun Oftob oyim To‘ybekadan Kumushning buyumlarini ikkinchi uyga tashita boshladi. Qutidor esa butun kun mehmonxonasig‘a kelib-ketib turg‘an ko‘ngil so‘rag‘uchi oshna, yor-do‘stlari bilan ovora bo‘ldi.

Shomdan so‘ng qutidor endigina mehmonlardan bo‘shab-ichkariga kirgan edi, mehmonxona yig‘ishtirib qolg‘an To‘ybeka qutidor yonig‘a kelib dedi:

– Sizni bir kishi chaqiradir.

– Qanaqa kishi, tanidingmi?

– Tanimadim.

Qutidor erinibgina tashqariga chiqdi-da, mehmonxonada o‘lturg‘uchi tanish bo‘lmag‘an kishi bilan sovuqqina ko‘rishib so‘radi:

– Xizmat?

Usta Alim qutidorg‘a kulimsirab olg‘ach:

– Ruxsatsiz mehmonxonangizga kirganim uchun kechirasiz,– dedi.

– Aybi yo‘q, mulla,– dedi qutidor va qarshima-qarshi ulturishdilar.

¹Maqtul (*arabcha*) – o‘ldirilgan, qatl etilgan.

²Ajr (*arabcha*) – mukofot, evaz, to‘lov.

– Yomonlar suiqasdidan salomat qutilishingiz muborak bo‘lsin!

– Tangriga qulluq bo‘lsin! – dedi qutidor. Mehmonxona qorong‘ilanib ketkani uchun havli supirib turg‘uchi To‘ybekaga darichadan turib buyurdi:

– Sham yoqib chiq, To‘ybeka!

Sham chiqishini kutkandek usta Alim boshini quyi solib o‘lturar edi. Qutidor «nima yumishing bor menda» degandek qilib unga savol nazari bilan ko‘z tashlar va qur‘on tinglovchi kishidek bo‘lib o‘lturg‘uchi majhul kishidan taajjublanar edi. Nihoyat sham kelib tokchaga qo‘ndirilg‘ach, usta Alim muroqabadan¹ boshini ko‘tarib qutidorg‘a qaradi:

– Mendan taajjublandingiz,– dedi va qo‘ynidan maktublarni chiqarib bittasini qutidorg‘a uzatdi,– mendan ham bu maktub ajibroqdir,– deb kuldi. Qutidor xatning unvoniga ko‘z yugirtirib chiqg‘ach, usta Alim aytkandek taajjub ichida xatni ochdi... O‘qub bitirgach, ul dahshat va taajjub ichida toshdek qotib qolg‘an edi... Agarda uning yonida usta Alim bo‘lmag‘anda² li, ehtimol ul qay va qatlarg‘acha serrayib qolar edi.

– Jon va oilangiz dushmani bo‘lg‘an bir badbaxt endi o‘z qilmishining jazasini ko‘rdi, burodamim Otabek ularning totiqqlarini xo‘b boblab berdi,– dedi usta Alim va davom etdi: – shuning bilan sizning najib² oilangiz dahshatlik fojia davrlarini kechirib, endi ma‘sud kunlar arafasiga yetdi. Xatni o‘qub sizning dahshatlanishingiz emas, quvonishingiz, dushmaningizni yuz tuban qilg‘ani uchun haq taolog‘a shukur aytishingiz kerakdir!

Qutidor hushini boshig‘a yig‘ayozdi va uflab tin olg‘ach, hayajon ichida so‘radi:

– Men bilan Otabekni qamatdirg‘an va dor ostlarig‘a yuborg‘an Homidmi?

– Homid.

– Taloq xati yozg‘uchi Otabek emasmi?

– Hoshu va kallo³, Otabek munday gapdan xabarsiz. Uning otidan taloq xati yozg‘uchi ham shu badbaxt Homid.

¹Muroqaba (*arabcha*) – kuzatish; mushohada qilish; nazorat qilish, tekshirish. O‘zi o‘z ichki dunyosi haqida fikr yuritish, mushohada qilish.

²Najib (*arabcha*) – aslzoda; olijanob; iste‘dodli; oqil; hurmatga sazovor, aziz, mo‘tabar, muhtaram.

³Hoshova kallo (*arabcha*) – mustasno qilganda, Xudo saqlasin, xudo haqi; aslo.

Mundan so'ng qutidor turib ichkariga yugirdi, yarim yo'lda-noq tanchada o'lturg'uchi Oftob oyim bilan Kumushka qichqirdi:

– Sir ochildi!

Ikkisi ham sachrab qutidorg'a qaradilar-da, birdan so'radilar:

– Nima, qanday sir?

Qutidor tanchaga borib o'lturmadi-da, ayvon peshonasidan turib, qo'lidag'i xatni yuqori tovush bilan o'qub chiqdi:

«*Muhtaram qayin otamizg'a!*

Siz bilan meni qorong'i zindonlarga tushirib, dor ostlarig'acha tortkan, buning ila o'zining vahshiyona tilagiga yeta olmag'andan keyin manim tilimdan soxta taloq xati yozib darvoza yonidan haydattirishka muvaffaq bo'lg'an va bir gunohsizni shahid etkan Homid ismlik bir to'ng'uzni, nihoyat, ikki yillik sargardonligim so'nggida yordamchilari bilan tuproqqa qorishdirishg'a muvaffaq bo'ldim... Sizning shonli havlingiz yonida voqi' bo'lg'an bu kurash, albatta, sizni va uy-ichingiz ham yordostlaringizni anchagina tinchsizlikka qo'yg'an bo'lsa kerak. Na choraki, yomonlarni sizning havlingiz orqasida rasiqam qasdida bo'lg'anlari paytida uchratishg'a to'g'ri keldi va men bu ishka majbur goldim. Buning uchun albatta meni kechirarsiz umididaman. Faqat sizning tinchsizlanishingiz va mardumning¹ yuqori-quyi so'zi bo'lmasa, sizga boshqa zarar bo'lur, deb o'ylay olmayman. Sizdan bu ulug' gunohim uchun afu so'rab, haydalg'an o'g'lingiz Otabek Yusufbek hoji o'g'li».

Ammo qutidor «haydalg'an» so'zini tashlab o'qudi. Maktub o'qulib bitkanda Oftob oyim, ayniqsa, Kumush qutidorning boyag'i holig'a tushgan edilar. Kumushning bu daqiqadag'i holini qalam bilan chizib ko'rsatish, albatta, mumkin emas edi. Ul titrar edi, ko'karar edi, to'lg'anar edi... Hozirgi eng kuchlik hissiyotini hissiyotning a'lo ifodachisi bo'lg'an yosh bilan to'kar edi. Qutidor o'z tomonidan ham izoh berib chiqdi:

– Men bilan Otabekni qamatib dor ostig'a yuborg'uchi, Otabek tilidan soxta taloq xati yozib bir-birimizdan judo etkuchi, Komilbekni o'ldirguchi, uyimiz orqasini teshib Kumush qasdida

¹Mardum (forscha) – odam(lar), kishi(lar).

bo'lg'uchi – hammasi ham shu battol Homid ekan... Ammo badbaxtni ikki kishisi bilan tuproqqa qorishdirib ketkuchi Otabek ekan!

Oftob oyim titrag'an tovush bilan:

– Uyatsiz Homid,– dedi.

Kumushbibi:

– Bechora begim,– deb qo'ydi.

Uchchavi ham yurakni to'xtatib olish uchun anchagacha jim qoldilar.

– O'zi esonmikin?– deb so'radi oxirda Kumush.

– Xatig'a qarag'anda sog',– dedi qutidor.

Oftob oyim so'radi:

– O'zi qayerda emish, xatni sizga kim kelturdi?

Bu savoldan qutidorning esiga mehmonxonada o'lturgan usta Alim tushkan edi. O'rnidan irg'ib turdi-da, xotinig'a javob bermasdan tashqarisig'a chiqdi. Ul usta Alimning qarshisig'a o'lturganda, mehmonxonaning yuqori darichasi ostig'a Oftob oyim bilan Kumush xat keltirguchining so'zini eshitish uchun kelib to'xtag'an edilar.

Qutidor uzr aytdi:

– Kelturgan xabaringiz ta'sirida sizni unutayozibman...

– Men buni payqadim,– dedi usta Alim kulib,– shu yo'sinda makkor Homidning iblisona dasisasi¹ bir oilani tamom ishdan chiqarayozg'ankim, bu to'g'rida ayniqsa sizga so'zlash ortiqchadir. Ammo arslon yuraklik Otabek ham badbaxtni shundog' yanchib tashladikim, bu juda oz kishilar qo'lidan kelaturgan ishdir.

– O'g'rilarini o'ldirganda Otabekning yonida necha kishisi bo'lgan?– deb so'radi qutidor. Usta kuldi:

– Otabekning tanho o'zi! – dedi.

– Uch kishiga tanho o'zi?– qutidor ishonmag'an edi.

– Azamatning yolg'iz o'zi! – deb usta Alim ilgari so'zini qaytaladi.

– Astag'firulloh... Nega menga bu to'g'rida xabar bermagan?

– Sizga xabar berib o'lturishni yigitlik otig'a eb bilmay, hatto menga ham bir narsa sezdirilmagan. Men hali bu nuqsoni

¹Dasisa (arabcha: makr-hiyla; yashirin bitim) – hiyla, nayrang, makr.

uchun ayblasam: «Men o'zinning ashaddiy dushmanim bilan tanho kurashib yo jon bermakka va yo jon olmaqqa qaror bergan edim. Shuning uchun hech kimga ham bildirmadim»,— deydir.

Qutidor bir tomondan dahshatka tushsa, ikkinchi jihatdan Otabekning dov yuragiga hayron qolar edi.

— O'ziga jarohat olmag'anmi?— deb so'radi qutidor.

— Bo'ksasi¹ bilan qo'lidan yaralang'an bo'lsa ham, zararsizdir.

Usta Alim qutidorning ba'zi bir e'tirozlariga qarshi Otabekning qutidor tomonidan quvlang'anidan tortib, shundan beri Marg'iling'a yetti-sakkiz martaba kelib ketkanini, har bir kelishida o'zining uyiga kelib tushkanini va qalin o'rtoq bo'lib olg'anlarini, shundoq bo'lsa ham Otabekning o'zidan chin ismini yashirib yurg'anini, juma kuni usta Farfidan birinchi martaba o'z raqibini tanishini, nihoyat bu kungina unga chin ismini ochqanini so'zlab chiqdi.

— Taloq xati-ku soxta ekan,— dedi qutidor,— nega biznikiga bir kelgani bilan qaytib kelmadi ekan?

— Chunki uning so'ziga qaraganda, siz uni og'irroq tariqa bilan darbozangiz yonidan jo'natqan ekansiz,— deb izohladi usta. Toshkandan uylanishida sizning bilfe'l bosh qo'shishingizni faqat qizingizni undan chiqarib olish uchun qurilg'an bir hiyla ekan,— deb o'ylab, qaytib eshikingizga oyoq bosmag'an, hatto xotinini qozig'a chaqirish to'g'risida fikri bo'lsa ham, siz bilan uchrashishdan qochib bu fikridan ham qaytqan, ya'ni sizning qizingiz bo'lg'ani uchun suygan xotinidan ham kechmakka qaror bergan.

Qutidor hali ham Otabekning ruhiga tushuna olmag'an edi:

— Mendan o'zi xafa bo'lg'an bo'lsa, orag'a kishi qo'ysa ham bo'lar edi.

— Shundog' qilsa ham bo'lar edi,— dedi kulib usta Alim,— men hali undan shunday deb so'rasam: «O'zimga ishonmag'an kishi kishi so'ziga kirarmidi,— deb o'yladim», deydir. Kuyavingizning qiziq tabiatini shundan ham yaxshi bilib olsangiz bo'ladir, shu choqqacha ota-onalari ham bu fojidan xabarsiz ekanlar.

— Qiziq yigit,— dedi qutidor,— mendan ham katta nodonliq

¹Bo'ksa — gavdaning bel bilan son oralig'idagi qismi; yonbosh suyagi qirrasining atrofi.

o'tkan.

– Hammasi – ham taqdirning ishi, amak, bu orada siz bilan manim hech bir ixtiyorimiz yo'q.

– Albatta, yo'q,– dedi qutidor va so'radi: – O'zi sizniki-dami?

– Bu kun peshinda Toshkand jo'nab ketdi.

Qutidor tushuna olmag'an edi:

– Nega-nega?– deb so'radi.

– Nega... sababini men ham yaxshi tushuna olmadim.

– Qaytib keladigan vaqtini aytkandir?

– Bu to'g'rini so'rag'an edim, mujmalroq javob berdi,– dedi usta va yonini kovlab xatni oldi.

– Bu xat karimangizga bo'lsa kerak, endi menga ruxsat,– dedi va fotiha o'qub o'rnidan qo'zg'aldi.

– Men sizga dasturxon yozdirishni ham unutmaganman, qo'z-g'almangiz!

– Rahmat, amak, hozircha meni kechirib turasiz, ammo bapirja kattaroq ziyofatni unutmaysiz,– deb kuldi usta Alim. Qutidor uni ko'chagacha kuzatib chiqdi.

Kumushbibi daricha orqasidan hamma gapni eshitib olg'an va hissiyotini yum-yum yig'lab o'tkargan edi.

Oftob oyim Kumush bilan boshlashib ichkariga kirar ekan, so'radi:

– Homidning yomonlig'ini bizga ulashdirib yurgan puchuq-xotinning shumligi o'z boshig'a yetib, o'lganlarning bittasi o'shaning o'g'li ekan, bildingmi?

– O'lganidan menga nima foyda,– dedi Kumush.

Oftob oyim qizig'a ajablangan edi.

– Foydasini ko'rib turibsan-ku, axir.

– Foydasi Toshkandga ketib qolg'animi?

– Ketib qolg'an bo'lsa, tag'in bir kun kelar.

– Kelmaydi,– dedi o'ksib Kumush,– uning hamma harakati dushmanidan o'chini olish uchun ekan.

– Kim aytdi sanga?

– Xat olib kelganning so'zidan payqadam.

Oftob oyim kuldi:

– Ering sani tashlab ketmas, qo'rqma qizim,– dedi,– saning

boshing'a tikilgan bu balolarni o'zining shirin jonidan kechib daf qilg'an Otabek, seni sira ham unutmaz, sanga yozg'an xatini otangdan olib o'qub ko'r-chi oldin.

Kumushbibi yig'idan qizarg'an ko'zini katta ochib so'radi:

– Menga xat yozg'anmi?

– Haligi kishi sanga atab dadangga bir xat berdi-ku, bilmadingmi?

– Bilmadim,— dedi. Chunki ul usta Alimning «muhmal javob berdi» so'zini eshitkach, tamoman o'zini unutib, berilgan xatni payqamay qolg'an edi.

Ikki yildan beri suratini ko'z o'ngidan ketkuza olmag'an, Otabekning yuzini ko'ralmay, so'zini eshita olmasa ham yozg'an xatini o'qub eshitish Kumush uchun katta qiymatka molik edi. Otasining yo'lakdan kirishi bilan latif ko'kragi kuchlik tin olish ila ko'tarilib tashlandida, go'yo Otabek bilan uchrashaturg'andek yuragi o'ynamoqqa boshladi. Qutidor kelib tanchaga o'lturg'ach, o'ziga «amonatni topshiring» degan kabi qarab turg'an

Kumushka xatni uzatdi:

– Sanga xat.

Kumushbibi uyaliq-netib turmadi va kimdan, deb ham so'rab o'lturmadi, darrov tokchada yonib turg'an sham yonig'a borib xatni ocha boshladi. Sham qarshisida qizarg'an shahlo ko'zlari, yosh bilan sing'an jinggila kipriklari, chimirilg'an to'sdek qora qoshlari uni allaqanday bir holga qo'yg'an edilar. Qoshi ustiga to'zg'ib tushkan sochlarini tuzatib xatni o'qudi:

«Oy yuzlik rafiqam, qunduz qoshlik ma'shuqam Kumush xonimga!

Shayton ustasi bo'lg'an Homidning manim otimdan sizga yozg'an taloq xatini ila menga qarshi yonib ketkan yurakingizning nafrat o'ti, ehtimol, endi o'cha tushkandir. Soxta taloq xatini olg'an so'ngingizda menga xitob qilib yozg'an fikrlaringizdan, ehtimol, endi qaytayozg'andirsiz... Bu xatni yozar ekan, muhabbatingiz bilan to'luq bo'lg'an yurakim mudhish bir haqiqat ehtimolidan yafroq kabi titrar va o'zining to'lib-toshqan hasratlarini, faryodlarini ifodasidan adashar edi... Sizga ochib so'zlay, go'zal rafiqam: go'yo manim bu maktubim sizning Ko'milbek uchun hasratlik yoshlar to'kkan, o'tlik ohlar tortqan chog'ingizda erisharda unutilg'an, eskirgan bir yurakning arzini

tinglay olmassiz va yonib turg'an yurak o'tingiz bilan kuydirarsiz...

Ammo xatimni o'qumasangiz-da va marhumingiz uchun tortqan ohingiz o'tida kuydirsangiz-da, manim uchun farqsizdir. Nega deysizmi? Chunki siz manim shar'iy rafiqamsiz – yaxshilik bilan-da va yomonliq bilan-da men buni isbot qilishg'a hozir-man!

Uyingiz orqasida qilg'an adabsizliklarim, xunxo'rliklarim uchun meni kechiringiz... Chunki men bu vahshiylikni ishlashda ixtiyorsiz edim: hayotingizning, nomusingizning saqlanishi buni taqozo etar edi... Albatta, men ishonamankim, siz manim bu yaxshilig'im uchun minnatdorlik qilarsiz. Lekin men bu minnatdorlikka o'zimni sazovor hisoblay olmayman.

Men o'shal kuni kechasi dushmanlardan birini o'ldirdim-da, so'ng darajada zaiflandim, ikkinchi dushmandan yengilishimni va ko'yingizda jon berishimni aniq bilib rohatlanib ketdim... Manim uchun ko'yingizda va oyog'ingiz uchida jon berish juda shirin edi va ko'bdan beri g'oyam edi. Shuning uchun yaqinrog'ingizda o'lmak uchun, o'lar ekanman, so'ng daqiqamda yana bir martaba bo'yingizni olib-o'lish-uchun-dushman-tomonidan uyingizga ochilg'an tuynukchaga kirdim. Kirdim-da, sizni bo'yingizni oldim, xafif tin olg'andag'i latif uxlag'an tovshingizni eshitdim... Shu vaqt subhonolloh... o'zimda kutilmagan bir kuch sezgan edim, ikki emas, ikki yuz dushmanga muqobala etishka o'zimda qudrat ko'rgan edim... Men o'zimga bag'ishlang'an kuch manba'ini juda yaxshi onglar edim, mendagi bu o'zgarish manba'i uy ichida uxlag'uchi bir malak edi... Siz edingiz!»

Kumushbibi xatning bu o'rniga yetkanda qizarinib, bir oz o'qushdan to'xtab oldi va davom etdi:

«Shundan so'ng ikkinchi dushmanni tuynukdan chiqmayoq ishini bitirdim. Bizning fojiamizning asl omili bo'lg'an Homid esa go'yo manim qo'limda mushuk kabi o'yin bo'lg'an, uni kulib turib, o'ynab turib tilimlagan edim...

Esingizda bormi, meni dor ostidan qutqarib, menga yangi hayot bag'ishlag'aningiz? Bu kecha ham bu ikkinchi o'limdan qutqarg'uchi va ikkinchi martaba menga hayot bag'ishlag'uchi yana siz bo'ldingiz! Shuning uchun minnatdorlik etkuchi siz emas, men bo'lishg'a tegishman!

Sizdan emas, otangizdan bir o'pkalashim bor: soxta taloq xatini manim o'z qo'lim bo'lib, bo'lmag'anini ajrata olmag'an. Gumonimcha, bu soxta xat sizga ham ko'rsatilmagan o'xshaydir, chunki, ayniqsa, sizning ko'z o'ngingizdan bu haqiqat qutila olmas edi... Har holda taqdirning bunchalik o'yinlari turg'an bir zamonda biz nima ham qila olur edik? Bu to'g'rida mendan ham o'tkan joylari bordirkim, sizning birinchi martaba menga yozg'an xatingiz ma'nosidan dahshatlik suratda o'zimni tag'ofilg'a solg'an va xat kelturguchini surishtirmasdan javob xati berib yuborgan edim. Shuning ila sizni-da, o'zimni-da Homid qo'lida o'yin bo'lmog'imizg'a katta yo'l ochqan edim.

Ba'zi ehtimollarga qarshi siz bilan ko'rishmak menga muyassar bo'lmadi. Umrimda birinchi martaba ko'ngil orzusig'a qarshi bordim. Chunki, manimcha, oradag'i qora tikon supirilgan edi. Mundan so'ng hamisha meniki edingiz. Men Toshkandda yurarman, ammo ko'zim o'ngida sizning haykalingiz! Ajabo, busiz menga mumkinmi?! Zavjigingiz Otabek».

Kumushbibi xatni o'qub tugatdi-da, yugirgilagancha uyiga kirib ketdi. Uning bu harakatidan qutidor bilan Oftob oyim ajabsinishib bir-birlariga qarashg'an edilar. Kumushbibi qo'lida ikkinchi bir maktub ko'targanicha uydan chiqdi-da, sham yonida ikki xatni bir-birisiga solishtirib ko'rdi. Bu xat Homidning Otabek tilidan yozg'an taloqnomasi edi. Bu ikki xat birinchi qarashdayoq ikki kishi tomonidan yozilg'anliqlarini o'z og'izlaridan so'zlab turar edilar.

Kumushbibi ikki xatni qator ushlab otasig'a ko'rsatdi:

– Bularga qarangiz, ota! Bizni nechog'liq g'aflat bosqan ekan,— dedi.

Qutidor qizining maqsadig'a tushunib ikki turli qo'lni darrav payqab oldi:

– Vijdonsiz, iblis, imonsiz, kofir,— deb qo'ydi.

Kumushbibi Otabekning xatini buklab cho'nchagiga soldida, soxta xatni shamga tutib yondirar ekan, otasidan so'radi.

– Shu voqiadan so'ng kuyavingiz aniq kelganmi edi?

– Kelgan edi, qizim.

– Bechorani nega haydadingiz-da, nega meni, loaqal, oyimni bu kelishdan xabardor qilmadingiz?

– Men uning kelishini boshqa gapka yo'yib, sizlarga bildir-

magan edim..

– Qizimizni taloq qilg‘an bir kishini Toshkand degan joydan eshikingizga kelishi sizga g‘arib¹ tuyulmag‘anmi edi?– deb yana so‘radi Kumush.

Qutidor uyalish va o‘kinish orasida:

– Jaholat kelsa, aql qochadir, qizim,– deb qo‘ydi.

Oftob oyim bilan qutidor Homidning iblisona ishlariga «tavba-tavba» deb muqobala qilsalar ham, ammo Otabekning favqulodda yurakini so‘z orasida «baraka topkur, umring uzoq bo‘lg‘ur» bilan qarshi olar edilar. Kumushbibi esa butunlay boshqa qayg‘uda edi. Er-u xotinning so‘zlari Otabekning Toshkandga ketib qolishi to‘g‘risig‘a kelib taqaldi-da, Oftob oyim Kumushdan so‘radi:

– Senga kelishidan aytkanmi?

Kumushbibi siltalash nazari bilan ularga qaradi va keskin ohangda javob berdi.

– Aytmagan!

Er-u xotin ma‘nolik qilib bir-birlariga qarashib olg‘ach, orada uzoqqina sukut boshlandi. Kumush qutidorg‘a savol nazari bilan bir-ikki qayta qarab ham qo‘ydi.

– Kelib qolsa, yaxshi,– dedi nihoyat qutidor,– kelmasa, Toshkandga o‘zimiz tushamiz-da,– deb xotinig‘a qaradi.

Bu so‘z Oftob oyimg‘a yoqmag‘anliqdan yuzini chetka burdi. Ammo Kumush otasidan rozi qolib, onasig‘a qaradi.

– Qizing har qaysi yerda bo‘lsa ham sog‘ bo‘lsin,– dedi xotinig‘a qutidor.– Eriga topshirib, sen bilan manim tinchkina duo qilib o‘lturganimiz ma‘qul o‘xshaydir.

– Endi qizingizning bir kami kundash balosi edimi?– dedi sapchib Oftob oyim.

Qutidor xotinig‘a kulib qaradi:

– Eri yaxshi bo‘lsa, kundash balosi nima degan gap?

– Eri ming yaxshi bo‘lsin, baribir kundash kundashligini qila beradir. Mashoyixlar bilmasdan «kundash» demaganlar.

Qutidor qizig‘a qarab kuldi va xotinini yupatdi:

– Hamma vaqtga emas, qo‘rqma.

– Menga qolsa bir kunni ham ko‘b ko‘raman, kundash bilan kechirilgan kun – kunmi?

¹G‘arib – ajib, qiziq, ajoyib.

– Kuyavingning shuncha qilg'an jonbozlig'ini unutdingmi?
– Nega unutay,– dedi Oftob oyim. – Kelsin. Mana bosh usti, bolam bir emas ikki. Uldurki¹, qizimni kundash ustiga yuborishg'a tishtirnog'im bilan qarshiman.

– Besh-olti kunga ham-a?

– Necha kunga?

– Menga qolsa bitta-ikkita bolaliq bo'lg'uncha tursin, deyar edim. Sen bunga ko'nmasang, bir-ikki oy turib kelsin, loaqal. Bir yigit qizingni deb ikki yillab sarson bo'lg'anda qizingni ikki oylik kundash azobidan hayf ko'rish juda uyat, axir!

Qutidor «bitta-ikkita bolaliq» so'zini aytkanda Kumush qizarinib yerga qarag'an edi.

Oftob oyim erining keyingi so'zi bilan anchagina bo'shshdi:

– Bir oydan ortiqqa men rozi emasman, shunda ham kuyavimning yaxshilig'i uchun,– dedi. – Ana endi o'zingga kelding, xotin.

– O'zimga kelsam-kelmasam shartim haligi, shunda ham o'zim birga borib kelaman.

– Albatta, o'zing birga borasan, qudalaring bilan tanishmog'ing ham zarur.

– Qachon yubormoqchi bo'lasiz endi?– deb so'radi Oftob oyim. Qutidor bir oz o'ylab olg'ach, Kumushka qarab javob berdi:

– Otabek bilan ketma-ket chopishmog'imiz ham uncha ma'qul ko'rinmaydir. Undan so'ng qish kuni arava safari ham qulay ish emas. Shuning uchun oradag'i uch oy qishni o'tkazib jo'narmiz,– dedi. Kumushning uch oy muddatni eshitgach, juda ham hurpayib ketkani uchun bo'lsa kerak,– balki, o'zi ham birar oylarda kelib qolar,– degan so'zni-da qo'shib qo'ydi.

Ikkinchi bo'limning so'ngg'i

¹Uldurki – shuki, shundaki. Bu yerda maqsadim shundayki ma'nosida kelgan.

UCHINCHI BO'LIM

I Fasl. MUSULMONQUL ISTIBDODIGA XOTIMA

Musulmonqulning aholi ustiga bo'lg'an jabr-u zulmi had-dan tashqari ketdi. Uning istibdodi o'zga shaharlarga uncha sezilmasa ham, ammo markaz – Qo'qon odamlarini juda to'y-dirdi. Uning o'z kayficha oyda emas, haftada solib turg'an soliq-lari fuqaroning terisini shilsa, arzimagan sabablar bilan qora chopon beklarini osdirib, kesdirib turishi xosni (xavosni) ham esankiratdi. Otig'ag'ina xon bo'lib o'lturg'uchi Xudoyor ham osdirish, kesdirish va yorlaqash o'z ixtiyorida bo'lg'an Musul-monqul maydondan olinmagan fursatda o'zining qo'g'irchoq sifat yuraberishini tushundi. Ko'bdan beri unga yuragida kek saqlab kelib, ammo ne tariqada najotka chiqishini bilmadi. Chun-ki ul suyanadirg'an Qo'qon beklarini «mana» deganlari Musul-monqul va kishilari (qipchoqlar) tomonidan osilib kesilganlar, qolg'anlari tovush chiqarishg'a majolsiz edilar. Atrof shahar va qishloq beklari ham aksar qipchoqlardan, ya'ni Musulmonqul-ning o'z odamlaridan, ulardan bir ish kutish yana mumkin emas.

Shahar xalqining har bir tabaqasi deyarlik Musulmonqul dakkisini yeb kelgan, magar ulamo xalqi undan juda rozi, zero-ki Musulmonqulning birinchi istinodgohi¹ o'zining qipchoqlari bo'lsa, ikkinchisi ulamolalar edi. Ul ulamo orqaliq o'z zulmini mashru' bir tuska qo'yg'an, o'zi uchun zararlik unsurlarni yo'qo-tishda shu ulamolardan «ululamirga bog'iylig» degan fatvoni olishni unutmag'an edi. Ulamoning bu yanglig' istibdodni «bo-g'iylig» rangi bilan bo'yab berishi mukofoti uchun Qo'qon va Andijon kabî shaharlarga ma'lum madrasalarni bino qilg'an va

¹Istinodgoh (istinod (*arabcha*) – suyanish, suyanchiq, tayanch; dalillash, asoslash) – tayaniладigan, berkiniladigan joy; tayanch, orqa.

bu madrasalarga xizmati bilan tanilg'an ulamodan mudarrislar ta'yinlag'an edi. Ammo Musulmonqulg'a yaqinlasha olmag'an, ya'ni uning xizmat va marhamatidan chetda qolg'an «nimcha¹» ulamolar ham yo'q emas edilar.

Aztahidil Musulmonqulning otalig'idan qutilishni va mustaqil ravishda hukmron bo'lishni orzu etkan Xudoyor, nihoyat keyin qayin otasi bilan kurashda o'ziga birinchi istinodgoh qilib shu keyingi sinf ulamoni oldi. Musulmonqul balosidan qutilg'andan so'ng Xudoyorning ularga qiladirg'an in'om va ehsonlari, beradigan mansablarining naqddek va'dasi barakasida bu keyingi tabaqa – Qo'qon mullalari harakatka keldilar.

Musulmonqul tarafdori ulamolar uning siyosatini shariatqa qancha muvofiq ko'rsatib kelgan bo'lsalar, bu keyingilar ham o'shancha xilofi shar'iy ekanligini isbotka kirishdilar.

Boshda bu harakat albatta «eng ichida» bo'ldi va bu harakatning boshida Xudoyorning o'zi turdi. Birinchi galda yashirin ravishda Toshkand, Andijon, Marg'ilon va o'zga shaharlarning ishonchlik ulamo va beklariga Musulmonqul istibdodidan qutilishda ko'mak berish uchun murojaatnomalar yo'llanildi. Bu murojaatnomalarda Musulmonqulning nomashru' ishlari, Qo'qon odamlariga qilg'an jabr-u zulmlari sanalgan, keyingi vaqtlarda xonning o'zi ham bu zulmlar qarshisida chidab tura olmasliq holg'a kelganligi so'zlanilg'an, agarda boshqa shahar ulamo va ashrofidan ko'mak bo'lg'an taqdirda bilfe'l Musulmonqulg'a qarshi ko'tarilishka hozir turilg'anlig'i aytilgan edi. Ikkinchi galda Qo'qon sipohlarining qipchoqdan boshqa qismig'a yashirin ravishda, umuman anovilarg'a qarshi tashviqot yurgizilib boshlang'an edi.

Andijon, Marg'ilon, Namangan kabi shaharlardan: «Xon bu ishni maslahat ko'rsalar, biz yordamga hozirmiz»,– degan quruq va'dalar kelib, ammo Toshkandagi Yusufbek hoji to'dasidan amaliy choralarini ham ko'rsatilib yozilg'an javob maktubi oling'an edi.

Maktubda aytilar edi:

*«Siz Xo'qand ulamoyi kiromlarining Musulmonqul xunxo'r-
lig'idan faryodga kelib va shariati mustafoni orag'a vosita qilib*

¹Nimcha – chala mulla, ilmsiz.

yoʻz gʻan maxfiy xatlarini oldiq. Biz Toshkand ulamo va ashrofidin domla Solihbek oxund, mulla Yusufbek hoji, sarkardalardan Qosim va Niyoz qushbegilar, Karimqul va Muhammadrajab qoʻrboshi ham. Qambar sharbatdorlar bir oragʻa oʻlturishib voqian Musulmonqulning zulm va taaddasi Xoʻqand fuqarosi va ayni zamonda boʻlak shahar va qishloq, kent aholisi ustiga ham bagʻoyat oshib borgʻanligʻini muzokara va mukolama¹ qilishdiq. Biz faqirlari ham Musulmonqul harakati behudasini shariatga xilof, yurt va el uchun muzir², xaloyiqning osoyish va umr guzaronligʻi³ vajhiga xalaldir deb bildik. Bul maʼniga ul tojdor amiralmoʻminin muvofaqat koʻrsatsalar ul beparhez⁴ gʻosibi⁵ taxtu saltanatning haydalmogʻi behroqdir⁶ va yana Toshkand mardumlari bul toʻgʻrida haqiqat tomonida sobit qadam boʻlmoqqa til berishurmiz. Basharti siz kiromlar ul beparhez zolimning mingboshiliq vazifasidin tard etishka⁷ azdil-u jon bel bogʻlagʻan boʻlsalaringiz, biz faqirlarning aqli qosirimizgʻa⁸ bir andisha keladir. Andogʻki, Toshkand Xoʻqand hukumatidin yuz oʻgʻirgan boʻlib xudnafsiga⁹ mustaqillik eʼlon qilsin. Bu taqdirda itoatdin bosh toʻlgʻagʻan Toshkand ustiga, albatta, Musulmonqul zolim qoʻshin tortar. Ushbu qoʻshin orasigʻa siz kiromlar oʻz odamlaringizni koʻbroq kirguzishka koʻshish qilib va yana janobi tojdor ham birga kelsinlar. Qoʻshin Toshkandga yetkan baʼdida bizlar tashqaridin va sizlar ichkaridin boʻlib Musulmonqulni oradin koʻtargaymiz. Bul maslahat faqirlarning aqli qosirlarimizgʻa koʻb tafakkurlar baʼdida kelib, yana raʼyi savob oʻzlarida boʻlgʻay. Ammo bul taqdirda qon toʻkilmasdin muddao husulgʻa¹⁰ kelurmu deb oʻylaymiz. Boz maxfiy qolmagʻaykim, Toshkand begi boʻlgʻan zot borasida andisha lozim ermas, zero ul odam fuqaroning osoyishi yoʻlida jonbozliq qilgʻuchi kishidir.

¹Mukolama (arabcha) – soʻz yuritish, suhbat.

²Muzir – zararli.

³Guazaronlik (forscha) – yashash, tirikchilik, hayot tarzi.

⁴Beparhez (forscha be + parhez nafsini tiyish, saqlanish, sabr; moʻtadillik) – hech narsadan hazar qilmaydigan; nopok (koʻchma maʼnoda).

⁵Gʻosib – bosqinchi; zolim, johil.

⁶Beh (forscha) – yaxshi; durust, afzal.

⁷Tard etmoq – ozod qilmoq, haydamoq, olib tashlamoq.

⁸Qosir (arabcha) – chek(chegara)lanuvchi; kamchilikli, qisqa, qalta; kuchsiz, ojjiz. Bu yerda ojjiz maʼnosida kelgan.

⁹Xudnafs (forscha) – oʻzboshimchalik bilan, oʻziga oʻzi.

¹⁰Husul – yuzaga kelish, hosil boʻlish; egallash, yoʻlga kiritish.

Bizlar limaslahatan¹ nima desak, ul bo'yin to'lg'amas. Inshoolloh, bu andishamiz kiromlarga ma'qul tushkan taqdirda janobi tojdorning hamray'larini olmoq va imkoni bo'lsa ul janobning ismi shariflaridin bizlarga pisandnoma yozmoq marjudir².

Toki bizlar ishonch-birlan muddaog'a shuru' qilayliq³».

Bu xat Xudoyorning qo'lig'a tekkandan keyin xatda ko'rsatilgan tadbirni juda ma'qul topdi va tezlikda o'z ismidan tashakkur va pisandnoma yo'lladi. Ijobatni olg'andan so'ng yuqorida mazkur Toshkand ashroflari bir majlis qurib o'turishka Normuhammad qushbegi (Toshkand hokimi)ni ham chaqirdilar. Majlisda xondan va ulamodan oling'an murojaatnomani o'qub Normuhammad qushbegiga eshitdirdilar. Majliska yig'ilg'anlardan Yusufbek hoji va domla Solihbek oxundlar qushbегining pir, deb inobat qilg'an odamlari bo'lg'anlari uchun elning osoyishi va mamlakatning obodlig'i nomiga bu taklifni, ya'ni Qo'qong'a qarshi isyon etkan bo'lib turishni ul o'z bo'ynig'a oldi. Bundan onglashiladirkim, Normuhammad qushbegi ham o'zining valine'mati bo'lg'an Musulmonqulning tutkan siyosatini yurt manfaatiga xilof deb bilibdir.

Uzoqlamay Normuhammad qushbegi Qo'qondan bosh toblab o'z oldig'a mustaqil hukumat e'lon qilg'an bo'ldi va Yusufbek hojilarning o'ylag'an tadbirlari ayni kutkan natijalarni bera boshladi. Itoatdan bosh tortqan Toshkandga qarshi Musulmonqulning tepa sochi tik turib, adab berish niyatida safar jabdug'ini tuzdi. Toshkandga qarshi ayniqsa g'azablangan bo'lib ko'ringuchi Xudoyor ham bu safarning tadorikini barobar ko'rishdi va Musulmonqul bilan birlikda Toshkand ustiga chiqdilar. Yo'l ustida ham Toshkand bilan yashirincha so'z olishib, xatti-harakat chizishib turishdilar.

Musulmonqul ilg'ori⁴ Chirchiq bo'yiga kelib yetkanda, qushbegi boshluq Toshkand yigitlari ham suvning berigi yuzida yov kutib turg'an edilar. Tush chog'ida ikki yov bir-birlarig'a qarshi kelishdilar. Qo'qonliqlar dam bermayino Toshkand

¹Limaslahatan – maslahatlashib, kelishib.

²Marju – umid; maqsadga muvofiq.

³Shuru' qilmoq (shuru') (arabcha) – kirishish, boshlash) – biror narsaga kirishmoq; biror narsani qila boshlamoq.

⁴Ilg'or – qo'shinning oldingi qismi, avangardi.

qo'shuni miltiqlarg'a o't berdi. Musulmonqul kutmagan joyda qo'shunidan bir durkumi o'z ustiga hujum boshlab va bir firqasi Toshkand yigitlari tomoniga qochib o'tdi. Musulmonqulning o'z yigitlari (qipchoqlar) sarosimalikda qolib, Musulmonqulning mudofaasinida va qochishnida bilmay qoldilar. O'z ustiga chug'irchiqdek yopirilib kelmakda bo'lg'an qo'qonliq va toshkandliklarga qarshi o'zida kuch yo'qlig'ini bilgan Musulmonqul bir ot va bir qamchi arang qo'shundan chiqib qochdi va bir qancha yo'lg'acha quvlendi. Boshluq orqasidan qochmoqchi bo'lg'an qipchoq yigitlariga munodi¹ nido qildi:

– Qipchoq og'aynilar! Bizning hamma adovatimiz Musulmonqulg'a edi! Siz og'aynilar ilgari xon yonida qandog' xizmatda bo'lg'an bo'lsalaringiz, endi ham o'sha vazifada qola berasizlar va lekin Musulmonqulg'a tarafdorlaringiz bo'lsa, tinchlikcha qo'shundan chiqib ketsin!

Qipchoq yigitlari ham bir yerga uyushib, o'z taraflaridan munodi qo'ydilar.

– Biz Musulmonqulni tanimaymiz! Bizning boshlug'imiz Xudoyorxonidir!

Shundan so'ng qipchoq va o'zbek birga aralashib ketdi, go'yo hamma adovat Musulmonqul bilan birga ketkandek bo'lib, ikki xalq bir-biri bilan ko'rishdi. O'n minglab xalq yangidan Xudoyorg'a itoat izhor etib, chin xonlik bilan uni muborakbod qilishdilar. Toshkand xalqi izzat-ikrom ostida xonni va Qo'qon sipohini shaharga tushurib, o'rdada uch kun ziyofat berdilar. Ziyofat asnosida ittifoqning foydalari, tarqoqliqning zararlari so'zlanildi. Qushbegi va Yusufbek hojilarning taklifi bilan Musulmonqul o'rniga O'ttaboy qushbegi (Marg'ilon hokimi) mingboshi belgulanib, to'rtinchi kun Xudoyorxon qo'shuni bilan Qo'qong'a qaytdi.

Qish chiqar oldi. Musulmonqul voqiasidan yigirma kunlar chamasi keyin edi. Muhammad Rajab qo'rboshining uyidan ikki-uch qaytalab kishi kelabergandan keyin, Yusufbek hoji ilojisiz qolib borishg'a majbur bo'ldi.

Yig'inda Muhammadniyoz qushbegi, Qosim mingboshi, Qambar sharbatdor, Karimqul ponsadlardan tortib Toshkandning

¹Munodi – jarchi.

yetuklik ashrof va a'yonidan o'n beshlab odam bor edi. Mehmonlar uchun meva-cheva, quyuq-suyuq tortildi. Ziyofat to'kun edi. Yemak asnosida Niyoz qushbegi so'zlab yig'inning maqsadi bilan ahli majlisni tanishdira bordi:

– Og'alar, inilar! Bilindiki, og'aynilar bir tan, bir jon bo'lsalar qipchoq kasofatidan qutilish uncha qiyin tushmas ekan. Mundan bir oy ilgari biz qanday holda edik? Musulmonqulning omonsiz qilichi og'aynining bo'g'zida edi. Xudo hoji akamizning umrini uzun qilib, bola-chaqasining egaligini ko'rsatsinki, avvalo, uning aqllik tadbiri, undan keyin og'aynining bir yoqadan bosh chiqarishi soyasida Musulmonqul balosidan yengilgina qutildik. Ammo bu qutilishni chin qutilish deb bo'lmaydi. Nega desalaringiz, oq it bo'lmasa, qora it tovoq-qoshiqqa tegmakda. Hali biz sahroyi qipchoq elidan uzil-kesil qutilg'animiz yo'q. Anovi Musulmonqul bo'lmasa, boshqa Alimqulning¹ bosh ko'tarishi aniq,– dedi qushbegi va dasturxondan cho'qinib davom etdi. – Normuhammadning ra'yini deb, hamma ixtiyor o'z qo'limizda bo'lgani holda, O'tabboyni mingboshi belgulab yuborduq... Bu ham o'zimizning eng katta xatolarimizdin. Men o'sha kundan beri o'z-o'zimdanda bo'g'ilib yuriyman: Musulmonqulning iti bo'lmasa, o'zimizdan mingboshi bo'larliq odam qurib qoluvdimi, deyman. Yo'q, og'alar, temirni qizig'ida suqib qolish kerak! Qachong'acha biz bu sahroyi itlar bilan san-u munga bori-shib yuramiz? Yaxshisi shulki, bu bosh og'rig'larni birva-rakay oradan ko'tarib tinchishaylik. Biz shu yerdagi og'aynilar bilan kengashib bir gapka to'xtab qo'ydiq. Ammo bu masla-hatning hoji akamizga ham ma'qul tushmog'ida shubha qilmaymiz. Bu o'yimizga xon ham bir narsa demasa kerak. Qo'qon, Marg'ilon, Andijon, O'sh va boshqa yerlarning og'aynilari ham bu gapdan bosh to'lg'amaslar. Nega desangiz, qipchoq degan iflos barchani ham jonidan to'yirdi,– dedi va nosqovog'ini qoqaqoqa bir otimini tilining tegiga tashladi.

Yusufbek hoji haligi gap so'zlang'anda qo'lidag'i piyolasini chayqatib og'ir bir holat kechirgan va chuqur bir sukutka ketkan

¹Alimqul (to'liq ismi Mulla Alimqul Husaynboy o'g'li) (1831/32-1865) – Qo'qon xonligining muvaqqat xoni (regenti), mingboshisi, amiri lashkari (1863-1865). Alimqul qipchoqlarning xonlikdagi siyosiy mavqeini tiklashga va mustahkamlashga harakat qilgan. Ruslarga qarshi kurashgan lashkarboshilardan biri. Sho'rtepada bo'lgan jangda halok bo'lgan va Shayhontohur qabristoniga dafn qilingan.

edi. Boshqalar bo'lsa Niyoz qushbegining so'zidan keyin bir ko'zdan deyarlik hojining yuziga tikilgan edilar. Hoji miq etmay o'tura bergach, Qambar sharbatdor o'zining xipcha tovshi bilan qushbegining gapini kuchlab tushdi:

– So'zingiz juda to'g'ri, qushbegi,– dedi,– siz aytkandek, bizga ikki yo'l bor: qipchoqni qirib yo'yish va yoki butunlay qipchoq qo'lida qolib ketish.

Yusufbek hoji ko'tarilib Qambar sharbatdorga qaradi va majlisni yer ostidan kuzatib chiqib, yana jim qoldi.

Karimqulponsad hojini turtmaq maqsadida:

– Kengashlik ish tarqamas, deganlar. Hoji akamiz o'ylashib javob bersinlar-chi, axir,– deb qo'ydi.

– Bilmadim... – dedi nihoyat hoji,– sizlarning muddaong'larga tushunmadimmi yoki tushunsam ham o'zimga yotishib kelmadimi, hayronman.

Niyoz qushbegi boshini qashib oldi:

– Nimasiga hayronsiz, hoji!

– Maqsadlaringiz Qambarbekning aytkanidek qipchoqni kesishmi? Qushbegi ikkilanmay javob berdi:

– Kesish!

– Sizlarni,– deb istehzolanib kuldi-hoji,– bu ishka nima va kim majbur qiladur?

Qushbegi yoronlarig'a qarab oldi:

– Savolingiz qiziq,– dedi,– sababi bizlardan ham ko'ra sizga ma'lum bo'lsa kerak-ku.

– Durust aytasiz,– dedi hoji boshidagi sallasini olib,– Musulmonqulni haydamoqqa majbur bo'lg'an edik – haydadiq. Barcha yomonliq o'shaning boshi bilan birga ketkandek qipchoq og'aynilar ila totuklashdik, qipchoqlarning eski adovatlarini bitdi... Bas, bizga tag'in nima kerak?

Hojining bu gapi majlisni bir-birisiga alanglatib qo'ydi. Ammo qushbegi sirni boy bermas uchun tirishkandek qilib kuldi:

– Musulmonqul endi tinch yotar, deb o'ylaysizmi?

– Albatta, o'ylamayman, lekin Musulmonqulni tinchimaydir deb ho'l-u quruq qipchoqqa tig' tortish hech bir aqlg'a sig'adirg'an gap emas. O'zingiz qushbegi ayting-chi, biz bu kungacha yomonliqni kimdan ko'rdik? Qipchoq otlig' xalqdanmi yoki uning sanog'liq bo'lg'an bir-necha kishilaridanmi?

– Nafsilarini aytkanda, biz qipchoq deganning har birisidan

ham dakki yeb kelamiz.

– So‘ngizda yanglishliq bor, qushbegi! Agar siz nafsilamrga qarasangiz, ikki xalqni bir-birisiga soyuq ko‘rsatib, adovat tuxumini sohib kelguchi bir nechagina odam bor... Menga qolsa, mamlakatni tinchitish uchun shular to‘g‘risida o‘ylash kerak. Nainki, to‘rtta muttahaq deb butun bir xalqqa hujum qilish!

– Siz aytkandek, yomon to‘rttagina emas, hoji! Sahrodan kelgan har bir qipchoq bizning yelkamizga minmakchi. Bizning tovog‘imizga tumshug‘ini tiqmoq-chi, bunga qolganda ishni bir oz yengil o‘ylab turibsiz, hoji aka!

Qosim mingboshi:

– Hoji akamning hamma gaplari faqat rahmdillikdan aytiladur, dedi, ammo o‘ylash kerakki, qipchoq bu kungacha ozg‘ina og‘ayning qonini to‘kdimi? Anovi kun Marajabbek bilan hisoblashib ko‘rsak, Qo‘qonning o‘zidan ikki yilning ichida yetmish sakkiz bek o‘ldirilidir. Hali bu hisobka fuqarodan o‘ldirilgan bechoralar kirmaydir.

– Men bu haqiqatlardan tonib turg‘anim yo‘q, mingboshi. Ammo biz senga sen, deb javob bermasak, bizniki aql va insof doirasidan chiqmasa deyman...

Oradan birav hojining so‘zini bo‘ldi:

– Aql, insof bilan ish qila-qila-endi juda to‘ydik.

Hoji sukut qildi, o‘zining shunchalik gaplarini havog‘a ketib turg‘anini, majlisning Niyoz qushbegi ruhida borganlig‘ini yaxshi sezdi. Mundan boshqa Niyoz qushbegining bunday bir fikrga kelishi uchun uni nima majbur qilg‘an – buni ham ochiq ongladi. Niyoz qushbegining barcha kinasi O‘tabboyning mingboshi belgulangan kundan boshlang‘anini, «Men turg‘an yerda, qipchoq mingboshi bo‘lsinmi!» degan kek orasida bu fikr faqat uning tomonidan maydonga chiqarilg‘anlig‘i Yusufbek hojining mulohazasidan o‘tdi. Majlisning boshqa a‘zolarig‘a bo‘lsa, ish yo‘g‘idan yumish chiqarishqa talabgor bekorchilar, deb qaradi.

Albatta, el foydasidan ko‘ra o‘z manfaatini olding‘a surg‘uchi bu cho‘talchi beklarga qarshi hojining sovuqqonliq saqlay olishi va asabiylashmasligi mumkin emasdi.

– Beklar, dedi, manim hamma mulohazam yurt, el manfaati nuqtasidan turib aytiladur. Men hech bir vaqt inkor qila olmaymankim, yolg‘iz o‘z g‘arazi yo‘lida ish qilg‘uchi palid kishilar qipchoqlar orasida bor bo‘lg‘anidek, bizda ham yo‘q emas...

Balki, anovillarda o'nlab bo'lsa, bizda yuzlab bor. O'zi bizning ko'zimizga itdek sovuq ko'ringan qipchoq bachcha Normuhammadning el uchun qilib turg'an to'g'ri xizmatini men o'z umrimdagi Toshkand beklari orasida birinchi martaba ko'raman. Buni siz, yaxshilar ham inkor qila olmassiz. Bas, ayb qipchoqda emas, balki uning manfaati shaxsiyasi yo'lida ish ko'rguchi boshliqlarida va qipchoqlar o'ylag'andek gunoh qora choponlilarda bo'lmay, balki uning uch-to'rt ma'nisiz beklarida!.. Burodarlar! O'rus o'z ichimizdan chiqadig'an fitna-fasodni kutib, darbozamiz tegida¹ qo'r to'kib yotibdir. Shunday mashhar kabi bir kunda biz chin yovg'a beradigan kuchimizni o'z qo'limiz bilan o'ldirsak, sen falon deb qirilishsaq, holimiz nima bo'ladir. Bu to'g'rida ham fikr qilg'uchimiz bormi? Kunimizning kofir qo'lig'a qolishi to'g'risida ham o'ylaymizmi yoki bunga qarshi hozirlik ko'rib qo'yg'anmizmi?!

Hoji o'zini tutolmay ko'z yoshisini oq soqolig'a quyib davom etti:

– Mana, burodarlar! Siz o'z qipchog'ingiz uchun qabr qazig'an fursatda, sizga ikkinchilar tobut chopadir. Biz qipchoqqa qilich ko'targanda, o'rus bizga to'p o'q'laydir. Siz dunyoda o'zingizning yagona dushmaningiz qilib qipchoqni ko'rsangiz, men boshqa yovni har zamon o'z yaqinimg'a yetkan ko'raman! – dedi va ro'ymoli bilan ko'z yoshisini artib o'rnidan turdi.

– Agarda dunyodan o'tayozg'an bir keksangizning maslahatiga quloq bersalaringiz bu fikringizdan qayting, burodarlar! Illo Yusufbekni o'ldig'a chiqarib, bu shum ishingizdan meni tashqarida hisoblangiz! – dedi va majlisning o'lturing, to'xtang so'ziga quloq solmay, o'lturishni tashlab chiqdi.

Hoji darbozadan chiqmag'an ham edi, Niyoz qushbegi xaxolab kulib yubordi:

– Voy vahmang qurg'ir, hoji! Bu kun ko'knori ichkan ekan, shekillik! – dedi.

Boshliqdan kulgiga ruxsat berilgach, boshqalar ham kulihib, orada ola-g'ovir boshlandi.

– Yo'q,– dedi Qambar sharbatdor,– hoji akaning yoshi qaytib, ko'ngli juda ham bo'shshib ketibdir!

– Voy, xo'vari hoji,– dedi Niyoz qushbegi,– oldidag'i ovni

¹Oqmasjid yoki Olmaota yonida demakchi (muall.).

ko'rmay, uzoqdagi yovni ko'radir!

– Xudda-xudda!

Muhammad Rajab qo'rboshi boshini chayqab Niyoz qushbegiga qaradi:

– Men sizga aytib edim-a, qushbegi,– dedi,– hojini har narsaga ko'ndirsangiz ham, bu gapka ko'ndirolmassiz, deb.

– Men uni kela bermay ovora qilg'anidan ham payqag'an edim.

– Kecha bir oz xomsigan¹ edi,– dedi Karimqul ponsad.

– Ish buzildi-da,– deb qo'ydi Muhammad Rajab qo'rboshi.

– Nega buziladi?– deb so'radi qushbegi.

– Sirrimiz ochildi, albatta, hoji tinch yotmaydir.

– Sirrimiz hali ochilg'an emas,– dedi ishonch bilan qushbegi,– agar biz shu o'lturgan og'aynilar boyag'i gapda sobit qolsaq, sirrimizni yana yashirib ketish mumkin.

– Masalan?– deb so'radi Qambar sharbatdor.

– O'sha so'zimiz – so'z, ittifoqimiz – ittifoqmi?

Majlis tasdiq ishorasini berib:

– Albatta-albatta! – deyishdi.

– So'z bitta bo'ladigan bo'lsa,– dedi qushbegi,– hojining ishi juda oson, biz hozir so'zni bir joyga yetkuzamizda, birimiz hojining oldig'a borib, maslahatingizni muvofiq ko'rdik, biz yanglishqan ekanmiz, deymiz. Albatta, hoji ishonadirda, hech kimga so'zlamay qo'yadir. Biz bo'lsak, yeng ichida hozirlik ko'ra beramiz, ana xolos.

– Ma'qul gap, to'g'ri maslahat!

– Ma'qullikka ma'qul,– dedi qushbegi,– ammo gap bu yerdaki, biz aniq ishka bel bog'laymizmi?

– Bog'laymiz, bog'laymiz!

– Barakalla,– dedi qushbegi,– ma'lum bo'ladirki, hamma-miz ham yakdil ekanmiz, endi boshqa gapka o'tsaq ham bo'ladir.

– Xonni ko'ndirib bo'larmikin?– deb so'radi Qosim mingboshi.

Qushbegi kuldi:

– Xon ko'ngan hisob,– dedi.

Bu gap majliska uncha onglashilmadi, shekillik, ajablanib bir-birlariga qarashdilar.

¹Xomsimoq– shubha qilmoq, shubhalanmoq; ikkilanmoq.

– Izoh, qushbegi, izoh! Qushbegi izoh berdi:

– Men xonni Toshkanddan jo‘natish oldida uning xoli vaqtini topib, bu fikrimni bir daraja arz qilib o‘tkan edim,— dedi,— bu fikrim xonga juda ma‘qul tushkan bo‘lsa kerak, so‘zimni e‘tibor bilan tinglab turdi va javobida: «Yaxshi. O‘ylashib, tadbirlari bilan menga fikringizni yozing, men ham o‘ylab ko‘rarman», dedi. Menga qolsa, bu to‘g‘rida bizdan xabar kutib xonning uyqusi ham kelmay yotqandir: bizga faqat ishning o‘naqayini topib xondan tasdiq etdirishgina qolgan.

– Xon tayyor ekan, bo‘lmasa,— dedi kulimsirab Qambar sharbatdor.

– Tayyor ekan, tayyor ekan!

Shundan keyin ishning o‘naqayi to‘g‘risida muzokara va mubohasa¹ boshlandi. Har kim bir turlik fikr bayon qilib, uzoq bosh og‘ritdilar va natijada xonga quyidagi noma yozildi:

«Tojdori musulmonon, xoqon ibni xoqon shahanshohi navjuvon², toji sari xushbaxton huzuri humoyun oliylariga arzi ubudiyat³ adosidan so‘ngra biz faqirul-haqir sadoqatpeshai benazir qullaridin arzi bandalik shuldurkim, navkarlari doimulavqot⁴ ul janobga qipchoq xaloyiqi beparxezidin birar osibi⁵ yetarmu deb harosidadirmiz⁶: Va yana ul haromzoda sahroyilarning ro‘yi zamindin⁷ taroshlamay⁸ turib, ul janobi oliyning ta‘mini amniyatlar⁹ ham biz qullaricha ko‘b xavfu xatar ostida bo‘lg‘andek taxmin qilinadir. Shul mulohaza va andishalar ba‘dida biz Toshkand qullaridin bir nechalarimiz bir yerga jam‘ bo‘lishib, durudaroz¹⁰ tafakkur va tahayyurlar¹¹ so‘ngg‘ida azbaroyi ul shahanshohning ko‘b zamonlar boshimiz soyabon

¹Mubohasa (arabcha) – muhokama, munozara, bahs; muzokara.

²Navjuvon (forscha: juda, ancha yosh) – yosh yigit; o‘spirin.

³Ubudiyat – qaramlik.

⁴Doimulavqot – doimo.

⁵Osib – ziyon, zarar.

⁶Haros – qo‘rquv, tahlika.

⁷Ro‘yi zamin (ro‘y (forscha) – yuz, yuza, sath) – yer yuzi.

⁸Taroshlamog – tozalamoq, yo‘qotmoq.

⁹Amniyat (arabcha: omonlik; kechirim) – xavf-xatardan omonlik; xavfsizlik, bexavotirlik.

¹⁰Duru-daroz (forscha) – uzundan uzun, juda uzun, uzoq vaqt.

¹¹Tahayyur (arabcha: hayron bo‘lish, qoyil qolish; xijolat bo‘lish, dovdirash) – juda ham hayron bo‘lish, nima qilishni, nima deyishni bilmay qolish; hayronlik, hayrat.

bo'lmog'larini umidida bar taqdir ul tojdorning xotiri otir daryo muqotirlariga¹ pisand tushib ijobat og'oz qilsalar², bir ma'nini xo'b va sadoqat maqosidig'a³ mahjub⁴ deb bildik. Andog'ki, ul xaloyiqi g'assoblarni⁵ o'n besh sinni solidin bolig'⁶ va yetmish yoshidin quyi har bir erkak zotini bilotarahhum⁷ qatli om⁸ qullaricha sazovordir va illo ul murtaddin⁹ badtar jobir¹⁰ va bexiradlardin¹¹ janobi tojdorg'a xarro'z, balki har soat xavf bordir. Ammo bul taqirirni¹² o'shal muayyan qatli om soati yetmag'uncha har bir bexirat va bog'iy bo'lmog'i yaqin majhul odamlardin po'shida¹³ tutilmog'i marjudir. Va lekin-ul tojdor bir soati sa'idi muzaffarni muayyan aylab qalamravlaridagi¹⁴ barcha shahar va ko'ylar, qishloq va kentlarning sadoqati zohir va qalbi tohir¹⁵ qullarig'a maxfiy nomalar ko'ndirib, sakbachchalarning¹⁶ qatli omig'a amri oliylarini darig' tutmag'aylar. Ammo Xo'qandi firdavsmonandning¹⁷ o'zida ul shaqovatpeshalar¹⁸ behad va behisob nufuska molik bo'lg'anlari vajhidin biz Toshkand navkarlarining i'onati¹⁹ beshakku shubha vojibdur. Siz shahanshoi, o'shal soati muzaffarni ta'yin aylab, biz qullarig'a xabar yuborsalar, bunda lozim bo'lg'an odamimizni qoldirib va yana har qayusimizg'a tegishlik bir yuz, ikki yuz va besh yuz yigitimizni olib, xaloyiq ko'zida go'yo janobi tojdorning Musul-

¹Muqotir — suv-tomchisi, qatra.

²Og'oz qilmoq (og'oz (forscha) — boshi, boshlanish joyi; boshlash, kirishish) — boshlamoq, kirishmoq; ijro etishga.

³Maqosid — maqsad, niyat, umid.

⁴Mahjub (arabcha) — sevimli inson, sevikli; do'st, hamfikir

⁵G'assob — zulmkor, johil, bosqinchi.

⁶O'n besh sinni solidin bolig' — 15 yoshdan kattalarini.

⁷Bilotarahhum (arabcha) — rahm qilmaslik, shafqatsizlik.

⁸Qatli om — yoppasiga o'ldirish, qirish; qirg'in.

⁹Murtad (arabcha) — o'z maslagidan qaytgan, dindan qaytgan, xudoga shak keltirgan odam; xoin.

¹⁰Jobir (arabcha) — jabr-zulm o'tkazuvchi, jabr qiluvchi.

¹¹Bexirad (be.. + xirad (forscha: dono, aqli)) — aqli yo'q, aqlsiz.

¹²Taqirir (arabcha: qaror qilish; qaror berish; ma'ruza, hisobot; bildirish, xabar berish) — xat, maktub, noma; yozma asar. Bu yerda noma ma'nosida kelyapti.

¹³Po'shida — yashirin, maxfiy.

¹⁴Qalamravlar (arabcha+forscha) — qalami yuruvchi; ta'sir doirasi, hokimiyat chegarasi. Biror-hukmdorning hukmi yuradigan hududi va uning qo'l ostida bo'lgan yerlar.

¹⁵Tohir — pokiza, pok, toza.

¹⁶Sakbachcha (arabcha+forscha) — itvachcha.

¹⁷Firdavsmonand — jannatga o'xshash.

¹⁸Shaqovatpeshas — kulfat beruvchi.

¹⁹I'onat — madad.

monqul falokatidin ozodliq'ga chiqib mustaqil sohibi toj bo'lg'anlarini muborakbod qilmoq uchun yurgan bo'lib, i'onatlariga yetarniz va darbozadin kirishimiz on faj'atan ul galai saklarga¹ hujum boshlab, qatli omga qilich tortarniz. Va yana maxfiy qolmag'aykim, Toshkandning alhol bekklik mansabida o'lturg'uchi qipchoq Normuhammad borasida qandog' farmon berg'aylar, bul ma'nida ham ishoratini darig' tutmasalar qullarini andishadan ozod qilg'an bo'lg'aylar. Ushbu boloda² mazkur mahzi³ samarayi sadoqat aqli qosirlarimiz xusuli natijasini biz qullarig'ga ushbu nomani qosidi⁴ qo'lidin savob va xato, rad va ijobat, pisand va nopisand javobini irsol qilsalar⁵ va yana o'z fikri bosavoblarini izofa qilib⁶, qusur va xatolarimizni tanbeh etsalar, biz navkari bejavhar⁷ va bosadoqati befarosatlarni dunyo-dunyo shodu xurram qilib, ul soyaboni marhamat va mehriboni boshafqatning xizmatlariga kamari xizmatni mahkam bog'latqan bo'lur edilar, huvallohulmusta'in⁸.

-Sadoqatingiz majlisiga jam' bo'lg'uchi navkarlaringiz (imzolar)».

Bu noma ertasi kun xonga yuboriladig'an bo'lib, bunga maxsus kishi belgulandi. Majlisning qo'rqunchi Yusufbek hojidan bo'lg'an uchun unga soxta qarorni eshiddirmak to'g'risig'ga Muhammad Niyoz qushbening o'zi bevosita majlisdan chiqib ketdi. Shuning ila bu majlis tarqaldi.

II Fasl. QORONG'I KUNLAR

Otabek Marg'ilondan qaytib kelgandan keyin o'n kunlar o'tkazib usta Alimdan bir xat olg'an edi. Usta Alim xatida qudidorg'ga uchrashqanini hamma mayda-chuydalarigacha yozib kelib aytar edi: «Siz xiyonatni payqag'uncha qayin otangizg'ga qandog' kina saqlab kelgan bo'lsangiz, ul ham sizga o'shandog' kinalik ekan. Meni va oilamni tahqir etdi deb, bu haqoratni umr

¹Sak (arab) – it.

²Bolo (forscha) – tepa, yuqori, baland; balandlik; balandparvoz.

³Mahzi – xolis, yolg'iz.

⁴Qosid (arabcha) – jo'nab ketayotgan; intiluvchi, qasd qiluvchi; xabarchi, elchi, chopar. Bu yerda chopar yoki elchi ma'nosida kelyapti.

⁵Irso qilmoq – jo'natmoq, yubormoq, yetkazmoq; qaytarmoq.

⁶Izofa qilmoq – qo'shmoq, to'ldirmoq.

⁷Bejavhar – narxi past. Bu yerda oddiy ma'nosida kelyapti.

⁸Huvallohulmusta'in – Olloh madad qiluvchi.

bo'yi unuta olmasligini tushunib, o't ichida yurar ekan. Mendan haqiqati holni onglab juda shoshib qoldi, hatto hushi boshidan uchdi. Ichkaridan aniq ma'lumot bera olmasam ham, ammo ularning ham qayin otangiz holig'a tushkanlarini mulohaza qildim. Qayin otangiz sizning o'tkan holingizning og'irligini tasavvur qilolmag'anidek, dushmanlaringizga bergan javobingizni taqdir etish uchun ham so'z topolmas edi. Har holda orangizdag'i kinaning dushmaningiz bilan birga supirilg'aniga shubha yo'q».

Maktubning yana bir o'rnida: «Sizning qayerda bo'lg'anlig'ingizni so'rag'an edi, men bilganimni aytdim. Kelarmikin degan edi, bunga ham o'zingizning o'shal muhmal javobingizni berdim. Fikrimcha, qishda bo'lmag'anda ham, ko'klamga chiqib o'zlari Toshkand tusharlar, deb o'ylayman».

Xatning oxirida: «Sizdan bir kun so'ng Homid o'ldi. Haytovur, bir og'iz so'zsiz to'ng'iz qo'pibdi. Men o'lar chog'ida ham sizga bir tuhmat to'qirmi, deb qo'rqqan edim. Qutidorg'a hech bir jarima ortmabdirilar. Maqtullarning egalari hech kimni tutib ko'rsatolmag'anlari uchun mahkamalar ham ishni tekshirmay qo'ydilar. O'ylashimcha, hech kim bilmaganda ham, sirni o'lgan Sodiqning onasi bilsa kerak edi. Ammo uning ham dami ichida, so'rag'anlarga xudodan ko'rdim, deb javob berar emish. Bulxotinning qo'lidan har bir ish keladir deb o'ylab, o'tkan kun qayin otangizg'a aytdim: begona xotinni uyingizga yo'latmasinlar va chetdan kelgan taomni yemasinlar deb. Har holda yomondan xazar lozimdir»,— deb yozar edi.

Bu xatdan keyin Marg'ilondan tiq etkan xabar bo'lmadi va oradan ikki oylab fursat o'tib ketdi. Shuning uchun Otabekning kunlari quyosh botib chiqq'an sayin bir onglashilmovchiliqq'a, qorong'uliqq'a kira borib, har soat achchig' va yo chuchuklig'i noma'lum bir hol kechirib boshladi. Ba'zi kezlarda ul umid quchog'ida shoshib qolar edi va ikkinchi vaqtda yaramas – qora xayollar bilan entikar edi.

Umidlangan kezlarda:

– Oy tuynukdan tubanroqda, bu kun bo'lmasa erta – chimmati qo'lida, paranjisi ustida, sarig'mi, qorami atlas ko'ynagi egnida darbozadan kirib kelgandek va o'pkalangandek...

Ikkinchi bir vaqtda kimningdir quyidagi gapini eshitar edi:

– Ul o'zining dushmanlarini o'ldirish uchungina Marg'ilon-

g'a qatnab yurg'an ekan, hisobini tugatdi-da, bedarak ketdi, qoldi. Tuzukroq joyi chiqsa berib qolayliq Kumushni... umri ham o'tib boradir.

Ana shu qora xayol uni chindan yonib turg'an bir o't ichiga tashlar va shu choq o'zini muvoxazaga¹ boshlar edi: «Men nega ikki yil sarson bo'lib yurdim-da, bu sarsonlig'ning natijasiga borib chiqg'anda shunday ahmoqliqqa tushdim?» – der va Marg'ilon yo'lini ko'zlar edi. Ammo endi unga Marg'ilon borish o'naqayi sira kelmas: «Men nega keldim-da, endi nega boraman va nima deb boraman? Qizingizni Toshkand olib tusharsiz deb ketkan edim... Siz olib tusha bermaganigizdan keyin o'zim qaytib keldim deyaymi?» Otabek mana shunday chuchmal azoblar ichida keyingi kunlarini kechira boshladi.

Oy to'lmasdan Marg'ilon qatnab turg'uchi o'g'lini endi uch oylab qo'zg'almay qolishi uchun O'zbek oyim eskicha yana quvonib ketdi. «Keyingi qildirg'an issig'-sovug'im kor qildi, shekillik, birato'lasig'a Marg'ilonni tiliga olmayoq qo'ydi. Endi xotinig'a isib, mehmonxonada yotishni ham barham bersa... har nuchukda duodan qolmayliq»,– deb Zaynabni domlanikiga qistar edi.

Otabek keyingi vaqtlarda savdoga yurishni tark-qilib qo'yg'ani uchun Hasanali ishsiz qolg'an, uzun kun uyda bekor zerikkanlikdan hojiga aytib bir muncha dastmoya bilan guzardan baqqolliq do'kon ochgan edi. Otabek ko'pincha mehmonxonasidagi kutubxonadan uni-buni o'qub o'turar, o'qushdan zerikkan kezlarida Hasanalining do'koniga chiqar va guzardan ham zerikkandan keyin boshi og'qan yoqlarg'a, Salor bo'ylarig'acha ketar va gohi Chuqur qishloq tomonlarig'a ham tushar edi. Ammo tushkani bilan burung'icha ichmas, ikki-uch, ortib ketkanda to'rt oyoq² ila kifoyalana, ko'z o'nglari oz-oz jimirlashkan, turlik xayollari bir muncha tarqalg'an holda qaytar va lekin Hasanali ham uning bu kayfini juda siyrak seza olur edi.

O'tkan kun Chuqur qishloqqa tushkan edi. Asr vaqtlarida qaytib guzarga keldi-da, xayolat bilan Hasanali do'koniga o'lturdi. Otliq, yayov o'tkinchilar to'rt tomong'a qatnab turardilar, uning bu kungi kayfi o'tacharoq ketkan bo'lsa kerak, ularni g'irashira ko'zga ilgandek qaraydir.

¹Muvoxaza – tanqid, koyish.

²Oyoq – katta piyola, kosa, qadah.

Hasanali bir-ikki uni kuzatkandan keyin so'radi:

– Marg'ilong'a nega ketmay yuribsiz?

Bu savoldan uning kayfi tarqalg'andek bo'lib, ko'zlari moshdek ochildi.

– Havsala yo'q...

– Qayin otangiz ko'nsa, ko'chingizni olib kelsangiz, ham ma'qul edi qatnab yurg'andan...

– Qaydam...

Ilgari shunday savol chog'larida o'zining yolg'on javoblaridan juda xafalanar, Hasanaliga o'tkan gaplarni birin-birin aytib bergusi va «manim uylanishimga sen sabab bo'lg'an eding, endi uni mendan ajratdilar», deb undan o'z dardiga davo istagusi kelar edi. Hozir o'zidan xafalik, o'ng'aysizliq sezmagani bo'lsa ham boshig'a «o'zim borolmasam-da, Hasanalini yuborishim va kezini topib o'tkan gaplarni otag'a hikoya qilishim kerak edi», – degan fikr keldi. Bora-bora bu fikr uning boshig'a jiddiy o'rinishib oldi, shu to'g'rida chinlab o'ylab ketib kayfi-ham-tarqalayozdi. Do'konni yopib, Hasanali bilan birga ketdi – yo'lda, mehmonxonada birga o'lturib osh yedi, dasturxon ustida uning o'ylag'ani faqat shu bo'lib qoldi. Biroq bu fikr qaror tusiga kirib keta olmadi, daqiqa sayin tarqalib borg'an kayfidek turlik mone'larg'a uchray boshladi:

– Hali Marg'ilonda ishlar qalayikin? Ular yana aynab qolmag'anmikinlar? Marg'ilondan bir narsa payqamay turib, kishini ovora qilishg'a arzirmikin?..

Bu kun quyosh ochiq havoda kezishi uchun jim-jim tovlanib, yer yuziga kulib qaradi. Ikki kundan beri quyosh betini qoplab, turlik yerlarga jon suvi sepish ila charchag'an bahor bulutlari burchak-burchakka tarqalib borar edilar. Uyalaridan chiqish bilanoq chumchuqlar chirqillashib, musichalar kukulashdilar. Anovi ar-ar terakka uya qo'yishg'a o'ylag'an bir juft karruklar ham vijir-vijir qilishib kengash ochdilar. Podachining tovshini eshitib, dalaga oshiqg'an onasig'a ergashib qashqa buzoq ham mag'rab yubordi. Modasiga tegishkani uchun tomdagi kaptar ham bo'qog'ini chiqarib raqibining tevaragida yag'rin bera boshladi... Qisqasi bu kun uyg'onishdanoq butun koinotning yaxshi tush ko'rib turg'anlig'i sezilar edi.

Bahorning bu kungi sihirlik kuni Otabekni ham qitiqladi. Choyini naridan-beri tugatib, Hasanali ketidan guzarga chiqdi.

Ul guzarga chiqq'anda Hasanalining qo'shnisi bo'lg'an Ali erinibkina do'kon taxtasini tushirmakda edi. Otabekni ko'rish bilan do'kon ochishni to'xtatdi:

– Bu kun bo'shmisiz, bek aka?

– Bo'shman.

– Bo'sh bo'lsangiz, Ming o'rukka¹ – qimizga borar edik,– dedi Ali.

– To'la qozoq biyalarini yayloqqa solibdir.

– Do'koningiz-chi?

Ali tushirgan taxtasini qaytadan joyig'a qo'ya berdi:

– Dunyoning ishi bitar emishmi, bek aka. Xo'b desangiz, do'konni yopaman.

Otabek yarqirab chiqib kelgan quyoshg'a qaradi:

– Yoping bo'lmasa,– dedi.

Otabek Hasanalining do'koni vositasida Ali bilan yaqinda tanishqan edi. Ul ichi kirsiz, serkulki, ochiqqina bir yigit bo'lub, bek bilan go'yo ko'b yillardan beri bo'lg'an tanishlarcha muomala qilardi.

Bekga bu tasodif juda qulay keldi. Chunki uydan chiqish-danoq uning qasdi bu kunni daladao'tkizmak edi. Et oldilar-da, yayovlashib Ming o'rukka ketdilar.

«Ming o'ruk» mavzi'i otidan ham ma'lum, bunda ming chog'liq o'ruk daraxti o'sqan uchun bo'lib, Shiblning suvidan boshlabto Salor arig'ig'acha qator-qator o'ruklar edi. Salorning narigi yog'i biydek qir, endigina ko'm-ko'k o't gilami unib chiqq'an edi. Ming o'rukning etagi bo'lg'an Salor bo'yicha uch-to'rtta qozoq o'tovlari tikilgan edilar. Ikkisi Salor bo'yig'a yetib, To'la qozoqning kelinchagiga etni sho'rva qilish uchun berdilar.

Ali o'tovdan kiygiz olib, Salor bo'yiga yozdi. Kelinchak yostiq, ko'rpacha tashlab berdi, Otabek hordiq chiqarib yaslandi.

Quyosh ozorsizg'ina qizdirar edi. Yengilgina eskan shamol dimog'qa turlik o'lan islarini kelturib urar edi. Bir necha qaldirg'och Salorning oqishi bo'ylab uchar va uchkan ko'yi «valfajri»² o'qur edilar. Poyonsiz qirning yuqori-quyi o'rinlari yakrang ko'kat va ko'z ilg'amaydirg'an uzoqliqlari tumanlangansumon

¹Ming o'ruk – Yangi shaharning bu kungi taxa bozor va qo'y bozor o'rinlaridadir (muall.). Hozirgi vaqt Oloy bozori bilan Yunusobod oralig'idagi joylar.

²Valfajri (arabcha: tong; ibtido).– Qur'ondagi 89-sura nomidan kelib chiqqan. Valfajri o'qimoq qaldirg'ochning o'ziga xos ovoz bilan kuylashi, sayrashi haqida.

ko‘rinish berar edilar. Qushlar, qurtlar sayrashi tabiiy bir soz xizmatini o‘tab kishiga ifodasi qiyin bo‘lg‘an bir sezgi solar edilar.

Otabek tabiatning shu ko‘rkam va latif ko‘rinishiga maftun bo‘lib, bir oz yotqandan keyin «ul ham bo‘lsa edi», deb o‘yladi va uzoq tin olib qo‘ydi.

Bu kunning ko‘rkamligidan olg‘an taassurotini Ali ichiga sig‘dirolmadi:

– Zap yaxshi kunmi! – dedi.

Otabek ham shu go‘zallikni o‘ziga tatitmay turg‘an dardidan shikoyatlandi:

– Shunday kunlarda kam-ko‘sting bo‘lmasa...

– Sizning ham kam-ko‘stingiz bormi?– deb Ali kulimsiradi.

– Yo‘q, deb o‘ylaysizmi?

– Hammada bo‘lg‘anda ham, sizda yo‘q deb bilaman.

– Masalan?

– Masalanmi,– dedi kulib Ali,– sizning bilan otangizning obro‘si qushbegida ham yo‘q, davlat to‘g‘risida bo‘lsa, ochiqarlik yerda emassiz... Ikkita to‘titek xotiningiz bek akam uchun sochini tarab o‘lturadir... tag‘in qanaqa kam-u ko‘st?

Kishining baxtini yuzakigina ko‘rib hukm qilg‘uchi Ali unga qiziq ko‘rindi va kulib:

– To‘g‘ri aytdingiz! – dedi.

– Shukur qilish kerak, bek aka,– dedi Ali va o‘zining baxtsizligidan, topqanini ro‘zg‘ordan ortdirolmay, shu kungacha uylanalmay kelishidan hasrat qilib ketdi.

Otabek uning hasratini diqqat bilan eshitdi, hayotning zarbasi har kimning o‘z darajasiga qarab va lekin istisnosiz¹ bo‘lg‘anlig‘ini tushundi.

– Dunyoning ishi shunaqa ekan, mulla Ali,– deb uni yupatib qo‘ydi. Ikkisi ham bir necha vaqt jim qoldilar.

– Marg‘ilonliq xotiningizdan bolangiz bordir?

– Yo‘q...

– Bo‘lsa ham turmadimi, uylanganingizga ancha yil bo‘lg‘an, shekillik?

– Turmadi.

¹Istisnosiz (istisno (*arabcha*)) – narsalar to‘plamidan birortasini ajratish; mustasno qilish; qonun-qoidadan, umumiy tartibdan yoki qatordan, hisobdan tashqari; mustasno. +siz) – birortasini ham chetda yoki qatordan qoldirmay, mustasno qilmay; yalpisiga.

Ali Otabekning kami-ko'stini shu bolasizliqdan deb o'ylag'an edi:

– Bolasizliq uchun xafa bo'lish kerak emas, hali yoshsiz, bek aka!

Otabek javob bermadi. Korsonda¹ qimiz keldi. Bek bir-ikki zarangni ichkandan keyin, yamlanib ko'kka qarab yotib oldi. Ali bor tovshini qo'yib ashula qildi:

*Ko'zlarim yo'l ustida, kelmadi yor,
Ushbu keng dunyo ko'zimga bo'ldi tor.
Qay qaroqchi oldi yorimning yo'lin,
Mundagi baxtsiz yigit yo'l uzra zor...*

– Qo'shilishmaysizmi, bek aka?

– O'zingiz yaxshi aytasiz, to'xtamang!

Ali borliq ovozi ila hamma hunarini ishlatib, g'azal tugal-guncha ashulani aytib bordi.

– Tuzikmi, bek aka?

– Yaxshi ashulachi ekansiz!

– Undog' bo'lsa ustidan buni ichib yuboring,– dedi kulib, bir zarang² qimiz-uzatdi. Bek qimizni bir simirishda bo'shatdi-da, entikib uzoq qirg'a qaradi, uzoq qarab turdi-da, yuqoridag'i baytni o'qub og'iz ichidan ming'illadi. Ko'zlarim yo'l ustida, kelmadi yor,

Qay qaroqchi to'sdi yorimning yo'lin...

– Qo'qong'a ketkan sipohlardan darak eshitdingizmi, bek aka?

Otabekning xayoli bo'linib, Aliga qaradi:

– Eshitmadim.

– Manim akam ham ketkan edi... Oy borib, omon kelishsunlar-da!

– Akangiz yigitmidi?

– Yo'q, mergan edi. Qo'qon ketayotgan o'rtoqlarig'a qiziqib, borma deganga ko'nmadi. Urush ehtimoli yo'qmi, shun-

¹Korson (*forscha*: yog'och yoki sopol idish; quti) – 1) yog'ochdan ishlangan katta tovoq (bu yerda shu ma'noda kelgan); 2) ayrim musiqa asboblarning tovushni kuchaytiradigan kovak qismi; qorni; 3) ot-tuyog'ining gardish qismi.

²Zarang (*forscha*) – 1) kungurador, yapaloq bargli, yog'ochi qattiq daraxt; 2) zarang daraxt yog'ochidan yasalgan idish, hassa, o'q-yoy, egar va b. 3) Zarang (*forscha*) – zichlanib ketgan, qattiq, berch.

chaki fotiha uchun ketishkandirlar-a?

– Kim bilsin,– dedi bek va bir oz o‘ylab qolg‘andan keyin,– bo‘lmas,– deb qo‘ydi.

Korsondagi qimiz tugab, sho‘rva ham ichildi. Dasturxonni yig‘quvchi kelinchakka o‘g‘ul tilab duo qiling‘andan keyin, qo‘lig‘a o‘ttuz chaqa surma puli berdilar va qirmi aylanish, binafsha terish uchun turib ketdilar.

III Fasl. QIPCHOQQA QIRG‘IN

Kechki soat to‘rtlarda Qoymas darbozasidan qaytib shaharga kirdilar-da, darbozadan o‘n adim narida boshi tanidan oling‘an uch kishining gavdasiga yo‘liqdilar. Otabek bu holga tushunmadi, chunki ahyonda osiladirg‘on gunohkor Eski namozgoh doriga elitilar edi. Shunga ko‘ra darbozabonni hujrasidan chaqirib so‘radi:

– Bular qanday gunohkorlar ekan?

Darbozabon bekni tanib qo‘l qovishtirdi:

– Taqsir, qipchoqlar.

– Gunohlari nima ekan?

Darbozabon yotgan gavdalarga qarab oldi va bekning yaqiniga keldi:

– O‘zlari bilarlar-ku, taqsirimning... begimga aytkulugi yo‘q...

– Gunohlari nima, axir?

– Axir qipchoqlar-da, to‘ram.

Otabek diqqatlandi:

– Qipchoqlar ekanini bildim, ammo gunohlari nima deb sizdan so‘rayapman!

Darbozabon qo‘l qovishtirg‘ancha Otabekka ajablanib qaradi: – Aniq xabarlari yo‘qmi taqsirimning?– deb yana so‘radi.

– Yo‘q!

– Voy-boyov taqsir, bu kun ertalabdan beri ko‘ringan qipchoqni so‘yib yurdilar-ku. Gunohlari surishtirilmadi, taqsir,– dedi va o‘luklarning yonig‘a yurib kelib izoh berdi,– manovisini uyidan olib chiqib so‘ydilar, manovisi manim yonimda turg‘an darbozabon edi – rahmatlik. Manovisini tanimayman va lekin o‘zi qipchoq bo‘lsa kerak. Otabek dahshatlanib yonidag‘i Aliga qaradi, Ali esa yotqan jonsiz gavdalarga qarab labini tishlab turar edi.

– Kimlar o‘ldirdi?– deb Otabek dahshat ichida darbozabondan so‘radi.

– Bu yerga kelguchilar yigirma chog‘liq edilar, o‘zimizning Toshkand yigitlaridan ham bor, qo‘qonliqlar ham ko‘rinadilar. O‘zlari ham qipchoqni qidira berib hamma yoqni tozayam g‘alvir qilib yubordilar-da, taqsir... Qo‘qonga ketkan beklardanmi, xondanmi, ishqilib, shunaqa buyruq kepti-da, taqsir... Bizlar xizmatkor odam – nimani bilaylik, to‘ram!

Otabek masalaga tushungandek bo‘ldi va dahshat ichida Ali bilan yo‘lg‘a tushdi. O‘ttiz qadam bosmay tag‘in ikki o‘lukka uchradilar. O‘n adimda bir jonsiz gavda...

Endi Ali so‘ramay chidamadi:

– Nauzanbilloh¹; bu nima degan gap, bek aka?! – So‘ramang!

– Yo‘g‘-a,– dedi Ali,– axir hammasi ham gunohkormikin?

– Gunohkor!.. – deb zaharxanda qildi bek,– Musulmonqulni bilarsiz, albatta?

– Nega bilmay, ikki oy ilgari qochig‘ini ham ko‘rdim...

– Bilsangiz,– dedi bek,– bularning hammasi o‘shaning gunohiga o‘ldirilg‘an o‘xshaydir!

– Shu-ham gapmi, xudoyo-tavba! –

Adim sayin bir o‘lukka uchrar edilar. Ali sanab kelar edi, guzarga yetkanda sanoq yetmishdan ortdi. Hali bu birgina to‘g‘ri ko‘chani hisobi bo‘lib, keng Toshkandning o‘zga ko‘chalarini ham hisobga olg‘anda faji² bir adad³ tashkil etishi ma‘lum. Guzarning ichiga kiringanda qator chizilg‘an qirq chog‘liq o‘luklarni ko‘rdilar...

Kun asrdan og‘ib shomga yaqin, shuning uchun guzardagi do‘konlardan ochug‘i uch-to‘rtta, jumladan, Hasanali ham yarim ochiq do‘konni oldida o‘lturar edi.

– Sog‘ keldingizmi, bek! Biz bu yerda yuz xil vasvasaga tushib tashvish torttdiq,– dedi Hasanali.

Otabek boshqa xayolda edi. Hasanalining so‘zini go‘yo eshitmagandek so‘radi:

– Bu kun dadam qayerda edi?

¹Nauzanbilloh (arabcha) – O‘lloh asrasin.

²Faji’ (fojia) (arabcha) – baxtsiz hodisa, baxtsizlik; halokat) – O‘ta ayanchli, mudhish ahvol, holat; falokat.

³Adad (adad) – miqdor, son. Bu yerda bir qancha, juda ko‘p, cheksiz ma‘nolarida

– Sizdan keyin o‘rdaga ketkan edilar. Bir soatdan keyin shoshqannamo qaytib keldilar-da, sizni so‘radilar, shundan so‘ng qayoqqa ketkanlarini bilolmadim.

– Qachondan boshlab qipchoqni so‘ydilar?

– Otangizni kelishi bilanoq,– dedi Hasanali va entikib fojiani hikoya qildi. – Ey... bek, rahmsizlik bunaqa bo‘lar ekan... Xudda qiyomat bo‘ldi! Bechoralar nima gunoh qildilarkin? Uyida halol kasbini qilib o‘turg‘anlarga‘acha tutib so‘ydilar... Ey bechoralar, qanday gunohlari bor ekan?! Yigitlar tutib kelturib turadilar, jallod bosh kesib boradir. Bu nogahoniy qazodan eslari chiqib ketkan bechoralar yig‘lashadilar... Ayniqsa bir bo‘yoqchi... xudda xum yonidan tutib kelganlar – qo‘li bo‘yoq... Ey xudo, men nima gunoh qildim, deb yig‘laydir... Chidab bo‘lmadi, do‘konini yopib qochdim, ko‘plar ham qochdilar... tag‘in bir...

– Bas,– dedi Otabek. Hasanali hikoyadan to‘xtadi, chunki bekning yuragi ezilib oqish darajasiga yetib, Ali Ota bilan xayrlashmasdanoq qochqan edi...

Uyga borib kechki oshni ham yemadi va otasig‘a ham uchrashmadi, go‘yo shu yirtqichlar dunyosidan yashiring‘andek oq kundayoq to‘shagiga yotib, ko‘rpasiga burkanib oldi. Uning bu holiga uy ichi tushunganlari uchun, nima qildi, deb so‘ramadilar va yonig‘a ham kelmadilar...

Yusufbek hoji ertalab choyni Otabek bilan birga ichish uchun mehmonxonag‘a chiqdi. Otabek tersayganicha kelib choyg‘a o‘lturdi, otasiga salom bermadi. Chunki ul o‘z otasini qipchoq qirg‘inining bosh omillaridan deb qaror qo‘yg‘an edi. Choy yarimlay yozdi. Oradan churq etkan so‘z chiqmadi.

Nihoyat, o‘g‘lig‘a yengillik berish niyatida hoji tilga keldi:

– Xafa bo‘lma, o‘g‘lim.

– Sizlarga o‘xshab,– dedi istehzolanib,– quvonaymi?

Hoji o‘g‘lining qandog‘ fikrda va nima uchun tersayganini bildi:

– Yanglishasan, o‘g‘lim.

– Rajabbeknikidagi majlisda,– dedi zaharxanda bilan,– bu yirtqichlarning rejachisi kim edi?

Hoji entikdi va:

– Rajabbeknikida bo‘lg‘an majlisni sen bilasanmi?.. – deb so‘radi.

– Bilaman.

– Bilsang,– dedi hoji,– manim ustimga mundog‘ tuhmat orttirishdan uyal, bola!

– Rajabbeknikida bu kengash bo‘lganmidi?

– Bo‘lgan edi.

– Bo‘lgan bo‘lsa, tag‘in nega o‘zingizni quruqqa olasiz?

Yusufbek hoji boladan kulgandek qilib iljaydi.

– Ba‘zi yengil muhokamalaring onangnikidan qolishmaydir, Otabek! – dedi. – Majlisdan xabaring bo‘lgan bo‘lsa, kim qaysi fikrda qolg‘anini ham bilarsan?

– Yo‘q.

– Majlisda nimadan bahs qiling‘anini-chi?

– Majlisda nima muzokarasi bo‘lg‘anini ham bilmayman va lekin o‘sha majlis faqat qipchoqlarga qatli om uchun yig‘ilgan ekan, deb kecha ishonдим. Majlisingiz a‘zolarining sizdan boshqasi nega yigit to‘plab, Qo‘qong‘a ketdilar va ular Qo‘qong‘a yetmaslaridanoq nega bu vahshat boshlandi?

– Bu muhokamang to‘g‘ri. Ammo otangni ham shu jonivorlar orasig‘a qo‘shib o‘ltirishning qisqalig‘ingdir,– dedi. Ko‘ziga yosh oldi.

– O‘zing o‘ylab ko‘r o‘g‘lim, o‘z qo‘limiz bilan o‘zimiznikini kesishimizdan mamlakat uchun–qanday–foйда -bor? Basharti men bu vahshatka ishtirok qilg‘an bo‘lsam, qaysi aql va qanday manfaatni kuzatib qo‘shilishqan bo‘laman? Agarda manim yurt so‘ramoqqa va shu vosita bilan boylik orttirmoqqa orzum bo‘lsa, boshqalardan ham ko‘ra o‘z o‘g‘limg‘a – senga ma‘lum bo‘lmasmidi? Nega har bir narsaga yetkan aqling shunga qolg‘anda oqsaydir. Nega yong‘an yurakinga yana sen ham zahar sochasan?!

Titralib va to‘lqinlanib aytilgan bu so‘zlar Otabekni o‘kintirdi, o‘lganning ustiga chiqib tepish qabilidan bo‘lg‘an o‘z hujumining haqsiz ekaniga tushundi.

Yusufbek hoji bitta-bitta yotig‘i bilan majlis haqida bayon qilib, o‘zining qarshi tushkanini va ularga uqdira olmaganidan keyin, majlisni tashlab chiqib ketkanini so‘zlab kelib dedi:

– Biror soatlar so‘ng orqamdan Niyoz qushbegi kelib mendan afu so‘radi va majlisning u fikrdan qaytqanini, o‘zlarining xatog‘a ketkanlarini aytdi. Men xursand bo‘lib, bu ishning zararini yana isbot qilib chiqdim. Niyoz men bilan xayrlashar chog‘ida: «Jon hoji aka, endi gap shu yerda qolsin, bitta-yarimta

eshitgudek bo'lsa, biz yerga qararliq bo'lmayliq, o'lturishning katta iltimosi sizdan shul», dedi. Men bu iblisona aldovga uchib, bu to'g'rida na senga va na Normuhammad qushbegiga og'iz ochmadim va ularning Qo'qong'a fotiha uchun qo'zg'alishlaridan hech bir shubhalanmadim...

Eh, shaytonlar! Hoji bir oz to'xtab davom etdi:

– Kecha ertalab o'rdaga borg'an edim. Sahn yuzida uch-to'rt yuz musallah¹ yigitlarni biravini kutkan holda ko'rdim va iltifotsiz qushbegi mahkamasiga kirdim. Kirsam, Qo'qong'a ketkan Qayum ponsad uch-to'rta yigiti bilan qushbегining qarshisida turibdir. Qushbegi qo'lida bir qog'oz ushlab, go'yo eshushidan ayrilgan kabi qotib o'ltiribdir. Meni eshikdan ko'rib, so'zsiz-nesiz qo'lidag'i qog'ozni menga cho'zdi va boshini tebratib qo'ydi. Men bir narsaga ham tushunmagan holda borib qog'ozni oldim... O'qudim-o'qudimda, manim hushim boshimdan uchib, qushbegi holiga tushdim. Bu qog'oz xonning yorlig'i edi va bunda taxminan shunday gaplar bor edi:

«Biz Turkiston mamlakatining xoni o'z qalamravimiz va saltanatimiz uchun qipchoq toifasini muzir deb bildik. Bu yanglig' hukmimizni o'z qalamravimizda bo'lg'an barcha bekларimizga, hokim va qo'rboshi vadahboshilarimizga bildirib buyuramizkim, ushbu farmonimizni olg'an on darhol o'n besh yoshdan to yetmish yoshg'acha bo'lg'an qipchoq er zotini qilichdan kechirgaylar va hech bir silai rahmni vosita qilmag'aylar. Ushbu hukmimizni yeriga yetkuzishda sustlik qilg'an mansabdor bizg'a itoatdan bosh tortqan hisoblanib, eng qattig' jazoimizg'a mahkum qilinur. Bu hukmimizni ijro etkuchi Toshkand hokimi Normuhammad qushbegiga marhamati shohonamiz shuldurkim, garchi sizning qipchoq qavmig'a mansubiyatingiz bo'lsa ham, Musulmonqulni haydashda bizga unutilmasliq xayrixohliqlar va xizmatlar ko'rsatdingiz, binoan alayhi siz bu jazodan ma'fudirsiz² va sadoqatingizda boqiy qolib amrimizni ijro etishingizda shubha qilmaymiz!»

Qushbegiga qaradim, ul ham manim og'zimg'a qarab turar edi. «Buyruqni qachon oldingiz?» deb so'radim. Ul javob o'rniga Qayum ponsadga imladi:

¹Musallah (arabcha) – qurolli, qurollangan, yarog'-aslahali.

²Ma'fu (arabcha) – kechirimli, kechirilgan, uzrli.

«Men olib keldim»,– dedi Qayum ponsad.

«Siz Qo‘qondan olib keldingizmi?» – deb so‘radim. Chunki sen aytkandek besh-olti kunda Qo‘qong‘a borib-kelish sira aqlg‘a sig‘mas edi.

«Biz beklar bilan Qo‘qon yo‘lida edik,– dedi Qayum,– yo‘l ustida xondan ushbu yorliq kelib qoldi. Niyoz qushbegi menga yigit qo‘shib bu hukmnomani ijro qilishda yordam bermak uchun jo‘natdi».

Bu so‘z menga hamma shaytanatni ochib berdi va o‘zimning iblislar tomonidan aldang‘animni bildim:

«Ertadan boshlab hukmni ijro qilsaq, qalay bo‘larkan?» – deb qushbegiga qaradim.

«Men ham shuni o‘ylab turib edim...» – dedi qushbegi va Qayumga qaradi.

Qayumning ustodlari ishni keyinga siltashimizni ilgaridan ko‘rib qo‘yg‘an ekanlar:

«Ertaga qo‘yib bo‘lmas!» – dedi Qayum.

«Nega?»,– dedim.

«Negaki ertagacha qipchoqlar qochib bitadirlar».

Men Qayumning so‘ziga quloq solmadim-da, qushbegidan ertaning kengashini so‘rag‘an bo‘ldim.

Bu holdan achchig‘lang‘an Qayum yonimg‘a kelib o‘lturdi.

«Ovora bo‘lmangiz, hoji aka»,– dedi.

Uning bu harakatidan achchig‘im qistadi:

«Sizning bilan manim bu ishka aralashmoqqa haqqimiz yo‘q!» – dedim.

«Sizniki bo‘lmasa to‘g‘ri, ammo meniki bor!» – dedi Qayum.

«Buyruq kimning otig‘a?» – dedim.

«Qushbegining!»

«Bas, siz bilan men faqat u yordam so‘rag‘andag‘ina ketman ko‘taramiz, boshqa daxlimiz yo‘q!» – dedim.

Qayum zaharxanda bilan yonini kavlab ikkinchi bir buyruq chiqardi va menga berib: «O‘qungiz!» – dedi. O‘qudim.

«Bas, birinchi buyruqni siz olg‘an ekansiz, nega yana qushbegidan fotiha kutib o‘lturibsiz?!» – dedim o‘t ichida.

«Har narsa bo‘lg‘anda ham ulug‘imiz, deb siylab turg‘an edim...» – dedi Qayum.

«Egasini siylagan itiga suyak tashlar, qilmoqchisiz-da, bara-

kalla!» – dedim. – Boringiz, ustodlaringizning vasiyatini bajaringiz!»

«Xafa bo‘lmangiz, hoji aka!» – dedi Qayum va qo‘limdan qog‘ozni olib qushbegidan so‘radi

«Nima deysiz endi, bek?»

«Manim kengashimga kirsangiz, ertadan boshlayliq!» – dedi qushbegi,

«Sira iloj yo‘q, qushbegi! Chunki barcha shahar va kuylarga ham faqat shu – bu kunga, deb buyurg‘an ekan!» – dedi Qayum.

Qushbegi bilan men go‘yo tog‘ ostida bosiriq bo‘lg‘an edik. Boshimizg‘a hech bir gap kelmas edi. Qayum o‘rnidan turg‘an holda qushbegidan javob kutar edi. Qushbegi ko‘b fursat qotib o‘lturg‘andan keyin, Qayumga qo‘li bilan chiqishg‘a ishorat qilib:

«Bilganingizni qila beringiz»,– dedi. Qayum yonidag‘i yigitlari bilan mahkamadan chiqdi. Uning chiqishi bilan qushbegiga dedim:

«Endi nima qilamiz?»

«Nima qilar edik?»

«Axir qarab qolaberamizmi, vaqt tang! Qarshig‘a biz ham yigit chiqarayliq!»

«Qo‘yaberingiz, hoji!»

«Bechora gunohsizlar kesila bersinlarmi?!»

«Kesila bersinlar!» – dedi qushbegi. Men iztirob ichida unga tushunolmay qolg‘an edim. Ul yig‘i ichida tilga keldi:

«Mamlakatning tinchlig‘i qipchoqlarni kesish bilan hosil bo‘lsa, mayli, kessinlar!

Yurtning obodlig‘i gunohsiz qipchoqning qizil qonig‘a qolg‘an bo‘lsa mayli, o‘ldirsinlar!

Agarda najotimiz qipchoq tuxumini quritishda bo‘lsa – meni ham ossinlar! Bu palidlarning marhamatiga men ham muhtoj emasman!»

Hozir inodning¹ o‘rni emasligini harchand uqdirmoqchi bo‘ldim, ko‘nmadi. Noiloj, yolg‘iz o‘zim chiqib qo‘limdan kelgancha qipchoqlarni qochirishga harakat qildim, tevarakka kishilar yo‘lladim. Ammo to‘rt yuz jallokning qarshisig‘a chiqg‘an bir kishining uhdasi, albatta, bir kishicha edi. Muttahamlar ko‘b

¹Inod (arabcha) – o‘jarlik, bo‘yin tovlash, o‘jarlik, qiyiqlik.

bechoraning yostig'ini quritishg'a muvaffaq bo'ldilar,– dedi hoji. – Mana, Otabek, haqiqat shul, kishi tushunmasdan turib biravga tuhmat to'qimaydir.

Otabek o'zining o'rinsiz gapidan uyalg'annamo yerga qaradi va bir muncha vaqt fikrga ketib o'turg'andan so'ng so'radi:

– Yirtqichlarning bu qirg'indan qanday muddaolari hosil bo'larkin?

– Maqsadlari juda ochiq,– dedi hoji,– bittasi mingboshi bo'lmoqchi, ikkinchisi Normuhammad o'rning'a minmak-chi, uchinchisi yana bir shaharni o'ziga qaram qilmoqchi. Xon ersa Musulmonqulg'a bo'lg'an adovatini qipchoqni qirib alamdand chiqmoqchi. Menga qolsa, o'rtada shundan boshqa hech gap yo'q, o'g'lim. – dedi va bir oz to'xtab davom etdi:

– Men ko'b umrimni shu yurtning tinchlig'i va fuqaroning osoyishi uchun sarf qilib, o'zimga azobdan boshqa hech bir qanoat hosil qilolmadim. Ittifoqni ne el ekanini bilmagan, yolg'iz o'z manfaati shaxsiyasi yo'lida bir-birini yeb, ichkan mansabparast, dunyoparast va shuhratparast muttahaamlar Turkiston tuprog'idan yo'qolmay turib, bizning odam bo'lishimizg'a aqlim yetmay qoldi. Biz shu holda ketadigan, bir-birimizning tegimizga suv quyadirg'an bo'lsaq yaqindir-ki, o'rus istibdodi o'zining iflos oyog'i bilan Turkistonimizni bulg'atar va biz bo'lsaq o'z qo'limiz bilan kelgusi naslimizning bo'ynig'a o'rus bo'yindirig'ini kiydirgan bo'larmiz. O'z naslini o'z qo'li bilan kofir qo'lig'a tutqin qilib topshirquchi – biz ko'r va aqlsiz otalarg'a xudoning la'nati, albatta, tushar, o'g'lim! Bobolarning muqaddas gavdasi madfun¹ Turkistonimizni to'ng'uzxona qilishig'a hozirlang'an biz itlar yaratguchining qahriga albatta yo'liqarmiz! Temur Ko'ragon kabi dohiylarning, Mirzo Bobur kabi fotihlarning, Forobiy, Ulug'bek va Ali Sino kabi olimlarning o'sibungan va nash'u namo² qilg'anlari bir o'lkani halokat chuqurig'a qarab sudrag'uchi, albatta, tangrining qahrig'a sazovordir, o'g'lim! Gunohsiz bechoralarni bo'g'izlab, bolalar yatimxonalarni vayron qilg'uchi zolimlar – qurtlar va qushlar, yerdan o'sib chiqq'an giyohlar qarg'ishig'a nishonadir, o'g'lim!..

¹Madfun (arabcha) – dafn qilingan, ko'milgan.

²Nash'-u namo (arabcha) – yuksak, huzur-halovat, yuqori darajadagi estetik lazzat, huzur, gasht. Bu yerda ko'chma-ma'noda taraqqiyot, rivoj, gullash ma'nolarida kelgan.

IV Fasl. OY ETAK BILAN YOPILMAS

Choy tugalgan edi. Otabek fотиha o‘qub, o‘rnidan qo‘zg‘almoqchi bo‘ldi.

– Turma!

Yusufbek hoji tarafidan berilgan amirona buyrug‘ Otabekni qaytadan o‘lturib qolishga majbur etdi va otasig‘a: «Nima xizimatingiz bor?»– degandek qilib qaradi. Yusufbek hoji bir so‘z demasdan sallasini olib tizzasiga qo‘ydi, bosh qashinishib yana sallasini kiydi. Dadasining salla olib bosh qashinishi keyinidan ko‘pincha o‘zini bir tergov ostida ko‘rar edi. Shuning uchun yana bir martaba dadasiga qarab qo‘ydi.

Chini bilan ham hojining tusidagi boyag‘i hasrat va qayg‘u alomatlari yo‘qolib, ularning joyini sharq otalig‘i vaziyati oldi.

– Marg‘ilonda nima ishlar qilding?

Kutilmagan bu savolga Otabek nima deb aytishini bilmay qoldi. Javob o‘rnig‘a xavfli tomong‘a qaradi.

– Sendan so‘rayapman, Otabek.

– Sizga xabar berguvchi nima ishlar qilg‘animni ham aytkandir...

– Jo‘n odamlar qatorida odam o‘ldirib yurdim, degin? Otabekning yuzida kulimsirash bilindi.

– Jo‘n odamlar qatorida emas,– dedi,– majburlar qatorida, zo‘rlanganlar qatorida...

Hoji o‘g‘lining kinoyasiga tushunmadi:

– Odam o‘ldirish uchun seni kim zo‘rlab majbur qildi?

– Hali bilmaysizmi?

– Bilmayman,– dedi hoji,– aytishlariga qarag‘anda seni hech kim majbur qilmag‘an.

– Meni zo‘rlag‘an va majbur qilg‘an edilar, dada,– dedi zaharxanda bilan.

– Yo‘qsa, sizning o‘g‘lingiz bo‘lg‘an bir yigitning sha‘niga albatta odam o‘ldirish uyat va nomusdir.

– Kim seni majbur qildi, axir?

– Siz, onam!

– Esing o‘zingdami, yigit?

– O‘zimda,– dedi o‘g‘ul,– siz o‘zingizning orzu-havasingiz yo‘lida meni majbur qildingiz va dushmanlarimga yo‘lni katta qilib ochib berdingiz, men bu jonivorliqni xoh-noxoh ishlashka majbur qoldim.

– Shundog‘mi,– dedi hoji o‘z gunohi o‘kuliga tushkan holda,– undog‘ bo‘lsa, bizni kechir, o‘g‘lim.

– Sizni gunohkor qilishga va gunohingizni kechishka ma-nim haqqim yo‘q, dada. Lekin gunohsiz bo‘laturib, ham yana muvahaza¹ ostig‘a tushkanim uchun o‘zimni mudofaa qilishga majburman...

Hoji labini tishlab, boshini chayqadi.

– Xom sut emgan bandamiz,– dedi,– xayr, bu aybni-ku bizning bo‘ynimizg‘a qo‘yasan, darhaqiqat, qo‘yishga haqqing ham bordir... Ammo oralaringg‘a yomonlar oralag‘an ekan, shuncha muddatdan beri nega meni xabardor qilmading? Yoki bunda ham birav seni indamaslikka majbur qildimi?

– Hech kim majbur qilmadi,– dedi,– ammo meni shu vartaga tashlag‘an do‘stlarimdan... ko‘mak so‘rash ham ma‘qul ko‘rinmadi...

Hoji boshini quyi soldi. O‘g‘lining keyingi so‘zi unga juda ta‘sir qilg‘an edi...

Nima qilsinki, Otabek to‘g‘ri gapni aytar edi... – Biz seni Toshkanddan uylantirsak-da,– dedi nihoyat hoji,– katta xotiningdan ajratish fikrida emas edik. Agar sen shu xayol bilan bizdan siringni yashirib kelgan bo‘lsang, katta ahmoqliq qilibsang, bolam.

Otabek dadasining bu keyingi so‘ziga qarshi hech narsa demadi, go‘yo hamma alamini yuqoridag‘i ikki jumla bilan chi-qarib yuborgandek jimgina somi‘lik² darajasiga tushdi. Ammo natijani tezroq eshitib olish uchun uning yuragi qaynag‘an osh-dek shopirilar edi.

Hoji davom etdi:

– Kishining boshig‘abir ish tushkanda, darrov biravdan kengash va yordam so‘raydir. Hatto ota-onasidan ham sir saqlag‘an bir yigitni o‘z o‘g‘lum bo‘lib chiqq‘ani menga qiziq ko‘ri-nadir. Qayin otang menga bir xat yozibdir, o‘qub-o‘qub mazmu-niga tushunolmay hayron bo‘laman. Oy sayin Marg‘ilon borib turar edi-ku, deb o‘ylayman. Xatni ikki-uch qayta o‘qib chiq-g‘andan keyin, bilsam haqiqat shu emish... Mirzakarimning yoz-g‘anig‘a qarag‘anda bir muncha yanglishiq undan ham o‘tkan

¹Muvazaha (arabcha) – shubha, gumon; gunoh, ayb. Bu yerda shubha-gumon ma‘nosida kelgan.

²Somi‘lik (somi‘ (arabcha) – eshituvchi, tinglovchi) – eshituvchilik, tinglovchilik.

ko‘rinadir va lekin sening bolalig‘ing oldida uniki holvadir... Yaxshiki, bu aqlsizlig‘ing boshqalarning boshiga ko‘ringan... O‘zing ayt, agar menga shu kasalingni bir og‘iz bildirsang, men qayin otangg‘a xat yozmasmi edim, Hasanalini yuborib haqiqatni ochmasmidim va bu taqdirda odam o‘ldirib yurishlarga qanday hojat qolar edi?

Otabekning boshig‘a bu gaplarning bir harfi bo‘lsin o‘rnashmas va o‘zi kutkan natijaga borib yetish uchungina qiynalar edi.

– Shunchalik ishlarni qilib, nega oxirda qayin otangg‘a yo‘liqmay kelding?

– Shunga majbur edim.

– Marg‘ilong‘a endi qachon borasan?

Otabek o‘ylanib qoldi. Chunki bu «qachon borish» masalasini yaxshilab yeshmak kerak edi va uni yeshmak ham qiyin edi, uzoq o‘ylang‘andan keyin:

– Ma‘lum emas,— dedi.

Garchi bekning yuragi hozir bo‘lsa ham Marg‘ilong‘a qarab uchishka tayyor edi. Biroq uning yuragidan ham kuchlik bo‘lg‘an yana bir narsa bu «borish» masalasini chuvaltirib «ma‘lum emas» bir holga qo‘yg‘an edi.

– Qayin otang kelin bolani olib shu hafta ichi yo‘lg‘a chiqmoqchi ekan,— dedi hoji,— tarixiga qarag‘anda xatning yozilg‘anig‘a o‘n kunlab bor, ehtimolki, erta-indin kelib qolsalar, to‘rdagi uyni bo‘shatdirib, polos yozish kerak edi...

Ul bu gapni eshitar ekan borliq, yo‘qliq – ish qilib allaqandog‘ qiziq bir holat kechirdi. Issig‘ bir narsa badaniga tegib ketgandek hurkinib qo‘ydi va «nihoyat, endimi?» degandek qilib entikdi. Ko‘z o‘ngidan biravning surati o‘tib sarxushlandi va til bilan onglatib bo‘lmasliq bir sog‘inish chidamsizligi ichidabu ivir-jivir holatdan gangib ko‘z ochdi. Ko‘z ochdi, biroq o‘ziga «nima deysan?» deb qarab turg‘uchi otasig‘a muvofiq javob berishni bilmadi. Yusufbek hoji esa o‘g‘lining bu sustlikka o‘xshab ko‘ringan holini yomong‘a yo‘ydi.

Marg‘ilon degan shahardagi katta o‘zini kichik olib qizi ila kelayotgan Mirzakarim akaga o‘g‘lining xo‘rliq keltirishidan cho‘chidi. Shunga binoan Otabekni epaqag‘a olish uchun unga kulki tuyulgan bir qancha nasihatlarini chizdi:

– O‘g‘lim,— dedi,— siylag‘anni siylash kerak, endi senga qadrsizlang‘an bo‘lsalar, ammo bizning qoshimizda ularning

qadr-qiymatlari yuqori, qutidor bo'lsa ko'z ochib ko'rgan qudamiz, xotining bo'lsa bosh kelinimiz. Agar sen meni otam deydirgan bo'lsang, shularning ko'nglini olmoqqa tirish. Qayin otangdan meni quvladi, deb ko'ngling olinmasin, chunki u bechora ham bir shaytonning vasvasasi bilan bu xatoga tushkan. Har holda hurmatlarini bajo keltir, Marg'ilon degan shahardan sening yuzingni, deb keladirlar.

Otasining bu so'zlari go'yo uning istiqboli uchun yaxshi ta'minotlar berar, go'yo majburiyat ostida ota nasihatini quloqqa oladirg'andek bo'yin egib o'turar edi.

– Agar ularning kelish kunlarini aniq bilsak,– dedi hoji,– sen yo'ldan qarshilab kirar eding.

Otabek javob bermadi.

– Har holda o'ttasi kun mo'ljal, sen chiqmasang ham Hasanali chiqsin yo'lg'a.

– Mayli chiqsin,– dedi Otabek.

V Fasl. MAKTUB

Hoji shundan keyin o'g'lidan bir daraja qanoatlandi va choyga fотиha o'qub, o'rnidan turar chog'ida yonidan bir xat chiqarib uzatdi:

– Xatning ichidan chiqdi. Kelindan – senga bo'lsa kerak,– dedi.

Otabek maktubni olib otasining ketishini kutib qoldi. Xat sakkiz buklanib, qizil ipak bilan bir-ikki yeridan chatilg'an va Otabekka atalg'an edi. Otasining uzoqlashishini kutar ekan, yuragi yomonlag'anutdek tipirchilar edi. Tikilgan ipaklarni so'kdi va maktubni ochib och ko'zini ishka qo'ydi:

«Yusuf savdosida beqaror Zulayho ismidan, Majnun ishqida yig'lag'an Layli otidan – sizga boshimdag'i sochlarimning tuklaricha behad salom. – Mendan – hadd-u-hisobsiz gunoh, sizdan – kechirish. O'tkan ishga salavot. Chunki shu ikki yil ichida kechirgan qora kunlarni eska olish manim uchun o'sha kunlarni qaytadan boshdan kechirishlik singari, ul kunlarni siz unuting, unutmang, ammo men unutdim. Shuning uchun so'zimni o'zimni oxirg'i, ham chin baxt islari hidlagan tariximdan boshlayman.

Siz – qochoqsiz, nari-beri til uchida menga bir narsa yozg'andek bo'lib qochqansiz, ikki yil bo'ldi Marg'ilon kelib yurish-

laringizni men o'zimcha yeshdim, lekin topib yeshdim: sizning barcha mashaqqatlaringiz – dushmanlaringizdan o'ch olish uchun bo'lg'anini ongladim. Yo'qsa, meni ko'rar edingiz, ko'ringiz kelmaganda ham boshqalar sizni ko'rar edilar, to'yar edilar... Men kabi baxtsiz, men kabi g'ovg'asi ko'b sizni zeriktirib, jondan to'ydirg'an bo'lsa ajab emaski, qocha boshlag'ansiz... Qochsangiz qochib ko'ringiz, ammo men bukundan boshlab biravlarni quvishqa bel bog'ladim: otam bilan onam rafoqatlarida¹ xizimatingizg'a – cho'riliqingizg'a erta-indin yuraman, suyganingiz kundoshim oldida qadr-u qiymatimning nima bo'lishini ham bilaman... Siz olijanobsiz: eski qadrdonliq hurmatiga ko'ngil uchun kulib boqarsiz... Loqaqal shugina bilan ham baxtsizni mas'uda qilarsiz. Ammo... suyganingiz – kenjangizning jerkishlaridan, qarg'inishlaridan behad qo'rqaman, o'zimda yo'q qo'rqaman. Shu yaqin oradag'i uning bilan bo'ladirg'an mas'ud daqiqalaringizda xudo yo'lig'a va'da olingiz – meni og'ritmasin, raqibam keldi deb o'ylamasin. Nihoyati maqsadim ikki do'stka bir cho'rilik va shu munosabat bilan biravlarini ko'rib yurish...

Xatim oxirinda shuni ham aytib qo'yay: o'ch qaytib, men ham ko'chadan haydalmasam edi, degan xavf hamisha ko'nglimda. Agar xudo yarlaqab eshikingizda o'rinishib olsam, uyog'ini o'zim bilar edim...

Erta-indin ko'zimga yo'l ko'rinur,

Yo'l bosishliq ko'ngilga bir umr ko'rinur...

3-inchi hamal², Marg'ilon, Kumushingiz yozdi».

Otabekning suyunchi ichiga sig'masliq, o'zini yo'qotib qo'yg'an holda iljayar edi. Xatni ikkinchi qayta o'qub chiqib yana so'yina boshlag'an edi, kechagi manzaralar unga ko'rinish bergandek bo'ldilar. Ul seskandi, ko'z o'ngidan kechagi mazlum gavdalar birma-bir o'tib, ul oshig'ich ravishda xatni bukladi va ulardan yashirg'andek cho'nchagiga tiqdi, irg'ib o'rnidan turib ketdi...

¹Rafoqat – hamrohligida, boshchiligida.

²Hamal (arabcha: qo'y; qo'zichoq) – o'n ikki burjning biri: Hut va Savr burjlari orasida joylashgan. Shamsiya yil hisobida yilning birinchi oyi: 22-martdan 21-aprelgacha bo'lgan vaqtni o'z ichiga oladi.

Ko'chani bir aylanib kelgandan so'ng, boyag'i manzarlardan bir oz qutilg'andek bo'lib yana maktub esiga tushdi. Mehmonxonaning darichasiga qiya turg'an holda xatni yana o'qub chiqdi. Lekin bu gal ham xat boyag'idek so'yinch emas, kechagi mazlumlarga ta'ziya tutqandek og'ir ma'no berdi: « Ammo... suyganingiz – jekirishlaridan, qarg'inishlaridan behad qo'rqaman...» Boya nima uchun so'yinganiga o'z-o'zidan hayron bo'la boshladi. Chindan ham maktubning muncha ko'chirilgan jumlasini, o'ylab qarag'anda, hech qanday quvonchga yo'l qo'ymasliq darajada qora ma'nolik edi. Bu jumla kelasidagi onglashilib bitmagan, lekin bo'lishi aniqq'a o'xshag'an yaramas va tinchsiz bir hayotning go'yo muqaddimasi edi...

Otabek Kumush aytkandek kundash, ya'ni Zaynabdan uncha qo'rqmasa ham, ammo dardning eng davosizi bo'lg'an onasi to'g'risida yuragi titradi. Umrining eng qiymatlik kunlarini og'ulag'an, ikki yil bo'yi davosiz dardga muhtalo qilg'an, yaramas va ishonchsiz yo'llarda sanqishig'a sabab bo'lg'an o'z onasi emasmi? Va raqiblarga, dushmanlarga yo'l ochib bergan shu onaning orzusi emasmi?

Butun shaharni alg'oq-dalg'oq qilib ko'hliq qiz qidirg'an, nihoyat-chiroylilikda-tanho, aqllilikda-yakto¹ topib, to'ylar, tomoshalar, orzu va havaslar bilan o'g'lig'a: «Xotin bu bo'libdir!» – degan iftixor va mag'ruriyat ila taqdim qilg'an suyukli kelini ustiga go'yo o'chakishkandek bo'lib keladigan Marg'ilon parisiga nima va qanday muomala qilar edi.

Kumush kundashning jekirishidagina cho'chig'an bo'lsa, Otabek bu cho'chishni o'zining ko'lagasida qoldiraturg'on onasi to'g'risida tamom aqlini yo'qotib qo'ydi.

VI Fasl. O'ZBEK OYIM – OG'MA, ZAYNABNING DARDI

Yusufbek hoji chala dumbul tabiatlik xotining fe'li xo'yi-ni yaxshi bilgani uchun o'tkan voqi'larni, ya'ni Otabek sirlarini unga ochmasliqqa qaror bergan bo'lsa ham, ammo marg'ilonliq kelin va qudalarning kelishlaridan xabar berishni lozim deb topdi. Chunki xotining marg'ilonliq kelinga bo'lg'an adovatini Otabekdan ham yaxshiroq bilar va uning: «O'g'lingiz Marg'ilon-

¹Yakto (*forscha*) – bir-birgina, yolg'iz; tengi, o'xshashi yo'q. Hech kim, hech narsa tenglasholmaydigan, tengi yo'q, misli ko'rilmagan.

dan uylanmadi, bir balodan uylandi!» – deb qiladingʻan shikoyatlarini hamma vaqt eshitar, doimo issigʻ-sovuqchi domla, xoʻjalarnikida bosh ogʻritib yurishini ham bilar edi. Shuning uchun oʻz tarafidan Oʻzbek oyim tushkurni yaxshilab ebka olmoq, yuz qizaradigʻan ishlarga qarshi choralarni koʻrmak fikriga tushdi.

Chol-u kampirning har bir oʻlturishlarida soʻz Oʻzbek oyim tomonidan boshlandimi, albatta, noqobil oʻgʻul bilan margʻilonliq «andi» kelin ustida boʻlar va uning uchun eng ahamiyatlik masala faqatgina shugina boʻlib koʻrinar edi.

Boshqa kezlarda kampirning bu toʻgʻridagʻi dod-hasratini kulgulik bilan va kam havsalalilik bilan eshitsa ham, ammo bu gal Oʻzbek oyimning oʻsha eski ashulasini ortiqcha bir toʻzimsizlik orasida kutar edi. Kampirning dardi gʻozada¹, sichqonning koʻzi donlik koʻzada, deganlaridek, bizning Oʻzbek oyimizning ham dardi boʻzada edi. Soʻz urindi, soʻzdan – soʻz chiqdi, nihoyat hojining kutkanidek oʻgʻul hasrati ham boshlandi:

Ahmoqingiz bir oz esini yigʻqan koʻrinadir,– dedi Oʻzbek oyim,– haytovur, uch oydan beri Margʻilonni esidan chiqarib qoʻydi.

Hoji kuldi:

– Issiq-sovugʻing kor qilgʻandir...

– Bilmadim... Har nechuk suv quygʻandek boʻldi, qoldi. –

Ilohim, em tushkan boʻlsin...

– Ilohi, em tushsin,– deb kuldi hoji.

Oʻzbek oyim erining istehzosiga tushunib qoldi va labilabiga tegmay bobillay ketdi:

– Nega kulasiz?– deb depsindi,– bu kungacha kulib-ku, oʻgʻlingizdan ajrala yozdingiz. Endi nega siz ham... xudoyo tavba qildim...

– Zoʻri behuda miyon shikanad².

– Ilohi tojikingiz qursin! – dedi Oʻzbek oyim,– men toʻgʻrisini aytsam, bu gaplarning hammasiga siz sabab boʻlmoqdasiz, er. Yakkash kulish, yakkash kulgi! Undan koʻra oʻgʻul-qiz oʻsdirishgʻa uquvim yoʻq, deb ayting!

Hoji tagʻin kuldi:

– Ha, uquvim yoʻq, oyimcha!

– Kuling-e, kuling! Xudo oʻlim bersin kulguga! – dedi

¹Gʻoza (forscha) – ayollar yuziga suradigan qizil rangli pardoz buyumi; elik.

²Zoʻri behuda miyon shikanad (forscha) – behudaga chiranish belni sindiradi (maqol).

O'zbek oyim va achchig'i bilan yuzini chetka o'girdi.

– Menga qara, xotin,– dedi hoji jiddiy tusda. O'zbek oyim qaradi. – O'rinsiz chiransang, beling sinadir, deydi tojiklar. Shunga o'xshash o'zing joysiz chiranganingdek, meni ham o'z yoningg'a tortmoqchi bo'lasan.

– Bo'lmasa manim barcha harakatlarim o'rinsiz ekan-da?

– O'rinsiz.

– Nega o'rinsiz bo'lar ekan?

– Sening muddaong,– dedi hoji,– marg'ilonliq kelinni o'g'lingdan ajratib yuborish va bu kelining bilan qoldirish

– Shundog'mi?

– Albatta, shundog'!

– Mana bu harakatingni o'rinsiz chiranish, deydilar. Nega desang, bilfarz¹, o'g'lingni oldingg'a olsangda, undan so'rasang: «Qaysi xotining bilan bo'lishni xohlaysan? Xohlamag'aningni qo'y»,– deb. Ana shu vaqtda o'g'ling nima der edi? Nima deyishini o'zing ham yaxshi bilsang kerak, xotin!

– Bilaman,– dedi O'zbek oyim,– marg'ilonliqning domlasi kuchlik. O'g'lim bechoraning boshini aylantirib, ko'nglini xippa o'ziga bog'lag'an.

Yusufbek hoji o'zini kulgidan yana to'xtata olmadi:...

– Yaxshi,– dedi,– sen ham-ku uch yildan beri Toshkandagi hamma domlaxo'jalarning eshigiga birma-bir kirib chiqding. Bas, sen ham nega o'g'lingning ko'nglini Zaynabka xippa qilib bog'lay olmading?

O'zbek oyim erining bu savolidan hayron bo'lib turmadi: – Marg'ilonlikning domlasi sihirchi hindi edi. Men bo'lsam, bu yerdan hindi domla topa olmadim.

Hoji endi kulmadi. Chunki xotining holiga achina boshlag'an edi.

– Bundog' aqlsiz ishlarni qo'yayliq, xotin,– deb muloyimona so'zlab ketdi,– bir oz aqlg'a yon berib ish qilg'an kishi hech bir vaqt dard qilmaydir. Modomiki, ikkimizning yolg'iz ishonchimiz shu o'g'limiz ekan va uning sog'liq, shodlig'i bizning tirikligimizning tiragi ekan, bas, bizga lozimi uning xursandlig'i nima bilan bo'lsa, shuni axtarishdir. Men yaxshi bila-

manki, sen bu ishlarni faqat o'g'lingni ayag'aningdan qilasan va

¹Bilfarz– faraz qil, tasavvur qil, o'ylab ko'r.

senda shundan boshqa hech bir maqsad yo'q, bu tarafdan qarag'anda seni ham ayblab o'turish oson emas... Shuni yaxshi bilg'ilkim, o'g'lingning oy sayin Marg'ilong'a qatnab turishi seni xafa qilsa, meni ham sendan battar achchig'imni qistatar, hatto ba'zi kezlarda so'kib yuborish darajalarigacha borib qaytar edim. Ammo sening jahlingni chiqarib kulishim bo'lsa, faqat «o'lganimdan kulaman, yuzimni yerga suraman» qabilidan bo'lib, bunga sen tushunmas eding. Nihoyat sen aytkandek jonim hiqildog'img'a yetdi-da, o'g'lingni bu gal Marg'ilong'a borma, deb yo'ldan qaytarib qolg'uchi ham men – o'zim bo'ldim... O'zbek oyim boshini tertatib so'zni eshitib kelar edi. Bu keyingi so'zni eshitkandan keyin boshini ko'ksigacha yetkuzib, «barakalla, rahmat» degandek qilib qo'ydi.

Hoji davom etdi:

– Manim bu to'xtatib yubormay qo'yg'animgan xabarsizlig'ing uchun bo'lsa kerak, ko'ngling domlaxo'janing duosiga ketib qoldi va men sening so'zimgan kuldimg. Chunki haqiqatda buning sababchisi o'zim edimg...

O'zbek oyim eridan o'pkaladi:

– Nega axir meni xabardor qilmaysiz?

– Bu to'g'rida menda ham ayb bor,– dedi hoji,– sen bilan o'zimning muddaolarimg bir, deb o'ylag'animg uchun Otabekni koyib to'xtatqanimgan so'ng seng'a kengash olmasdanoq qudalarimga bir xat yozg'an va kelin bolani Toshkandga olib kelishlarini so'rag'an edimg. Haytovur, so'zimni yerda qoldirmag'an o'xshaylar, bu kun qudadan bitta javob xati oldimg. Aqlli kishilarning sadag'asi ketsang ham arziydir: «Shu choqqacha sizlarga aytirmasdanoq ziyoratlarimgzga borishimg kerak edi. Xatingizni o'qub nihoyatda xijolat chekdik, ayniqsa kelin bolangiz bek oyimg'a qaysi yuz bilan qarayman, deb yuzini yuldi. Bu adabsizligini borg'andan so'ng, albatta, yuziga solmaslar, deb ishonamiz»,– deydir...

O'zbek oyim eriga anqayg'anha qarab turar edi. Haqiqatan ham hojining ustalig'i O'zbek oyimgdek dumbul tabiatlik xotinlarni gangitarlik edi.

Ul xotining javobini kutib o'tirmasdanoq, tom ustiga tom yopa bordi:

– Qaysi uyni bo'shatdirdsaq ekan?– deb so'radi va javob kutmasdan,– qudalarimgni nima bilan kutishni bo'lsa o'zing

bilasan: tuya so'yib chorlag'aningda ham kelmaydirgan kishilar,- dedi.

O'zbek oyimning miyasi aynadimi yoki o'zi aytgan sihirchi hindining duosi asar qildimi, har nuchuk uch yillik adovatlar va kina-kuduratlar barchasi ham allaqayoqg'a qarab uchib ketdilar va ularning o'rnini «ikki kelinlik bo'lish» masalasi kelib oldi. Uzoq-yaqin xotinlarning: «Hoy, O'zbek oyimning marg'ilonlik kelini ham kelibdur, xuddi to'tining bolasi emish. Yuringlar, bir ko'raylik»,— degan so'zlari eshitilgandek bo'ldi. Shu chog'qacha Zaynabka yalinib, yalpog'lanib kun ko'rib kelgan bo'lsa, mundan so'ng bir qo'sha kelinni o'zining oyog'lari ostida yalinib yurgan holda ko'rди.

— Har nima bo'lganda ham tegi nozik,— dedi oyim,— izzati uchun shu uyimizni bo'shatib beramizmi?

— O'zing bilasan.

— Biz to'rdagi uyga ko'chib o'tsak ham bo'ladir. Axir, tegi nozik..

Uch yillik kina va adovat o'rnida nihoyatda oliy marhamat va mehribonchilik kelib o'lturgan edi. Uch yillik emas, uch daqiqalik o'zgarishdan O'zbek oyimning yuzi qizarmas va qizarishni ham bilmas, hatto o'g'ul-qiz o'sdirishni bilma-guchi Yusufbek hojidan allaqancha yuqorilarda yurar edi. Yusufbek hoji esa xotinidagi bu kulgulik o'zgarish uchun ajablanmadi va kulmadi, chunki bu kulki tabiatka molik bo'lgan xotin bilan endi o'ttuz besh yillab birga yashar edi.

O'zbek oyimni shu holga keltirgandan keyin undan so'rab qo'ydi:

— Zaynabka ham bu xabarni yotig'i bilan aytib qo'yamizmi?

— Siz bilan men bir ishni muvofiq ko'rganimizdan keyin Zaynabka chikora¹,— dedi O'zbek oyim. Mundan uch daqiqa ilgari saodati uchun tirishilgan orzuliq Zaynabning oqibati ham shu bo'lib qolg'an edi.

— Gap unda emas,— dedi hoji,— umr, murosas degan gaplar bor, ayniqsa kundashlik ishi qiyin, kosa kosaga tekkanda g'iding'idi gaplar ko'paysa, bizga emas, o'g'lingga ham tatimay qoladir.

¹Chikora (*forscha*) — nima ish qilasan? kasb-koring nima?) — nima darkor; hech-gap emas; 2) kim qo'yibdi; yo'l bo'lsin (ko'chma ma'noda). Bu yerda Zaynabning fikri ahamiyatsiz ma'nosida kelgan.

– Chaqir deysizmi?

– Chaqir.

O‘zbek oyim Zaynab bilan Otabekning kutilmagan ravishda ochilib so‘zlashib o‘lturganlari ustidan chiqdi.

– O‘g‘ul-qizning kengashimi?

Otabek kulimsirab Zaynabka qaradi, Zaynab esa tuzatinib o‘rnidan turdi va qayin onasiga joy ko‘rsatib:

– Shunaqag‘a o‘xshaydir, oyi. O‘g‘ul-qizning kengashi xudda shu kunga yig‘ilib qolg‘an ekan,– dedi va kulimsirab eriga qaradi.

O‘zbek oyim o‘lturmadi va uni-buni surishtirib, o‘ylab turmadi:

– Ikkalasiga bir pardan ko‘ylaklik ol! Birini past, birini baland qilma, bu xotining bo‘lg‘anda ul ham ko‘z ochib ko‘rganing...

– Zaynab, sen men bilan jur-chi, hoji otang chaqiryaptilar,– dedi.

Tomdan tarasha tushkandek qilib so‘zlangan yuqoridag‘i gaplarga boshda ularning ikkavi ham tushunmadi. Ammo bir ozdan so‘ng Otabek aytilgan telva-teskari so‘zlarning ma‘nosini onglab oldi, onasining nima bo‘lsa ham Marg‘ilon tarafka og‘ish-qanini va o‘zining kuchlik bir-dushmandan-qutilayozganini bilib Zaynabni nima uchun chaqirilg‘anini ham payqadi. Zaynab esa bir narsa tushunmagan holda qayin onasi bilan chiqdi.

Qayin ona, kelin qarshisig‘a kelib o‘lturishkandan keyin, hoji Zaynabka qarab oldi.

– Bolam, Zaynab,– dedi,– biz Marg‘ilondagi opang ko‘chini olib kelmakchi bo‘ldiq... Sen shunga nima deysan?

Zaynab yalt etib qayin onasig‘a qaradi, chunki O‘zbek oyimning boyagi gapi endi unga onglashilg‘an edi. Do‘stni dushman yonida ko‘rib bilinar-bilinmas qilib entikdi.

– Men nima der edim...

– Gap nima deyish va nima demasingda emas, oyim! – dedi hoji,– gap shundaki, ul kelgan chog‘da egachi-singildek bo‘lib keta olasanmi, deb so‘ramoqchiman.

– Bo‘lib ketarmiz...

– Egachi-singil bo‘lib ketarsiz-a?– deb takror so‘radi qayin ota.

– Bilmadim...

– Nega tag'in bilmay qolding?

Zaynab bir muncha vaqt o'ylanib qoldi.

– Qars ikki qo'ldan chiqadir,– dedi Zaynab,– men yaxshi bo'lg'anim bilan opam yomon bo'lsa, hozirgi bergan va'damdan nima foyda bo'lsin.

– Juda to'g'ri gapirding, bolam, sendan olg'an va'dani undan ham olamiz. Zaynab sukut qildi.

– Zaynab siz o'ylag'an kelinlardan emas,– dedi O'zbek oyim,– xudog'a shukur, aql-hushi boshida.

– Boshqa gaplarni ko'nglingga kelturma, qizim. Marg'ilonliq kelin bilan sening bizga hech bir farqlaring yo'q, ikkavlaring ham bolamizning qo'shog'i – bolamizsiz!

Zaynab boshini irg'atib qo'ydi. Yusufbek hojining duosidan so'ng, Zaynab Otabekning oldig'a kirdi. Otabek Zaynabning yuzidagi ma'yuslikni birinchi ko'rishdayoq sezdi. Bir oz jimgina qarshima-qarshi o'tlurishdilar, ikkisiga ham so'z aytish o'ng'aysiz va allanarsa mone'dek edi.

– Nega chaqirg'an ekanlar?– deb nihoyat Otabek so'rab yubordi.

– Bilib turib so'raysizmi?– dedi Zaynab kuchlanib kulgan holda.

– Nimani bilib turib?

Marg'ilondan keladiringan kishingizni.

Otabek qiyin holatda qoldi va og'zig'a shu gap keldi:

– Munda manim ixtiyorim yo'q... hamma ishni otam qilayotibdir.

– Otangiz qilsalar ham sizning ko'nglingizdagicha.

– Nima ko'nglimdagicha?

– Suyganingiz bilan birato'lasiga qo'shilib olish, albatta, sizning ko'nglingizdagicha...

– Men uni suyamanmi?..

– Albatta suyasiz...

Otabek o'zini tinch ushlagan holda:

– Yanglishasiz! – dedi.

– Hech yanglishmayman,– dedi Zaynab,– siz uylanishdayoq uni suyub olg'ansiz, meni bo'lsa... men: ota-onangizning orzularicha,– dedi va ko'ziga jiq yosh oldi.

Otabek og'ir holga tushdi, bu to'g'ri so'z uni tamom esan kiratdi va bu haqiqatka qarshi borish, ya'ni yolg'onlash yana

og'ir edi. Shunday bo'lsa ham yolg'onlamay chorasi bo'lmadi:

– Boshda... suyub uylanganim, siz aytkancha, to'g'ri, ammo hozir undog' emas,— dedi.

– Ishonmayman.

– Nega ishonmaysiz, ishoning...

Zaynab bir oz unga qarab turg'andan keyin:

– Ishonmag'animning sababi bor,— dedi.

Otabek tinchsizlandi:

– Sababini... so'zlang...

– Menga uylanganingizga qancha bo'ldi?

– Ikki...

– Shu ikki yildan menga bo'lg'an aloqangiz bir zarra ham o'zgargan emas,— dedi Zaynab,— meni xotin o'rnida ko'rmaysiz!

– Bekor gap...

– Bekor gap emas, jonim,— dedi Zaynab qizishqan holda. – Marg'ilondan qaytkandan keyingi kunlaringizni mehmonxonada kechirib kelishingizdan, albatta, tona olmassiz. Shu ham umid bilan bir yostiqqa bosh qo'yg'an edi, deb manim to'g'rimda o'ylab qaramaslig'ingizning sababi ham o'zingizga... Zaynab so'zini bitira olmadi, chetka qarab ko'z yoshisini to'kdi. Otabek go'yo tog' ostida qolg'an edi.

– Siz tamom boshqacha tushunibsiz...

– Bo'lmasa, bu gaplarning sababi-nima?

– Sababi juda ochiq,— dedi Otabek. Lekin nimani sabab qilib ko'rsatishni o'zi ham bilmas edi.

– Aytingiz, axir?

– O'zingiz ham bilarsiz, deb o'ylayman.

– Men hech narsa bilmayman.

– Bilasiz!

– Xudo haqqi bilmayman.

– Bilmasangiz... – dedi bek,— bilmaganingiz yaxshi. Sizga o'z og'zim bilan iqrор qilishg'a uyalaman...

– Mendan-a, xotiningizdan uyalasizmi?

– Uyalmayinmi?

– Uyalmang.

– Uyalmasam... mizojim zaif...

Zaynab ishonar-ishonmas unga qaradi.

– To'g'ri so'zlamadingiz...

Ishonmasangiz o'zingiz biling, lekin haqiqat gap shu, sizdan

uzoqda yurishimning sababi ham shunda.

– Ishong‘animda ham bu hol tashqarida yotib yurishingiz uchun katta sabab bo‘la olmaydir. Chunki men faqat shuning uchun sizdan o‘pkalamayman,— dedi va ko‘zini to‘ldirib Otabekka qaradi. – Menga sizning mizojingiz kerak emas... O‘zingiz!.. – dedi va yig‘lab yolg‘an holda Otabekning quchog‘ig‘a o‘zini tashladi. Otabek Zaynabning shu qadar yurak dardi borlig‘ini birinchi marta bilar edi. Bechora Zaynab jonsiz haykalni o‘pib quchoqlar va yolg‘or edi.

VII Fasl. QUDALARNI KUTIB OLISH

Kechagi kirgan savdogarlardan qudalarning bu kun aniq kirish xabarlarini bilgan edilar. Nariroqdan kuzatib kirish uchun Hasanali yo‘l ustiga ketkan, Yusufbek hojining o‘zi ish boshida turib, Oybodoqqa tashqari havlini tozalatar edi. Ichkarida bo‘lsa, O‘zbek oyim qo‘shni xotinlardan bir nechasini hasharga aytib, hammani joy-joyig‘a qo‘ydirg‘an, havli yuzini ham yog‘ tushsa yalag‘undek holga kelturgan edi. Ammo o‘z uyini bo‘shatdirib, gilam solib qo‘yg‘anig‘a endi uch kunlab bor, qudalarning ziyo-fati uchun kerak bo‘lg‘an hamma narsalarni ham hozirlatqan, ular kelib tushdi deguncha, bo‘g‘izlatish uchun, deb bir g‘o‘non¹ qo‘yni og‘ilningustuniga qantattirib qo‘yg‘an edi. Kumush bilan Zaynabka atalib oling‘an xon atlaslarga ko‘ngli to‘lmay «har nuchukda tegi nozik, bu bo‘lsa endi ko‘p kiydi, atlasning yonig‘a yana bir xitoyi latta olingiz», deb marg‘ilonliqning ko‘ynagini bir qo‘sha qildirg‘an, bitta xitoy jujim mursakni kam ko‘rib, yonig‘a o‘zining qiymat baho zarrin mursagini va ikkita ro‘ymolga ham qoniqmay, o‘zining kelinligidan o‘rolmay qolg‘an qalmoqi sallachasini qo‘shqan edi.

Zaynab ham uncha xafa ko‘rinmas, qayin onasining buyruqlarini eski holicha bajarib yurar va hozirda uyga kirib olib mehmonlar kelib tushdi deguncha, oldilarig‘a yozish uchun dasturxon yasatar edi.

O‘zbek oyim hasharchi xotindan biriga tandirga o‘t qo‘yishni buyurdi-da, o‘zi Zaynabning oldig‘a keldi:

- Dasturxonning bitdimi, bolam?– deb so‘radi.
- Bitdi. Tashqarining asali kamga o‘xshaydir.

¹G‘o‘non– ikki yashar toychoq yoki qo‘chqor.

– Kam bo‘lsa, darrav ombordan keragichâ olib chiq, undan keyin xamiringga o‘zing qara, Oybodoqning qo‘li tegmas, xamir gup berib ketibdi,— dedi va darichadan ko‘tarilib dasturxonlarni kuzatdi,— dasturxonning tuzik, varaqini esingdan chiqarma,— dedi va o‘rta yo‘lakda ko‘ringan Yusufbek hojini o‘ziga imladi. – Beri keling.

Yusufbek hoji boshida oq to‘ppisi va egnida oq olacha to‘ni bilan ustidan belini bog‘lag‘an edi. O‘zbek oyim yonig‘a sekin-sekin yurib keldi:

– Nima gap?

– Dasturxonlarimizga bir qarab qo‘ying-chi?

Hoji parvosizg‘ina qilib qarag‘an bo‘ldi:

– O‘zingga yoqsa, bo‘pti,— dedi.

– Qassob aytkanmisiz, tag‘in ular kelgandan so‘ng shoshib qolmayliq.

– Qassob tayyor, hozir bo‘g‘izlatsaq bo‘lmaydimi?

– Yo‘q,— dedi O‘zbek oyim,— osh egasi bilan shirin. Ha, aytkandek, qudangiznikiga yuborg‘an kishingiz keldimi?

Asal uchun shoshib borg‘an Zaynab to‘xtab qayin-otasining og‘zig‘a qaradi.

– Borib keldi,— dedi hoji,— Alimbek dalasiga ketkan ekan, xotin qudalar kelishmakchi bo‘lishibdir.

Zaynab asalga ketdi. Hoji O‘zbekoyimning yonig‘a yurib keldi va sekin so‘radi:

– Zaynab xafa emasmi?

– Nimaga xafa bo‘lar edi.

– Axir, so‘rayman-da.

– Tuppa-tuzik,— dedi O‘zbek oyim,— tashqaringizdan Oybodoq qutilayozdimi?

– Qutilib qoldi. Mahalladan ham uch-to‘rtta kishi aytdim, oshni ko‘proq qilish kerak.

– Xo‘b.

Hoji uyon-buyong‘a alang‘lab olg‘andan keyin so‘radi:

– O‘g‘ling qayog‘da, ko‘rinmaydimi?

– Tashqarida edi-ku.

– Boya shuyoqqa kirgandek bo‘lg‘an edi.

– Guzar-puzarga chiqq‘andir,— dedi O‘zbek oyim.

Oybodoq tashqarini yig‘ishtirib kirdi. Hoji mehmonxonaga chiqib ketdi. O‘zbek oyimning amricha Oybodoq, Zaynab va

hasharchi xotinlar kulcha yasashg'a o'lturdilar.

Kun tushdan og'qanda hamma saranjom oling'an edi. O'zbek oyim to'yga boradrig'an xotinlardek yasangan, egnida odimi xon atlas ko'ynak, boshida oq shohi dakana, ko'zida surma edi. O'zbek oyimning: «Kelinni xor tutar ekan demasinlar, sen ham o'zingni tuzat»,– deb aytkani uchun Zaynab ham tamom ipaklarga ko'milib yasang'an, kecha erga tekkan yangi kelinlar suratiga kirgan edi.

Zaynabning onasi – Mohira oyim, opasi – Xushro'ybibi va yangasi Hanifanisolar ham kelishdilar. O'zbek oyimning ko'ngil tortar qo'shnilaridan Karima otin, Sharofat chevar va Mahinabonular ham yasanib-tusanib chiqdilar. O'n chog'liq xotin bo'lishib sovutmachiq dasturxonga¹ o'lturishdilar. O'zbek oyim majliska – marg'ilonliq qudaning odamgarchilikni bilishidan, Otabekni Toshkanddan uylantirishga qarshi lom-mim demay, qaytag'a o'zi kuyavi bilan birga kelib, to'yni o'tkazib ketkanidan, marg'ilonlag'i obro'sidan va davlatidan bahs qilib aytar edi:

– Bechoraning bori-yo'g'i peshonasidagi bolasi shu bizning kelinimiz. Otabekni o'z bolasidan ham yaxshi ko'rib: «O'g'lim bo'lsa shundog' bo'lar edi-da, mendan keyin hamma davlatim shuniki, ilohi omon bo'lsin»,– der ekan.

Mohira oyim allanuchkalangani holatda javob berar edi:

– Ha, aylanay quda, qars ikki qo'ldan chiqadir, deganlar... Buzoq yaxshi bo'lsa, ikki onani ham emar ekan...

Quyoshning qizdirishidan changi chiqib ketkan havlig'a suv sepib turgan Oybodoq tashqaridag'i guldur-guldurni eshitdi va chopib mehmonlar o'lturg'an uyning darichasi yonig'a keldi: «Kelishkanga o'xshaydirlar»,– dedi. O'zbek oyim gapirib turgan so'zini yarim yo'lda qoldirib, o'rnidan turdi va mehmonlar ham unga ergashdilar. Zaynab bo'zarg'an holatda uyiga yugurib ketdi. O'zbek oyim boshliq xotinlar havli yuzasiga tushdilar. Mohira oyim qizi Xushro'yning qulog'ig'a nimadir shivirlab kulib qo'ydi. O'zbek oyim o'rta eshikka borib yetmagan ham edi, narigi yoqdan qo'shning bolasi yugirib kirib qoldi.

– So'yinchi bering, bek buvi, kennoyim keldila!

O'zbek oyim cho'nchagiga qo'lini solib besh-o'n pul olib

¹Sovutmachiq dasturxon – mehmon kelishi arafasida mezbonlarning o'zi uchun tayyorlangan dasturxon.

berdi. Bola orqasidan Xasanali ko'rindi:

– Qani oyi, ko'rmanani bering-chi, men sizning qochqoq kelingizni tutib keldim! – dedi va yo'lakka qarab:

– To'xtang, to'xtang, ilgari men so'yinchimni undirib olay.

Yo'lakdan Oftob oyim ko'rindi. Paranjisi boshida, chashmandi qo'lida edi. Hasanali O'zbek oyim bilan tanishdirdi:

– Bu kishi qudachangiz – Oftob oyim bo'ladirlar.

O'zbek oyim Oftob oyim bilan salomlashib quchoqlasha ketdilar. O'zbek oyimdan keyin boshqa xotinlar uning bilan ko'rishib chiqdilar. Hammaning ko'zi along-jalong' keldi. Kumushni axtarishar edilar. Kumush hali ichkariga kirgan emas. O'zbek oyimning ikki ko'zi yo'lakda, Hasanali bir yo'lakka va bir O'zbek oyimg'a qarab nima uchundir ko'zini qisib qo'yar edi.

Xotinlar bilan ko'rishib chetda turgan Oftob oyim qudasi yonig'a keldi: «Uyalib turg'andir»– deb kuldi. O'zbek oyim kulimsirab yo'lak tomong'a:

– Hoy, posha kelin! – dedi, – bizlar kutib qoldiq-a, uyalmang bolam! Hasanalining ko'rmanasi bo'lsa tayyor!

Hasanali yo'lakka qarab imladi. Qip-qizarg'an holda Kumush ko'rindi: paranjisi qo'lida, qora atlas ko'ynak egnida, zangor latta mursak ustida, oq shohi ro'ymol boshida edi. Shahlo ko'zlari kulimsirashka yaqin holda uyatlik edilar. Hasanali tanitdi:

– Mana bu kishi qayin onangiz – bek oyim bo'ladirlar.

Kumush salom berdi va qo'lidag'i paranjisini yerga tashladi, yugirib kelib o'zini O'zbek oyimning quchog'ig'a oldi. O'zbek oyim ham uni mahkam siqib quchoqlab olg'an, yuzidan shapshap o'pib aylanib, o'rgular va tikilib-tikilib nima uchundir yig'lar edi... Kutib turgan xotinlar, Mohira oyim, Xushro'y va Hanifalar Kumushni ko'rgan on bir-birlariga qarashib lablarini tishlashdilar...

Qayin ona-kelin bir daqiqa, chamasi, ko'rishib qoldilar. So'ngra Kumush boshqalar bilan bir-bir ko'rishib chiqdi. O'zbek oyim har bir xotinni kim bo'lganini unga tanitib bordi. Eng keyin orqadan Zaynab ko'rindi. Chunki ul uydan endi chiqib kelgan edi. O'zbek oyim kulib Kumushka qaradi.

– Qani, o'zing tani-chi, kim ekan bu?

Kumush hayron bo'lib qolmadi... Ipaklar ichiga g'arq bo'lg'an Zaynabka qarab olib, unga tomon adim tashladi:

– Zaynab opam! – dedi. Zaynab ham kulimsiragan holda Kumushka yaqinlashib keldi... Ikki kundash «esonmisiz, omon-misiz, eson-omon yuribsizmi...» soʻzlari bilan ozorsiz qilib bir-birining yelkasiga va qoʻltiq ostigʻa qoʻl yuborishdilar. Ular koʻrishib turgʻanda yoʻlakdan Yusufbek hoji koʻrinib, qochadigʻan xotinlar oʻzlarini chetka oldilar. Hoji ularning oldigʻa – yuzaga chiqqʻach, Oftob oyim salom berib roʻymoli bilan tomogʻ ostlarini oʻrab oldi. Hoji qudachasi bilan soʻrashib:

– Barakalla, singlim! Haytovur, charchamay keldinglarmi, men sizlarni ovora qildimov,– deb uzr aytib kulgan va uyalib borgʻan qudachasigʻa yengillik bergan boʻldi.

– Qani, bek otasi, koʻrmanani bering-chi! – dedi Oʻzbek oyim Kumushni imlab.

Kumush uyalib zoʻrgʻagʻina salom berdi va Yusufbek hojining yaqinigʻa kelib boʻyin egdi. Hoji qoʻli bilan Kumushning yelkasiga qoqib suydi va Kumushning manglayigʻa tegizib olgʻan oʻz qoʻlini oʻpdi:

– Bizning Margʻilonda ham shunday kelinimiz bor ekan-ku, biz bilmay yurgʻan ekanmiz-da,– deb tevaragiga qarab kulindi va qoʻlini duogʻa ochdi. – Bizni shunchalik siylab kelibsizlar, bu yaxshiliqlaringiz bizdan qaytmasa, xudodan qaytsin. Oloho taolo yoshlarga tinch va barakatlik umr bersin.–Ilohim, taqabbul duo!...

Hamma duogʻa yuz siypashdilar. Soʻngra Yusufbek hoji Kumush bilan Zaynabka qaradi:

– Men sizlarning koʻrishib turgʻanlaringizni koʻrib juda quvondim,– dedi. – Mundan soʻng ham shu yoʻsunda bir-birlaringizga egachi-singildek boʻlmoqlaringizni tilayman,– dedi va Oʻzbek oyimgʻa:

– Qani, mehmonlarni ichkariga olinglar,– deb oʻzi tashqarigʻa burildi.

VIII Fasl. ZIMNAN ADOVAT

Shundan keyin Oʻzbek oyim oldingʻa tushib, qudasi bilan Kumushni uyga boshladi. Ularning ketidan boshqa mehmonlar yurdilar. Oʻzbek oyim yoʻl ustidan Oybodoqqa:

– Tezroq choyingga qara, bechoralarning aravada ichagi

¹Taqabbul duo – duolarimizni qabul et, amalga oshir.

uzulg'andir,— dedi va Oftob oyim bilan Kumushka,— men sizlardan juda xafaman,— deb qo'ydi.

Oftob oyim Kumushka qaranib javob berdi:

— Aytasangiz, aytmasangiz biz juda uyatlik bo'lg'anmiz.

Uyning dahliziga kirdilar. O'zbek oyim ularni to'rga taklif qildi:

— Qani, yuqorig'a! — dedi.

Oftob oyim to'rga harakat qilsa ham, Kumush boshqa mehmonlardan uyalib to'xtadi, O'zbek oyim uni qistab tushdi:

— Iymanma, Kumush otin, bu kun-erta bizga yangi kelinsan, uchunchi kundan boshlab sen mug'ombirning boshingda tegirmon yurgizishni o'zim yaxshi bilaman! — dedi. Oftob oyim va keyindagilar kulishdilar.

— Yana hali sen manim sobunimga kir yuvib ko'rganing yo'q! — deb qo'ydi. Bu gal Kumush ham kulimsirab oldi. To'rga Oftob oyim va Mohira qudachalar o'turdilar. Oftob oyimning so'liga Kumush, Kumushning yonig'a Xushro'y, Mohira oyimning o'ngiga Hanifa, undan keyin Karima otin, Sharofat chevar va Mahinabonular qator chizilishdilar. Eng oyog'da O'zbek oyimning o'zi o'turdi. Karima otin qo'l ochib duo qilg'andan keyin, O'zbek oyim «Xush kelibsiz» qildi. Mundan so'ng hammaning ko'zi ittifoq qilg'andek Kumushka tushdi.

Kumush uyalib yerga qaradi. Bir necha vaqt jim qolishib Mohira oyim Oftob oyimdan so'radi:

— Marg'ilondan yetib kelguncha ham juda bir yerga yetkandirsizlar?

— Uncha charchag'animiz yo'q,— dedi Oftob oyim,— o'zi Marg'ilondan Toshkandgacha arava yo'li o'n kunlik ekan, biz charchamayliq, deb sekin-sekin o'n ikki kunda keldik.

— Yo'l loydir?— deb so'radi Mahinabonu.

— Loy emas,— dedi Oftob oyim,— yo'l juda yaxshi ekan — ikki yoqda ko'm-ko'k maysa, qirlarda lolalar, yo'lning juda ham tomosha vaqti ekan.

So'z navbati O'zbek oyimg'a keldi:

— Kelmaganlaringizda Otabekni endi sira ham yubormasliqqa qaror qo'yg'an edim,— dedi,— booo xudo, o'g'lim, uch yildan beri oy sayin Marg'ilong'a qatnab zerikmadingmi, endi ular ham kelsin axir, deb yo'ldan to'xtatqan edim.

Kumush Otabek ismini eshitkach, sekingina ko'tarilib qo'y-

di. Oftob oyim Hasanalidan hamma sirni o'rganib olg'an, shuning uchun O'zbek oyimning dovdirashiga tushundi:

– Yuzimizga solmasangiz ham, juda uyatlik bo'lg'anmiz,– dedi.

Zaynab dasturxon ko'tarib kirdi va mehmonlarga «Xush kelibsiz» aytkandan so'ng dasturxonni yozdi. Dahlizdan – Oybodoq qo'lidan yasalg'an barkashlarni olar ekan, bir-ikki qayta yer ostidan Kumushka ko'z yubordi va Kumushning ko'zi ham uning keyingi qarashida to'qnashib oldi. Barkashlar qo'yilib bo'ldi. Oybodoq to'rt choydosh choyni mis tekligi bilan kirguzib berdi. Zaynab choydoshlar yoniga mehmonlarga choy quyish uchun o'ltirdi. O'zbek oyim chiqib borg'an Oybodoqni to'xtatib so'radi:

– Qassob kelganmikin?

– Boya kelgan edi. Oyimlardin fotiha olib bersangiz, qo'yni chiqarib berar edim. O'zbek oyim qudachasig'a qaradi:

– Fotiha berasizmi, quda!

Oftob oyim Mohira oyimg'a qaradi.

– Fotiha beringiz, oyi!

– Qo'y sizga atalg'an,– dedi Mohira oyim. – Fotiha berish sizning haqqingiz, biz bo'lsa q fотиhani ko'b berganmiz...

O'zbek oyim ham «siz bering» degandek qilib Oftob oyimg'a imladi. Oftob oyim uyalinqirab fotiha berdi. Oybodoq chiqg'andan keyin dasturxonga qaradilar va «oling-oling» bilan bir-birlarini qistasha boshladilar. Boyag'idek ko'bachilikning ko'zi Kumushda edi. Ayniqsa O'zbek oyim suqlanib unga qarar va tomoqqa qistar edi:

– Ol bolam, ol! Men tomoqdan uyalaturg'an kishini yomon ko'raman. Yoki eshikdan kirishingdanoq sansiray boshlag'anim uchun xafa bo'ldingmi?

– Xafa bo'lish emas, so'yindim,– dedi Kumush va dasturxondan cho'qindi.

Oftob oyim:

– Sansirashingiz uch yildan beri Kumushni bolam, deb yurganingizni bizga ochiq onglatdi. Ayniqsa men buning uchun sizdan minnatdorman. Karima otin:

– Kishi o'z bolasini sansiraydir, begonani ham sansirasinchi.

Zaynab:

– Meni ham chimildiqdan chiqishim bilanoq sansiragan edilar...

O‘zbek oyim:

– Men yaqin ko‘rgan kishimni sizensiray olmayman. – deb maxtang‘an sumol bo‘lib oldi,– hoy Kumush, ol, jilla qurisa, anuv varaqidan bir-ikkita ye, yuraging uzilg‘andir.

Kumush uzr aytdi:

– Charchadim, shekillik,– dedi,– ishtihom bo‘g‘ilg‘ang‘a o‘xshaydir...

O‘zbek oyim kuldi:

– Ishtihong bo‘g‘ilg‘an bo‘lsa charchag‘aningniki emas eringni sog‘inganingniki,– dedi. Birdan hamma kulib yubordilar. Zaynab ham kulguga ishtirok qildi... Ammo Kumush yuzini chetka o‘g‘irgan edi. Ehtimolki, qayin onasining zakovatiga ichidan tahsin o‘qur edi.

O‘zbek oyim Oftob va Mohira qudalarni dasturxong‘a qistadi:

– Oling quda, siz yoshlarni qo‘yabering, bularni yigit asrasa, siz bilan meni tomoq asraydir.

Yana kulgi boshlandi. Oftob oyim o‘zini tutolmay kular edi. Kumush ham ochiq kulib, kulgi orasida Zaynabka qarab oldi – Zaynab ham kular edi...

Kulgi bosilib tushkandan keyin, Zaynabning yangasi Kumushdan so‘radi:

– Begingiz bilan ko‘rishmaganingizga qancha bo‘ldi?

Kumush dahshatlanib onasig‘a qaradi.

Oftob oyim javob berdi:

– Uch oy, shekillik.

Xushro‘y o‘zining zolim ko‘zini o‘ynatdi:

– Ha, bo‘lmasa, xolam aytkanlaridek ishtihongiz bo‘g‘ilg‘ani o‘shaniki.

– To‘g‘ri, to‘g‘ri! – deyishdi xotinlar.

– Men o‘zim bilaman,– dedi O‘zbek oyim,– jo‘rttaga Otabekni uch oy to‘xtatib qo‘ydim-ku, axir!

Kumushning ko‘nglidan kechdi: «Aniq bilasiz, jo‘rttaga to‘xtatdingiz!»

Oftob oyim kulib javob berdi:

– Jilla uniki bo‘lmasa kerak. Manim ham ishtihom bo‘g‘ilg‘andek...

O'zbek oyimning esiga Otabek tushkan edi.

– Hoy, aytkandek, Otabekni ko'rdingizmi?– deb Oftob oyimdan so'radi:

– Yo'q.

O'zbek oyim Zaynabka qaradi:

– Tashqaridamikin?

– Yo'q emishlar... – dedi Zaynab. O'zbek oyim ajablendi:

– Boya otang ham so'rag'an edilar... – dedi,– qayoqqa ketkan ekan, aqlsiz... Ertalab senga hech narsa demabmidi?

Kumush Zaynabning og'ziga tikildi, Zaynab ham unga qarab oldi:

– Ertalab mendan ust to'nlarini so'rag'an edilar,– dedi,– men to'nni berib qayoqqa borishlarini so'rag'animga, bir joyda ishim bor, degan edilar...

Zaynab zimnan Kumushni chaqib oldi. Kumush loy kabi bo'shshib, Oftob oyim ham og'ir tortdi. Zaynabning qarindoshlari kulgan sumol bir-birlariga qarashib oldilar. O'zbek oyim oradan o'tkan sirni payqadi: «Birarta zarur ishi chiqq'andir»,– dedi. Shu vaqt darichadan Hasanali ko'rindi, qo'lida bir mesh qimiz ko'targan edi, darichadan turib mehmonlarni «Xush kelib-siz» qildi»¹ va qimizni-uzatib Oftob-oyimg'a qarab kuldi:

– Qimizni kuyavingiz sizga kirgizdi.

Oftob oyimning hushi o'ziga kelib, Kumushning yuziga qon yugirdi. Anovilar bo'lsa, endi bularning holiga tushib bo'zrayishdilar.

Qimiz bilan yengillashkan O'zbek oyim Hasanalidan so'radi:

– Qachon keldi?

– Hozir.

– Qayoqqa yo'qolg'an ekan, ahmoq?

Hasanali izoh berdi:

– Kecha hoji unga ish buyurg'an ekanlar. Bilmadim, kecha nima bilan ovora bo'lib xizmatni unutkan va bu kun ertalab esiga tushib mehmonlar kelguncha borib kelarman, deb shunga ketkan ekan. Boradig'an joyi uzog'roqda bo'lib, kechikkan va yo'ldan kelaturib bu gunohiga ikki mesh qimiz olg'an... Hali qimizni menga berib:

¹Xotinlar orasida quldan qochish yo'q edi (muall.).

«Kirib ayting, juda uyatlik bo'ldim kechirsinlar», deydir,— dedi va kuldi.

Karima otin:

— Kechirilmaydir, qimiz o'zi nima degan gap,— dedi.

Oftob oyim mehmonlarga qarab chiqq'andan keyin Hasanaliga kulib javob berdi.

— O'zimiz juda cho'llab kelgan edik, shuning uchun kechirdik.

— Balli-balli! — dedi Hasanali,— men kechirganingizni chiqib aytaman.

— Chiqib ayting,— dedi Oftob oyim.

— Siz-chi?— deb so'radi Hasanali Kumushdan.

Kumush baqadek qotib o'lturgan Zaynabka qaradi va uyalinqirab javob berdi:

— Men ham kechirdim...

— Sizning ikki boshdan kechirishingizni o'zim ham bilar edim,— dedi Hasanali. Bo'g'ozqisir uy ichini kulgi bosdi.

Kulgidan so'ng O'zbek oyim:

— Nega o'zi kirmadi?— deb so'radi.

— Qayin otasi bilan so'zlashib o'lturibdir...

Hasanali ketkandan keyin O'zbek oyim Oybodoqqa, qimizni mis tog'orag'a bo'shatishka buyurdi. Qo'y so'yilib tayyor bo'lg'an edi. O'zbek oyim qudachasining ra'yini so'radi:

— Nima buyurasiz?

— Mendan so'rab o'lturmang, mehmonlar nimani xohlasalar biz ham o'shanga yormiz.

O'zbek oyim tomoq buyurish uchun havliga tushdi. Zaynab mis tog'orog'a ag'darilg'an qimizni cho'michlab kosalarga quyib mehmonlarga tutdi.

IX Fasl. HOJI ETAK SILKKAN

To'rda qutidor, uning yonida mahallaning imomi Yunus Muhammad oxund, yurt og'asi Pirnazar jallod va Sotiboldi otalig' yana bir kekxa o'lturar edilar. Pirnazar jallodning yonida Otabek va Sotiboldi akaning qatorida Yusufbek hoji edilar. Oyog'da Hasanali meshdan qimiz quyar edi.

So'z to'rtinchi kuni bo'lib o'tkan qipchoq qirg'ini ustida ketib, Yusufbek hoji bu to'g'rida so'zlar edi.

— Men biz xalqning odam bo'lishimizdan tamom umidimni

kesib qo'ydim... Esimni tanig'animgandan beri amal demay, mansab demay faqat shu musulmonlar manfaatini ko'zlab kelib, oyog'ida o'zini qushbegi, mingboshi olg'an uch-to'rtta manfaatparastlardan go'yo yosh bola kabi aldandim... Ululamir bo'lg'an kishi ham shu manfaatparastlarning xarob fikrlariga quloq berib, bizdek odamlardan bu to'g'rida bir og'iz kengash so'rashni unutdi. Holbuki Musulmonqul balosidan uni najotka chiqarg'uchilarning bittasi biz edik. Natijada ersa so'zi – so'z, kengashi – kengash bo'lg'anlar shu uch-to'rtta kalla buzalar bo'lib, bizga o'xshag'anlarning darajamiz yosh boladek aldanish ekan...

Yunus Muhammad oxund uning so'zini bo'ldi:

– Ey hoji,– dedi,– hamma fasod ululamirda, agar ululamir durust odam bo'lsa, uch-to'rtta muttahaarning yomonlig'i hech qayerg'a bormas va buncha gunohsiz bechoraning qoni o'rinsiz to'kilmas edi. Janobi payg'ambari xudo hadisi shariflarida aytadirlarkim, «Bismillahir rohmanirrohim qola annabiyu alayhissalom: Izo vasada al-amru ilo g'ayri ahlihi fantazir as-soata, ya'ni ul sarvari koinot marhamat qilurlarkim, agar bir qavmning ishi noahl odamg'a topshirilg'an bo'lsa, bas, o'shal qavmning qiyomatini yaqin bil, ya'ni halokatiga muntazir bo'l». Bas, bizning korlarimiz ham ko'b fursatlardan beri noahl odamlarning qo'lig'a qolib va har zamon ul nobakorlar bizlarning boshimizg'a anvoi kulfatlarni soladirlar. Ilohi kori badlari o'z boshlari birlan daf' bo'lg'ay.

– Saddaqa yo rasulilloh¹,– dedi hoji va hadisni takrorladi: – «Izo vasada al-amru ilo g'ayri ahlihi fantazir as-soata» – voy bo'lsin biz badbaxtlarning holiga,– dedi. Bir oz ma'yuslanib to'xtadi va domla tarafidan bo'lingan so'zini shu gaplar bilan tamomladi:

– Shu kungacha bo'lmag'anlarg'a bo'lishmoqchi bo'lib umrimning nihoyatiga yetib qoldim,– dedi. Soqolini tutamladi. – Bu soqol shu el qayg'usida oqardi. Bu ko'ngil shu manfaatparastlar ta'sirida qoraydi. Yoshim oltmish beshka yetib bir vaqt bo'lsin ibodatimni janobi haqqa bevosita yo'naltirg'animgi va ko'ngil ko'zim ochilib qilg'an sajdamni xotirlay olmayman. Bu aldanishim ersa, haq tarafidan bir tanbeh, bo'lmag'anlarg'a bo'lishmoqchi bo'lg'animgi uchun bir kinoyadir. Endi mundan keyin-

¹Saddaqa yo rasulilloh – to'g'ri aytdingiz, yo payg'ambar.

gi besh kunlik umrim dunyo mojarolaridan etak silkib to'sha'i oxirat tadorikini qilmog'im uchun g'animat ko'rinadir.

Bu so'z majliska bir ma'yusiyat berdi. Ko'b vaqt hammalari sukutda qoldilar. Hojining gapi ayniqsa Pirnazar akaga ta'sir qilg'an edi. Ul o'z hunari ruhida mulohazasini so'zladi:

– Yomonlarni bitta-bitta, terib-terib bosh kesmasdan elni tinchitish qiyin,– dedi.

Bu so'zdan keyin majlis ahli hojining og'zig'a qaradilar. Hoji kulib qo'ydi, bir ozdan keyin:

– To'g'ri aytdingiz, jallod¹,– dedi,– bu taqdirda yoningizda o'lturg'an bizning o'g'ulni ham ko'makingizga chaqira olasiz...

Hamma kulib yubordi. Qutidor yer ostidan Otabekka kulim-sirab qaradi. Otabek dadasining kinoyasiga tushunib qip-qizil lavlagidek bo'ldi. Yaxshiki, qutidor va Hasanalidan boshqa hech kim bu kinoyaga tushunmas edi.

Pirnazar aka jiddiycha Otabekka qaradi.

– Otabek menga o'xshag'an jallodkina emas, amiri lashkar² bo'la oladir. Siz fотиha bersangiz va Otabek amr bersa men xudo haqqi yomonning boshini olishdan qaytsam,– dedi.

– Bizning kattadan-kichigimizning,– dedi hoji,– topqan-tutqanimiz faqat bosh olish... Biz o'ylaymizki, go'yo bosh olish bilan olam tinchiydir va biz o'z xohlag'animizni qila olamiz. Tuzik, jallod aytkanidek, yomonning boshini olmoqqa men ham qarshi emasman va lekin buning nozik shartlari bor: avvalo, manfaati shaxsiyasidan kechib, faqat el baxti uchun bosh tikkanlar jamoasi kerak va bu jamoaning o'z maslaki yo'lida kuzatkan ma'lum bir nishonasi bo'lmog'i zarur. Ana shundan keyin haligi nishonaga qarab intilishda oyog' ostig'a elashkan cho'p-xaslarni supira borish lozim. Mana shundagina to'kilgan qonlar o'rinlik va mashru', berilgan boshlar chin qurbon hisoblanadirlar. Yo'qsa sizning bosh olishingiz ham anovilarning qirg'inidan farqlik bo'lolmas,– dedi va bir oz to'xtab olg'andan keyin afsuslandi,– shu yoshg'a yetib bu xalq orasida haligi jamoani uch-to'rt nafardan ortiq uchratolmadim, afsus.

Yana bir muncha gaplar o'tkandan keyin hammalari masjid-

¹Ilgaridan jallodlik qilib, hozirda bu kasbni tashlagan. Ammio jallod laqabi qolgan (muall.).

²Amiri lashkar– temuriylar davrida va keyinchalik Turkiston xonliklarida eng yuqori harbiy unvon, umuman, lashkarboshi, qo'shin boshlig'i.

ga chiqib peshinni o'qub kirish uchun qo'zg'aldilar. Otabek ham ko'pchilik bilan birga qo'zg'alg'an edi, Hasanali uni to'xtatdi:

– Siz to'xtangiz, Otabek,– dedi. Kishilar havli yuziga tushkandan keyin,– ichkariga bir kirib chiqmasangiz ayb bo'ladir... Boyag'i ishingizni bo'lsa zo'rg'a yolg'on-yashiq bilan ularning ko'nglidan chiqardim.

Otabek nihoyatda bo'shashqan holda qaytib o'rniga o'turdi:

– Mayli, bo'lmasa... – dedi.

X Fasl. HASANALINING HIYLASI

Kishi ortiqcha qo'rqqanda gangib a'zosi harakatsiz va og'riq holga tushadirkim, albatta buni biz qattig' qo'rqqandan deb bilamiz. Darhaqiqat, bizning qarshimizg'a yo'lbars chiqsa, biz qattig' qo'rqamiz, chunki bizni o'lum kutadir, inson uchun dunyoda o'lumdan qo'rqunch narsa yo'q. Binoan alayhi biz bundagi qo'rquvni tabiiy hisoblaymiz. Ammo qizig'i shundakim, bizni dunyo baxti kutkanda, bizga saodat bashorati berilganda nega biz o'lum kutkandagi holga tushamiz va uzviy tashkilotimiz (o'rganizmamiz) birinchidagi holatni kechiradir?

Otabek ham hozir shu keyingi holatka tushkan edi. Erta bilandan boshlang'an bu holat Hasanalining keyingi so'zi bilan tamom bir dahshat kasb etdi va hushsizlarcha o'turib qoldi.

Hasanali kirgandan so'ng qilinadrig'an muomalani ta'lim berdi:

– Onangiz bilan Zaynab anovi mojarolaringizdan xabarsizdirlar, buni qayin onangiz bilan kelinga ham uqdirib qo'yg'anman. Ular bilan so'rashib, so'zlashqaningizda, go'yo uch oydan berigina ko'rishmaganlardek bo'lingiz.

Otabek bo'zarib entikdi:

– Ul-ku oson... – dedi.

– Qiyini qaysi?

– Shu choqq'acha tushunmadingizmi?

Hasanali Otabekning yuziga uzoq tikilib qoldi...

– Yigit emasmisiz, ey barakalla.

– Yigitlik bilan yurakni to'xtatish...

Hasanali ham o'ylab qoldi. Darhaqiqat, Otabekning hozirgi holi nozik edi. Hasanali bir necha qayta bosh qashinib va soqol tutamlab o'ylandi. Nihoyat, o'zicha kulindi:

- To‘xtang bo‘lmasa,– dedi,– men bir ish qilayki...
- Nima ish qilmoqchisiz?
- Siz hozir so‘ramang, ammo shu daqiqadan boshlab ixtiyoringizni menga topishtiring. Otabek kuchlanib kuldi:
- Nima, axir?– deb yana so‘radi.
- So‘ramang,– dedi Hasanali,– siz tinchkina tahoringizni olib, namozingizni o‘quy bering.

Hasanali shu so‘zni aytib mehmonxonadan chiqdi. Otabek, Hasanali tarafidan tahsir etilgandek¹, turib tahorat oldi va mehmonxonagakirib «tarobih»² boshladi... Oradan yarim soat chamasi vaqt o‘tkan edi, Hasanali ichkaridan chiqib keldi.

Otabek esa hanuz ruku‘da³, sujudda⁴edi.

– O‘qub bo‘lmadingizmi?– deb so‘radi darichadan.

Otabek yonig‘a salom bermasdan unga qaradi. Bu holga Hasanaling kulgusi qistab kelsa ham, o‘zini zo‘rg‘a to‘xtatti:

- Qani, men bilan yuring.
- Qayoqqa yuraman.
- Ichkariga.
- Tag‘inmi?

Hasanali kuldi:

– Endi kirsangiz, bir martaba bo‘ladir,– dedi. – Siz... hozir o‘rta yo‘lakdan sekingina manim uyimga kirasiz... Xotinlar namoz o‘qub yotibdirilar,–sizni hech kim ko‘rmaydir. Siz kirgandan keyin men eshikni ustingizdan yopib olaman–da, bir ozdan so‘ng oldingizg‘a kelinning yolg‘iz o‘zini kirguzaman... tuzikmi?

– Tuzik...

– Qani, turing tezroq!

Otabek turdi. Uchrashishka hali anchagina vaqt bor, shuning uchun uning yuragi tinch sumol edi. O‘rta yo‘lakka kirdilar. Oldinda borg‘an Hasanali to‘xtadi va uying eshigini ko‘rsatib «o‘ting!» dedi. Otabek uning aytkanicha qilib o‘zini uyga oldi. Hasanali Otabekni uyga kirguzgandan so‘ng kelib eshikni qiyaroq ravishda yopdi va darichani narigi uydan qarag‘anda kishi

¹Tahsir etmoq – bo‘ysundirilmoq, sehrlanmoq, tobe bo‘lmoq.

²Tarovich (tarobih) (arabcha: dam olish, hordiq onlari; ramazon oyidagi qo‘shimcha namoz, ibodat) – ro‘za kunlari kechki, oxirgi namozdan keyin o‘qiladigan qo‘shimcha namoz.

³Ruku‘ (arabcha: tiz cho‘kish, tiz cho‘kib sajda qilish) – namozda boshni egish, ikki bukilish.

⁴Sujud (arabcha) – sajda, ibodat.

ko‘rinmaslik qilib qiyg‘och ochdi. Shundan keyin ul o‘zicha nimagadir kulimsirab xotinlar oldiga ketdi.

Otabek kirguzilgan Hasanalining uyi Oybodoq ona tarafidan tozag‘ina yig‘ishtirilib, o‘rta hollik kishilarning uyidek asbob, jihozlar bilan ziynatlangan edi. Devorlar ganchlangan, shiplar sirlangan, oyog‘ osti alvon gullik kiyiz bilan to‘shalgan va taxmong‘a kirpo‘sh ko‘rpalar osilg‘an edi. Otabek kafshini dahlizga yeshdi-da, uy bo‘yicha bir-ikki qayta yurindi va entikib nafas oldi. Shu vaqt taxmong‘a osilg‘an kirpo‘sh o‘z-o‘zidan qimirlag‘andek bo‘ldi. Bu qimirlashni Otabekpayqamadi. Haligi qimirlag‘an kirpo‘sh birdan ochilib ketib Otabek cho‘chidi... Birav taxmondan unga qarab kulimsirar edi. Otabek titrar edi... Bir ozdan so‘ng ikkisi ham o‘zlarini bir muncha to‘xtatdilar-da, bir-birlariga tomon yurishib keldilar va so‘zsizg‘ina quchoqlashdilar... Otabek sunbul islik sochlardan ruh olar, Kumush go‘yo uning bag‘rig‘a singib ketkan edi. Bu hol bir daqiqa chamasi davom etkandan keyin bir oz ajralishqan ko‘yi uyning oyog‘ig‘a yurib bordilar va tiza-batiza o‘lturdilar... Birisi ham so‘zlay olmas, faqat termulishar edilar. Necha daqiqag‘acha shu holatda bo‘ldilar. Nihoyat, Kumush kulgi aralash ko‘ziga yosh oldi.

– Siz... qochqoqsiz,– dedi.

– Siz...

– Men?

– Siz quvloqsiz.

– Ajab qilaman,– dedi Kumush va shapalog‘i bilan erining yuziga sekingina urib qo‘ydi. – Bu yoqqa ham...

– U yoqqa Zaynab ursin.

– Zaynabning... urishka haqqi yo‘q.

Kumushning ko‘zida haligacha ko‘rilmagan bir shodliq o‘ynadi:

– To‘g‘ri aytasizmi?

– To‘g‘ri aytaman!

– Mana bo‘lmasa,– dedi Kumush. Otabekning ikkinchi yuzini ham silagandek qilib qo‘ydi.

Yana kulimsirashib, termulishib qoldilar...

– Biravning g‘amida kuyib qaridim,– dedi Kumush.

– Bekor aytasiz... Meni aytasangiz to‘g‘ri.

– Siznimi?– dedi Kumush. – Siz endi qirchillabsiz!¹

– To‘g‘ri gapirmadingiz.

– To‘g‘ri gapirdim.

– Ammo siz...

– Men?

– Keyin aytaman...

Kumush o‘pkaladi:

– Ayting hozir,– dedi va jodu ko‘zini allaqanday holatka qo‘ydi. Otabek javob o‘rnida Kumushning yuzidan o‘pdi... Kumush o‘zini qutqazib o‘rnidan turdi.

– Yaxshi qoling endi.

Otabek tushunolmay unga qaradi:

– Nima bo‘ldi sizga, qayoqqa borasiz?

– Marg‘ilong‘a...

– Bu kun kech bo‘lib qoldi, ertaga ketarsiz.

Kumush kulib Otabekning yuziga urdi:

– Bizning ovloqda ko‘rishkanimizni,– dedi,– oyim va Hasanali otamdan boshqa hech kim bilmaydir, ayniqsa, Zaynabingiz bilsa yaxshi emas.

– Bilsa nima qiladir?

– Hech narsa qilmaydir... Yaxshi emas-da,– dedi,– bir ozdan keyin chiqib oyim bilan so‘rashing, kirmaganingiz uchun qayin onalaringiz so‘yinib o‘layotiptilar.

Kumush yana bir kulib qarag‘andan keyin uydan chiqdi. Otabek endi tamom o‘zini bosib olgan, endigi yurak urishi faqat haligi farishta tomong‘a oshiqibqina edi. O‘zi yolg‘iz qolg‘andan so‘ng nimaga bo‘lsa iljaydi va Hasanaliga ilgarigidan ham quyuqroq o‘zida muhabbat sezdi. Shu daqiqadan boshlab kechiradigan mas‘ud kunlarini tasavvurdan ojiz va Zaynab to‘g‘risida o‘ylab ham qaramas, boshqa gap esiga-da kelmas edi. Oradan Kumushning uyga kirib olishi fursat o‘tkandan keyin, uydan chiqdi va parvosizcha mehmonlar o‘lturgan uyga bordi. Uning kelishini o‘z uyidan ko‘rgan Zaynab yugirgancha Otabek orqasidan mehmonlar oldig‘a kirdi. Uydagilar Otabekni ko‘rish ila o‘rinlaridan turganlar, faqat O‘zbek oyim «hap» etkancha o‘lturar edi. Otabek Oftob oyim bilan ko‘rishdi... Oftob oyim uni quchoqlab yuzidan o‘pdi va ko‘ziga yosh oldi... So‘ngra kichkina

¹Qirchillash – odatda, qorga aytiladir. Masalan, qattiq sovuqda yoqqan qor qirchillaydir. Shundan olib ayni yetilgan yigitlarni qirchillama yigit, deyдилar (muall.).

qayin onasi bilan, Zaynabning opasi va boshqalar bilan so‘rashib chiqdi va kulimsiragan holda Kumushka «esonmisiz...» deb qo‘ydi. Kumush ham «shukur» deb kulindi. So‘rashish tamom bo‘lg‘andan keyin o‘lturishdilar. Otabek onasining yonig‘a, Zaynab uning yonig‘a o‘lturdilar. Kumush Zaynabning bu qili-g‘ig‘a g‘ijinib bir-ikki qayta yer ostidan unga ko‘z yubordi.

Fotiha o‘qulib kuyav qayin onag‘a uzr aytdi:

– Avvalo, sizlar kelguncha qaytarman, deb ertalab bir gunoh qildim. Undan keyin mehmonxonadan qo‘zg‘alolmay ikkinchi uyatka qoldim...

Oftob oyim:

– Bolamiznikini aybi yo‘q.

O‘zbek oyim:

– Qimiz kirguzib qayin onangning og‘zini ho‘llamag‘aning-da nax balog‘a qolib eding, bolam.

Kulishdilar. Karima otin:

– Kumushoy bo‘lsa, sen erimni yashirg‘ansan, deb Zaynabning engka-tengkasini chiqardi.

Yana kulgu bir-biriga elashdi. Zaynabning boyag‘i ishiga Kumushning g‘ashi kelganini aytilmasa, hozir ul ham juda ochilg‘an, kular va yer ostidan Otabekka ko‘z qirini tashlar, Zaynab bo‘lsa Kumushni ta‘qib etar edi. Majliska bir oz jimjitlik kirgandan so‘ng Otabek ham o‘z tomonidan bir kulgu to‘qumoqchi bo‘lib, Zaynab bilan Kumushka qarab oldi:

– Men bir ishka hayronman,– dedi.

– Nimaga?– deb so‘radi Mohira oyim.

– Nega Zaynab semiz-u Kumush ozg‘in?!

O‘zbek oyim javoblandi:

– Buning hikmatini mendan so‘ra, bolam,– dedi,– Kumushing o‘zingga o‘xshash serfikir ko‘rinadir, Zaynab bo‘lsa menga o‘xshash quvnoq.

Otabekni o‘ziga o‘xshatqani uchun Kumush qayin onasidan rozi bo‘ldi. Ammo Zaynab o‘zini Otabekdan chetka qoqqani uchun O‘zbek oyimga g‘ijindi.

O‘zbek oyimning bu fikriga Karima otin qarshi tushdi:

– Yanglishdingiz, oyi,– dedi,– bundagi farqni Yusuf-Zulayho qissalarini o‘qug‘an kishi biladir... Uch oy degan fursat ozg‘ina vaqt emas, Kumush xonimning ozg‘ani sog‘inishniki!

Karima otin qosh qo‘yaman, deb ko‘z chiqarayozdi. Ya‘ni

Otabek bilan Kumushni Yusuf-Zulayxogao'xshatib, Zaynab va qarindoshlarini o't ichiga tashlag'an edi.

– O'zbek oyimniki to'g'ri,– dedi Mohira oyim,– Zaynab quvnoq, Kumushnisa manim ko'zimga ham serfikrga o'xshab ko'rinadirlar...

– To'g'ri-to'g'ri,– dedi Xushro'y.

Kumush bilan Oftob oyim oradan kechkan sirga tushunib jim o'lturar edilar. Kumush yer ostidan Otabekka rizosizcha ko'z tashladi.

– To'xtanglar-chi,– dedi Otabek, hamma unga qaradilar,– hech qaysilaringiz ham topolmadingiz.

– Topolmag'an bo'lsa q o'zingiz ayting! – dedi Sharofat chevar.

– O'zlaringiz topolmag'andan keyin men aytib nima qilay?

– Men topdim, xax shayton! – dedi Karima otin,– qizil gulning ham o'z oldig'a, oq gulning ham o'z oldig'a isi bor, demakchi!

Hamma birdan kulishib:

– Xudda-xudda! – deyishdilar.

Otabek kulib o'rnidan turdi va «topolmadingiz, topolmadingiz» deganicha uydan chiqdi. Kumush bilan Oftob oyimning ko'ngillari birdek bo'lsa ham bu kashfdan keyin Zaynab bilan Mohira oyim ancha yengillashdilar. Bu qiy-chuv orqasidan mehmonlarga quyuyq-suyuq berildi.

XI Fasl. KUMUSHNING SO'Z O'YUNI

Shomga yaqin mehmonlar tarqalishdilar. Mehmonxonada hoji, qutidor, Hasanali va Otabek qolg'an edilar.

Ichkarida O'zbek oyim mehmonlarni kuzatib bo'lib, Kumush bilan onasidan ho'ppak¹ olar edi.

– Men sizlardan juda xafa bo'lg'an edim. Sizlarni churuk lattaga tugib, tokchag'a tashlash darajasiga yetgan edim. Nahotki uch yil bo'lsa-yu – bir yo'li o'z bilgularingizcha kelmasalaringiz. O'g'lim bechora oy o'tmasdan bo'zchining mokisidek qatnab tursa... Axir manim ham o'zimga yarasha obro'm bor. Toshkand-

¹Ho'ppak – 1) ikki qo'l shapalog'ini biriktirib, orqasi bilan urish. Ko'chma ma'noda: o'ch olmoq; zarda qilmoq, achchiqlanmoq; qasdlashmoq. (bu yerda shu ma'noda kelgan); 2) paxtasi yetilib, yaxshi ochilgan ko'sak.

da kimsan, Yusufbek hoji deganing ko'chiman¹. Xudoyorxon ham bir kun kechasi kelib bizga mehmon bo'ldilar... Qushbegining uy ichlari bo'lsa, bir ishni manim kengashimsiz qilmaydirlar... Shuncha obro' ko'rgan bir kishi kelib-kelib nahotki o'z qudasidan va kelinidan munchalik obro'sizlik ko'rsa...

Shahardagi kattadan kichik erta-yu kech quloq-miyamni yeydirki, hoy, marg'ilonliq kelingiz keldilarmi, nega shundog' kelingiz bo'laturib Marg'ilong'a tashlab qo'yibsiz? Men bo'lsam hech so'z topolmag'animdanda aytaman: – Kelinimning onasi kasal emish... Ikkinchi vaqtda: – Kelinim bechora munglug'... deyman. Endi ko'rsam miltiqning o'qidek, pushti gulning to'qidek kelinim bor ekan... Men bu adabsizga tag'in o'zim o'lturgan uyimni bo'shatib beribman-a,– der edi.

O'zbek oyimning dali-g'ulilig'idan Oftob oyim va Kumush unga juda o'zlashib olg'anlar, uning so'ziga goh kulib, goh uzr aytar edilar. Hozir uyda Otabek bo'lmag'ani uchunmi, nimadan bo'lsa ham har nuchuk Zaynab o'z uyida kuymalanishib yotar va mehmonlarni O'zbek oyimning tanho o'ziga tashlag'an edi.

Tokchalarga shamlar yoqilib, vaqt xuftanga yaqinlashib qolg'andan so'ng uyga Otabek kirdi. Ul kirgandan keyin Oftob oyim bilan O'zbek oyim ular oldida o'ltirishni eb bilmadilar-da, sirlashish uchun boshqa uyga chiqib ketdilar. Ularning chiqib ketishini kutib turg'andek, qo'lig'a bir choydush choy ko'targani holda Zaynab kirdi va Otabekdan choy ichib, ichmasini so'radi. Otabek ichmayman, deb javob bergan edi, Kumush orag'a tushdi.

– Men ichaman, o'zingiz ham o'lturing.

Zaynab uncha qistatmadi, o'lturib Kumushka choy quyib bera boshladi. Kumush uni so'zga solib so'radi:

– Manim balo-qazodek yetib kelishim uchun xafa bo'lgandirsiz? Zaynab Otabekka qarab oldi:

– Nega xafa bo'lay,– dedi,– siz kelmaganingizda ham o'zlari borar edilar...

– Bormas edilar! – dedi Kumush,– men bilan urishib kelgan edilar...

Otabek Kumushka yer ostidan kulib qaradi, Kumush ham kulib javob berdi.

– Shu kishi birav bilan urishadirlarmi?– dedi Zaynab,– ikki

¹Ko'ch – 1) ko'chish paytida tashiladigan uy-ro'zg'or buyumlaridan iborat yuk. 2) ahli ayol, xotin (eriga nisbatan). **Bu yerda shu ma'noda kelgan.**

yildan beri menga bir og'iz qattig' so'z aytkanlarini bilmayman...

– To'g'ri aytasiz,– dedi Kumush,– bu kishi emas, men urishkan edim... Bu kishida sira gunoh yo'q va arazimizga bir to'ng'uz sababchi bo'lg'an edi.

– Kim balo ekan ul?– dedi Zaynab.

– Bizning shaharning eng yaramasi,– dedi Kumush va Otabekdan so'radi,– siz eshitdingizmi, yaqinda o'shani bir bek o'ldiribdir?

Otabek kulimsiradi: – Eshitdim...

– O'sha bekning haqiga eshitkan kunimdan beri duo qilib kelaman...

Zaynab so'radi:

– Sizlarda qanday dushmanlig'i bor ekan?

Otabek «endi nima deysan» degandek qilib Kumushka qaradi. Kumush bo'lsa parvosiz javob berdi:

– O'sha to'ng'iz uyланmakchi bo'lib manim bir o'rtog'im-g'a sovchi qo'yib yurar edi... Men ersa o'rtog'imni unga tegishdan aynatkan edim. Aynatishim halig'i to'ng'uzning qulog'ig'a yetib meni bu kishiga chaqibdir. Bu kishi bo'lsa, nega biravni o'rtasig'a tushasan, deb mendan xafa bo'ldilar...

«Bu kishi» Kumushning yolg'on uyushdirishidan kuldi.

Zaynab ersa erini oqlab tushdi:

– Ayb sizda ekan,– dedi,– siz ham nega biravning o'rtasig'a tushasiz?

– Ayb mendalikka menda,– dedi Kumush va Otabekka qaradi.

– Nafsilamrga qarag'anda, ayb bizning oramizg'a cho'p bo'lib tushkan xolamning qizi Zaynabda, shundog' emasmi?– deb so'radi.

Otabek sachrab Kumushka yuz o'girdi:

– Bu o'rtag'a Zaynabni nimaga kelturib tiqasiz, endi?

Kumush kuldi va eski holini buzmadi:

– Siz hovliqamang, bek,– dedi,– tunovi kun xolamnikiga bor-g'an edim, xolam qizi Zaynabdan shikoyat qilib hamma gapni Homid cho'chqaning qulog'ig'a yetkizguchi o'z qizi Zaynab gumbaz bo'lg'anini birma-bir aytib berdi, bildingizmi?

Otabek zo'rg'a-zo'rg'a xaxolashdan o'zini tutib qoldi:

– Nima bo'lg'anda ham ayb sizda, nega boshda o'zingiz bu ishka aralashdingiz, axir?– dedi.

Zaynab:

– O‘zingizning aralashishingiz chakki-da,– deb qo‘ydi.

Kumush jiddiy tus oldi:

– Siz aytkandek Zaynab gumbazda ham ayb yo‘q, menga qolsa hamma gunoh bek otam bilan xon oyimda,– dedi.

– Orzu-havaslik joyni qidirmasdan qizlarini bir kishiga berib qo‘ya qolsalar – albatta bu savdolar yo‘q edi... Nahotki ikki yildan beri necha bechorani zir qatnatib ovora qilsalar, Toshkand qishlog‘i bilan Marg‘ilonning orasi ozg‘ina yo‘lmi, axir?

Otabek xaxolab yubordi:

– Hamon aybni o‘z bo‘yningizga olmaysiz, astag‘firulloh...

Zaynab Kumushdan:

– Bek otangiz bilan xon oyingiz kim?

– Haligi men aytkan o‘rtog‘inning ota-onalari... Orzu-havas qidirib bechora qizlarini qaritib qo‘ydilar.

– Nega siz tayyor kuyavdan o‘rtog‘ingizni aynatdingiz?

– Davlati bo‘lsa ham, o‘zi teri namoyish edi... Kishi davlat uchun erga tekkandan yerga teksin...

– Albatta,– dedi Zaynab.

Otabek Kumushning so‘z o‘yuniga ajablanar va hoy shayton, degandek unga qarar edi.

Kumush yana tinchiy olmadi:

– Bizning urishib qolishimiz uchun Karim sandiqchining ham daxli bor,– dedi.

Otabek jo‘rttaga so‘radi:

– Qanday daxli bo‘lsin. Sizga qolsa, butun shahar daxldor ekan-da?

– Shoshmang jonim,– dedi Kumush,– nega o‘ylamay-netmay eshigiga bosh urib kelgan bir yigitni quvlab soladir?

– Astag‘firulloh... uning quvlanishig‘a ham Homid sabab bo‘lg‘an. Homidning yomonlig‘ig‘a ersa siz sabab bo‘lg‘ansiz...

Zaynab nimadir so‘ramoqchi bo‘lg‘an edi, Kumush unga yo‘l bermadi.

– U ham emas, bu ham emas,– dedi,– hammasi xudoning taqdiri.

Otabek:

– Ana endi to‘g‘ri aytdingiz.

Kumush:

– Ikki o‘rtada dum qidirib quloqdan ham ajralg‘an puchuq

oyimning holi ham xudoning taqdiri!

Otabek kuldi. Zaynab keyingi soʻzlarga tushuna olmagʻan, shunga koʻra Kumushdan izohlar olmoqchi edi. Kumush unga izohlar uyushdirishni xohlamagʻanliqdan soʻzni chetka chalgʻitib yubordi:

– Necha yoshqa kirdingiz, Zaynab opa?

– Oʻn toʻqquzgʻa, shekillik.

– Hali siz bola ekansiz,– dedi Kumush.

– Siz nechaga kirdingiz?

– Meni soʻramang, men endi qarib qoldim...

Zaynab unga hasadlanib qaradi va kuchlanib aytdi:

– Hali yoshqa oʻxshaysiz-ku.

– Necha yoshqa kirgan deb oʻylaysiz?

Zaynab Kumushning toʻlib yetmagan gavdasiga va oʻn olti yoshlar chamaliq gʻubor tegmagan husniga hayron boʻlib, mulo-hazasini aytishdan qoʻrqdi. Zaynabka qolsa, ehtimolki, Kumush oʻzidan ham yosh chiqar edi.

– Men qayoqdan bilay...

– Yigirmaga kirdim.

– Mendan bir yosh katta ekansiz.

– Sizdan, albatta, kattaman,– dedi Kumush.

Kumushning «albatta, kattaman» degan soʻzini Otabek ichidan tasdiqladi, uning husndagina emas,– aqlda va boshqada Zaynabdan necha barobar yuqorida ekanini oʻyladi. Oragʻa bir necha daqiqaliq soʻzsizlik kirdi. Otabek yer ostidan Kumushka nigoh tashlar, Zaynab gilamning popugini chirmab nimaningdir xayolini surar, Kumush boʻlsa hech kimga ham qaramay mudragʻan sumol oʻlturar edi. Kumushni bu holda koʻrib Otabekning yuragi achidi...

– Yoʻlda charchagʻan koʻrinasiz, Kumush.

Zaynab gilamdan koʻzini oldi, Kumush mudrashdan choʻchidi...

– Qaydam...

– Biz ketaylik, siz tinchib uxlang,– dedi Otabek.

– Mayli... Xuftanni ham oʻquy olmaydirgʻan oʻxshayman.

– Zarari yoʻq,– dedi,– yolgʻiz qoʻrqmaysizmi... Yoningizda

Zaynab yotsinmi?

– Zaynabnisa siz bilan yotsin... Men yolgʻizliqgʻa oʻrgan-ganman...

- Onangizni chaqirib beraylik bo‘lmasa.
- Rahmat.
- Yolg‘iz yotib qolgangizni ayniqsa oyim eshitsa...
- Siz bilan Zaynabnisa yolg‘iz yotib qolg‘animni aytmasangiz, hech kim bilmaydir...

–O‘rin o‘shami?

Zaynab nimagadir juda ham quvonib ketdi. Shuning uchun bo‘lsa kerak, Kumushni o‘rin yozishg‘a qo‘ymay o‘zi par to‘shakni olib yerga soldi. Kumush mudrag‘an ko‘yi Zaynabka tashakkur aytib to‘rdagi burchakka o‘lturib oldi. Otabek berigi burchakdan turib uni qo‘li bilan yanar va kulimsirab xo‘mrayar edi. Kumush mudrag‘an ko‘yi, suzilgan ko‘yi iljayib javob berar edi...

O‘rmini solib bitirgandan keyin, Zaynab qanoatlanib uydan chiqmoqchi bo‘lg‘an edi, uni Kumush to‘xtatdi:

– Zaynabnisa,– dedi, Zaynab qaradi,– bu kishini tashqarig‘a chiqib yotishg‘a qo‘ymang, tuzikmi?

– Nimaga?

– Nimagaki, dadamning ko‘ngliga gap keladir.

– Xo‘b,– dedi Zaynab va eshitdingmi degandek qilib eriga qarab olg‘andan keyin uydan chiqdi.

Uning keticha Kumush Otabekka qattig‘ qilib aytdi:

– Qani, siz ham uyingizga!..

Zaynab juda ishong‘an holda o‘z uyiga borib yetdi.

– Chindan aytib yotibman, eshitasizmi?

Otabek o‘zini g‘aflatka solib Kumushning yonig‘a bordi:

– Siz...

– Men?

– Siz quvsiz...

– Men quv emasman,– dedi kulib Kumush,– men hali urushig‘liq holdaman, yarashqanim yo‘q. – Boya nimalarni so‘zladingiz, sir ochiladimi, deb jonim bo‘g‘zimg‘a keldi.

– Nega sir ochilsin?– dedi,– men siz bilan o‘tkan ishlar haqida so‘zlashmoqchi bo‘lib turar edim – o‘zi jo‘rttaga kirib keldi. Men ham so‘zimni to‘xtatmay jo‘rttaga boshqa yo‘lda aytib chiqdim. Nima, bir narsa payqadimi?

– Payqamadi-ku... Shundog‘ bo‘lsa ham men juda qo‘rqdim.

– Hali shu yuragingiz bilan uch kishini o‘ldirdingizmi, men ishonmayman,– dedi Kumush va Otabekning xanjar tekkan

qo'lining chizig'ig'a ko'zi tushdi.

– Pichoq yomon kesipti... Chumchuq so'ydingizmi? Qani chiqing, men yotaman.

– Yota beringiz.

– Sizning oldingizda yeshinaymi?

– Uyalsangiz, men yuzimni o'girib turay,– dedi va yuzini chetka burdi.

– Qaramang bo'lmasa,– dedi Kumush yeshinar ekan,– «bo'lg'ani yo'q, bo'lg'ani yo'q» degan so'zni besh-olti qayta takrorladi va o'ringa kirib olg'andan keyin ham «bo'lg'ani yo'q, bo'lg'ani yo'q» deb kular edi.

Otabek nihoyatsiz «bo'lg'ani yo'q» dan zerikib qaradi:

– Aldamchi.

– Bu aldashlar – aldash emas, siz hali qarab turing, qochqoq.

– Aniq qo'rqmaysizmi yolg'iz?

– Nega qo'rqay, ikki yil yolg'iz yotib, endi juda o'rgandim...

Ehtimol siz yolg'izliqdan qo'rqarsiz.

– Kinoyangiz...

– Bu kinoya emas, to'g'ri so'zim,– dedi Kumush,– men bu holda yolg'iz ham emasman...

– Bu nima degan so'zingiz tag'in?

– Ya'ni hamrohim bor, deganim – mendan qo'rqmang, deganim...

Otabek yana tushunmadi...

– Hamrohingiz...

– Hamrohimmi?– dedi Kumush,– hamrohim biravning xayoli, biravning fikri. Bas, bundan ham yaxshi rafiq bormi? Ba'zi vaqtlarda bu yo'ldosh uyqudan ham shirin.

Otabek «hamroh»ga tushundi va yotib Kumushning yuzidan o'pdi:

– Lekin men bu so'zingizga ishonmayman.

– Nega ishonmaysiz?

– Negaki, siz anovi... kechasi hamrohsiz edingiz... Pish-pish uxlar edingiz...

Kumush Otabekning yelkasiga qo'lini tashladi:

– O'shal vaqtlarda hamrohsiz uxlag'anim to'g'ri,– dedi,– chunki biravlardan butunlay umidim kesilgan, hamrohim menga hamisha umidsizlikgina berar, dahshatimnigina ortdirar edi. Ammo o'sha kunlarda uyqu menga juda shirin bir narsa bo'lib

qolg'an, men uyqudag'ina biravlarni ko'rar va kunduzlari ham uyqu qidirar edim

Endi bo'lsa yana yo'ldoshim xayol...

– Tag'in nima deysiz?

– Hech narsa demayman... Lekin siz ikki yil burung'i Kumush emassiz.

Kumush ko'rpaga burkanib oldi:

– Chiqing... uyqum keldi.

Otabek zo'rg'agina o'rnidan turdi... Ul uzog'lashqandan keyin Kumush sekingina yuzidan ko'rpani oldi va mudroq ko'z-lari bilan Otabekka kulimsirab qaradi. Otabek havlidag'i oyog' tovshini eshitib, tokchadag'i shamlardan uchtasini o'chirg'an edi, darichadan Zaynab ko'rindi: «Hali ham shu yerda ekansiz, men sizni tashqarig'a chiqg'ansiz, deb o'ylabman...» dedi. Otabek javob bermay qolg'an shamlarni o'chirdi. Zaynabning «hali ham shu yerda...» so'zi bilan Kumushning ko'zi uyqudan ochilib ketkan edi... Otabek eshikni yopib chiqdi.

XII Fasl. KUNDASH – KUNDASHDIR

Kumush qayin otasi bilan qayin onasiga uch-to'rt kunning ichidayoq o'zini ko'rsatib qo'ydi, shirin va aqllik muomalalari bilan ularni o'ziga maftun qildi. Yusufbek hoji «bu odam farzandi emas – farishta» der, orada Zaynab bo'lmasa «farishta», deb atamoqqa ham hozir edi. O'zbek oyim bo'lsa eski kina va adovatlarni qaytib kelmas dunyosiga jo'natdi. Tevarakdan marg'ilonliq, kelinni ko'rish uchun kelguchi xotinlarga muomalani yana ham yuqoriroqdan turib qila boshladi. Har bir: «keliningiz ajabmi?»– deb Kumushka suqlang'uchi xotinlarga «Manim chin kelinim Marg'ilonida edi-da!»– der edi. Goho O'zbek oyimning o'zi ham Kumushning husniga va muomalasiga ajablana boshlar, hojini ovlog'roqda uchratib qolsa, «alhazar, o'g'lingizdan – uylangan xotinini qarang»,– deb qo'yar, hoji bo'lsa, «O'zing bilgan sihrchi hinda sening ham boshingni aylantiribdir...»– deb iljayganda, O'zbek oyim «rost, bu kelinning husnidan ham boshqa yana tag'in bir alohida xosiyati borg'a o'xshaydir!»– deb kular edi. Kumush o'zini ko'rgan kelguchi xotinlardan ko'proq olqish olsa (albatta, oshkora emas), xotinlarning jo'nashi bilanoq darrov O'zbek oyim Oybodoqdan isiriq tutatdirib avval Kumushka. undan keyin ko'ngli qolmasin, deb Zaynabka soldi-

rar, agar Otabek ko‘rinib qolsa, uni ham quruq qoldirmas edi.

Egasini siylag‘an itiga suyak tashlar, qabilidan qizlari tufayli qutidor va Oftob oyimlar ham juda yaxshi izzat ko‘rar edilar. Qutidor kelganidan beri bir soat ham uyda bekor qolmay, har kun Yusufbek hojining muxlislaridan birining uyida mehmon va hojining suhbatidan mamnun edi. Oftob oyimni bo‘lsa O‘zbek oyim o‘tqizg‘ali joy topmas, quda so‘zi o‘rniga – singlim deb xitob qilari, oshni ham uning ra‘yini so‘ramasdan buyurmas edi.

Kelganlarining o‘n beshinchi kunigacha shaharning kazo va kazo xotinlarini qabul qilib o‘tkardilar. Ya‘ni Oftob oyim Toshkandning yuz boshi oyimidan tortib, ponsadboshi, qo‘rboshi to o‘rda oyimlarig‘acha tanishib oldi va ularning har birlaridan kutilmagan darajada izzat, hurmat ko‘rdi. Bu oyimlarning har birlaridan – «albatta, biznikiga mehmon bo‘lmasdan ketmaysiz, egachi degan takliflar ham hisobsiz edi. O‘zbek oyimning lozim topishicha, bu takliflardan faqat o‘n chog‘lug‘i ijobat etiladigan bo‘lib va birinchi martaba Normuhammad qushbегining xotini Sorabek oyimnikiga, ya‘ni o‘rdaga borilmoqchi edi.

O‘n oltinchi kun mehmon oyog‘i tovsillanib, O‘zbek oyim Sorabek oyimga o‘zlarining borishlaridan xabar yubordi va Hasanaliga aravani qo‘shmoqqa buyurdi. O‘rda oyimlarning turmushlarini ko‘rmagani uchun Kumushning ham ular bilan birga borg‘usi keldi va ertalab choy ustida Zaynab tilga kelturib: «Zaynabingiz ham boradimi?»– deb so‘rag‘anida, O‘zbek oyim: «Zaynab bir martaba borish bo‘lsa borg‘an»,– deb javob berdi.

– Men-chi?

– Sen ham bormaysan.

Kumushning ma‘yuslanib qilg‘an sukutidan keyin, O‘zbek oyim mundog‘ izoh berib chiqdi:

– Sen Toshkanddagi Yusufbek hojining kelini bo‘lasan, bolam! Chorlamag‘an joyga borish uchun sening kafshing ko‘chada qolg‘an emas,– dedi.

Otabek qayoqqadir ot minib ketgan edi. Yusufbek hoji bilan qutidor Solihbek oxundning Ko‘kaldosh hujrasiga mehmon bo‘lib ketganlar. Faqat bu kun uyda qoladig‘anlar – Kumush, Zaynab va Oybodoq edilar.

O‘zbek oyim yo‘lakkacha kuzatib chiqq‘an Kumush bilan Zaynabka qarab arava yonidan kuldi:

– Ikki kundash uyni xoli topib tag‘in yulishmanglar! Oybo-

doq, sen kundashlardan xabarsiz qolma!

Oftob oyim aravaga minar ekan:

– Xudoy saqlasin, oyi! Shukur, ikkalasining ham aql-hushi boshida! – dedi.

– Bular kundash emas – egachi-singil-ku! – dedi otning jilovidan ushlab Hasanali.

– Meni tashlab ketkaningiz alamini Zaynabdan olmasam kimdan olay,– dedi kulib Kumush va darbozaning halqasi bilan o‘ynar ekan:

– A, yulishamizmi?– deb Zaynabdan so‘radi.

Zaynab javob bermadi.

O‘zbek oyim Oybodoqqa ba’zi ta’limotlarni bergandan keyin kelinlariga:

– Tushda issig‘siz qolmanglar! – dedi. Arava qo‘zg‘aldi.

Zaynab ilgariroq, Kumush keyinroq ichkariga qaytib kirdilar. Kundashining so‘zsiz, nesiz o‘z uyiga kirib ketkani uchun o‘ylanib, bir oz havli yuzida to‘xtadi, so‘ngra bu ham o‘z uyiga burildi.

Kundan kunga Zaynabning susayib, o‘ziga begonalashib borg‘anini ul yaxshi onglar edi. Bu kun bo‘lsa o‘ynab aytkan so‘zi javobsiz ham qoldirilib, bu hol yana uning miyasini qotirdi. Ko‘nglida bir xiralik bilan borib daricha yonig‘a o‘ltirdi. Zaynabning hasadini qo‘zg‘atmas uchun Otabek bilan muomalada qilg‘an ehtiyotlari zarracha foyda bermaganiga hayron, endi qaysi yo‘sunda murosani sozlash yo‘llarini o‘ylar edi. O‘n besh kun ichidayoq buncha keskinlashkan Zaynabning ichki adovatining bir oyda qaysi darajalarga borib yetishini o‘ylar va murosaba holda ketgan taqdirda bu uyda uzoq qola olmasini fahmlar edi. Lekin bu uydan chiqib ketishni, bir-ikki oylab Otabekni Zaynab qo‘lig‘a topshirib qo‘yishni yana muvofiq ko‘rmas, ya‘ni Kumushda ham bir qizg‘anchilik hissi uyg‘ong‘an... Fikri shu yerga yetkanda qaysi kunidir Otabekning Zaynabka boshqacharoq qilib kulib qarag‘ani va Zaynabning shu vaqtdag‘i oydek jozibalik to‘la yuzi ko‘ringandek bo‘ldi... Bu ko‘rinishdan so‘ng ul sakrab o‘rmdan turdi-da, tokchadag‘i oynani oldi va o‘ziga qaradi...

Ma‘lumki, kishi oynaga boqqanda nechog‘liq aybsiz bo‘lsa ham, o‘zini bir kamchiligi orqaliq ko‘radir. Shunga o‘xshash bir qarashda Kumush ham o‘z-o‘zidan rozi qolmadi. Shahlo ko‘zlar,

o'siq jinggila kopraklar, qunduz qosh va qora xollar va boshqa latofatlar o'ziga pisand bo'lmadilar... O'zini Zaynabka qarag'anda siqiq, yosh, bolasifat ko'rди... Oynani tokchag'a qo'yib Zaynabka chinlab hasadlangan holda kelib boyag'i o'rniga o'lturdi. Anchagina o'ylab o'lturg'andan keyin ko'ngliga «u meni suysa bo'ldi-da», degan gap keldi... O'zining bu hukmiga rozi bo'lmadi, go'yo o'zining suyilishi bir necha oyliqqag'ina o'xshar, Zaynabning to'lg'an oydek yuzi bu suyilishka shu besh-o'n kunning ichidayoq xotima beraturg'andek ko'rinar edi. Shu ko'rinish orasida Zaynabni yana o'z ko'zidan yaxshilab o'tkarmakka va uning husn kuchini sinamoqqa qaror berib o'rnidan turdi...

Kumush kirganda Zaynab daricha yonida to'ppi tikib o'lturar edi.

– Oyim aytkandek,– dedi kulib Kumush,– siz bilan yulishqali keldim.

Zaynab to'ppisini qo'yib o'rnidan turdi:

– Men ham oldingizg'a chiqaymi, deb turg'an edim...

Kumush-istehzo bilan kuldi:

– To'ppi tikib o'lturibsiz-ku, manim oldimg'a chiqarmidingiz, barakalla sizga,– dedi. Zaynab bir sabab ko'rsatilmay o'ngg'aysiz holda qoldi. Darhaqiqat, uning bu ishi ochiqdan ochiq bolalarcha ketgan edi. Kumush uni o'ngg'aysiz holdan chiqarish uchun tikilgan to'ppini yerdan olib ko'rgan bo'ldi.

– Chokni yaxshi tikar ekansiz, kimga?

– Biravga atag'anim yo'q, axir bittasi kiyar... O'lturing.

Ikki kundash qarshima-qarshi o'ltirishdilar. Kumush unga tikilib-tikilib qarar edi... Zaynab boyag'i o'ngg'aysizlikdan hali chiqib yetmagan, qizarinqirab yerga boqqan edi. Bir-ikki daqiqani so'zsiz kechirdilar.

– Chiqmag'animni ham ko'nglingizga olibsiz-da,– dedi nihoyat Zaynab.

– Nega ko'nglinga olay, men yosh bolamanmi,– dedi,– kelganimga o'ni besh kun bo'lmasdan o'zingizni chetka tortib boshladingiz... Men siz bilan egachi-singil bo'larmiz, deb o'ylag'an edim...

– Hali nima bo'libmiz... Arzimagan gapni ham ko'nglingizga olabersangiz...

– Bu arzimagan gapmi?– dedi Kumush,– uyda hech kim yo'qlig'ini bila turib o'zingizni chetka tortasiz... Bu esa yuzingni

ko'rishga toqatim yo'qdeganingiz bo'ladir.

– Qo'ying-chi... O'zingiz har bir narsani ham ko'nglingizga olaberar ekansiz... men unaqa emasman...

Boshlanishda anchayin hazilga o'xshab ko'ringan bu kina-xonliq kutilmagan joyda bir tus olib ketdi. Kumush o'n besh kunlardan beri yig'ilib kelgan achchig'ini bir varakay to'kib soldi:

– Men ko'nglimga olsam arziydirganini bilib olaman,— dedi.

– Oldingizg'a chiqmag'anim yuzingizni ko'rmaslik uchun bo'lg'anini siz qayoqdan bildingiz, manim ichimga kirib chiqmag'andirsiz-ku, axir?

Zaynab ham ancha qizishib oldi. Kumush undan ham oshib tushdi:

– Bilish uchun ichingizga kirib chiqishim shart emas... Ba'zi ishlaringiz ichingizdagini menga ochiq so'zlaydir.

– Qaysi ishlarim?

– So'ramang...

– Bilmagan bo'lsam bildirib qo'ying, axir.

– Aytsam, yana achchig'ingiz qistaydir...

– To'g'ri gap bo'lsa achchig'im sira qistamaydir...

Yaqinroqda—yumish—qilib—yurgan Oybodoq eshitmasin uchun sekinroq tovushda:

– Qistamasa aytay,— dedi Kumush,— eringiz manim oldimg'a kirsa, nega ishingiz bo'lsa-bo'lmasa kirib o'ltirib olasiz-da, yolg'iz qolg'animga kirmaysiz?

– Shundog' deyersiz, deb turg'an edim o'zim ham — dedi Zaynab,— kirishimni ham ko'nglingizga olg'an bo'lsangiz, endi mundan so'ng kirmaganim bo'lsin.

– Qani, to'g'ri gapka achchig'ingizning qistamag'ani?

– Axir, eringiz bilan yolg'iz o'ltirg'aningizda mundan so'ng kirmayin deyaqman-ku.

– Egrilikka olmang, Zaynab,— dedi Kumush,— men bu gapni yonimda erim bo'lg'anda kirma, deb aytmadim, balki boyag'i so'zimning isboti uchun aytdim...

Bu o'rinda ikkisi ham jim bo'ldilar. Oybodoq darichaga kelgan edi:

– Tushlik osh vaqti bo'ldimi, nima tomoq qilsamikin?

Kumush Zaynabka qaradi:

– Nima tomoq buyuramiz?

– Sizdan so‘rayapti...
– Zaynabnisa yaxshi ko‘rgan tomoqni qilingiz,– dedi Kumush.

– Lag‘mon qilaymi?– deb Oybodoq Zaynabka qaradi.
– Tomoqqa ishtihom yo‘q, o‘zingiz bilganingizcha qila-bering.

Oybodoq ketdi. Uning keti bilan Zaynab «tavba» deb qo‘ydi.

– Tavba demang, Zaynab... Bu gaplar ayniqsa siz bilan menga kelishmasa ham azbaroyi meni yolg‘iz tashlab qo‘y-g‘aningizdan aytdim... men sizning uyingizga butun umrga kelgan emasman... Atigi uch-to‘rt kun qayin ota, qayin onalarimni ko‘rib ketish uchungina kelganman. Shunchalikka bir-biravimizdan chetlashib, ming‘ayishib yurishimiz kishiga og‘ir kelar ekan.

Kumushning «uch-to‘rt kuni...» bilan Zaynab yorishib ketgandek bo‘ldi:

– Voy o‘lay, Kumush opa,– dedi Zaynab bo‘shashqan ohangda,– chindan ham ko‘nglingizga olibsiz deyman. Ko‘nglimda tariqdek yomonlig‘im bo‘lsa, ertagacha yetmayin.

«Ketish» so‘zini eshitib ond ichib boshlag‘an Zaynabka Kumush ichdan kulib qo‘ydi va «endi o‘lsam ham ketmay, sen qarab tur!» deb yandi.

Shundan keyin oradan gap-so‘z to‘xtag‘andek bo‘ldi. Kumush tizzasini quchoqlab nimanidir xayolida, Zaynab bo‘lsa qatimini uzun tortib to‘ppisini tikar edi. Anchagina shu holatda qatim tortqandan so‘ng Zaynab sekingina qarshisidag‘i g‘ayri-rasmiy yovg‘a yovlarcha qaradi. Uzoqqina qarab turg‘andan keyin o‘ziga ham sezdirmaslik qilib entikdi, yana uch-to‘rt qatim torti...

– Siz munchalik qo‘rqmasangiz ham bo‘lar edi...

Kumush bir oz javobsiz qoldi va surilib devorga suyaldi:

– Nimadan ham qo‘rqmasam bo‘lar edi?

– Axir... jek ko‘rmasangiz¹ ham... deyman-da...

– Men kimni jek ko‘ribman?

– Bilarsiz axir, kimni...

– Uyat, Zaynab!

– Sizniki ham uyat!

¹Jek ko‘rmoq – yomon ko‘rmoq.

Yana ikki kundash hujumga hozirlanishqan xo‘rozlardek bir-birlarining ustlariga hurpayishdilar.

– Nimam uyat?– deb so‘radi Kumush.

– Men erim bilan o‘lturganda ustimga kirma, deyishingiz, albatta, uyat.

– Avvalo, men bu so‘zni sizning haligi qilig‘ingizg‘a qarshi aytdim. Agar siz buni chinga hisoblag‘an bo‘lsangiz, men ham sizdan chinda so‘rayin: siz eringiz bilan o‘lturganda men ustingizga kirdimmi?

Zaynab bu savolning javobiga qolg‘anda bir oz tutiliqdi. Chunki, Otabek Zaynab yonida bo‘lg‘anda Kumushning kirganini xotirlay olmadi.

– Siz kirsangiz, albatta, ko‘kragingizdan itarmas edim,– dedi Zaynab. – O‘zingiz jek ko‘rganingiz uchun meni ham o‘zingizdek fahmlab kirmaysiz.

– Kishini bo‘g‘asiz, Zaynab! Gapka temirchilik yaxshi emas!

– Gapka temirchilikdan xudoy saqlasin, ota-bobom temirchi o‘tkan emas.

– Kim sizga – otang temirchi deyapti?

– Axir, so‘zingizning-sirasi-shunga-keladi-da...

– Tavba,– deb kuldi Kumush,– jek ko‘rasan, deb bir aytasiz, o‘zingdek fahmlaysan, deb uzib ulaysiz, sen qo‘rqmasang ham bo‘ladi, deb tag‘in nina tiqasiz... Mana shuni gapka temirchi, deb aytadilar.

– Rost-da axir, siz qo‘rqmasangiz ham...

– So‘zlay bering.

– Axir...

Zaynab o‘zining xatosini ongli va gapuralmay g‘o‘ldiradi. Kumush esa buni sezib Zaynabning o‘z og‘zidan iqrор etdirish ko‘yiga tushdi.

– Men tushundim,– dedi,– sen qo‘rqmasang ham bo‘ladi, ering seni yaxshi ko‘radi, demakchisiz.

Zaynab ishini to‘xtatib bo‘zrayg‘ancha Kumushka qarab qoldi... Bu xatosini o‘nglash uchun esiga hech gap kelmas edi:

– Axir... menga o‘xshash sizni ham ishondirib qo‘yg‘andirlar.

– Sizni nimaga ishondirg‘anlar?

– Axir... Men sensiz turolmayman, deb sizga ham aytkan-

dirilar...

– Hech.

– Sizga aytmagan bo‘lsalar... menga yuz qaytalab aytadirlar... U kishini sizga ham shunaqalar, deb o‘ylabman...

O‘zi aslo ishonmag‘an shuncha yolg‘on gaplarni boyag‘i dovdirash holatida ilhom ravishda to‘qib yubordi. Uning bu dovdir gaplari g‘alaba qozonmoqchi bo‘lg‘an Kumushni dovdiratti, boyag‘i oyna yonida tug‘ilgan shubhasi chingga chiqq‘andek bo‘ldi va muhokama xususiyatini yo‘qotdi. Zaynab to‘g‘ri aytadi, deb o‘yladi, agar uni yaxshi ko‘rmaganda Toshkandga kelishimni kutib o‘lturarmidi?..

Zaynab bu yolg‘onlash natijasidan qo‘rqib, o‘ng-u ters ishiga yopishdi. Kumush moddiy hayotidan ayrilg‘an jonivordek bo‘shashdi. Oybodoq ona tarafidan ikki kundash o‘rtasig‘a qo‘yilgan tushlik bir necha vaqt sovib yotdi. Zaynabning qo‘rqa-pisa «oling, opa»sidan so‘ng ikki taraf ham lagandan chimchigan bo‘lishdilar-da, birin-sirin qo‘lni dasturxon chetiga artishdilar...

Shundan birar soat keyin Otabek qaytib Zaynab tomondan qarshi olindi. Ust to‘nini yeshib Zaynabka bergandan so‘ng, qaysi uyga kirish to‘g‘risida havli yuzasida bir oz taradudlanib qoldi. Tevaragida g‘ildirlab yurgan Zaynabning uyiga kiraberish uchun Kumushning mulohazasini qilar, Kumushning oldig‘a kirmak uchun Zaynabni o‘ylar edi. Kumush uyda ko‘rinmadi, shunga ko‘ra «uxlag‘andir», deb o‘ylab Zaynab bilan kirdi. Zaynab oyog‘i olti, qo‘li yetti bo‘lg‘an holda erini to‘rt qavat ko‘rpacha ustiga o‘tquzib, yoniga uchta par yostiqni uydi. Erining mahsisini artishka ko‘maklashib, yelpib qo‘ymoq uchun izn so‘radi. Otabek uzr aytib bunchalik mehribonchilik ma‘nosidan cho‘chib qo‘ydi. Otda kelgan bo‘lsa ham kunning issig‘lig‘idan bir piyola choyga muhtoj edi. Choy so‘zi og‘zidan chiqmasdanoq Zaynab o‘choq boshig‘a yugurib ketdi. Uning keti bilan Kumushning uyiga qaradi. Eshik va darichalar ochiq bo‘lsalar ham uyda birav ko‘rinmadi.

Kumush kelgandan beri Otabek kun sayin o‘zini siqiqroq bir doiraga kirib borg‘anlig‘ini sezar edi. Adimini sanab bosish, bir cho‘qib sakkiz yoqqa qarash kabi ehtiyotlarga ta‘limotsizoq o‘rganib qolg‘an, buning ustiga bir xil o‘ngg‘aysizlig‘i ham yo‘q emas edi... Uning o‘tkan kunlari, ya‘ni Kumushka Marg‘ilonda qiladig‘an muomala va aloqasi Zaynabka qorong‘i, shu qoron-

g'iliqdan foydalanib Zaynab bilan muomalasi o'zi tilagancha. Ammo endi o'sha holatni davom etdirish mumkin emas edi. Kumushka kulib qarasa, Zaynabka ham shundog' qilmoqqa, unga qandog' muomala qilsa, bunga ham shundog' qilishg'a majbur edi. Biroq buning birinchisi yurakdan, ikkinchisi... Birinchisini taysif qilib ko'rsatish nuchukkim, biz shu o'ringacha ko'b qog'ozlarni qoralab kelamiz, o'qug'uchini ham zeriktirmay orqamizdan ergashdirgandek bo'lamiz, chunki Otabek va Kumush ishqlarida samimiyat, yana to'g'risi she'riyat bor edi. Ikkinchi masala ustiga o'tib tahlil qilmoqchi bo'lsa, Otabekda majburiyatdan boshqa hech gap topolmaymiz, topgan bilan o'qug'uchig'a qiziqarliq bir narsa chiqmaydir. Qahramonimizning hozirgi «majburiyati» sabablarini muhtaram o'qug'uchilar yaxshi his etsalar ham, yana biz bir daraja o'z tomonimizdan ularni sanab ko'rsatamiz:

Din adolatka buyuradir va ota-onaning hurmatlari ko'ndalang, majburiyatning eng kuchligi ham nozigi – mundan bir necha hafta ilgari Zaynab avval martaba yurak dardini ko'z yoshlari ichida ochib berdi. Hammadan ham mana shu keyingisi Otabekni siqib tashlag'an edi. Bu dard ayniqsa Otabekka uch yildan beri sinashta, ul bu dardning aehchig'-chuchugini uch yil bo'yi totib kelar va shuning uchun ham boyag'i og'irliqni o'z ustiga olmoqqa majbur edi...

Zaynab unga ikki piyola choyni ichirgandan so'ng so'radi:

– Sizni kech qaytarsiz, deb osh qoldirmag'an edik, sovug'-roq bo'lsa ham ozroq olib qo'yg'an edim... yesangiz?

Otabek ochiqib kelgan edi, «mayli, bering», dedi. Boyagi gap bilan yeyilmagan lag'mon Otabekning oldig'a keldi. Ustidagi qiymasi bilan laganning buzilmag'anini ko'rib Otabek so'radi:

– O'zlaring yemadinglarmi?

– Yedik. Kumush opa ham shu yerda edilar... Lag'monni uncha xushlamas ekanlar, shekillik, yaxshi yemadilar... U kishi yemaganlaridan keyin men ham yeb o'lturg'ali iymandim...

– Yemagan bo'lsangiz, siz ham olishing,– dedi bek.

Zaynab eridan iymanmay birgalashdi.

Xo'rak orasi Otabek Zaynabdan so'rab, Kumushning uxlab yotqanini bildi. Tomoqdan keyin Otabek ham bir-oz uxlab olish uchun yotdi. Ko'zi uyqug'a borg'ach, faqat shuni kutib o'lturgan

Zaynab qo'lida yelpug'ichi bilan yostiq yoniga keldi. Eri juda uxlab ketkandan so'ng yelpiy boshladi... Yelpir ekan, Zaynabning ko'zi Kumushning uyida edi...

Zaynab o'zining bu tasodufiy muvaffaqiyatini kundash nazaridan o'tkuzib olmoqchi va boyag'i da'vosini bir daraja amalda ham ko'rsatmakchi edi.

Zaynab shu holda uzoq fursat erini yelpidi va natijada ma'lum ko'rukni odatdan tashqari bir muvaffaqiyat ichida kundash nazaridan o'tkazdi: nima yumish bilandir uydan chiqq'an Kumush Otabekning yostig'i yonida qo'lig'a yelpug'ich ushlagan Zaynabka ko'z qirini tashlab o'tdi. Birar soatdan keyin Otabek uyg'ondi. Zaynab ham kundash yuragini un qilg'uchi yel tegirmonini to'xtatmoqqa majbur bo'ldi.

Otabek uyga kirganda yostiq betini tartibsiz soch o'rirlari bilan chulg'atib Kumush uxlar edi. Otabek bir necha daqiqa uning uyquliq holatiga termulib qoldi va unga rohatsizlik bermas uchun sekingina orqasig'a qaytdi. Uy eshigidan chiqar chog'ida yana bir qarab oldi... Endi uyquliq ko'z ochilg'an edi.

– Tinch uxlay bering, men ketaman.

Kumush ko'z yumish o'rniga yostiqdan boshini uzdi va yerga tushkan ro'ymolini o'rab, o'lturdi. Uning ko'zi uyqudan qolg'an kishilarning ko'zidek qizarg'an edi. Otabek qaytib kirdi.

– Nega qo'zg'aldingiz, uxlang,– dedi. Kumush javob bermadi, qovog'i solig' edi. – Ko'zingiz qizarib ketipti, uxlay olmadingizmi?

– Tobim yo'q...

– Xudoy saqlasin,– dedi bek va Kumush yonig'a o'ltirdi,– qayeringiz og'riydir?

– Bilmayman,– dedi. Ko'zi tokchadag'i allanarsalarda edi.

Otabek bu ters javobni hazil fahmlab kuldi va Kumushning manglayig'a qo'lini tegizdi: – Nega bilmaysiz?

– Qo'lingizni oling.

– Nega olay?

– Mendan hazar lozim...

– Sizdan hazar qilmayman...

Kumushning ko'zida bir turlik g'iltillash bor edi:

– Zaynabdan-chi?– deb so'radi.

Otabek daf'atan javob beralmay havli tomong'a qarab qo'ydi:

– Buni... mendan ham siz yaxshi bilasiz.

Otabekning alang'lab javob berishi Zaynabning boyag'i da'vosini chinga chiqarg'andek bo'lib, Kumush juda ham to'nini teskari kiydi va yuzini chetka burdi:

– Yalhaqlikni¹ qo'ying.

Otabek bu holga tushunolmay, Kumushning ko'ziga jiq to'lg'an yosh yana uni shoshirib qo'ydi.

Shundog' ham bo'lsa kulimsirab:

– Uyqudan so'l yoningiz bilan turibsiz,– dedi.

– Chunki manim o'ng yonim bilan turg'uzadigan kishim yo'q...

– Adovat shuning uchunmi hali?– dedi bek va kulib yubordi.

Kumush ko'z yoshisini artdi:

– Ha, shuning uchun.

– Shuning uchun bo'lsa arzimaydi...

Kumush ko'tarilib ketdi:

– Ikki yuzlamalig'ingiz va til tegida til saqlag'aningiz ham arzimaydimi?

– Tushunmay yotibman...

– Albatta, tushunmaysiz va tushunishni ham tilamaysiz.

U Kumushdan munday ters gaplarni umrida birinchi marta ba eshitar edi. Bir onda necha xil ehtimollarni o'ylab chiqdi:

– Zaynab sizga bir narsa dedimi?

– Dedi, «Sensiz turolmayman» deb aytkan so'zlaringizni ham dedi.

Unga nima bo'lsa ham ikki kundash o'rtasidan ancha gaplar o'tkani bir daraja ma'lum bo'lib, Zaynabning yolg'on-yashiq gaplar bilan Kumush yuragiga o't yoqqanini payqadi. Ammo boyag'i yarim jiddiy vaziyatini buzmay so'radi.

– Zaynabning so'ziga siz ishingiz?– Ishonmaydirg'an gapmi?

– Yaxshi, men unga shunday deb aytkan ham bo'layin, lekin shunda ham sizning xafalanishingiz menga qiziq tuyuladir. Ayniqsa sizdan bu gap...

Kumush indamadi. Otabek uning orqa sochidan tutib sekingina yerga bosdi:

– Qani gapuring-chi menga, orangizdan bir gap o'tdimi,–

¹ Yalhak – soddadil, xushtabiat, xushfe'l; yoqimli. Bu yerda o'zingizni sodda ko'rsatmang ma'nosida kelyapti.

deb so'radi.

– Ha o'tdi,– dedi Kumush va chetka qarab kulimsiradi.

– O'n besh kun bo'lmasdan?

– Mendan boshqa xotin bo'lsa, Zaynabingiz bilan birinchi kundanoq arazlashar edi...

– Xudo xayringizni bersin...

– Kesatmang.

– Kesatmasam, gapuring.

Kumushning raqobat o'ti bir oz o'cha tushkan edi, uch-to'rt kunlik mojarodan yaxshig'ina hasrat ochildi. Otabek hasratni yarim jiddiy tinglab bordi. Zaynabning keyingi so'zi va so'nggi yelpitish fojialari ham hasrat qolipig'a birma-bir kirib chiqdi. Hasrat tugalgandan so'ng Otabekning yuzidagi boyag'i yarim jiddiylik ketib, uning o'rnini o'ychanliq oldi. Ul shu holatda anchagina so'zsiz qoldi va oxirda o'zini natija kutib o'lturg'uchi Kumushka qarab kulib qo'ydi.

– Nega kulasiz?

– Chunki yig'lamoqqa arzimaydir.

Kumushning qoshlari chimirildi:

– Zaynabingizning bu qilig'iga men chidalmayman.

Chidash va chidamasni hozircha bir tarafka qo'yib turayliq,– dedi Otabek,– ammo hammadan ilgari sizdan so'rayman:

– Menga ishonchingiz bormi?

– Bor, ham yo'q,– dedi Kumush va kulimsirab bir oz o'ylanib oldi,– Zaynabning haligidek gaplari kishini shubhaga solar ekan...

– Ammo sizni shubhadan chiqaraturg'an hujjatlaringiz, albatta, yo'q emas edi.

Kumush uyalg'annamo yuzini chetka burdi, Otabek tovshini sekinlatib davom etdi:

– O'tkan kun sizdan «Toshkandda qolasizmi, yo'qmi?» deb so'rag'anim ham faqat shunga o'xshash gaplar bilan siz xafalanmang, deb aytilgan edi. Agarda siz siqilar ekansiz, hali ham Toshkandda qolmasligingiz menga ma'qul ko'rinadir. Chunki men sizni shuning singari o'rinsiz ozor chekishingizni xohlamayman.

– Siz quvlasangiz, men Marg'ilong'a bormayman.

Otabek kuldi.

– Agar siz shunga o'xshash arzimagan gaplar uchun ma-nim

ustinga hujum qilabersangiz, albatta quvlayman.

Kumush bir xil o'pkalangan boqishda:

– Sizga ishonsam bo'ladimi?– deb so'radi.

– Yuragingizdan so'rang.

– Yuragim... Yuragim ishonma, deydi.

– Bo'lmasa, bu yurak so'zi emas.

– Albatta, yurak so'zi.

– Yuragingizning ishonma, deyishka birar vaji bordir?

– Bor.

– Bo'lsa ayting.

– Yuragim: quvlanishg'a kim sazovor, deb sizdan so'raydi...

Siz o'z yuragingizdan olib javob bering.

Otabek maqsadga tushundi, daf'atan javob berishka hayron bo'lib qoldi. Darhaqiqat, Kumush eng nozik joydan ushlag'an edi.

Kumush Otabekdan javob kutib o'lturmay yana dedi:

– Boshqalar yuragini sinab ko'rishka qudratim yetmasa ham, manim yuragim ikki narsani o'z ichiga sig'dira olmaydir...

– Sening yuraging ikki narsani o'z ichiga sig'diradir, demakchisiz.

– Demakchi emasman,— dedi Kumush,— chunki hech vaqt bo'ladirg'an gap emas...

Kumush hamon yuqorida aytilgan bir ma'noningina ifoda qilmoqchi bo'lar edi. Ammo Otabek Kumushning to'sindan o'zgarib ketkan xarakter qat'iyatiga va bir kundayoq, bunchalik masofani o'tkan keskinlikka juda taajjubda, qarshisidag'ining suratida emas, siyratida qiziq bir o'zgarish ko'rar edi.

– Maqsadingizga yaxshi tushunaman,— dedi oxirda,— har jihatdan qaralg'anda ham siz bu to'g'rida haqlisiz. Ammo o'shang'acha... balki, buni o'zingiz his etarsiz, deb o'ylayman...

Kumush indamay qo'ydi. Ehtimolki, ul keyingi masala to'g'risida erining fikrini bilib qo'ymoqchi edi...

XIII Fasl. ESON BO'LSAQ, KO'RISHARMIZ

Toshkandga kelishning yigirmanchi kunidan qutidor Marg'ilong'a qaytish fikriga tushdi. Hoji va Otabeklar yana bir necha hafta qolishg'a qistasalar ham, bo'lmay uzr aytdi: «Uy yolg'iz, faqat To'ybeka bilan Oysha ona; hollari nima kechti, nima qo'ydi ma'lum emas. Boshqa tarafdin o'zimning savdo ishlarim ham

o'lda-jo'lda, shunchalik mehmon bo'ldiq. Bas, qilg'an izzat va ikromlaringiz uchun rahmat», dedi. Hojining: «Endi kelin bolani yubormaymiz-da», deb kulishiga – «Manim bolam emas – sizniki, u yer ham bu yer ham o'zining uyi, janobingiz nimani muvofiq ko'rsalar, menga ham ma'quli o'sha», dedi. Hoji birmuncha gap aylantirib, «O'rtadan anovi gaplar o'tmagan bo'lsa edi, albatta, bu yerda olib qolmas, zeroki, sizning bag'ringizni bo'sh qo'yish insofdan bo'lmas edi. Agar sizga og'ir tushmasa yurtidagi gap-so'z bosilg'uncha birar yil Toshkandda tursin, so'ngra Marg'ilon borsin, derdim», dedi. Qutidorg'a ham bu mulohaza juda ma'qul tushib «bu mulohazalari beandoza to'g'ri, albatta, munda birar yil turishi lozim va lobid!» deb javob berdi.

Kumushning Toshkandda qolishig'a otasi shunday yovosh qaradi, bu to'g'rida Oftob oyimning fikr va rizolig'i bilan hisoblashish emas, hatto uni ko'ngliga ham kelturib ko'rmadi. Holbuki Marg'ilondan chiqishda Oftob oyimning «Kumushni Toshkandda qoldirmay-siz!» deb qo'yg'an birinchi shartiga qayta-qayta qo'l qo'yg'uchi shu qutidor edi. So'zni cho'zmoqqa hojat yo'q: erlarimizning Oftob oyimlarga qarashi hamisha shundan boshqa emas.

Qaytish xabari Oftob oyim qulog'ig'a yetishkandan keyin uning avvalg'i uchrashishi qizi bilan edi. Chunki eriga qarag'anda ham ko'broq ixtiyorni qizida bo'lg'anini yaxshi bilar edi.

Shu xabarni Hasanalidan eshitishi ila to'g'ri Kumushning yonig'a kirdi:

– Kumush,– dedi kulimsirab,– qaytar emishmiz, dadang aytibtilar.

Kumush qo'lida nimadir tikib o'lturg'an edi. Ko'zini ishdan olmadi:

– Qaytsalaringiz, xayr-xo'sh.

Bechora ona qizining louboli¹ bu gapidan bo'shshib ketdi va ne zaylda o'lturib olg'anini bilmadi:

– Nima deysan?

Kumush iljayib onasig'a qarab qo'ydi, yana ishini tika berdi:

– Ketsalaringiz, xayr-xo'sh.

– Sen-chi?

¹Louboli – loqayd, beg'am.

– Men qolaman.

Oftob oyim tushunolmay qizig‘a bir necha vaqt tikilib turdi.

Kumush unga qaramay nina sanchar edi.

– Hazilingni qo‘y.

– Hazilim emas – chinim.

– Uyat emasmi?

Kumush kuldi:

– Nega uyat bo‘lsin?

– Qo‘y-chi!

– Qolsam o‘z erimniki,– dedi Kumush,– begona emaski uyat

bo‘lsa...

Oftob oyim o‘t ichida qolg‘andek toblandi:

– Birav qol, demasa ham qolaberasanmi?

Kumush ishini yonig‘a qo‘yib endi onasig‘a qaradi:

– Avvalo, bu yerda qolishing‘a sizdan boshqa hech bir qarshi kishi yo‘q. Zaynab sizning yoningizg‘a o‘tsa ham, biroq uning xohishini menga ahamiyati yo‘q.

– Esing o‘zingdami, bola?

– O‘zimda,– dedi kulib,– man sizning qizingiz Kumush...

Hozir Toshkandda o‘z erimnikida o‘lturibman...

– Erim, deb tuqqan onangdan kechasanmi; yuzsiz?

– Yo‘q, kechmayman, faqat bir necha vaqt sog‘inibqina yuraman.

Oftob oyim qizining bu gapini eshitib yig‘lab yubordi:

– Onangning o‘sha sog‘inishqa toqati yo‘q,– dedi,– man sani kundashlik uyga ishonmayman...

– Kundashim bitta bo‘lsa, do‘stlarim sakkizta.

Oftob oyim ko‘z yoshisini artdi:

– Kundash bilan hazil o‘ynama, qizim.

Kumush go‘yo Zaynab ustiga hujum yasayturg‘andek hurpaydi:

Ul kundash bo‘lg‘anda men kundash emasmi?

– Ming qilg‘anda ham,– dedi onasi,– sen chin kundash bo‘lolsan.

– Nimaga?

– Nimagaki ering sen tarafda, chin kundashlik va chin dushmanlik Zaynab tarafda.

Kumush kulimsirab onasining qulog‘ig‘a shivirladi:

– Bu to‘g‘rida xotirjam bo‘ling.

– Nima uchun xotirjam bo‘lay?

– Agar Zaynab manga kundashlik qilabersa, kuyavingiz uning javobini bermakchi... Shuning uchun ham manim bu yerda qolishim ma’qul.

– Javobini bersa, qaytib kelishlik qochmas...

– Man ketsam,– dedi Kumush,– hech qachon Zaynabka javob bermaydir.

– Nega bermaydir?

– Shuning uchunki qudachangiz kelinsiz qolaman deb orag‘a tushadir, ammo men shu yerda bo‘lsam, albatta, tiliga kaltak keladir.

Oftob oyim hamon oyog‘ uzatmadi, qizig‘a yalinib ko‘rdi:

– Yosh joning bor, qizim,– dedi,– biravga yomonliq sog‘inma, man bilan birga ket, nima qilishsa o‘zluko‘zi qilishsin... Zaynab ham umid bilan bir yostiqaqa bosh qo‘yg‘an.

– Siz tushunmay yotibsiz,– dedi Kumush va eshikdan oyog‘ tovshini sezib gapni shu yerda to‘xtatdi. O‘zbek oyim so‘zlanib kirdi:

– Nega muncha shoshmoq, yov quvladimi, aqalli bir oy bo‘lsin... Marg‘ilon degan yurtdan ototlab, tuya qo‘mlab¹ kel emish-da, bir oyg‘ina turmay ket emish!

– Oftob oyim bilan Kumush uning hurmatiga o‘rinlaridan turdilar. O‘zbek oyim o‘ltura-o‘ltura so‘radi

– Hali eshitdinglarmi?

– Eshitdik,– dedi Oftob oyim biz ham shuning mojarosida edik.

– Axir shu ham gapmi, xudda allakimlarga o‘xshab.

Oftob oyim uzr aytdi:

– Uyimiz yolg‘iz, shunchalik sizlarni ozor chekdirdik... Begona kishinikida ham yigirma kun turayliq-chi... Xudda o‘z uyimizdek yayrab-yashnadiq, sharofatlaringiz soyasida ko‘b kishilar bilan tanishdiq, izzat-ikromlaringiz ta’rifidan ojizmiz... Endi navbat sizlarning ham bizning shaharlarga borishlaringizg‘a keldi.

– Bekor gap,– dedi O‘zbek oyim,– hali qudalarimizni mud-daodagidek siylay olg‘animiz yo‘q, shu holda jo‘natsaq bizning sha‘nimizga yaxshi emas... Men qudamning oldig‘a chiqaman,

¹ Qo‘mlamoq – tuyaga qo‘m (egar) urmoq, tuyani egarlamoq. Ot otlab, tuya qo‘mlab – katta qiyinchiliklar bilan, zo‘rg‘a, arang.

bizga nomus keltirmakchi bo'lsa, ertaga jo'naybersin.

Oftob oyim takror uzr aytdi:

– Bizni uyaltirmoqchi bo'lsangiz mayli, chiqing, agar xursandligimizga qarasangiz, qo'ying. Kumushingiz ham; shuncha turg'animiz bas, endi Zaynabni olib oyimning o'zlari biznikiga borsinlar, deydi...

Ketish orasig'a Kumush ham kelturilib siqilg'ach O'zbek oyimning haligi odamgarchiliklari keyingi navbatka qoldi.

– Hali Kumush ham ketmakchimi?

Kumush kulimsirab onasig'a qaradi. Oftob oyim uzr aytdi:

– Shukur, sizning oldingizda Zaynabnisa bor. Manim bo'lsa qanot-quyrug'im shu Kumush.

Ayniqsa, Kumushingizga javob bermasangiz bo'lmas, oyi.

O'zbek oyim Kumushka xo'mrayib oldi:

– Yo'q-yo'q Oftobbonu,– dedi,– sizlarga javob bersam-da, Kumushka yo'q.

– Shu galcha javob berasiz, men sizdan so'rayman.

– So'zingiz yerda qoladir, buvi Oftob, bir oz andisha ham lozim,– dedi va Kumushka yuzini o'girdi:

– Uyat emasmi, kelin? Kecha kelding surilib, bu kun ketkin burilib.

– Menda ixtiyor yo'q, oyijon,– dedi Kumush,– sizlar nimani ma'qul ko'rsalaringiz, menga baribir.

O'zbek oyim boshi bilan keliniga rizoliq bildirib «barakalla» deb qo'ydi. Oftob oyim qizig'a o'qrayinqirab yer tegidan qaradi:

– Albatta Kumush nima ham desin?– dedi, Kumushning ham haligidek qololmaslig'a faqat meni ko'zi qiymag'ani uchun... bo'lmasa, albatta, ketmas edi.

O'zbek oyim bir gapdan toymay: «Ketish uyat, Otabek, uch yil qatnag'anda qizingiz bir yilgina Toshkandda tursa nima qipti...» kabi so'zlarni o'zgarishsiz bir maqomda aytilib turg'andan keyin Oftob oyim boshqa yo'l tutmoqchi bo'lib, Kumushni uydan chiqib turishka buyurdi. Kumush chiqq'andan so'ng:

– Qizini menga qoldirishg'a ayadi demang, oyi,– deb qo'ydi,– munda boshqa mulohazalar ham yo'q emas...

– Ayting.

– Aytsam shuki,– dedi bechora ona,– Kumushingizning fe'li xo'yi o'zimga ma'lum: erka o'skan, lavzi tez, kundashlikka

chidaydirgan siyoqi yo‘q, har kun Zaynabingiz bilan g‘idi-bidi qilaberib sizni qiynab qo‘yarmikin deyman... Bir kuni kelganda onasi qurg‘ur bir og‘iz aytmagan edi, deb mendan ranjirmikinsiz deyman... Tana buzoqning turqi tuqq‘anig‘a tamg‘a deganlaridek, albatta menga ravshan... arazchi desangiz ham shu, ichi qoraliq desangiz ham shunda...

Shuncha to‘qumadan O‘zbek oyimning yuzida hech bir o‘zgarish sezilmadi:

– Albatta, unaqa gap har kimda ham bo‘ladi,– dedi,– shukur, men bilan hoji otangiz tirik bo‘lsa, undog‘ gaplarga yo‘l qo‘ymaymiz. Zaynab bo‘lsa xudoning yaratkan maxluqi: urish va araz degan gapni bilmaydir.

– Zaynabingizning fe‘li, albatta, sizga ma‘lum ekan, ammo men Kumushni sizga yaxshi, deb aytalmayman.

– O‘z bolasini yomonlag‘uchini,– dedi kulib O‘zbek oyim,– men o‘z umrimda birinchi martaba ko‘rdim... Undan ko‘ra bolamni senga ishonmayman, deb ayting.

– Nega ishonmayin, faqat qozonimdag‘ini sizg‘a suzib qo‘ydim...

– Nima bo‘lg‘anda ham Kumushka javob yo‘q.

– Xo‘b qolsin,– dedi Oftob oyim, joni kuyib asabiylashkan edi,– Kumushdan har na yomonliq ko‘rsangiz, mendan o‘pka qilmang.

– Qizingizg‘a yomonliqni o‘zingiz o‘rgatib ketmasangiz, sizdan o‘pkam yo‘q.

Ikki quda havli yuzasiga tushkanda Kumush sahn bo‘ylab yurib turar edi. Ular Zaynabning uyiga to‘g‘ri kirdilar. Zaynab ularni qarshilab o‘tqazdi va achinish ohangida Oftob oyimg‘a dedi:

– Qaytar emishsizlar, deb eshitdim. Birar oy ham turmas ekansizlar-da.

– Ancha turdik aylanay, buv Zaynab,– dedi Oftob oyim,– endi navbat sizlarning borishlaringizg‘a qoldi.

Uchunchi so‘zni O‘zbek oyim oldi:

– Shuncha aytdim – bo‘lmadi, yov quvlaptimi bilmadim. Oppoq oyingga qolsa, Kumush opangni ham birg‘a olib ketmakchi.

Zaynab bir turluk holga tushdi. Kuchlangandek qilib:

– Ular nega ketsinlar! – dedi.

Oftob oyim qudasig'a qarab qo'ydi:

– Ketmasa bo'lmaydir, buv Zaynab. Bir chekkasi sizning es-hushingiz joyida, manim Kumush opangizdan boshqa hech kimim yo'q, qolsa-ku mayli, biroq meni Kumushsiz o'ldi, deng. Shunga qolg'anda qayin onangiz bir oz tushunmay turiptilar.

Zaynab yer ostidan qayin onasig'a ko'z yubordi. O'zbek oyim hanuz tirtishib yotqan qudasig'a qarshi qizishdi:

– Qo'ying-chi,– dedi,– besh-olti kun qizsiz turg'an kishi bir narsa bo'ptimi?!

– Siz tushunmayapsiz oyi... hali tag'in dadasi biladilar.

– Men senga aytay, Zaynab,– dedi O'zbek oyim va endi qudasining gapiga quloq solmay qo'ydi,– oppoq oyingning hamma mulohazasi sendanga o'xshaydi. Zaynab siqilmasmikin, ikki o'rtag'a sovuqchilik oralamasmikin, deb qo'rqadi.

Men: Zaynab siz o'ylag'an kelinlardan emas, teg-u taxtlik, aslzoda, Kumushni siylamag'anda ham bizni siylaydi,– desam ham unamaydi...

– Meni xudo uriptimi,– dedi Zaynab.

Oftob oyim qudasining keyingi gapidan ancha siqildi. Go'yo o'zi Kumushni qoldirishg'a tarafdor bo'lsa ham, faqat Zaynabning kundashlik qilishidan-qo'rqib-turg'andek-ko'rsatilgan edi.

– Yanglishyapsiz, oyi.

– Yanglishsam, yanglishmasam Kumush bu uydan siljimaydir.

Oftob oyim bo'g'ilib, foydasiz tortishib o'lturishni tark qildi. Endi bu to'g'rida eriga murojaat qilmoqchi edi...

Marg'ilong'acha aravani Hasanali minadirgan bo'ldi. Chun-ki Marg'ilondan arava minib kelguchi yollanilg'an kishi bo'lib, Toshkandga kelishning ertasi kuni hisobini olg'an edi. Qudalar-ning qaytishi chinga aylangandan keyin, yo'l taraddudi boshlan-
di. O'zbek oyim bo'g'irsoq qovirtirish, talqon tuydirish, to'qoch yopdirish bilan mashg'ul bo'ldi.

Oftob oyim eridan ham qo'lini yuvib qo'ltug'ig'a urgan edi. «Hoji afandi birar yil tursin, deb aytdi. Endi bir yilni o'zimizcha ko'rmasak bo'lmas. Ikki oyog'imizni bir etukka tiqishimiz uyat-ka o'xshaydir» deyishi va so'zga quloq ham solmay: «Mehmon-xonada hoji bor, sen bilan yo'lakda ezilishib o'lturolmayman, nomus!»– deb burilib ketishi bechorani juda ham esankiratib

tashladi. Oxirda Otabekka ham murojaat qilib ko'rdi. Undan ham asli maqsadni hosil qilolmay, faqat ularnikidan jo'yalikroq uzr eshitdi. Otabek qayin onasining fikriga qisman qo'shilib «Nima bo'lsa ham besh-o'n kun og'irliqni manim uchun o'z ustingizga olasiz. Agar men sizning talabingizni ma'qul qiladiring'an bo'lsam, ayniqsa, qizingizning ko'ngliga shubha keladir... Sizga aytkulugi yo'q, bu to'g'rig'a manim aralashmog'im yaxshi bo'lmas. Kundash adovati borasidagi fikrlaringiz to'g'ri va lekin ish u darajalarga yetmas, deb o'ylayman... Juda bo'lmaganda Kumushning o'zini oldingizg'a jo'natarman, xotirjam bo'ling!» dedi.

Oftob oyim shu yo'sun har tarafdin ham umidsizlanib, mengravsib qoldi. Kumushni ko'rgan sayin allanuchka yuragi achir, judoliq kunlarini aslo tasavvur qilolmas edi. Kumush bo'lsa, onasining hozirgi holiga aching'andek, unga yaqinlashmay, chetlab yurar va ikkinchi tarafdin Zaynabning bir-yarim qarich osilib ketkan qovoq-dudog'ig'a istehzolanib tomosha qilar edi.

Yo'l hozirliklari bitib, O'zbek oyimning Oysha kampirga atab tikdirgan sarupolari ham bitdi. Bu kun mehmonlarning eng so'nggi kechalari edi. O'zbek oyim yarim kechalargacha qudachi bilan so'zlashib o'lturdi.

So'ngra Oftob oyim bilan Kumushni yolg'iz qoldirib o'z uyiga yotqali chiqdi. Ona-bola bu kechani birga kechirmakchi edilar. Oftob oyim qudasining ketidan qizig'a hayfsinib qo'ydi. – Onangni firoq o'tida yondirishdan uyalmading, qizim.

– Nega yonar ekansiz...

– Nega yonmayin axir, dunyog'a kelib sendan boshqa ovinchog'im bo'lmasa... Agar qo'limdan kelsa achib va yonib turg'an yuragimni senga ochib ko'rsatar edim... Koshki edi, bir shaharginada bo'lsang.

Kumush onasining yuragidagi o'zni hozir sinamasdan ham his etkan, chunki yigirma yil o'z quchog'ida o'sdirg'an onadan ajralish uning o'ziga ham og'ir tuyulib boshlag'an edi.

– Besh-olti oy... hech narsa bo'lmas, oyi. Eson bo'lsaq tag'in ko'risharmiz.

Oftob oyim ko'z yoshisini duv to'kib yubordi. Nachog'lik o'zini qattig' ushlagan Kumush ham sirrini yashirolmadi... Ona-bola bir necha vaqt yig'i ichida bo'g'ildilar.

– Qolishg'a qolding,– dedi oxirda ona,– ammo qayin ota va

qayin onalaringg'a xizmat qil, yaxshiliqni qo'lingdan berma, ayniqsa, kundashingga yomonliq sog'inma, yaxshiliqdir, yomonliqdir har nimaiki o'zlari qilsinlar, zinhor sen aralashma.

– Manim nima ishim bor...

– Albatta ishing bo'lmas... Shundog' bo'lsa ham men kechagi so'zingdan cho'chib qoldim. Kundashingning ko'rinishi bayovg'a o'xshasa ham, ammo o'zi pismiqlik ekan... Bunday odamdan, albatta, hazar kerak. Agar oralaringg'a savuqchilik tushadiring'an bo'lsa, sen o'chakishib yurma, yaxshisi qayin otangg'a uzringni aytib, bu uydan ketish harakatini qil. Men bu to'g'rida ering bilan ham so'zlashib qo'ydim, tuzikmi?

– Tuzik.

– Xudoyg'a shukr, qo'lingda xating bor, o'lg'anning ustiga chiqib tepkandek xat-xabarsiz qo'yma. Har bir o'n besh kunda xat yozib eringga ber.

– Albatta, siz ham unutmang.

Bir oz jim qoldilar... Oftob oyim entikib og'ir nafas oldi va ma'yusona Kumushka qaradi. Kumush o'rinsizcha onasig'a qarab iljaydi. Bu o'rinsiz ishdan Oftob oyim achchig'landi:

– Manim holim senga kulgimi, qizim?

– Yo'q,– deb yana kulimsiradi Kumush,– bir-ikki kundan beri siz aytadigan...

– Nima men aytadigan?

– Axir... – deb qizarindi Kumush,– ko'nglim aynar edi, deb aytar edingiz-ku... Oftob oyimning ham yuzida bir kulimsirash ko'rishdi:

– To'g'rimi?

– Bilmadim... – dedi, yerga qarab qizardi,– o'tkan kundan beri ko'nglim aynagandek bo'ladi... Ayniqsa palov isidan ko'nglim ketadi... Achchig' narsalar yegim keladi...

– Muborak bo'lsin,– dedi Oftob oyim, kuldi. Kumush ijirg'anib o'zicha allanarsa so'zlandi. Oftob oyim engashib Kumushning qulog'ig'a shivirladi,– bu sirni eringdan boshqa hech kimga bildirma, qayin onang ham yengil xotin, ayniqsa, kundashing seza ko'rmasin.

Kumush ma'qul ishorasini berdi. Ona-bola bir o'rin yozib yotdilar. Ko'b vaqtacha Oftob oyimning ivir-shiviri nabira to'g'risida bo'lib qoldi. Ko'ziga uyqu kelmay: «Shuni ham ko'rar kun bo'larmikin?»– deb edi.

Sahar paytida turib choy ichdilar. Subh namozini o'qub, arava qo'shildi. Aravaga chiqadiring'an mayda-chuyda tashilib bitdi. Ot jilovida Hasanali, arava yonida qutidor va hoji so'zlashib turar edilar. Otabek arava orqasig'a narvoncha chiqarib qo'ydi. Xotin-xalaj hamma yo'lakka yig'ilib, Oftob oyim birin-birin kuzatkuchi xotinlar bilan ko'rishib chiqdi. Eng so'ng Kumushni bag'rig'a bosib yig'lab yubordi. Kumush ham o'zini tutib turolmadi. Boshqalar ham yig'idan nasibasiz qolmadilar.

– Xudoyg'a topshirdim, Kumush, qazom yetib ko'ralmay o'lsam, mandan rozi bo'!

– Siz ham, oyi!..

Qutidor ham ko'chadan yo'lakka kirib qizining manglayidan o'pdi:

– Ko'rishkuncha, qizim.

– Xayr, otajon.

Yo'lakka Yusufbek hoji yuzlanib umumiy duog'a qo'l ko'tarildi. Duodan so'ng Otabek to'riq yo'rg'ani chiqarib qutidorg'a tutdi. Oftob oyim yana bir qayta qizi bilan quchog'lashg'ach, Otabekning ko'magi bilan yig'lag'an ko'yi narvonchadan aravaga mindi va soyabon orqaliq olding'a o'tdi. Qutidor Yusufbek hoji bilan salomlashib quchoqlashg'andan keyin Otabekning qo'ltig'lashi bilan otqa mindi. Otabek ham aravaga, Oftob oyim yonig'a chiqib o'lturgach, umumiy «Ollohu akbar!» dan so'ng Hasanali otni yo'lg'a soldi.

Kumush darboza yonig'a chiqq'an edi:

– Xayr onajon! Manim uchun buvimni quchog'lab qo'ying. O'rtoqlarimg'a salom ayting! – Xudoyg'a topshirdim, Kumush, yaxshi qoling, quda!

– Yaxshi boring, buv Oftob!

– Yaxshi qoling, buv Zaynab!

– Yaxshi boring, opoq oyi!

Arava ko'chadan burilg'uncha «yaxshi qoling, yaxshi boring, salom ayting» so'zlari takrorlanib turdi. Arava katta ko'chadan burilib, ko'zdan yo'qolg'ach, eng keyinda qolib yig'lag'an ko'yi Kumush ichkariga kirdi. Otabek bir necha bekatkacha mehmonlarni kuzatib borib, so'ngra qaytmoqchi edi.

XIV Fasl. XUSHRO‘YBIBI VA ZAYNAB

Xushro‘ybibi Zaynabning egachisidir. Mohirabonudan ikki o‘g‘ul va ikki qiz dunyog‘a kelib, to‘ng‘uchi Azimbek, undan keyingisi Xushro‘y (yoshlig‘ida Xushro‘y o‘rniga Xushra der edilar), uchunchisi Karimbek va to‘rtinchisi bizning Zaynab edi. Zaynab egachisi Xushro‘ydan yetti yosh chamasi kichik edi. Garchi bu ikki egachi-singil bir qorindan talashib tushkan bo‘lsa-lar ham, sajiya¹ – xarakterda tanib bo‘lmasliq darajada bir-birlaridan farqlik edilar. Sajiya¹ emas, surat va siymo vajida ham katta o‘zgaliklari bor edi.

Xushro‘y uzun bo‘ylik, qotmaroq va zarcha tanlik edi. Zaynab qisqa bo‘y, go‘shtdor va oq tanlik edi. Xushro‘yning harakati yengil va lavzi tez edi. Zaynab loppos² va o‘nta so‘zga arang bitta javob qaytaradirg‘an edi. Xushro‘yning ko‘zi o‘ynab, har sekuntda o‘n yoqqa alang‘lar edi. Singlisi bo‘lsa birav bilan betna-bet kelib so‘zlashqanida ham ko‘zini hamisha bir nuqtadan uzmas edi. Xushro‘yga bolaliq chog‘idayoq uy ichi va qo‘ni-qo‘shni «shaddod» deb ism berganlar, chunki ul kimdan bo‘lsa-bo‘lsin, aytkanini qildirmay qo‘ymas, agar birarta ish uning tilagiga teskari ketsa, shovqin-suronni xudda boshig‘a kiyib olar edi. Shuning uchun Xushro‘yning-ra‘yini bilmasdan qozon osilmas, unga yoqmagan gapka og‘iz ochilmas, ul bor joyda qadam ham sanalib bosilur edi.

Zaynab egachisining aksicha o‘z yaqinlaridan «pismiqlik» deb ism olg‘an, onasi bo‘lsa achchig‘i chiqq‘anda «ming‘aymas o‘l-gur» deb uni qarq‘ar edi. Ayniqsa quyida zikr qiladirdg‘an holimiz bu ikki opa-singilning xarakteridagi farqlarini ochib ko‘rsatish uchun yetadir:

Mohira oyim har bir hayitdan birar oylar ilgari eriga aytib bolalarig‘a kiyimlik oldirar edi. Oldirdg‘an kiyimlik Xushro‘yg‘a yoqmasa darrav yaramag‘anini aytib almashdirib berishka dadasi majbur etar va ko‘nglidag‘ini hosil qilib tinchir edi. Ammo Zaynab bo‘lsa o‘ziga kelgan kiyimlikka qarshi boshda bir narsa demas, kiyimlik bichilib va tikilib ham arafa kunlari kelib yetkandan keyin hurpayib hech kim bilan so‘zlashmay qo‘yar edi. Mohira oyim qizining birarta ishdan norozilig‘ini payqab

¹Sajiya (arabcha) – tug‘ma sifat, xususiyat; xulq, tabiat. Bu yerda xarakter ma’nosida kelgan.

²Loppos – to‘ladan kelgan; qo‘pol.

«Ming‘aymas, pismiqlik o‘lgur, tag‘in nima jin urdi seni?» deb so‘rag‘anida, Zaynab qovoq-dudog‘ini solib bir og‘iz ham javob bermas edi. Nihoyat ertaga hayit degan kuni Zaynabning hurpaysishi yig‘i bilan almashar va yig‘i orasi maqsad ochilsa ham, ko‘pincha natijasiz qolar edi. Birar joyga mehmondorchilik uchun boradig‘an bo‘lsalar, Xushro‘y hammadan ilgari e‘lon etar edi: «Men ham boraman!» Albatta uni qoldirib ketish uchun endi hech kimda had yo‘q. Ikkinchi vaqt: «Men bormayman!» Bu taqdirda uni bir qadam siljitsin-chi! Ammo Zaynab onasi bilan yangasi Hanifa bir joyga otlanadig‘an bo‘lsalar, «boraman, bormayman» demas, ular ham yig‘lamag‘an bolag‘a sut berilmas qabilidan indashmasdan mehmondorchilikka ketar edilar. Kechqurun qaytib kelsalar bir burchakda Zaynab yig‘lab o‘lturipti:

– Nega yig‘laysan?

– Nega meni birga olib ketmadingiz...

Zaynabning shu fe‘li balog‘atka yetib, erga tekkandan keyin ham o‘zgarmadi.

Otabekning Zaynabka bo‘lg‘an munosabatini o‘qug‘uchig‘a, albatta, so‘zlagulugi yo‘q. Eri unga oylab, yillab qaramay qo‘yg‘anida ham ul ih deb tovush chiqarmadi. Otabekning bu holiga qarshi chiqg‘uchi va Zaynabni yo‘l-yo‘ruqqa solg‘uchi yana faqat O‘zbek oyim ediki, buning sababi ham izzatlik o‘qug‘uchimizg‘a bir daraja ma‘lum bo‘lsa kerak. Sut bilan kirgan jon bilan chiqar deganlaridek, O‘zbek oyimning o‘shal vaqtlardag‘i tashviqotlari ham uning tarafidan faqat «kelinlik» majburiyati ostida qabul qilinadi, masalan, qayin ona – «falonchi domlag‘a borib mundog‘ qil, Zaynab»; deb buyurmag‘uncha o‘r-nidan qo‘zg‘almas va shuning bilan birga erining tashlab qo‘yishi to‘g‘risida onasi, egachisi va boshqa yaqinlarig‘a churq etib og‘iz ochmas edi. Zaynabning bu holiga hukman – «Erining qarash va qaramaslig‘i uning uchun farqsiz edi»,– deb aytish albatta to‘g‘ri bo‘lmaydir. Chunki kundashining Toshkandga kelish xabarini eshitkan Zaynabni biz yuqorida Otabek quchog‘ig‘a tashlang‘an holda ko‘rib edik. Xulosa, Zaynabning bolaliq vaqti bilan hozirgi holini chaqishdirib qarasaq ko‘ramiz; yosh Zaynab bir oy ilgari tikilib qo‘yilgan kiyimning o‘ziga yoqmag‘anini faqat arafa kuni aytib, yig‘laydir, bu kungi Zaynab o‘zining muhabbatini eriga faqat kundashi kelib yetar oldida e‘lon qiladir.

Biz yuqorida yosh Xushro‘y bilan o‘qug‘uchini bir darajada

tanishdirgan edik. Endi uning oila hayoti bilan ham tanishdirishka majburmiz:

Xushro‘yning erga tegishi ham o‘ziga o‘xshash favqulodda bo‘lg‘an edi. Masalan aksariyat qizlarimiz ota-ona kimni muvofiq ko‘rsa, shunga tegishka majburdirlar. Lekin Xushro‘yniki mundog‘ bo‘lmadi. Xushro‘y o‘n sakkiz yoshka yetkandan keyin unga sovchilar kela boshlaydirlar. Tabiiy Xushro‘yning fe‘lini yaxshi bilgan ota-ona uning ra‘yini olmasdan turib bir ish qilmoqdan qo‘rqadirlar. Olim ponsadboshig‘a ma‘qul bo‘lg‘an necha yigitlar, Mohira oyimg‘a yoqq‘an qancha teg-u taxtlik xonadonlar Xushro‘y tomonidan rad qilina boradir. «Falonchining o‘g‘limi?» deb so‘raydir Xushro‘y va onasidan javob kutmay: «xudoy ko‘tarsin erni. O‘shanga tekkanimdan ko‘ra, qaro yerga tekkanim yaxshi!» deydir. Bir necha vaqt shu yo‘sun Xushro‘yning ra‘yiga qarab er-xotin zerikadirlarda, o‘zlaricha bir joyga qudalashmoqchi bo‘ladirlar. Ularning andishasini bilgan Xushro‘y boshda bunga qarshi bir narsa demaydir. Ammo uzil-kesil fotiha o‘qub, qudalashish uchun uylariga kelgan sovchi va quda xotinlarning oldilarig‘a kelib betlariga aytadir: «Hali men ersirab qolg‘anim yo‘q, fotiha o‘qub tashvish chekmay uylaringga jo‘nay beringlar». Mohira-oyim-bu-yuzsizlikdan-er-yorilsa, yerga kirgundek bo‘ladir. Sovchilar ersa mundog‘ uyatsiz qizdan alhazar o‘qushib jo‘naydirlar. Albatta, ota-onaning bunga qarshi choralari qarq‘ish va ranjishdan nariga o‘tolmaydir. Og‘asi Azimbekning Xushro‘y ustiga ko‘targan mushti ham «nega meni urasiz, men falonlik qildimmi?» degan haqlik so‘z bilan darmonsizlanadir.

Shu voqiadan so‘ng sovchilar oyoqi uziladir. Xushro‘y uchun hech kim og‘iz solmay qo‘yadir. Chunki boyag‘i sovchilar bu favqulodda muomalani ko‘ringan biravga doston qilib o‘quydirlar. Mohira oyim ta‘naga til ochadir: «Endi dunyodan ersiz o‘tasan, qizim!»

Lekin Xushro‘y hanuz pinagini buzmaydir: «Er qurib ketkan emasdir, xohlasam ertagayoq erga tega olaman»,– deydir.

O‘rtadan bir necha vaqt o‘tib Azimbekning o‘rtoqlaridan bo‘lgan Nusratbek otlig‘ bir beknikidan xotin ustiga sovchilar keladir. Mohira oyim eridan fikr so‘rash o‘rnig‘a qizig‘a arz qiladir va Xushro‘y munga qolganda quloq qoqmaydir. Bu roziliqni eshitib otasi va og‘asi juda so‘yinishadirlar. Zero Nus-

ratbek beklar ichida obro'likroq kishining o'g'li va hozirgi tutib turg'an ishi ham ancha dong'lik bo'ladir. Shuning uchun uning xotinliq bo'lish kamchiligi ham e'tiborg'a olinmaydir. Fotiha-ning ikkinchi haftasi to'y-nikohlari bo'lib, Xushro'ying Nusratbek bilan chodirda qilg'an birinchi muomalasidan til birlashtirib erga tekkani xotinlarga ma'lum bo'ladir.

Xushro'y chodirdan chiqmasdanoq choy tashib, xizmat qilib yurgan kundashiga kesatuq bilan hujum boshlaydi. Ikkinchi va uchunchi kunlarda to'ppa-to'g'ri kundash ustiga sapchiydir. Hafta, o'n kun o'tmasdan erini o'z tomoniga og'ishdirib kundashi yoniga kirgizmayoq qo'yadi. Ikkinchi va uchunchi haftalarda o'choqboshini o'z qo'liga olib kundashini ikkita yosh bolasi bilan tomoq vajidan ham siqa boshlaydi. Nusratbek bo'lsa ko'chaga chiqq'anda bekklik da'vosini qilib, uyiga kirganda Xushro'ybekka mute'. Bechora katta xotin Xushro'ying doimiy hujumiga mahkum qolib, eridan loqal ikkita go'daklari yuzi uchun bo'lsin marhamat ko'rmay azoblanadi. Ikkinchi oylardan boshlab Xushro'y kundashini bo'g'ib urish odatini chiqaradi va o'rim-o'rim kundash sochini alafdek yulib olishdan ham tortinmaydi.

Tamom jonidan to'ygan bechora kundash uchunchi oyg'a chidab borolmay eridan taloq so'raydi. Noiloj Nusratbek ham unga javob berishka majbur bo'ladi. Alamzada bechora ikki go'dakni eriga tashlab ketmakchi bo'lg'anida Xushro'ydin ochiqchasiga shu gapni eshitadi: «Itidan bo'lg'an qurbonliqqa yaramas! Bolalaringdan umidingni uzgan bo'lsang, itbachchalaringni bu uyda qoldir!» Xushro'ying og'zidan chiqq'an bu tahdid bechora onaning yuragini uyushdiradi. Darhaqiqat, Xushro'ying bu ishdan ham toymaslig'ini aniq bilib, yig'lay-yig'lay bolalarini o'zi bilan birga olib ketadi.

Xushro'y uch oy ichida tomir yoyib qolgan bir oilani ildizi bilan yulqib tashlab tinchiydi. Mundan-boshqa Nusratbek kabi bir odamni ham o'z ishoratiga qaratadi.

Endi yetti-sakkiz yil bor, ul o'z kayficha yashab keladi. Har narsadan ham mamnun, biroq... Shuncha muddatdan beri ona bo'lolmag'anidan xafa, hamma qayg'u hasrati ana shu tug'masliqda. Mundan ikki yilcha burun eri Nusratbek: «Olti yildan beri

tug'maysan, ko'rsatmagan tovuping¹ qolmadi. Endi nima qilamiz?» deb kulgan edi, Xushro'y erining maqsadi nima ekanini payqab: «Bolasiz kishi dunyoda turolmaydirg'an bo'lsa, bir oz zaharni boshlab sizga beraman, undan keyin o'zim yeyman!» dedi. Shundan keyin Nusratbek mundog' gapni ikkinchi gapirmay qo'ydi. Darhaqiqat, Xushro'yning bu so'zini hazil deb bo'lmas edi.

XV. Fasl. ESINI KIRGIZDI

«Kundashlik uyda kunda janjal» deganlar. Albatta, buni aytkuchi kishi o'ylamasdan va bilmadan aytmagandir. Jilla, har kuni janjal bo'lmag'anda ham haftada, o'n kunda bir to'polon chiqmasa albatta kundashni kundash, deb bo'lmas. Nega desangiz, bizning ba'zi bir kundashsiz, chiqitsiz oilalarda ham ikki, uch kunda tovoq-qoshiq sinib, tog'ora yangilanganini har qaysimiz bilamiz, bas, endi kundashlik oilalarimizga kelganda-chi, albatta, yuqoridag'i – «kundashlik uyda kunda janjal» maqolini to'g'rig'a, chinga chiqarماسdan chora yo'q.

Men – yozg'uchi, «O'tkan kunlar» hikoyalarini otam marhumdan necha qaytalab eshitsam ham zerikmas edim, faqat bir joyigina meni zeriktirar edi. Bu kun-men-shu «O'tkan kunlar»ni qalamga olganimda ham o'sha o'zimni zeriktirgan faslini tashlab o'tishka majbur bo'ldim. Darhaqiqat, o'z oramizda kundash janjalini kim bilmasin? Arzimagan gap ustida dunyo buzg'an kundash to'polonlari kimning qulog'ig'a yoqsin? O'qug'uchining qimmatlik vaqtini ayag'animde, qalamni ham bu g'idi-bididan ozod qilishni muvofiq ko'rdim. Meni kechirsinlar.

Zaynab xafaligi oshqan kezlarda qarindosh-urug'larinikiga yurib chigilini yeshar edi. Uch-to'rt oyning ichida ikki martaba egachisi Xushro'ynikida ham mehmon bo'lib ketdi. Ammo hozirgisi uchunchi martaba kelishi edi.

– Nuchuk, xudo yarlaqadi! – deb Xushro'y singlisini qarshiladi. Sunbula oyining mo'tadil havosiga qaramasdan Zaynab marjon-marjon terlagan edi.

– Nega muncha o'zingni oldirib qo'yding, Zaynab! Uyingdan tinchmisan, ering eson-omon yuriptimi?

– Qurib ketsin, dedi Zaynab va ko'ziga yosh oldi. Xushro'y

¹Tovup – tabib, shifokor.

achinish o'rniga kuldi. – Kel, ayvong'a chiq,– dedi,– oyimnikida edingmi?

– Yo'q.

– Uyingdan keldingmi?

– Ha.

Xushro'y singlisini o'tqazib cho'risiga choy buyurdi. Fotihadan keyin: «Pochcham eson, omonmilar?»– deb so'rag'uchi singlisiga:

– Pochchang o'lsin! – dedi achchig'lanib Xushro'y,– Najmiddinbek deganning dalasiga ketkan edi. To'rt kundan beri dov-u daraksiz, o'ldimi, qoldimi – bilmayman.

Zaynab uch-to'rt oyning ichida kishi tanimasliq holga tushkan edi. Ilgarigi to'lalig'ining yarmisini yo'qotqanidek tusiga qarimsizlik kirgan, ko'z harakatida ham bir besaranjomliq zohir va bularning ustiga har qachon unda ko'rilgan «og'irliq» o'rniga asabiylikka yaqin bir vaziyat o'lturg'andek edi. Zaynab egachisining haligi gapiga rizosizlik bildirdi:

– Noshukur ekansiz, opa,– dedi,– pochchamdan nolishingiz yaxshi emas, sizning ham boshingizg'a manim kunimni solsa nima qilar edingiz?

– Men ham Zaynab bo'lsam, albatta, solar edi,– deb kuldi Xushro'y,– menga qolsa har kim o'z nafsiga yaxshilik yoki yomonliqni o'zi hozirlaydir...

– Tavba deng, opa.

– Men shu choqq'acha,– dedi Xushro'y,– bandasiga bosh egishni va bandasi oldida tavba qilishni or bildim va orlanishim orqasida har kimning ustida yurdim... – Katta gapirmang.

– Katta gapirsam va gapirmasam,– dedi Xushro'y,– manim fe'lim har kimga ma'lum va hammadan ham senga ochiq... Qo'y-chi bu gaplarni, o'zing tinchmisan?– Tinchligim qursin...

– Aytasang, aytmasang,– dedi opasi,– albatta tinchliging qurig'an.

– Quritg'an qurisin...

– Sening tinchlig'ingni hech kim quritg'an emas, Zaynab! Hamma jabrni o'zingo'zingga qilayapsan!

– Hamisha shu gapni aytib qolg'ansiz,– deb o'pkaladi Zaynab,– dunyoda kim o'ziga jabrni xohlaydir?

– Sen va senga o'xshag'anlar.

– Xudo urar...

- Aytasang, aytmasang xudo urib qo'yipti.
- Shunday kunlarga men qolay dedimmi?
- Degansan!

Zaynab opasining istehzolik yuziga qaradi va uning nima demakchi bo'lg'anig'a tushunolmadi:

- Degan bo'lsam, ayting...
- Sen manim qanday qilib erga tekkanimni bilasanmi?
- Bilaman...

- Bilsang, bilganingcha tur,- dedi Xushro'y,- endi kelaylik sening erga tegishingga, albatta, tona olmassan, sening er qilishda tariqcha ixtiyoring va rizolig'ing yo'q edi, ehtimolki ixtiyor nima, orzu nima o'zing ham payqamas eding. Balki ixtiyor va orzularing ham bo'lg'andir - biroq uni hech kim maydonda ko'rmas edi. Shuning uchun tizgining oying bilan dadangning qo'lida, boshqacha aytkada ularning tuyaga ortqan yuki, kimga sotsa, qayerg'a jo'natsa ixtiyorsiz eding... Yodingda bormi, nikoh kunim men kulib, chaqchaqlab aravaga mindim, sen bo'lsang, uydan yig'lab chiqding va eringnikiga yig'lab bording... Yaxshi, ering senga yoqdi, ammo ering faqat senga yoqqan bilan ish bitmasligini yana xotiringga keltirmading. Ering seni tashlab qo'ydi, sen churq etmading; istiqboling-to'g'risida o'ylamading... Faqat g'alvir suvdan ko'tarilgandan so'nggina, sen o'zingni har tarafka tashlay boshlading... Lekin endi bir ming toblansang ham, natija o'zingning fe'lingcha - bitta: sening uchun har kun bir o'lim yoki o'sha uydan boshingni olib chiqish.

Xushro'yning rahmsiz muhokamasidan oqg'an bu haqiqatlar Zaynabni yig'latdi.

- Men shunday bo'lar, deb o'ylamag'an edim...
- Sen o'ylashni bilarmiding?- deb kuldi Xushro'y.
- Birav o'lay desa, siz kulasiz!

- Men yig'lashni bilmayman! Kishilar yig'lag'anda, manim kulgim qistaydir.

- Manim o'rnimda bo'lsangiz; siz ham yig'idan bosh ko'tarmas edingiz...

- Sening eringda bo'lsam, bilasanmi nima qilar edim, Zaynab,- dedi Xushro'y,- dunyosini ost-ust qilar edim, bir tomchi yoshimni yuz tomchi zahar bilan qo'shib tashlar edim.

Zaynab keyingi gap bilan egachisining yuziga ko'tarilib qaradi va Xushro'yning yuzida zolimona bir istehzo ko'rdi.

– Yaxshi,– dedi Zaynab bir xil siniq tovushda,– hamma do‘stlaringiz sizga dushman bo‘lsin, uch yildan beri sizning so‘zingizni aytib yoningizda kelgan qayin onangiz ham dushmaningiz yonig‘a o‘tsin: hatto sizni tuqg‘an ota-onangiz ham: «Sabr qil, bolam!»– deb quruq so‘z aytib o‘ltursinlar... Bas, shu holatda siz yig‘lamay nima qilar edingiz?

Xushro‘y pinagini buzmay yana kuldi:

– Dushman o‘zi nima degan so‘z?– dedi,– men senga boya ham aytdim: kishining dunyoda do‘sti yo‘q, magar nafsigga o‘zi do‘st; kishining dunyoda dushmani yo‘q, magar nafsigga o‘zi dushman! Masalan sen o‘zingotangg‘a, onangg‘a do‘stim, deb ishonding, ammo ulardan nima yaxshiliq ko‘rding? Bu kun ularning: «Sabr qil, bolam!»– deb bergan kengashlari sening yarangga malham bo‘larmi? Albatta, bo‘lmas. Boshdayoq ering senga qaramay qo‘ydi. Ammo sen qayin onangning va‘dasiga va tag‘in allanarsalariga ishonding... O‘zing o‘yla, bolani ona tug‘adir, lekin unga muhabbatni ham ona tug‘ib beradimi? Albatta, bu mumkin emas. Sen bechora shunga ham ishonding. Endi gap nima? Otang senga sabr yediradir, qayin onang bo‘lsa kunda-shing duosida... sen bo‘lsang yig‘i quchog‘ida...

– Sizdan o‘zimni chaqdirg‘ali kelgan emasman! – dedi yig‘lag‘an ko‘yi Zaynab,– o‘z uyimda ham tegmay chaqadirg‘an gazandalarim bor... Siz ham manim kuygan jonimga o‘t yoq-mang-da, agar qo‘lingizdan kelsa, bu o‘rtang‘an singlingizni tinchiting.

– Sen hech tinchiy olmaysan...

– Har narsaga aqlingiz yetadi... Loqaq bu baxtsiz singlingiz uchun birgina bosh og‘ritsangiz-chi... Ustimga shu balo kelgandan beri eshigingizga necha qayta kelib quruq qaytdim, endigina siz ham...

Xushro‘y bir oz Zaynabning yuziga qarab turg‘andan keyin:

– Manim kengashimga yurasanmi?– deb so‘radi.

– Jo‘yalik bo‘lsa, nega yurmay.

– Yursang,– dedi Xushro‘y,– chiq eringdan.

Zaynab o‘krab yubordi:

– O‘zim ham shundog‘ deyarsiz, deb turg‘an edim...

Xushro‘y:

– Negaki sening dardingning davosi, menga qolsa faqat shu.

– Qanday qilib chiqay, axir...

– Erdan chiqq'anlar qanday qilsa, sen ham shunday qilasan!
Zaynab javob bermadi. Cho'ri xotin o'rtag'a dasturxon yozib choy keltirdi, Xushro'y xizmatchini o'choqboshi yumishlariga buyurib choyni o'zi quydi.

– Dasturxonga qara, Zaynab!

– Ishtihom bo'g'ildi...

– Manim aytkanimni qilsang, ishtihong ham ochiladir.

– Erim... erimni ko'zim qanday qiysin.

– Javob so'rasang,– dedi kulib Xushro'y,– seni taloq qilish uchun eringning ko'zi qiyadimi?

– Bilmayman...

– Albatta, yaxshi bilasan, qiyadi! Ammo sen ahmoqsan, ko'rpangga qarab oyoq uzatishni, qars ikki qo'ldan chiqishini bilmaysan!

– Etagingni qoqib ketaber, deysizmi?

– Chunki shundan boshqa chorang yo'q!

– Sen hasratda o'l, kundashing yayrab-yashnasin, shumi maqsadingiz?

– Hozir hasratda emasmisan, kundashing yayramaydimi?

– Tuzik,– dedi Zaynab,– lekin har qadamda uning huzurini buzaman, bir cho'qitib o'n qarataman.

Xushro'y kuldi:

– Bundan nima chiqadi?

– Ishqilib kelgindini tinchitmayman.

– Sen tinchitmasang,– dedi Xushro'y,– boshqalar seni tinchitar...

– U nima deganingiz?

– Ya'ni rohatini buzaversang, ering seni qo'yar?..

Zaynab bu haqiqat oldida o'ylanib qoldi. Xushro'y o'zining vahshiy ko'zlari bilan singlisiga qarab kulimsirar edi. Bu kulimsirash orasi: «Qo'lingdan nima keladi?» – degandek bo'lar edi. Zaynabning tusi shu choqg'acha ko'rilmagan ravishda o'zgarib ketdi. Negadir tinmay oqib turg'an ko'z yoshisi ham quridi va tovshida ham hanuz eshitilmagan keskin bir ohang bor edi:

– Esimni kiritdingiz, opa,– dedi,– rahmat sizga.

– Rahmatingni menga aytma,– dedi Xushro'y,– ishonsang, yuragingga aytarsan...

XVI Fasl. OY-KUNI YAQIN EDI

Kumushning oy-kuni yaqin edi. Nabiralik bo'ladirg'an O'zbek oyimning ishi boshidan oshqan, Kumushning oyi tug'mas-danoq ul beshik yasatish bilan mashg'ul edi. Doyacha kim, aqiqaga nechta qo'y kerak, nechanchi kunda to'y o'tkaziladir, nechta erkak, nechta xotin aytiladir va kimlar? Mana, shuningdek, masalalar bilan O'zbek oyimning miyasi juda shishkan edi. Kumushda ko'rilgan ba'zi nishonalarga binoan nabirasining o'g'ul bo'lishida shubha qilmas – «o'g'ul tug'asan, Kumush, men ham Otabekni senga o'xshash yengil ko'targan edim», der edi. Kumushni xizmatdan bo'shatilib ba'zi o'choqbooshi yumishlarini Zaynab idorasiga topshirilganig'a endi bir oylab bor.

O'zbek oyim nabira masalasida qancha xursand bo'lsa, Otabek shunchalik xafa, chunki Kumushni ko'rgan sayin usta Alim fojiasini xotirlar edi. Yusufbek hoji ma'lum aldanishdan so'ng yurt ishidan qo'l yuvg'an, ko'b vaqtini mehmonxonada «Qur'on» va «Daloyil»¹ o'qub kechirar, kundash orasi buzilib, o'rtadan so'z chiqq'anini goho eshitsa, ikkala kelinni o'z oldig'a chaqirtirib, ularni qator o'tqazar edi. Avvalo, Kumushdan o'pka qilib: «Oyim, har nima siz kattasiz, Zaynab yosh, kattadan-kichikka shafqat lozim, mundog' yaxshi emas!» va Zaynabka qarab: «Bolam Zaynab otin! Sizdan hali yoshlik g'ururi ketmagan, lekin manim bolam bo'lg'anlig'ingizni siz ham unutmang!» der va shuning singari yumshoq gaplardan keyin ikkisini duo qilib bir-birisiga salom berdirar – «ana, shundog' bo'lsin, opoq qizlarim!» deb ketishka ruxsat berar edi. Ular ketkandan keyin, albatta, O'zbek oyim eri yonig'a kirar, hoji bo'lsa xotinig'a sizsirab: «Siz ikki kelin ushlashni bilmabsiz, Zaynabka jabr qilg'an ko'rinasiz, ayniqsa, Zaynabning ko'ngliga qarashingiz kerak, Otabekka ham nasihatingiz lozim!»— der edi. O'zbek oyim shunday kezlarda Kumushning yonini olib «Zaynabni xudoy ko'tarsin, ayb o'zida...» deya boshlasa, hoji uning og'zini arang to'xtatur: «Sekin-sekin, uyat! Qayin ona deganning adl turishi lozim. Zaynab siz bilan manim orzu havasimiz emasmidiz?»

Ammo nabira masalasidagi O'zbek oyimning ba'zi bir quyushqondan tashqari harakatlarini ham bosquchi yana hoji edi:

¹Daloyil (arabcha: «dalil» so'zining ko'plik shakli) – O'rta Osiyoning yirik shaharlarida savodi chiqqan bolalar qabul qilinadigan diniy maktablar o'qitiladigan asosiy kitob. Bu yerda diniy kitob ma'nosida kelgan.

«Zaynab bor, Zaynabni unutingizmi. O'z keliningiz Zaynabni!»

Mundan o'n besh kuncha ilgari Kumush onasig'a bir xat yozg'an edikim, ahamiyatiga ko'ra biz bu o'rinda ko'chiramiz:

«Onajon, kuyavingizning yozg'anlaridan tashqari men sizga shu bilan oltinchi xat yozdim. Ammo sizdan uchta va dadamdan ikkita xat oldim. Ayniqsa, dadamning keyingi xatidagi qora xabar bilan dori dunyo¹ ko'zimga toraydi. O'lim haq, ammo bechora buvim jon berar ekan, yonida turib duosini olib qolmag'anim uchun ko'b hasrat chekdim. Ayniqsa, musofirchiligim yomon asar qildi. Ko'z yoshlarim bilan yuzimni yuvdim. Bu kun beshinchi kundan beri rahmatlik buvim arvohig'a atab qur'on boshladim, xatim qilib bag'ishlayman. Xudo g'ariqi rahmat qilsin, sizga sabr bersin. Endi musofir qizingizning baxtiga siz o'lmang, omin.

Ba'da ma'lum bo'lsinki, alhamdulillah kuyavingiz va qudalaringiz salomatdirlar va ularning soyalarida men qizingiz ham o'ynab-kulib yuribman. Sizni va otamni juda sog'indim, agarda og'ir oyoq bo'lmasam edi, qish bo'lishig'a qaramasdan Marg'ilonig'a jo'nar edim. Qudangiz – qayin onamning so'ziga qarag'anda, kelasi oyg'a ko'zim yorir emish. Qudangiz meni na yerga va na ko'kka ishonadir, o'n-besh-kundan beri-qo'limni sovuq suvga ham urdirmay qo'ydi. O'zi go'yoki to'yga hozirlang'andek beshik yasab, sarpa tikib yuriydir... Manim bo'lsa nima uchundir yuragimda bir qo'rquv bor... O'tkan xatlarimda kundashim bilan murosamiz kelishmay turganini kulguluk tarzida yozg'an edim. Nafsilamrda ersa, oramiz juda buzilg'an, men ham o'shal vaqtlarda chin kundashlik to'nini kiygan edim. Zaynabning bitmas xusumati esa g'olibo manim ikki qatlig'im oshkor bo'lg'an kundan boshlandi. Sizning boshingizdan kundashlik savdosi o'tmagan bo'lsa ham tushunsangiz kerak: biz ikav agar qo'yib bersalar go'yo bir-birimizni yeb-ichmakchi edik... U kunlardagi holimdan o'zimga endi hisob berishka ham uyalaman... Yaxshiki, bizning mojarolardan qayin otam juda siyrak xabardor bo'ldi. Shundog' ham bo'lsa bu janjallar gohu uning qulog'ig'a yetib qolar va biz ikki yov uning oldig'a chaqirilib nasihatini eshitar va lekin yana yomonlig'imizdan qolmas edik. Siz ranjisangiz ham aytay: qayin otamni o'z dadamdan ham yaxshi ko'raman. Bu

¹Dori dunyo – yorug' dunyo; butun dunyo; keng dunyo; borliq.

yaxshi ko'rishim kuyavingizning dadasi bo'lg'ani uchun emas, balki uning nur ichiga cho'milg'andek bo'lib ko'ringan siyomosini, oyim deb xitob qilg'andagi muloyim, beozor va muassir¹ so'zini yaxshi ko'raman. Ul nasihat uchun og'iz ochsa vujudim erib ketkandek va bir turluk uxlab huzurlang'andek. Qisqasi, Zaynab bilan janjallashishning o'zi bir huzur va janjaldan bo'shalg'ach, qayin otamning qarshisig'a o'tlurib nasihat eshitish undan ham yaxshi huzur... Siz manim telba so'zlarimdan achchig'lanmang. Agar bu gapimning to'g'rilig'ini bilmakchi bo'lsangiz, Toshkand kelingizda, qayin otamning nasihatini o'z qulog'ingiz bilan eshiting-da, undan keyin so'zimga qiymat bering.

Shu yo'sun Zaynab bilan uyatsizcha ko'b olishdiq, bu it-mushuklikdan biz zerikmasak-da, kuyavingizning jonidan to'y-dirayozdiq. Mundan bir muncha ilgari ul biz ikki kundashning yuzimizga: «Agar shu holda davom etabersalaring ikavlaringga ham barobar javob berib qutilaman!»— dedi. Uning bu tahdidi ikkimizga emas, balki bittamizgagina xos edi. Men bu tahdiddan, albatta, qo'rqmadim, ammo «Zaynab tushunib qolmasa yaxshi edi»,— deb qo'rqdim. Darvoqi' natija men qo'rqqancha bo'ldi. Zaynab bu tahdiddan so'ng onasining uyiga arazlagannamo ketib qoldi. Ulardan ham yaxshig'ina dakki yegan bo'lsa kerak, bir necha kundan so'ng yovoshgina bo'lib qaytib keldi. Endi shu voqiga ikki oy chamasi vaqt o'tdi va lekin oramizdan janjal chiqmadi. Men jo'rttaga ba'zi gaplarni teskarilikka olib ko'rsam ham, ul churq etmaydir. Uning bu holi ersa manim uchun yaxshi emas, ul yana ko'b vaqt bizning oramizda tikan bo'lmoqchi...

Kelasi oydan juda yuragim uyushadir... Kechalari ko'kka qarab kelasi oy shu kunlarda yorug' dunyoda bormanmi, yo'q-manmi deyman... Oysha buvim marhum bo'lmag'anda shu oy ichi o'zingiz Toshkandga yetib kelar edingiz. Aza hamma vaqt topiladi desangiz, qizingizning ko'ngli uchun hali ham kelganningiz yaxshi. Dadamga manim arzimni aytsangiz, albatta, qaytarmas. Mendan dadamga behad salom. Kelasi oydan qo'rqaman... Ko'rishalmasak mendan rozi bo'ling, dadam va boshqa yoru do'slar ham. Kumush yozdim. Toshkand, 1269-inchi yil 1-qavs² oyida».

¹Muassir (arabcha) — ta'sir qiluvchi; ta'sirchan; yoqimli.

²Qavs (arabcha: o'q-yoy burji) — o'n ikki burjning biri, Aqrab va Jadiy burjlari o'rta-sida

Kumush o'z xatida yozg'anidek, darhaqiqat, Zaynab shu keyingi kunlarda yovoshka tortqan, o'n og'izg'a bir og'iz so'z qaytarmas, tinchkina, muloyimgina, ya'ni mundan bir yil burung'icha edi. Qayin ona tarafidan «Opangning ko'zi yorir vaqti yetdi, o'choqboshi ishlaringni endi o'z qo'lingg'a ol!» deb qiling'an taklifni mamnuniyat bilan qabul etib, hatto Oybodoq onani ham o'choqboshi yumishidan xalos eta yozg'an, unga faqat havli supurish, uy yig'ish va shunga o'xshash mayda ishlarnigina qoldirg'an edi. Zaynabdagi bu o'zgarish faqat haligi taraf bilangina qolmay, eri to'g'risida ham shundog' edi: Otabek o'z yonig'a kirsam – kirdingmi demas va kirmasam, kirmading demas edi. Erining ba'zi bir samimiyati qorong'uroq muomalalariga qarshi Zaynab ham muhmalrak qilib kulib qo'yar edi.

Oy tug'ib, mo'ljal yaqin yetdi. Marg'ilondan ham Oftob oyimning yo'lg'a chiqish xabari keldi. Lekin Kumushda ma'lum og'riq boshlang'an edi. Og'riqning birinchi kuni Kumush hech kimga sezdirmay yurdi. Ammo ikkinchi kun buni boshlab Otabek, undan keyin O'zbek oyim sezdi. Otabek ma'lum xavf ostida bu sirdan kishiga og'iz ochish uchun o'zida majol topmasam, O'zbek oyim darrav Hasanalini mundan olti oy ilgari belgulanib qo'yilg'an doya xoting'a yugurtirdi.

Doya kelgandan so'ng ichkari havli erkak zotidan tozalandi. Kumushni o'qtin-o'qtin og'riq ushlamakda, doya xotin va O'zbek oyim unga o'zlari bilgan udimlar bilan yordamlashmoqda edilar. Kechka tomon dard juda kuchayib ketdi, o'qtin-o'qtin dam-badamga alishindi.

Tashqarida Otabek yo'q edi. Hasanali darboza bilan mehmonxonam orasida qo'lini-qo'lig'a ishqab yurinish turar va qayta-qayta axtaxonag'a kirib to'riq yo'rg'aning u yer, bu yerini supirar edi. Hoji bo'lsa xursand va xafaligi noma'lum bir qiyofatda «Daloyil» o'qur edi, har besh daqiqada ichkari tomong'a quloq solib to'xtar, goho darichadan Hasanalini chaqirib «tinchlikmi» deb so'rar edi.

Ular masjiddan shomni o'qub kirgach, ichkaridan Oybodoq kechlik olib chiqdi. Undan na Hasanali va na hoji og'iz ochib hol

joylashgan. Shamsiya yil hisobida to'qqizinchi oying arabcha nomi (22-noyabr-21-dekabr orasidagi davrga to'g'ri keladi).

so'ramadilar. Taom ustida Otabekning yo'qlig'i ham his etilmadi. So'zlashmasdang'ina lagandan bir muncha cho'qig'an bo'ldilar-da, qo'l artishdilar. – Xuftan aytildimi?– deb so'radi hoji.

– Eshitmadim... Chiqa bersak ham bo'lar,– dedi Hasanali. Shu vaqt ichkaridan xotinlarning favqulodda qiy-chuv tovushlari eshitilib, ikkisinin ham quloqlari tikkeydi va qo'rqa-pisa bir-birlariga qarashdilar. Qiy-chuv orasidan zaif yig'i tovshi ham kelib qo'ydi... Ikkisi bir muncha kulimsirab oldilar, lekin shundog' bo'lsa ham yana churq etib og'iz ochmadilar. Oradan ko'b fursat o'tmadi, ichkaridan Oybodoq yugurib chiqdi va darichadan turib: «So'yinchi!»,– dedi. Hoji yonchig'ini kavlay berib: «Alhamdulillah»,– deb qo'ydi. Hasanali ham iljayib yonchiq kavlashka tutindi va:

– O'g'ulmi, holva!?– deb so'radi xotinidan.

– O'g'ul!

– Barakalla.

Hoji kulimsirab qo'lidag'i uch-to'rtta oq tanga bilan bitta tillani Oybodoqqa uzatdi: «Tangalarni o'zing ol, tillani doychaga ber!»– dedi. Hasanali so'yinchisini topshirg'andan so'ng duog'a qo'l ochdi: «Olloh taolo umri bilan bergan bo'lsin». Shundan keyin xotirjam bo'lg'an holda xuftanga ketdilar.

Otabek mehmonxonaga yaqinlashishi bilan chaqaloq yig'isini eshitib ixtiyorsiz ichkari havlig'a tomon burildi va yo'lakda onasig'a yo'liqdi. Qorong'u bo'lsa ham O'zbek oyimning tusi-dagi shodliq belgulari ochiq ko'rinib turar edi:

– O'g'ul muborak bo'lsun, bolam!

– O'zi tetikmi?

– Tetik!

– Oldig'a kiraymi?

– Yo'q,– dedi O'zbek oyim,– chillalik uyga kechasi ko'chadan kelib kirish yaxshi emas... Ichkari kirsang, to'g'ri Zaynabning oldig'a bor. Dadang shundami?

– O'zi?..

– O'zi yaxshi, xotirjam bo'l,– dedi O'zbek oyim, orqasig'a qaytdi. Otabek ketiga burilib tashqari yo'lakdan kirguchi dadasi bilan Hasanali sharpasini oldi va o'ylanib to'xtadi. Ayniqsa hozirgi paytda dadasi bilan to'qnashish uning uchun bir oz o'ng-

¹Toshkentda «qiz tug'di» o'rniga «holva tug'di» deyдилar (muall.).

g'aysizroq tuyulgan edi. Shu yo'sun bir muncha vaqt yo'lakda turib, so'ngra ichkariga tomon yurdi. Zaynabning uyiga o'tar ekan, bir necha qayta Kumush yotqan uy tarafka qarab oldi.

– O'g'ul muborak bo'lsin!

Zaynab erini shu so'z bilan kulib qarshiladi, Otabek ham kulimsirab «qutlug' bo'lsin!» deb qo'ydi. O'lturgandan keyin Zaynab o'zicha kulindi:

– Haligi... – dedi. «Haligi» dan keyin aytadigan jumlasini unutib qo'ydimi yoki o'ylab qoldimi, nima bo'lsa ham aytalmadi. Otabek uning og'zini kulimsiragan holda bir oz kutib «xo'sh, haligi...?» deb so'radi.

– Haligi...

– Uyog'i?

– Oti qursin... ha, aytkandek, oshingizni yeysizmi?

– Yeyman.

– Sovib qolmag'an bo'lsa – shu.

Otabek ertadan beri hech narsa yemab edi.

– Qandog' bo'lsa ham, – dedi.

Hozir Zaynabning chehrasi ochiqroq ko'rinsa ham, ammo bu ochiq chehraning zamirida uni jiddiyroq mashg'ul qilg'an yana bir gap bordek, ya'ni ko'rinishdan shoshqanliq va yo shuning singari bir hol uning shu ochiq chehrasi ostig'a yashiring'andek edi. Zaynabning o'n besh daqiqaliq muomalasida Otabek yuqorig'i kabi «esdan chiqarish» holatiga bir necha qayta uchradi va oxirda so'ramoqqa majbur bo'ldi:

– Nega holingiz parishon?

Zaynab kuldi:

– Nega parishon bo'lsin.

– Manim ko'zimga parishon ko'rinasiz.

– To'g'ri, – dedi Zaynab, – qo'rqdim...

– Nimadan qo'rqdingiz?

– Tug'ishdan...

– Qiynaldimi?

– Qiynalish ham gapmi, – dedi Zaynab, – o'z ko'zingiz bilan ko'rmaganingiz uchun ishonmaysiz.

– Oyim mundog' demagan edi-ku?

– Sizdan yashirg'anlar.

Otabekning yuragi juda uyushib ketdi. Hatto kundashini parishoni xotir qilg'an bu gap Otabekka qandog' ta'sir qilishi

ko‘b tafsilga muhtoj emas. Bu to‘g‘rida Zaynabka yana savol tashlab tafsilot olishdan qo‘rqdi, ham uzoq o‘lturolmadi. Choyini naridan-beri ichib, o‘runini to‘shatib yotdi. Zaynab shamni o‘chirdi. Hali yotmoqqa vaqt erta edi – Zaynab Kumushlik uyga – xotinlar oldig‘a chiqib ketdi.

Otabek uxlash uchun yotqan bo‘lsa ham haligi gap uni ko‘z yumdirmay qo‘ydi, o‘ng, so‘l, chalqancha yotib boqar edi. Lekin Zaynabning «qiynalish ham gapmi?» jumlasini qulog‘i ostidan ketmas edi... Kumushning uyidan keti uzilmay kelib turg‘an xotinlarning g‘o‘ng‘ir-g‘o‘ng‘iri ham uning uyqusig‘a xalal berar va ora-chora go‘dakning yig‘lag‘an tovshi ham eshitilar edi. Bu ma‘sum tovushqa qarshi unda bir xil yaqinliq – otaliq hissi qo‘zg‘alg‘andek bo‘lsa ham, ammo boshqa qora xayollar ichida tez yo‘qolur edi. Shu yo‘sun ivir-jivir, achchig‘ va chuchuk holat ichida uxlab ketdi. Bir-ikki kun miyonasidagi kechinmalar turlik rang bilan uning uyqulig‘ dimog‘ida akslana boshladilar... Cho‘chib uyg‘ondi... Yonida Kumush... Zaynab yo‘q edi. Uyqulig‘ ko‘zi bilan narigi uyga quloq soldi, hanuz boyag‘i tovushni eshitdi va o‘ng yonini bosib ko‘rpaga burkandi, mundan keyin tinch uxlab ketdi...

Tush ko‘rar edi: «Chamanda gullar ochilg‘an emish... Bu gulshan uning o‘ziniki emish... Ul rango-rang chechaklardan ko‘zini ololmas emish. Tevarakka kelgan yovdan xavf bor emish... Xanjarini ushlab yovg‘a qarshi chiqq‘an emish... Yov qochqan emish... Yov orasida onasi ham bor, otasi ham ko‘rinar emish... Qaytib chamanga kirsam bir sigir gulni bosib, yanchib o‘tlab yurg‘an emish... Bu holdan o‘zini unutkan va qo‘lidag‘i xanjari bilan sigirga yugirgan emish... Sigir emas – sariq sochlik albasti emish... Darmonsizlang‘an va xanjari qo‘lidan tushkan emish... Dunyoni qorong‘ulik bosqan emish...» Cho‘chib uyg‘ondi va o‘z yonida uxlab yotqan Zaynabni ko‘rdi. Haligi bosin-qirashdan yuragi gup-gup urar va vujudini ter bosqan edi. Sekingina o‘ng yonig‘a ag‘darilib havli tomong‘a qarab yotdi. Uning ag‘darilishi bilan Zaynabning ko‘zi ohistag‘ina ochilib yana yopildi.

Vaqt saharga yaqin, tevarakdagi xo‘rozlar ketma-ket qichqirar edilar. Yaqin oradag‘i objuvoz poyko‘pining zarbi yerni silkitib-silkitib to‘lqin berar edi. Narigi uyda yonib yotqan sham nuri daricha tirqishidan milt-milt ko‘zga ilinur, ammo ship etkan

tovush eshitilmas edi. Ul qaytib uxlayolmadi. Kumushning kechagi qiynalishi to'g'risida xayollanib ketdi. Subh azoni aytilib, sekin-sekin tong yorib bordi, mahalla masjididan ham azon tovshi kelgach, ul tahorat olmoq uchun qo'zg'aldi.

Kumushning yonig'a kirish qulay bo'lsin, deb nonishtani Zaynabning uyida qildi. O'zbek oyim tarafidan kirish uchun ruxsat berilgan edi. Choydan keyin doyacha Kumush yonidan bir oz vaqtg'a chiqib turdi. To'rga Kumush yotqizilg'an, uning oyog' tomonida O'zbek oyim chaqaloqni ko'tarib o'lturgan edi. Otabek kirganda o'zining siniqq'an yuzi, ichkariga botinqirag'an ko'zi bilan Kumush iljayib unga qaradi. Otabek tutilinqirab, «muborak bo'lsin!» dedi. Kumush javob o'rniga uyalib yuzini ko'rpaga yashirdi. O'zbek oyim: – Berganga qulliq bo'lsin, o'ltur,– dedi.

Otabek Kumushning bosh tomonig'a o'lturdi. O'zbek oyim fotiha o'qudi. So'ngra chaqaloqni Otabekka yaqinlashdirib,– toychog'imning ko'rmanasini chiqar, dadasi. – Otabek qizarib bolag'a qaradi, Kumush yuzini yana ko'rpaga yashirib oldi.

– O'zingiz tuzikmisiz?

– Shukur...

– Qiynalibsiz, deb eshitdim...

– Tug'moq hazilmi senga,– dedi O'zbek oyim.

Kumush Otabekni o'ziga imladi va qulog'ig'a shivirladi: «Sizning gunohingizga...»

– Xo'rak qildingizmi?

O'zbek oyim:

– Kechadan beri ichiga issig' kirgani yo'q. Zaynabka aytay sutlik atala qilib bersin,– dedi.

– Albatta! – dedi Otabek va onasig'a bir tilla so'yinchi bergandan so'ng xotirjamlik bilan uydan chiqdi.

Tushlikdan keyin Otabek mehmonxonada kitob mutolaa qilur, dahlizda Hasanali uzilgan ot asboblarini ulab tikar, Hoji masjidgami, boshqag'ami ketkan edi.

Shu vaqt ichkaridan Oybodoq chiqib Otabek yonig'a keldi:

– Bek, siz uyga kirib chiqar emishsiz,– dedi.

Otabek kitobni belguluk qilib yopdi:

– Tinchlikmi?

– Tinchlik... darrav kiring-chi!

Otabek Oybodoq bilan ketma-ket ichkariga kirdi. Zaynab

rangi o'chkan holda Kumushning uyidan chiqib kelar edi.

– Nima gap?– deb undan so'radi Otabek.

– Bilmadim,— dedi,— opam ko'ngillari aynab qusyaptilar...

Otabek eshik yonig'a kelgandan so'ng uydan bir necha xotin paranji yopinib chiqdilar-da, ul uyu kirdi. O'zbek oyim jom ushlag'an, Kumush jomga o'qchib qusar edi.

– Nima bo'ldi?

Kumush javob beralmadi.

– Bilmadim... boyatdan beri to'xtovsiz qusyapti,— dedi O'zbek oyim. Qusib charchag'an Kumush holsizlanib boshini yostiqa tashladi. O'qchib yoshlang'an ko'zlari bilan eriga qarab oldi.

– Yoqmaydirg'an xo'rak bergansiz.

– Yoqmaydirg'an hech narsa yegani yo'q,— dedi onasi,— o'sha ataladan boshqa xo'rak qilmadi.

Undan ham yarim kosagina ichdi. Qolg'ani ana tokchada...

O'zbek oyimning gapi tugamasdan Kumush yana jomga intildi. Otabek uning boshini tutdi.

– Tabib aytdiraymi?

– Aytdir. Manim ham ko'nglimga shu kelib turgan edi.

Otabek Kumushning qusug'i bitkuncha turdi-da, so'ngra yugurib-tashqarig'a chiqdi. Hasanali hanuz boyag'i ishda edi.

– Ota, siz yugurib tabibga boring-chi!

Hasanali ishini tashladi:

– Nima gap?

– Keliningiz boyadan beri qusar emish.

Hasanali tabibga yugurdi. Otabek qaytib uyga kirdi. Chaqaloqni Zaynab ko'targan, Kumush hamon qusmoqda... Kumush holsizlanib o'zini yostiqa oldi. Qovoq ostlari ko'kargan, yonig'a kelgan Otabekka ham qaramoqqa majolsiz edi.

– Tuzikmisiz?

– Ko'nglim.

Otabekning hamma badani titrab ketdi, shundog' bo'lsa ham o'zini qattig' ushladi: – Qatiq ichirib ko'rdingizmi?– dedi onasig'a.

– Yo'q.

– Qatiq buyuring!

Oybodoq qatiq keltirguncha Kumush yana jomga intildi. Bir-ikki o'qchib qusqandan keyin, Otabekning qo'lidag'i suv

bilan og'zini chaydi va piyoladagi qatiqdan bir-ikki ho'plab, o'zini yostiqaqa tashladi. Harorati kuchlik, yurak urishi favqulodda tez edi. Otabek uning manglayini qo'li bilan bosib ushlagan edi, bir oz tinchigandek bo'ldi. O'zbek oyim burchakda bola ko'tarib o'lturgan Zaynabdan chaqaloqni olib, uni jomni to'kib kelishka buyurdi. Otabekni manglayida turg'an qo'li qizib ketib, ikkinchi qo'lini almashdirishg'a majbur bo'ldi. Manglayida sovuqliq his etib Kumush ko'zini ochdi.

– Ko'nglingiz bosildimi?

Kumush javob o'rnida yostiqdan qo'zg'aldi. Jom yo'q edi. Otabek shoshib tokchadag'i xitoyi norin tovoqni oldi. Kumush qusdi. Bu gal qusuq boyag'i qatiq aralash ko'kimtil va sarg'imtil narsalar edi. Og'zini chayg'andan keyin Otabek qatiqni taklif qilg'an edi, ichmadi va o'zini yostiqaqa otdi...

Tabib keldi xabarini eshitib, Otabek jonlang'andek bo'ldi. Uy eshigiga jom ko'tarib kelgan Zaynab keyiniga qaytdi. O'zbek oyim ham chaqaloqni ko'tarib uydan chiqdi. Otabek tabibning hurmatiga turishni unutib Kumushning manglayini bosqancha o'lturar edi. Tabib Otabekdan voqiani so'rab bilgandan so'ng Kumushning tomirini ko'rib labini tishlab qoldi va tovoqdag'i qusuqni hidlab-qaradi:

– Bu kun nima xo'rak qilg'an ekan?

– Atala.

– O'sha taomdan bir oz qolg'ani bormikin?

– Bor! – dedi Otabek va boya onasi ko'rsatgan joydan kosani olib tabib qo'lig'a berdi. Tabib kosadan barmog'ig'a bir oz elashdirib yaladi va darrav tuflab tashladi.

– Zahar ichibti!

Otabek sapchib ketdi, tusi qo'rqunch holga kirgan edi...

– Bekor gap!

Tabib Otabekning hozirgi holatidan dahshatka keldi...

– Men hozir daf'i¹ uchun doru yuboraman, – dedi va qo'zg'aldi. Otabek ham uning bilan birgalashib o'rnidan turdi:

– Zaharni kim beradi?

Nima deyishka ham hayron tabib:

– Man... man... o'zingiz o'ylab ko'ring-chi... Man darrav doru yuboray, darrav ichiring, tuzikmi? – dedi.

¹Da'fi – davosi.

– Bildim, bildim! – dedi bechora Otabek.

– Zaynab, Zaynab, Zaynab... Jalab! Yuboring, yuboring, darrav yuboring!

Tabib ketdi, Otabek telbalaricha yugurib Kumushning boshig‘a keldi, yuzini ochib manglayini bosdi va o‘pdi... Kumush ko‘zini ochib kuch bilan so‘l qo‘lini erining yelkasiga tashladi... Qo‘lida chaqaloq bilan O‘zbek oyim kirdi:

– Zaynabni chaqir, Zaynabni!

O‘zbek oyim tabib so‘zidan xabardor edi:

– Zaynab! Zaynab!

Zaynab yugurib uyga kirdi. Tusi murdadek oqarg‘an edi. Otabek Kumushni qo‘yib yerdagi atalani oldi:

– Ich muni, ich jalab!

Zaynab orqag‘a tislandi... Otabek kosani unga otdi... Zaynabning kiyimi atala bilan belandi. Shuning ustiga dahlizdan Yusufbek hoji ko‘rindi.

– Ket jalab, ket! Taloqsan, taloq!

«Taloq» so‘zini eshitkan Kumushning ko‘zi yarq etib ochilib, yana yumildi... Hoji voqiani tabibdan eshitkan, shuning uchun hozirgi fojia’ sahnasidan ajablanib turmadi.

– Chiq, Zaynab, chiq! – dedi ul ham, – la’nat sendek xoting‘a!

Zaynab chetlanib uydan chiqdi... Hoji Kumushning boshig‘a kelib o‘lturdi. Otabek va onasi oyog‘ ustida edilar, Kumushning ko‘zi yumiq, sochlari yuzi ustida parishon edi. Hoji o‘z qo‘li bilan sochlarni tuzatib Kumushning ko‘kimtil tovlang‘an yuzini ko‘rdi va manglayini bosdi...

– Oyim... Oyim!.. – dedi hoji. Kumush ko‘zini ochib besaranjom unga nazar tashladi va tanib... qo‘zg‘almoqchi bo‘ldi.

– Qo‘zg‘almang, oyim... qo‘zg‘almang!

Kumushning ko‘z yoshisi chakkasidan oqib tushdi... Hoji ham o‘zini to‘xtatolmay, Kumushning yoshini artib, boshini siladi:

– Xudo shifo berar, bolam!

Kumush jomga qo‘zg‘aldi, Otabek kelib qo‘ltiqladi, hoji ham uning boshini tutdi... Bu gal qusuq qong‘a aylangan edi, burnidan ham bir necha tomchi qon oqdi... Qusub yotg‘ach, ko‘zi yarqillab ochilib ketdi va tevaragiga betoqat qarandi:

– Oyi... dada... – so‘ngra, – begim, – deb ingrandi... Erining

yuzini yuziga qo'ydi, uyalg'ansumon ko'zini yumdi...

Ertasi kun dafn marosimi bo'ldi. Janozag'a Toshkandning har bir mahallasidan deyarlik kishilar ishtirok qildi. Faqat maqtulaning eng yaqinlarig'ina bu tantanaga yetib kelalmadilar.

Bechora ona, bechora ota!..

Uchunchi kun ular ham kelib yetdilar... Ularning hozirgi holini tasvir etish mumkinmi?!

Yettinchi kun xatmi qur'on qilinib xalqg'a osh berildi va shu munosabat bilan chaqaloqqa «Yodgorbek» deb ism qo'yildi.

Kumushning yaqinlarig'ina emas, balki fojiadan xabardor bo'lg'an shaharning katta-kichigi Zaynabka beriladigan jazoni erta-kech kutmakda edilar. Biroq fojining o'ninchi kunlarida Zaynabning jinni bo'lib, ochiq ko'yi ko'chada yurgan xabari va og'asi tomonidan ushlanib kishanga soling'an mojarosi eshitildi. Zaynabning jununi¹ qozilar va tabiblar tarafidan ham tasdiq etilgach, uning ustidagi jazo ko'tarildi. Darhaqiqat, aqldan ozib ko'chalarda ochiq kezish va kishanga tushishning o'zi ham Zaynab uchun kichkina jazo hisoblanmas edi.

Foji'aning yigirmanchi kunida yana xatmi qur'on qilinib, butun yurtka osh berilgandan so'ng, bechora bolu paridan² ayrilg'anlar Marg'ilong'a qaytish harakatiga tushdilar. Yodgorbek ham Oftob oyimning quchog'ida ketmakchi, uning olib ketilishiga qarshi hech kim yo'q edi.

Eng keyingi vidolashish kuni yetdi. Otabek, qutidor va Oftob oyim (...) qabristonining ikki tup qurig'an chinor yog'ochi orasig'a turg'uzilg'an yangi xishtin sag'ana qarshisida to'xtadilar.

Sag'ananing o'ng boshidag'i toshdan o'yib yasalg'an lavha ko'zga chaqilib turar edi:

La ilaha illa-ollohu Muhammadun rasululloh Hazihil markadul munavvaratu lil mazlumatil mashhudati al-mag'furati.

Kumushbibi binti Mirzakarim Marg'inoniy, tarixi tavalludi
1248.

Vafoti 1269-yil hijriy, jumod il-avval³.

¹ **Junun** (arabcha) jinnilik, telbalik, devonalik.

² Bol-u par, (*forscha*) – qanot va pat; harakat erkinligi. **Bol-u pardan ayrilmoq**– eng yaqin kishisidan, tayanchidan ayrilmoq; judo bo'lmoq; qanoti qayrilmoq.

³ **Jumodil-avval** (*arabcha*: beshinchi oy) – qamariya yil hisobida bshinchi oyning

Bu lavha bir dilporadan husn sanamiga yodgordir. Bunda madfun kundash balosining namoyon bir qurbonidir.

*Ayo charx, etding ortuq jabr bunyod,
Ko 'zim yoshlig', tilimda qoldi faryod.
Hayotim lolazoridin ayurding,
Yoqib jonim, kulim ko 'kka sovurding.*

Bechora ona chidalmadi, qabrni quchog'lab uvvos tortdi. Otabek ham qabr yonig'a tiz cho'kib, ko'z yoshisi bilan tuproqni loy qila berdi... Qutidor lavha qarshisida edi. Lavhani o'qub chiqqandan keyin ul ham piq-piq yig'lab yubordi. Yarim soat chamasi shul holda qoldilar.

Qur'on o'qushg'a hech kimda majol yo'q edi.

Qarshidag'i binoga Yusufbek hoji tarafidan qo'yilg'an qori bularning holiga tushundi. Sekin-sekin qorixonadan chiqib keldi va narida o'lturib qur'on o'qudi. Oftob oyimning nolasi bosilsa ham, lekin ko'z yoshisi tiyilmadi. Bir ulgina emas, anovlar ham shu holda edilar. Fotiha tortilg'andan so'ng qutidor va Oftob oyim qorig'a pul berdilar. Qori ketkandan keyin har qaysilari o'zlarini bosib alohida-alohida qur'on o'qub bag'ishladilar, so'ngra ohista-ohista yo'l olib qabr bilan vido'lashdilar. Go'yo Kumush: «Mendan rozi bo'ling!..»— deb onasig'a xitob qilar, Oftob oyim orqasig'a qaray-qaray yig'lab kelar edi...

Otabek ularni uyga qo'yib, qabr yonig'a keldi va tuni bilan shunda qoldi. Erta bilan Hasanali aravani qo'shib tayyorlag'an, mayda-chuyda aravaga tashilar edi. Eng keyinda Oftob oyim Kumushning kiyimlari bilan Yodgorbekni ko'tarib chiqdi, keyin-roq Yusufbek hoji bilan qutidor ko'rindilar. Qutidor vidolashi baravariga chiqq'anda ko'cha tarafdan Otabek kela berdi, kelib otning jilovini ushladi va ot ustiga mingan Hasanaliga — «tushing otdan!» dedi. Hasanali otdan tushdi. Otabek irg'ib otqa mindi va qutidordan so'radi:

— Otni haydaymi?

Qutidor bilan hoji tushunisholmay bir-birlariga qarashdilar. Yo'lakda turgan O'zbek oyim darbozadan mo'ralab qo'ydi. Qutidor indamagani uchun Otabek o'zicha otni haydab yubordi.

- Xayr!
- Xo‘sh!

Marg‘ilong‘a jo‘naydirg‘an Hasanali gangib ko‘chaning o‘rtasidan hojig‘a qaradi. Hoji yo‘lakdagi oyimg‘a yer ostidan ko‘z qirini tashladi... Otabek ortig‘a qaramasdan aravani haydar edi...

XVII Fasl. XOTIMA

Bir yildan so‘ng Otabek usta Alim bilan birga Toshkand keldi. Hoji va O‘zbek oyim og‘iz ochib undan ranjiy olmadilar. Ul mehmonlar kabi edi. Na otasi va na onasi bilan ochilib so‘zlashmadi. Usta Alim bilan bir hafta, chamasi, Toshkandda turib eng so‘ngg‘i kech yolg‘iz ko‘yi Kumush qabri yonida bo‘ldi. Kecha oydin, qabriston tib-tinch, uzog‘roqdan qur‘on tovshi eshitilar edi. Ikki tub chinor butoqlarida qo‘nib o‘lturgan uchto‘rtta boyqushlar, qabr yonig‘a tizlangan Otabek va yuqori, quyi do‘mbaygan qabrlar bu tilovatka somi‘ kabi edilar. Qur‘on oyatlari qabriston ichiga og‘ir ohangda oqar edi. Qabr yonig‘a tiz cho‘kkan yigitning ko‘z yoshlari ham qur‘on oyatlariga qo‘shilishib oqar edi. Birar soatdan keyin tilovat to‘xtaldi. Otabek hol-sizlanib oyog‘ uzra turdi va orqasidag‘i yarim yalang‘och ko‘lagani ko‘rib bir necha qadam qabr tomong‘a tislandi... Ko‘laga yaling‘an sumol unga yaqin yurib keldi...

– Kim bu?

– Men Kumush!..

Otabek tovush egasini tanidi. Bu majnuna Zaynab edi.

– Ket mundan!

– Men Kumush! – dedi yana Zaynab, ammo ketmay iloji qolmadi. Zeroki dunyodag‘i eng yaqin kishisi unga «ket!» amrini bergan edi. Zaynab orqasig‘a qaray-qaray Otabekdan uzoqlashdi. Otabek qaytib unga qaramadi, qabr yonig‘a tiz cho‘kdi... Ertasi kun O‘zbek oyim yig‘lay-yig‘lay Yodgorbek uchun tikdirgan kiyimlarini o‘g‘lig‘a topshirdi. Otabek usta Alim bilan birga. Marg‘ilong‘a jo‘nadi. Bundan so‘ng Otabek Toshkandga qaytib kelmadi, bir necha qayta O‘zbek oyimning o‘zi Marg‘ilon borib keldi.

1277-nchi yilning kuz-kezlarida bo‘lsa kerak, Yusufbek hoji

Qanoatshodan¹ bir xat oldi. Qanoatsho Avliyo otadan yozar edi:

«O'g'lingiz Otabek yana bir kishi bilan bizning qo'shunda edi. Olmaota ustidagi o'rus bilan to'qinishmamizda birinchi safimizni shu ikki yigit oldi va qahramonona urushib shahid bo'ldi. Men o'z qo'lim bilan ikkisini dafn etdim...»

Yusufbek hoji xatni qur'on qilib yurtka osh berdi, O'zbek oyim qora kiyib ta'ziya ochdi.

Bitdi

YOZG'UCHIDAN

Keyingi Marg'ilon borishimda yaqin o'rtoqlardan Yodgorbek to'g'risini surishtirib bildim: Yodgorbek ushbu asrning o'n to'qqiz va yigirmanchi ochliq yillari miyonasida vafot qilib, undan ikki o'g'ul qolibdir. O'g'ullaridan bittasi bu kunda Marg'ilonning mas'ul ishchilaridan bo'lib, ikkinchisi Farg'ona bosmachilari orasida ekan. Bu kunda nom-u nishonsiz, o'luk-tirigi ma'lum emas, deyдилar.

¹Qanoatsho – Hozirgi Tojikistonning Qorateginidan. Qo'qon xonlarining bir nechasida amiri lashkar lavozimida, shuningdek, Turkiston viloyatining hokimi bo'lgan. Ruslarga qarshi kurashganlardan. Buxoroga elchi bo'lib borganda amir muzaffar tomonidan qatl etiladi.

«O‘TKAN KUNLAR» ADIBLAR NIGOHIDA

«O‘TKAN KUNLAR»¹ HAQIDA

«O‘tkan kunlar» romani qaysi yili yozila boshlagani haqida na muallifdan, na boshqalardan biron ma’lumot eshitganman va o‘qiganman. Lekin shunday dalil bu masalani bir qadar aniqlashga yordam beradi.

«O‘tkan kunlar»ning ayrim boblari 1923-1924 yillarda matbuotda bosilib turgan. Masalan: «Otabek Yusufbek qo‘ji o‘g‘li», «Xon qizig‘a loyiq bir yigit», «Bek oshiq», «Marg‘ilon havosi yoqmadi», «Kiroyi quyaving shundog‘ bo‘lsa», «Majburiyat», «Chaqimchiliq» kabi boblar. Bosilgan boblar muqaddimasida so‘z boshi («Yozg‘uvchidan») berilib, tagiga «Toshkent, 1920-yil» deb tarix qo‘yilgan. Bundan anglashiladiki, romanga so‘z boshi 1920-yilda yozilgan. Demak, «O‘tkan kunlar»ni yaratish fikri muallifda garchi ko‘pdan tug‘ilgan bo‘lsa ham yozishga 1918-1919-yillardan, ya’ni yigirma to‘rt-yigirma besh yoshlardan kirishganlari taxmin qilinadi.

Shunisi ham e’tiborliki, romanning jurnal bosmalarini kitob bosmasiga solishtirib qaralsa, ba’zi tahririy tuzatishlardan qat’i nazar, shunday bir fakt ko‘zga tashlanadi: jurnalda bosilgan boblar nomlanmay faqat raqamlangan; kitobdagisi esa har bir bobga nom qo‘yilgan... Bundan ko‘rinadiki, birinchi roman birdaniga hozirgi holga kelgan emas.

1932-1936-yillar miyonasida Samarqand Davlat universiteti-ning tiladabiyot fakultetida o‘qigan Yoqub Aliev ismli bog‘ qo‘shnimiz bo‘lardi. O‘zi mendan besh-olti yosh katta, unchamuncha she’r, hikoyalar ham mashq qilib yurar edi (1938-yili vafot etdi). Yoqub Aliev yozgi ta’tilda Toshkentga qaytardida, dadambilan suhbatlashish ishtiyoqida ba’zan biznikiga hasharga chiqar, birgalashib bog‘ ishlariga qarashar va ish chog‘i dadamga adabiyotga oid turli savollar berar, dadam esa uning savollariga erinmay javob qaytarar edilar. Shunday suhbatlarning birida dadam «O‘tkan kunlar» romanining yozilish tarixini quyidagicha hikoya qilgan edilar:

«Qariyb yarim umrini xon zamonlarida yashagan, talay o‘tmish voqealarning shohidi bo‘lgan otam yoshligimda qiziq-qiziq

¹ Izoh: ushbu parcha Abdulla Qodiriyning o‘g‘li Habibullo Qodiriyning «Otam haqida: Xotiralar» kitobidan olindi.

xotiralarni soʻzlab berardi. Bu xotiralar menda tarixga qiziqish uygʻotdi. Soʻngra oʻsha davrlarimiz tarixiga oid ancha kitob manbalari bilan ham tanishib chihdim. Qoʻlim qalamga xiyla kelib qolgach, menda ana shu oʻtmishimizdan gʻarb romanchiligi asosida kattaroq bir asar yaratish havasi tugʻildi. Tarixiy voqealar boshimda shu qadar koʻp, goʻyo qaynar, menga tinchlik bermas edilar. Ammo bu voqealarni qanday qilib bir ipga tizishni, qoʻgʻozga tushirishni tasavvur qila olmasdim. Uzoq vaqt oʻylab, izlab yurdim.

Kunlarning birida bogʻimizga otamni koʻrgani eshak minib shahardan bir chol mehmon boʻlib chiqdi. Mehmonni men tanimasdim. U otamning eski qadrdoni ekan. Mehmon qildik. Otam shu chogʻlarda yuz yoshlarda boʻlib, mehmon esa undan besh oʻn yosh kichik koʻrinar edi. Ular suhbat qilarkan, quloqlari ogʻirlashib qolgani uchun bir-birlarining soʻzlarini yaxshi eshita olmas edilar. Shu sababli menga ular oʻrtasida tilmoch boʻlib, choy quyib oʻtirishga toʻgʻri keldi. Otam mehmondan soʻradi: «Andijondagi xotiningizdan necha bolangiz bor?» Ularning suhbatidan men angladimki, bu mehmon toshkentlik boʻlib, uyli-joyli, bola-chaqali kishi ekan. Ammo yoshlik chogʻlarida savdo vaji bilan Andijonga borib qolib, u yerda koʻp yilab istiqomat qilgan, Andijondan ham uylanib, bola-chaqali boʻlgan va kek-saygach, oʻz shahriga qaytib kelgan ekan.

Mehmonning ana shu soddagina tarixi menga chuvalgan ipning uchini topib berganday, yozmoqchi boʻlgan «Oʻtkan kunlar» romanining shaklini chizib berganday boʻldi. Shu asosda boshimda voqeani asta-sekin kengaytira, rivojlantira boshladim. Besh-olti oylab xayol surishim natijasida romanim hozirgi shakliga keldi va qoʻlimga qalam oldim...»

Qodiriy romanni yozishga hozirlik koʻrganda faqat ogʻzaki eshitgan, kitoblardan oʻqigan manbalar bilan cheklanib qolmaydilar, albatta. U kishi asar voqeligini – hayotiyiligini oshirish, toʻgʻri tasavvur berish maqsadida maʼlumot toʻplash uchun Fargʻona vodiysiga bir necha bor safar ham qildilar.

«Men bir asar yozishdan avval shu yozmoqchi boʻlgan narsam haqidagi materiallarni puxta oʻrganib chiqaman. Biror joy toʻgʻrisida asar yozmoqchi boʻlsam, oʻsha joyni necha marta ba koʻrgan esam-da, yana borib tekshirib, yaxshiroq oʻrganib kelaman»,– deb yozgan edilar Abdulla Qodiriy 1935-yili «Qizil

O'zbekiston» gazetasida bosilgan «Yozuvchi o'z ishi to'g'risida» nomli maqolalarida.

– *Mening Farg'ona shaharlariga material yig'ish uchun safar qilgan chog'larim juda xavfli yillar edi,– deb hikoya qilardilar ba'zan oilaviy suhbatlarimizda,– bir gal, Farg'onaga borganimda, choyxonada choy ichib o'tirsam, to'satdan mulohazalar otilib, choyxonani otilar kelib o'radi. Choyxo'rlarning ba'zisi qochib ulgursa ham, ko'pchiligi, jumladan, men ham qurshovda tsoldik. Chamasi otilar choyxonachining ko'proq puli borligi to'g'risida xabar topgan ekanmi, to'g'ri borib yon-verini tintishdi, bor-yo'q pulini olib jo'nab ketishdi.*

Qodiriy Farg'ona shaharlariga borib, nimalar qilgan va qanday materiallar to'plashni ko'zda tutganlar? U kishining turli vaqtlarda biron munosabati kelib aytgan so'zlariga ko'ra men shuni anglardimki, muallif shahar, qishloqlar kezib ko'p yashagan, o'sha davrni ko'rgan, eshitgan shaxslarni izlaganlar, ular bilan suhbatlashganlar va asardagi har bir harakat o'rinlarini aniqlagan, mo'ljallaganlar.

– *Men Marg'ilon ko'chalarida yurib, karvonsaroy, eski o'rda o'rinlarini belgiladim. Mirzakarim qutidor, Usta Alim, Homid, Sodiqning uyini taxminladim va «Xo'ja Ma'oz»da bir kecha tunadim,– dardilar dadam, ba'zan hushlari kelganda, bizning roman haqidagi mayda-chuyda ezma savollarimizga javob berib,– «Xo'ja Ma'oz»da yolg'iz tunadim. Masjid ayvonida uzoq o'tirdim. Hammayoq qorong'i; odam degan gap yo'q... Bora-bora uyqu bosdi. Uxlab olmoqchi bo'ldim. Biroq yotib ko'z yuma olmadim. Chunki tunovchilar keltirganmi, masjidda qandala ko'p ekan, chaqaverib bezor qildi. Hovliga tushub yotay desam, turli hasharotlardan xavf qilardim... Nihoyat tobutxonaga kirib yotdim...*

Qodiriy asarni ishonchli tasvirlashga qanchalik e'tibor berganlari haqida «Yozuvchi o'z ishi to'g'risida» nomli maqolalarida yana shunday misol keltiradilar:

«O'tkan kunlar»ni yozish chog'ida Marg'ilonga borganimda, bir ko'chadan o'ta turib, namozshom mahalida, dog' qilina-yotgan zig'iryog'ning hidi burnimga urildi, men buni esda tutib qolishga tirishdim. «O'tkan kunlar»ning bir joyiga shu kichkina detalni kirgizilganida, berilayotgan-tasvirning yana ham odam-ishonarli bo'lib chiqqani esimda...»

AJAB SAODAT¹

(birinchi maqola)

...Ularning jismlari hibsda. Ruhleri esa ozodlikda. Hozir o'qlar uziladi. Bedor yuraklar urishdan to'xtaydi. Jism hayot chog'ida agar yurak faqat qon haydash bilan band bo'lgan bo'lsa, jon chiqishi bilan u ham o'lar. Agar yurak el g'amida, insonlar g'amida yashagan bo'lsa, bir o'q tegishi nima ekan, qiyma-qiyma qilinib zarralari olam aro sohib yuborilsa ham o'lmaydi, yashayveradi...

1938-melodiy, o'ktabr oyining to'rtinchisi, kuz kunlarining biri, quyosh allaqachon botgan, ammo tevarakdan shom azoni eshitilmaydir. Shahar markazidagi bu dongdor bino atrofida masjid yo'q. Nari mahallalardagi omon qolgan masjidlardan qo'rqibgina, titrabgina chiqqan azon chaqirig'i to'rt-besh xonadon devoridan arang oshib o'tishga qurbi yetadi. Dongdor binoda gunohlari nima ekanini bilolmay hayron yotgan mah-buslar shom kirganini kichkina darchadan tushib turuvchi nurning yo'qolganidan biladilar. Ozodlikdan nishona bo'lib tuyuluvchi bu nurni har tong umid bilan kutib, tushkin va ezgin kayfiyatda uzatadilar. Darchadagi nur yo'qolgach, kechlik ovqat kiritiladi. Ular o'limga mahkum ekanliklarini sezishadi. Ochlikdan o'lib qolmaslik uchun, «qonuniy» yo'l bilan otib o'ldirilishlari uchun ovqat yeydilar. So'ng bu binoda jonlanish boshlanadi. Ammo kishilarning dadil so'zlashishlari, xaholab kulishlari bu imoratni ko'kka ko'targudek emas. Bunday tovushlar o'zgacha, bundagi tashvishlar boshqadir. Bunda dardli ingrashlar hukmron...

Bunda tergovni ko'proq tunda qiladilar. Kunduzi odam ovlash bilan mashg'ul bo'ladilarmi yoxud tuhmat va ig'vo toshlarini to'plashdan bo'shamaydilarmi – bu yolg'iz Yaratgan-ga ma'lum – har holda tergovga asosan kechasi chaqirishadi.

– Кадыри, на выход!!

Ayni choqda boshqa eshiklar ham ochiladi:

– Сулейманов – Чулпан, на выход!!

– Fitrat...

G'ofil bandalar... Bu so'nggi chaqiriq tergovga emasligini

¹ **Izoh:** Tohir Malikning mazkur maqola «XX asr o'zbek romani» turkumida «Sharq» nashriyot-matbaa konsernining Bosh tahririyati chop etgan «O'tkan kunlar» kitobiga so'ngso'z sifatida yozilgan.

qaydin bilishsin? Ular «tergovchi uni so'rasa, bunday javob qaytaraman...» degan xayol bilan qo'llarini orqaga qilgan mute bir holda yurib chiqadilar. Ular bilmaydilarki, so'roqlari kecha yakuniga yetgan. Bu tun otiladilar. Ertaga, tong otgach esa... hukm yoziladi. Ularning kindik qonlari turli joylarga, turli vaqtda tomgan. Tug'ilgan kunlari hujjat uchun aniq ham emas... Falon muchal, o'rik gullaganda yoki handalak pishig'ida tug'ilgan... Ammo... o'lim topgan kunlari aniq – 4-o'ktabr... Ammo 5-o'ktabr deb rasmiylashtiriladi... Yurak qonlari bir joyga to'kiladi...

Buni bilmaydilar, nima uchun hovliga olib chiqishgani ham ular uchun noma'lum. Daricha tugul biron tirqishi ham bo'lmagan usti yopiq avtomobilga chiqib, yonma yon o'tirishadi. Qorong'ida bir-birlarini tanimaydilar. So'zlashish mumkin emas. Churq eta olmaydilar.

Avtomobil qabih manzilga yetmoqni istamagandek ixrab-sixrab sekin yuradi. Tekis yo'l tugab, o'nqir-cho'nqirlik boshlanadi. Avtomobil har siltanganida, chuqurga tushib-chiqqanida muvozanatni yo'qotadilar.

Nihoyat, avtomobil to'xtadi. Eshik ochilib, qorong'u yerga tutashib ketgan yulduzli-osmonning bir parchasi ko'rinadi. Ularni jarlik yoqasi sari boshladilar. Shunda ular bir-birlarini tanidilar. Shunda bu yerga nima uchun keltirilganlarini angladilar. Osmondagi kemtik Oy yorug'ida ko'zlar ko'zlarga tikilib so'zlashadi:

– Kishi agar yuz, agar ming yashasa ham oxiri o'lmak kerak. Eslaysizmi, «Boburnoma»da shoir:

*«Agar sad sol moni var yake ro'z,
Biboyad raft az in kohi dilafro 'z...»*

– degan edi. Ya'nikim, agar yuz yil va agar birgina kun yashasang ham, ko'ngul ochuvchi bu qasrdan ketish kerak bo'lur. Biz uchun bu qasrdan ketmoq vaqti yetubdur.

– Bu qasrdan ketishimdan men afsusda emasman. Armonim shuki, bu hayotdan bizni o'z do'stlarimiz quvdilar. Ahil-inoq yashay olmadik. Biz-ku ketamiz, millatning ahvoli ne bo'lur? Kun kelurmiki, millat ittifoqda yashasa? Kun kelurmiki, qorong'ulik chekinsa, o'ftob chiqsa...

*– «Tilingan tillarga qon yugurgusi,
Bo'shangan inlarga jonlar kirgusi.*

Tikanli boqchalar chechak ko'rgusi,

Haq yo'li, albatta bir o'tilgusi...»

– Gaplashilmasin!

Har ehtimolga qarshi aytilgan buyruq edi bu. Hozir ko'z ko'zga tushib, yurak yurak bilan so'zlashmoqda edi. Yuraklar so'zlashuvini hech kim man etolmas. Ularning jismlari hibsd. Ruhleri esa ozodlikda. Hozir o'qlar uziladi. Bedor yuraklar urishdan to'xtaydi. Jism hayot chog'ida agar yurak faqat qon haydash bilan band bo'lgan bo'lsa, jon chiqishi bilan u ham o'lar. Agar yurak el g'amida, insonlar g'amida yashagan bo'lsa, bir o'q tegishi nima ekan, qiyma-qiyma qilinib zarralari olam aro sochib yuborilsa ham o'lmaydi, yashayveradi. Miltiqlarini o'qlaganlar bilishmaydi buni. Ularga buyruq berilsa bas – tepki bosiladi... O'q havoda o'tli iz qoldirib borib bedor yurakka sanchiladi. Ular «mahkumlar o'ldi», deb izlariga qaytadilar. Bularning qo'llariga kishan urib bergan «do'st»lari ham «ular o'ldi» deb o'ylarlar. Ularning nomlarini o'chira boshlarlar. Birga-tushgan suratlarini yirtarlar. Ko'pchilik bo'lib tushilgan suratlarda ularning ko'zlariga igna tiqib tesharlar... Bular miltiq tepkisini bosuvchi, buyruq bajaruvchi askarlar emas. Ular o'zlarini dono fahmlaydilar. «Alvasti ko'prik» deb ataluvchi jar yoqasida miltiq tepkisi bosiluvini kutayotganlarning yuraklari toabad tirik qolishini ham biladilar. Bila turib o'zlarini fahmlamaganga-oladilar. Yo'q, ular bu yuraklarning ham jismga qo'shilib tuproq ostida chirishini istaydilar. Shukrki, faqat istaydilar, xolos. Yurakka kishan urib berolmaydilar. Yurakni chirita olmaydilar...

Jar yoqasida turgan mahkumlar nimalarni o'ylashdi? Ko'zlaridan daryo-daryo yosh oqizib qolgan oilalarinimi? Yoki bu dunyodan allaqachon ko'z yumib ketgan ota-onalari, birodarlarinimi? Balki, “Samarqand darvoza”dagi shiyponda qurgan suhbatlarini eslashar?

– Asrning o'n yettisida onadan qayta hur bo'lib tug'ildik, deb adashibmi edik?

– Bizki adashdik, fuqaro ne qilar?

– «Halokat bo'lishin bilmay qulochni katta otdim-ku...»

...Miltiq tepkisi bosiluniga qadar bir necha nafas vaqt bor...

– Men «do'st»larimizga achinaman. Vaqti kelib bizning haq ekanimiz oydin bo'lganida bu dunyoda qanday bosh ko'tarib yurar ekanlar? Balki, Xudo ularni tirik qoldirib, uzoq umr berib

jazolagandir?

– Qiyomatda yuzma-yuz bo'lganimizda nima deyishar ekan?

Tilga ko'chgan so'zlar shulargina edi.

– Gaplashilmasin!

Buyruqqa hojat ham yo'q edi.

Tepkilar bosildi, o'lim o'qlari otildi.

So'zlashmoq qiyomatga qoldi.

Ulargacha hech kim aza ochmadi. Janoza ham o'qilmadi. Chunki ularning o'limidan bexabar edilar. Hatto «do'st»lar ham bexabar edilar. Shuncha qilgan xizmatlari evaziga quvonish baxtidan bebahra qoldilar, bechoralar...

Oradan yillar o'tib esa... bildilar. Ammo endi kech edi. Quvonishga asos yo'q. Ular xalq dushmani emas, chin xalq-parvar ekanliklari ma'lum bo'ldi. «Do'st»larni birov ayblamadi. O'zlaridan o'tgani o'zlariga-yu, Allohga ma'lum.

Bayt:

*Bu gulshan ichraki yo'qtur baqo gulig'a sabot,
Ajab saodat erur, chiqsa yaxshiliq bila ot.*

(Hazrat Navoiydan)

Ularning jisman mahv etilganlariga ellik olti yil bo'libdi. O'shanda hazrat Abdulla Qodiriy qirq to'rt yoshda ekanlar. «O'tgan kunlar» ro'monining yozilganiga esa yetmish yil bo'ldi. Yozuvchi bilan birga asarga ham kishan urdilar. Asarni ham o'limga mahkum etdilar. Haq yo'lidagi asarni hech qanday hukmdor hech bir zamonda mahv etolgan emas. Abdulla Qodiriy ham, u zotning asarlari ham tirik qolaveradi.

Kamina xizmatkoringizning maqsadi – «O'tgan kunlar» haqida uch-to'rt og'iz so'z aytish edi. Gapni to'g'ridan to'g'ri shundan boshlasam ham bo'lardi. Ammo Abdulla Qodiriy va uning safdoshlari otilgan kunni, onni eslamok zarur edi. Chunki ularning o'limlari tasodifiy emas, ular oxir-oqibat shu jar yoqasiga kelajaklarini bilganlar va bu holni asarlariga singdirganlar.

«O'tgan kunlar» haqida balki yuzlab maqolalar yozilgandir. Tanqid qilingan, tahlil etilgan, maqtalgan maqolalarning ayrimlari bilan tanishman. Men adabiyotshunos olim emasman. Tahlil-larga no'noqman. Men faqat Abdulla Qodiriyning muxlisiman.

Shu bois u mo“tabar zotning asarlaridan olgan taassurotlarimnigina bayon qila olaman.

Abdulla Qodiriy adabiyot olamida o‘z maktablarini yaratganlar. Men shu maktabning boshlang‘ich sinfidaman. Fikrlarim ham shu darajada – ma‘zur tutgaysiz.

Biz o‘rta maktabda Abdulla Qodiriy hayoti va ijodini o‘rganmaganmiz. Universitetda ham axborot tarzidagi ma‘ruzalarni tinglaganmiz. O‘rta maktabda «Gulnor (yoki Zaynab, Farhod, Majnun...) – chin muhabbat egasi», degan mavzularda inuqolar yozganmiz. Farzandlarimiz esa «Otabek (yoki Kumush, Anvar; Ra‘no...) – chin muhabbat egasi», degan mavzuda insholar yozdilar. Olimlarimiz nashr etgan ayrim maqolalarda ham shu holni uchratishimiz mumkin. Bu masalada ularga jiddiy e‘tiroz bildirmoqchi emasmiz. «O‘tgan kunlar» ro‘mon tarzida (janrida) yozilgan. «O‘tgan kunlar»ning poydevori – Otabek bilan Kumushning muhabbati. Men bu asarni shimoliy ummondagi bahaybat muz tog‘iga – aysbergga o‘xshataman. Ma‘lumki, bu tog‘ning faqat cho‘qqilari ko‘zga tashlanadi, asosiy qismi esa ko‘rinmaydi – suv ostida bo‘ladi. Har bir ulug‘ asarning ulug‘vorligini, umrini ana shu ko‘zga ko‘rinmas qismi ta‘min etadi, deb o‘ylayman. Abdulla Qodiriy qo‘lga qalam olganlarida ikki yoshning olovli muhabbatinigina bayon qilmoqchi bo‘lganmikinlar? Agar maqsad shugina bo‘lsa-asar-bu qadar ulug‘vorlik kasb eta olarmidi? Axir tariximizda ishqiy qissalar kam edimi? Eslaylik: Abdulla Qodiriy adabiyotga muhabbat kuychisi bo‘lib kirib kelmaganlar. Fikrimizning dalili uchun «Juvonboz» deb atalgan hikoyalarini, «Baxtsiz kuyav» deb atalmish p‘esalarini yodga olish kifoyadir. Shunga ko‘ra aytmoq mumkinki, yozuvchi adabiyot maydoniga xalq g‘amida kuyib-yonib kirib kelganlar. Xalqning taqdirini, kelajagini o‘ylab qayg‘urganlar. «O‘tgan kunlar» yozishga ham ana shu millat qayg‘usi undagan bo‘lsa kerak.

Bayt:

Yuz jaf o qilsa manga bir qatla faryod aylamon,

Elga qilsa bir jaf o yuz qatla faryod aylaram.

(Hazrat Navoiydan)

«Kumushni o‘ldirib qo‘ydim», deb yig‘lagan ekanlar. Nazarimda yozuvchi Kumush ismli go‘zal juvonning o‘limidan emas, boshqa narsadan kuyib, yig‘laganlar. Bu haqda bir ozdan

so'ng batafsilroq mulohaza yuritmoqqa urinib ko'ramiz.

Fikri ojizimcha, «O'tgan kunlar»ning birinchi va oxirgi jumlası asarning asl mohiyatini belgilaydi:

«1269-inchi hijriya, dalv oyining 17-inchisi, qishqi kunlarning biri, quyosh botqan, tevarakdan shom azoni eshtiladir...»

«...O'zbek oyim qora kiyib, ta'ziya ochdi.»

Shu jumalarni ko'p o'ylayman. Nima uchun qish kuni? (Bahor yoki yoz emas?) Nima uchun atrofdan shom azoni (bomdod emas!) eshtiladi? Aytmog'ingiz mumkinkim, savdo ahli kunduzi ish bilan mashg'ul, karvonsaroyga shu paytda qaytadi, Otabekning huzuriga keluvchi mehmonlar shuni nazarda tutganlar. Shunday desangiz sizga yana bir savolim bor: ular bomdodda keluvlari ham mumkin edimi? Yoki, Marg'ilon katta shahar emas, Otabekni bironta rastada kunduzi uchratmoqlari ham ehtimoldan holi emasdir.

«...Tevarakdan shom azoni eshtiladir...» Balki buning ramziy ma'nosi bordir. Balki yozuvchi aynan shom azonini ta'kid etganida faqat namozga chaqiriqni emas, boshqa narsani ham nazarda tutgandir? Har holda menga shunday tuyuladi. Shom — qorong'ulik bosib kelishidan bir darak. Dalvda kechalar uzun, yorug'lik kamroq bo'ladi. Shom azoni yurt boshiga yopirilib kelayotgan qorong'ilik, zulmatdan ogoh etuvchi darak emasmikin? Donishmand adib «Hoy mo'aminlar, ko'z'laringizni ochingiz, ostonangizda g'anım turibdi. Ittifoq bo'lmas ekansiz, yorug' kunlaringiz uzun tun kechalariga aylangusidir», demoqchi bo'lmaganmikinlar? Bu azon chaqir-g'iga e'tibor berilmadi. Yozuvchi azon chaqirig'ini tilga olgach, uning izidan «namoz o'qildi», demaganlar. Faqat chaqiriqni bayon qilganlar. Hujradagilar esa o'z ishlari bilan mashg'ullar. Bu ham noittifoqlikka bir ishoramikin? Asarda azon chaqirilishi bir necha marotaba zikr etiladi. Ammo biron marta ham namoz tasviri berilmaydi. Ajab hol: azon chaqirilgan-u, hamma dunyo tashvishi bilan band. Adib «qora kunlarning bostirib kirishiga diyonatsizlik sabab», demoqchi bo'lmaganmilar?

Asarda nima uchun Otabekning onasiga «O'zbek oyim» deb ism qo'yilgan? Axir ayollarda «O'zbek» degan ismni qariyb uchratmaymiz-ku? (Shaxsan men hech eshitmaganman.) Nazarimda yozuvchi shu so'nggi jumla uchun ham «O'zbek oyim»,

deb qo'yganga o'xshaydilar. ...O'zbek oyim qora kiydi... Yurt xavfdan ogoh etuvchi chaqiriqqa e'tibor bermadi, hidoyatdan chekindi va oqibatda qora kiydi, aza ochdi. Qorong'i tunlarga kirib keldi.

Yurtning qora kiyishiga sabab nima? Xudoyorxonning harbiy jihatdan qoloqligimi? Yo'q! Xalq orasida totuvlik yo'qligi asosiy sabab bo'ldi. Yozuvchi tarixni to'g'ri anglab, to'g'ri tahlil qilib, o'z xulosalarini dam ochiq tarzda, dam ramzlar orqali ifoda qilganlar. Asarning damtlabki boblarida o'qiyimiz:

«Menimcha o'risning bizdan yuqoridalig'i uning ittifoqida bo'lsa kerak,— dedi Otabek,— ammo bizning kundan kunga orqag'a ketishimizga o'z aro niz'oimiz sabab bo'lmoqda, deb o'ylayman... Oramizda bu qo'rqunch holatni bahaqqi tushanadirg'an yaxshi odamlar yo'q, bil'aks, buzg'uchi va niz'ochi unsurlar tomir yoyib, har zamon sodda xalqni halokat chuqurig'a qarab tortadirlar...»

Diqqat qilaylik: bu gaplarni yigirma to'rt yoshli yigit – Otabek aytyapti. Mazkur satrlar yozilayotganda adib ham taxminan shu yoshda bo'lganlar. (Taxminan, deyishimizga sabab shuki, asar yozish g'oyasi Abdulla Qodiriyda ehtimol shu yoshlarida tug'ilgandir. Har holda ro'mon e'lon qilinganida u zot o'ttiz yoshlarda bo'lganlar. Otabek va Kumushga yosh jihatdan yaqin bo'lganlari uchun ham ularning dardu-alamlarini bayon etishda birga yonib, birga kuygandirlar. Shuning uchun ham asarda yolg'on dard yo'qdir?)

Otabek (nima uchun «Ota» «bek»), buni ham mulohaza qilmog'imiz lozim.) – yurtning kelajagi. Lekin Otabek yurtning kelajagini yorug'likda ko'rolmaydi.

«...Mozoristonda «hayya alalfalah» xitobini kim ham eshitardi...»

«...O'z g'arazi yo'lida istibdod orqali el ustiga hukmron bo'lg'uvchilar yo'qotilmas ekanlar, bizga najot yo'qdir...»

Yurt mozoristonga aylanayozgan, shunday joyda «najotga kelinglar», deb ming baqiring, kim o'rnidan turadi. O'liklar qanday najotga kelishi mumkin? Yozuvchi bunda jisman murdalarni emas, ruhi, milliy g'ururi o'lganlarni nazarda tutmadilarmikin?

Asar yozilayotgan damlarda 1937-yilda boshlangan qirg'inga hali ko'p yillar bor edi. Lekin bo'lajak fojia bo'ronining shabadalari esa boshlaganini yozuvchi sezganlar. Chunki Behbu-

diy yoki Munavvar qoridek millat uchun qayg'uruvchi ma'rifat-parvarlarning qatl etilishlari yaxshilikdan nishona emasdi. Yaqin kelajakda qirg'in bo'lajagini bilibmi, «buzg'uvchi va nizo'chi unsurlar tomir yoyib» borayotganidan xavotirlanadi-lar. «Buzg'uvchi va nizo'chi unsurlar»ning tomir yoyishi faqat Otabek yashagan davrgagina emas, balki undan keyingi davrlarga ham xosdir.

Yozuvchi asar boshlanishida biz hozir «ijtimoiy muammo» deb aytayotgan muhim masalaga e'tiborni qaratadilar. Qora tunlar qayerdan boshlanishini ko'rsatadilar. So'ng bu muammo go'yo unutilganday tuyulib, ishqiy mojarolarga berilganday bo'ladilar. Ishaqiy mojaro hal etilganday tuyulgach esa yana o'sha ijtimoiy muammoga endi Yusufbek hoji ishtirokida qaytadilar. Qipchoq qirg'inini, undan Otabekning qanday larzaga tushganini tahlil etmay turaylik. Asosiy e'tiborni Yusufbek hoji so'zlariga qarataylik. Yozuvchi endi dardlarini Yusufbek hoji tilidan qog'ozga to'kadilar:

«...Burodarlar! O'rus ichimizdan chiqadiring'an fitna-fasodni kutib, darbozamiz tegida qo'r to'kib yotibdir. Shunday mahshar kabi bir kunda biz chin yovga beradiringan kuchimizni o'z qo'limiz bilan o'ldirsak, sen falonsan, deb qirilishsaq, holimiz nima bo'ladir...»

...Siz o'z qipchog'ingiz uchun qabr qazigan fursatda, sizga ikkinchilar tobut chopadilar. Biz qipchoqqa qilich ko'targanda, o'rus bizga to'p o'qlaydur...»

Bunda qipchoqqa qabr qazildi, unda esa tobut tayyorlandi. Uzoq yillar chirimaydigan qilib tayyorlandi. Bunda birodarga qarshi qilich ko'tarildi, unda millatga qarshi to'plardan o'q uzildi... Bu endi tarixiy haqiqat. Tarixni nima uchun o'rganamiz, tarixiy voqealarni nima uchun eslaymiz? Boshqa bir xalqqa nisbatan adovat uyg'otish uchun emas, balki vaqtida yo'l qo'yilgan xatolarni anglash uchun, bu xatolarni takrorlamaslik uchun! Dastlabki noahillik bosqin bilan tugadi. Keyingisi o'ttiz yettinchi yil qirg'ini bilan... Yozuvchi va u zotning safdoshlari shu noahillikning qurboni bo'ldilar...

O'zbekning hovlisi qadimda ikkiga bo'lingan edi. Ichkari va tashqari. «O'tgan kunlar» ro'moni ham shunga o'xshaydi. «Tashqari» tomoni bilan ota-bola so'zlari yordamida qisman tanishdik. Endi «ichkari»ga qaraylik-chi? O'zbek oyimning qora

kiyishlariga sabab shu ichkaridan chiqar. Ramzlarni, ishoralarni tushunmoqqa urinib ko'raylik.

Avvalo Kumush... Abdulla Qodiriy uni suyib-suyib yozganlar. Kumushni Otabek ko'proq sevar edimi yo Abdulla Qodiriy sevar edilarni, degan muammoga men hanuz aniq javob topa olmayman. Har holda Abdulla Qodiriyning sevgilari buyukroq bo'lgandir. Yo'qsa, Otabek Kumushni bu qadar o'tli muhabbat bilan seva olmas edi. Yozuvchi Kumushda faqat go'zal malakni ko'rganmilar? Men o'zimcha yozuvchi Kumush timsolida go'zal Vatanni ko'rganlar, deb o'ylayman. Kumushga bo'lgan sevgilari Vatanga bo'lgan sevgilari edi, deb xayol qila-man. Kumushni biz dastlab ko'rganimizda u xasta edi. Ajabki o'shal zamonda yurt ham xasta edi. Otabekning muhabbati Kumushga dalda berdi, shifo berdi. Agar yurt o'g'lonlari Vatanga shunday muhabbatda bo'lganlarida edi, Vatan xastalikdan bosh ko'tararmidi...

«...qo'l uzatib suvdan oldi va yuzini yuvdi. Uning yuzini o'pib tushkan suv tomchilari bilan ariq harakatga kelib chayqaldi, go'yoki suv ichida bir fitna yuz bergan edi... Ikkinchi, uchinchi qaytalab yuz yuvishida bu fitna tag'i ham kuehaydi...»

Kumushning yuz yuvishi bayonida ham yashirin ma'no bormikin? Balki yozuvchi go'zal Vatan atrofidagi fitnalarni aytmoqchi bo'lgandirlar? Bu fitna faqat Kumush zamonasiga xos emas, undan keyin ham davom etdi. Vatanga-egalik qilish uchun bir necha mamlakat urindi. Yozuvchi shularni nazarda tutmadilarmi ekan?

Agar Kumush timsolida Vatanni nazarda tutgan bo'lsalar, u holda Kumushning o'limidan iztirobga tushganlari, yig'laganlarining sababi oydin bo'lar? Yozuvchi bir go'zal malakning o'limidan emas, Vatan kelajagining zaharlanganidan qayg'uga berilmadilarmi ekan? Kumush o'ldi. Ammo uning o'g'li tirik. Demak, Vatan kelajagiga umid bor. Yozuvchining so'nggi so'zidan ma'lumki, Yodgorbekning bir o'g'li sho'rolar tomonida, ikkinchisi o'sha damda «bosmachi» deyilganlar tomonida ekan. Bunda ham ramz bordek ko'rinadi. O'sha yillari yurt o'g'lonlari ham ikkiga bo'lingan. Bir qismi bolsheviklar gapiga ishonib, ular tomonga o'tishgan. Boshqa bir qismi esa qarshi bo'lgan. Zamon akani ukaga g'anim qilib qo'ygan. Yozuvchi shularni o'ylab yig'lamadilarmi ekan?

Kumushning o'limi... Zaharlanish... Bu turmushda uchray-

digan oddiy kundosh rashki oqibatimi? Yurtni boshqaruvchi xon ahli fuqaroni birdek ko'rmadi. Qipchoq qirg'iniga fatvo berdi. Yusufbek hojining yig'lab aytgan so'zlarini yana eslaylik. Otabek har ikki xotiniga bir hil munosabatda bo'lmay, rashk o'tining alanga olishiga sharoit yaratib bermadimi? Xon fuqarosini urug'ga, qabilaga ajratmay, ittifoqqa da'vat etsa, hatto kuch ishlatsa-da, totuvlikni barqaror saqlasa yurt xarob bo'larmidi? Otabek Zaynabdan mehrini darig' tutmasa, u Kumushga zahar berarmidi edi?

Asarga «o'zbeklar turmushidan tarixiy ro'mon» deb izoh berilgan. «Sevishgan qalblar haqida» yoki «Muhabbat fojialari»... emas, aynan «o'zbeklar turmushidan», aynan shom azoni chaqirilgan damdagi turmushidan. Shuning o'ziyoq bizni aysbergning quyi qismini o'rganishga da'vat etadi. Bu vazifani ta'bir joiz bo'l-sa, bir hamlada uddalash mumkin emasdir. Ya'ni bir maqola yozish bilan uddalab bo'lmaydi. Hamonki, siz muhtaram o'quvchining diqqatini jalb etishga kirishgan ekanman, yana ayrim qirralarini aytib o'tishim zarur.

Ro'monda ortiqcha tasvir, bayon yo'q. Men har gal uni qo'lga olganimda shuni o'ylayman. Asardan tushirib qoldirish mumkin bo'lgan joyni qidiraman. Yozuvchi yosh, buning ustiga birinchi yirik asari, hayajonga berilibmi yo tajribasizlik qilibmi keraksiz sahifalarni yozgandir deb o'ylayman. Bir safar usta Alimning hikoyasi g'oyat cho'zilgandek tuyuldi. So'ng shu hikoya olib tashlansa nima bo'lardi, deb o'yladim. Keyin fikrlab ko'rsam, yozuvchi buni shunchaki hikoya sifatida ishlatmagan ekanlar. Saodatning o'limi faqatgina usta Alimning qayg'usini berish uchun olinmagan. Saodat oy-kuni yaqinlashganida qiynalib o'ldi. Ana endi Kumushning oy-kuni yaqinlagan damlarini va Otabekning havotirlarini eslaylik. Yoki Homidning Sayfiga (Saodatning ukasiga) yomon nazar, buzuq niyat bilan qarashi oqibatida usta Alimning yangi do'kon qurishi, shu bahonada Farfining kelishi bayon etilgan sahifalarni varaqlaylik. Tugunning yechimi shu sahifalarda boshlanmaydimi? Demak, usta Alimning hikoyasi asarning ikki muhim nuqtasida ish beradi.

Abdulla Qodiriy asarlarida har bir jumlaning o'z xizmati bor. Asarning «Inqilob» bobidagi bir jumlagina e'tiboringizni tortay: Azizbek xalqqa uzr aytganda, uzri qabul bo'lmaydi. Unga qarshi aytilgan gaplar orasida shunday jumla bor: «Xanjaringni

xayf ko'rib mahallalarga chayon solig'i solgan, og'alarimizni chayon zahari bilan o'ldirgan kim edi?» Men necha marta o'qisam, shuncha marta bu jumлага yetarli e'tibor bermabman. Ammo birodarimiz Rustam Tojiboev bu jumлага e'tiborni qaratib, kichik ilmiy tadqiqotni amalga oshiribdilar. Tarixiy asarlarni o'rganib, Toshkent hokimi Azizbekning chindan ham mahbuslar ustiga chayon tashlab qiynab o'ldirgani, aholiga chayon solig'i solgani, odamlar paxsa devorlarni buzib chayon qidirishga majbur bo'lganlarini aniqlabdilar. Qarang, birgina jumla faqat Azizbekning yaramas qiliqlarini bayon eta qolmay, balki tarixiy bir haqiqatni ham o'ziga singdirgan.

Yoki... asar boshlaridayoq Homidning shakli-shamoyili, fe'l-atvorining tasviriga alohida e'tibor beriladi. Homid – o'ttiz besh yoshlardagi ko'rimsiz odam. «...uning shuhrati nima uchundir boyligi bilan bo'lmay «Homid xotinboz» deb shuhratlangan». Holbuki uning ikkita xotini bor. U zamonlarda ko'pxotinlik ayb emas, sunnat sanalgan. Nima uchun Homidga «xotinboz» laqabi tirkaldi, Mirzakarim qutidorning qizi haqida gap ketsa nima uchun «Homidning chehrasi buzildi... bir turli vaziyatda jiyaniga qaradi... Yuzidagi boyagi holat yana ham kuchlanib...» toqatsizlandi? Bu holatlar bayoni bekorga tilga olinmagani keyinroq borib ma'lum bo'ladi. «Bu kungacha ikki xotin o'rtasida turib janjalga to'ymagan» Homidning xotinni-uchta-qilish o'yi borligi ham-bekorga aytilmagan. Chunki uchinchi xotin uning o'yicha – Kumush bo'lishi kerak edi. Homid maqsadiga erishmoq uchun hech narsadan qaytmaydi. Homid o'ttiz yettinchi yildagi «xolis xizmat qluvchi» «do'st»-larni eslatmaydimi? Asarda Homid yengilgan edi, hayotda esa...

Asar nimalari bilan diqqatga loyiq? Eng avvalo, lutfi bilan, qahramonlarining odobi bilan, shunday emasmi? Bir jumлага e'tiborni qarataylik: Rahmat Otabekka qarab: «vaqtsiz kelib sizni tinchsizladik», deganida Otabek: «...tinchsizlamadinglar, bilaks, quvontirdingizlar... shahringizga birinchi marta kelishim bo'lgani uchun tanishsizlik, yolg'izlik meni zeriktirgan edi», deb javob qiladi. Shu o'rinda «birinchi marta kelishim», degan so'zlarga diqqat qilaylik. Otabek bu yerda shunchaki emas, birinchi marta kelgani uchun zerikdi. Agar shunchaki zerikdim, desa mezbonglarga malol kelar, balki ularga malomat, gina bo'lardi. «Shahringiz zerikarli ekan», degan ma'no ham chiqardi. Otabek bu

yerda ham lutf qildi, ham uning Marg'ilonga birinchi kelishi o'quvchiga ma'lum bo'ldi. Yoki Otabek Hasanaliga ish buyurishdan avval «tuzukmisiz ota?» deb ahvol so'raydi.

– Ba'zi ishlarni buyursam...

– Buyuringiz, o'g'lim.

– Rahmat ota, bo'lmasa bizga choy qaynatib bersangiz-chi.

– Xo'b, begim...»

Shu qisqa savol-javobda odobning oliy cho'qqisi ko'ringan. Otabek Hasanaliga «ota», deb murojaat qilganida u «o'g'lim», deb javob berdi. Otabek ish buyurganida esa «begim», dedi. Bu yerda faqat Otabekning lutfi emas, Hasanalining odobi, ziyrakligi, fahmi ham aks etgan. Yoki, «bu kishi kimingiz bo'ladi?» degan savolga Otabek darrov javob bermaydi. «Hasanalini hujradan uzoqlatib, so'ngra javob berdi: – Qulimiz».

Otabek bu o'rinda to'g'ridan to'g'ri shunday deganida Xasanali ranjimas edi. Chunki u qulligini unutgan emas. «Xo'b, begim», deyishining o'ziyoq bunga dalil. Otabek islomiy odob egasi bo'lgani uchun ham Hasanalini hujradan uzoqlatib aytdi bu gapni.

So'z islom va iymon haqida borar ekan, aytmoq joizki, asarda iymonlilar (Otabek, Yusufbek hoji...) va iymonsizlar (Homid, uning sheriklari, Azizbek) kurashi mavjud. Yozuvchi falonchi iymonli, falonchining iymoni sust, degan so'zni ishlatmaydi. Buni qahramonlarning so'zlari, harakatlari ayon etib turadi. Hayotda chin musulmon bo'lish, mustahkam iymon egasi bo'lish juda og'ir. Namoz o'qigani bilan darrov iymonli bo'la qolmaydi odam. Homidlar, Azizbeklar ham o'zlarini musulmon sanashgan, namozlarini o'qishgan, ammo iymondan uzoq bo'lishgan. Balki, o'ttiz yettinchi yilda do'stlarining qo'llariga kishan urib berganlar ham o'zlarini musulmon sanashgandir. Balki keyinroq gunohlarini anglab, tavgalar qilishgandir... Balki...

Bayt:

Chand boshi zi maosiy mazakash,

Tavba ham bemaza nest bi chash.

(**Ma'nosi:** *Qachongacha gunoh ishlardan zavq olasan, tavba ham bemaza emas, undan ham totib ko'r. «Boburnoma»dan*)

Va nihoyat, qatag'onning umri tugadi. Yozuvchining nomi oqlandi, asarlari hibsdan ozod bo'ldi. Qariyb yigirma yil Abdulla

Qodiriyning asarlarini qo'lga olish man etildi. Bu asarlarni o'qiganlar jazoga tortildi. Gunohdan qo'rqmaganlar kitoblarni yoqib yuborib, jon saqlashdi. Ko'pchilik esa kitoblarni sandiqqa solib, yerga ko'mdi. Qo'shsinch devor orasiga olib suvab tashladi – yoqib tashlashga ko'ngli bo'lmadi. Ayrimlar esa hech narsadan qo'rqishmadi. Saqlanib qolgan kitoblar qo'lma-qo'l bo'lib o'qilaverdi.

Haqiqat ro'yobga chiqa boshlagach, Abdulla Qodiriy ijodiga munosabat ham o'zgardi. Izzat Sulton birinchilardan bo'lib yozuvchi ijodi haqida maqola yozdilar. Va... tanqidga uchradilar. Abdulla Qodiriy ijodiga haddan tashqari yuqori baho berishda ayblandilar. «O'tgan kunlar» Sarvar Azimov tahriri ostida kitob holda nashr etildi. Nashrga juz'iy o'zgartirishlar kiritildi. Ayrim jumlar qisqartirildi. Hozir, oradan qirq yil o'tib, bermalol erkin fikrlashimiz, kimnidir, nimanidir ayblashimiz oson. Shuni unutmaylikki, elliginchi yillarning o'rtalarida bir dohiy o'lgani bilan tuzum yashamoqda, tuzum yangi dohiyni minbarga ko'tarmoqda edi. «Sotsialistik realizm», «milliy masala», «kommunizm»... degan tushunchalar avvalgi dohiy davrida qanday bo'lsa, keyin ham o'sha holda kun tartibida turar edi. Ya'ni tuzum imorati saqlangan, faqat u yer bu yerdagi ko'chgan suvoq o'rinlari qayta suvalayotgan edi. Bu – birinchidan. Ikkinchidan, Abdulla Qodiriy va uning do'stlari qo'llariga kishan urib berganlar hayot edilar. Ular ayblarini bo'yinlariga olib, osonlikcha chekina olmasdilar. Shunga ko'ra asarni asl holicha chiqarish imkoni u davrda yo'q edi. Bir necha jumla olib tashlanmasa, asar butunlay chiqmasdan qolishi mumkin edi.

Har narsaning vaqti, soati bo'lganidek, «O'tgan kunlar» ham vaqti kelib, asl holicha, yozuvchi hayot ekanliklaridagi nashrga asoslangan holda kitob qilindi. Bu ishni yozuvchining nabiralari, Habibullo Qodiriyning o'g'illari Xondamir Qodiriy amalga oshirdi.

Alqissa... «O'tgan kunlar» yetmish yil umr ko'rdi. Yetmish yil azobli, uqubatli umr kechirdi. Yetmish yil bu asar uchun sinovli yillar bo'ldi. Asar sinovdan o'tdi. Abadiyat martabasini oldi...

Ma'zur tuting, so'zim bir oz cho'zildi. Men ilmiy maqola yozishga da'vogar emasman. Asarni o'qiganda ko'nglimdan kechgan fikrlarni bayon qildim. Abdulla Qodiriy ijodini o'rga-

nish bo'yicha olimlarimiz ancha ish qilishgan. Qilingan barcha ishlarni «debocha» desam ranjimaslar. Xorijda suyukli yozuvchilari ijodini o'rganuvchi maxsus institutlar bor. Bu institutlar har yili yozuvchi ijodiga bag'ishlangan kitoblar, jur-nallar chiqarishadi. Pushkin vafotidan keyin uning ijodini o'rganish bilan shug'ullangan olimlar soni sanalsa shoir yaratgan she'riy satrlar sanog'idan ham ko'p bo'lsa ehtimol. Shoir ijodiga bag'ishlangan kitoblar taxlab chiqilsa, Kreml dan ham balandroq bo'lar...

Shularni mulohaza qilib ham ishlarni «debocha» dedim.

Xudoga shukr, Abdulla Qodiriy muzeyi barpo etilyapti. Endi ilmiy kuchlar shu muzey atrofida to'plansa, kelajakda «Qodiriyshunoslik instituti» ham vujudga kelar. Yaxshi niyat – yarim mol. Yaxshi niyat qilaveraylik.

O'zbekiston xalq yozuvchisi Tohir Malik

O'zbek romanchiligining asoschisi hisoblangan bobomiz va buyuk ustozimiz Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romaniga bergan ushbu izohlari uchun ustozimiz, shuningdek, hozirgi o'zbek adabiyotning buyuk darg'alaridan biri hisoblangan Tohir Malikka ulkan minnatdorchilik bildiramiz. Ular bu asarga shunday izoh berganlarki (bunga o'zingiz ham o'qib guvoh bo'ldingiz), "O'tkan kunlar" yana qaytadan bir necha bor o'qib chiqishingizga ishonchimiz komil.

Ustoz, doimo oilangizga bosh, adabiyotimizga qalb, kitobxonlarga qanot bo'lib xalqimizning adabiyotga bo'lgan qiziqishlar-u e'tiborlarini yanada yuksaltirishga o'z hissangizni qo'shavering.

Hurmat bilan Xondamir Qodiriy

MUNDARIJA

Abadiyatga yuzlangan asar	3
Yozg'uchidan	5

BIRINCHI BO'LIM

I Fasl. Otabek Yusufbek hoji o'g'li	6
II Fasl. Xon qizig'a loyiq bir yigit	13
III Fasl. Bek oshiq	21
IV Fasl. Marg'ilon havosi yoqmadi	24
V Fasl. Kiroyi kuyaving shundog' bo'lsa	27
VI Fasl. Toshkand ustida qonliq bulutlar	34
VII Fasl. Majburiyat	38
VIII Fasl. Qutlug' bo'lsin	41
IX Fasl. Qarshilash	47
X Fasl. To'y. Qizlar majlisi	51
XI Fasl. Kutilmagan baxt	58
XII Fasl. Chaqimchilik	63
XIII Fasl. Qamoq	67
XIV Fasl. Najot istab Toshkandga	76
XV Fasl. Toshkand qamalda	79
XVI Fasl. Azizbek	83
XVII Fasl. Yusufbek hoji	87
XVIII Fasl. Jar	91
XIX Fasl. Hukmnoma	96
XX Fasl. Istiqlol dardi	105
XXI Fasl. Inqilob	108
XXII Fasl. «Bir g'aribi bechora»	113
XXIII Fasl. Musulmonqul	120

Uzr (birinchi bo'limga muallif sharhi)

IKKINCHI BO'LIM

(Ikkinchi bo'lim muqaddimasi)	129
I Fasl. Ota-ona orzusi	130
II Fasl. Unutmaysizmi?	139
III Fasl. Qovoq devonaning belbog'i	153
IV Fasl. Jodugar hindi	157
V Fasl. Xiyonat	168
VI Fasl. Isitma orasida	175

VII Fasl. Quvlanish	183
VIII Fasl. Baxt va baxtsizlik	192
IX Fasl. Unutolmasa, nima qilsin?	206
X Fasl. Bizda kim ko'p yig'laydir?	210
XI Fasl. «Navo» kuyi	216
XII Fasl. Jonso'z bir xabar va qo'rqunch bir kech ...	220
XIII Fasl. Kulib qaramag'an baxt	224
XIV Fasl. Raqib izidan	236
XV Fasl. Dushanba kun kechasi	247
XVI Fasl. O'zni tanitish	252
XVII Fasl. Xayrixoh qotil	257

UCHINCHI BO'LIM

I Fasl. Musulmonqul istibdodiga xotima	270
II Fasl. Qorong'i kunlar	282
III Fasl. Qipchoqqa qirg'in	289
IV Fasl. Oy etak bilan yopilmas	297
V Fasl. Maktub	300
VI Fasl. O'zbek oyim – og'ma, Zaynabning dardi .	302
VII Fasl. Qudalarni kutib olish	310
VIII Fasl. Zimnan adovat	314
IX Fasl. Hoji etak silkkan	319
X Fasl. Hasanalining hiylasi	322
XI Fasl. Kumushning so'z o'yuni	327
XII Fasl. Kundash – kundashdir	334
XIII Fasl. Eson bo'lsa, ko'risharmiz	346
XIV Fasl. Xushro'ybibi va Zaynab	356
XV Fasl. Esini kirgizdi	360
XVI Fasl. Oy-kuni yaqin edi	365
XVII Fasl. XOTIMA	378
Yozg'uchidan	379

«O'TKAN KUNLAR» ADIBLAR NIGOHIDA

Habibulla Qodiriy: «O'tkan kunlar» haqida	380
Tohir Malik: «Ajab saodat»	386

ABDULLA QODIRIY

O‘TKAN KUNLAR

(O‘zbeklar turmushidan tarixiy ro‘mon)

Nashrga tayyorlovchi:
Xondamir QODIRIY

Iqtibos va izohlarni tayyorlovchi:
Ergashbay MATYAKUBOV

Bosh muharrir:
Alisher RAVSHANOV

Badiiy muharrir:
Asalov ESHONOVILOVA

Musahhih:
Lolaxon QO‘ZIBOYEVA

Kompyuterda sahifalovchi:
Feruzbek VOXIDOV

Litsenziya raqami AI № 170, 23.12.2009

Bosishga 2019 yil 29.01 da ruxsat etildi.
Bichimi 84/108 1/32.
Bosma tobog‘i 25 Shartli bosma tobog‘i 28
Garnitura “Times New Roman” offset qog‘ozi.
Adadi 1 000 nusxa. Buyurtma № 9
Bahosi kelishilgan narxda.

“BOOK MEDIA PLUS” xususiy korxonasida tayyorlandi.
Manzil: Toshkent, Chilonzor tumani, Cho‘pon ota ko‘chasi, 6-uy.

“ADAD-PLYUS” MChJ bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Toshkent, “Bunyodkor” shoh ko‘chasi 28-uy. 100097

QAYDLAR UCHUN